

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches

YIL / YEAR: 40 CİLT / VOLUME: 119 SAYI / NUMBER: 235 ISSN: 0255-0644

SAYI:
235

TEMMUZ - AĞUSTOS 2018
JULY - AUGUST 2018

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches

ISSN: 0255-0644

2018 / 235
TEMMUZ- AĞUSTOS
JULY - AUGUST

İstanbul - 2018

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
Journal Of Turkic World Researches - ISSN: 0255-0644

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
The Foundation Of Researches About Turks All Around The World

Kurucusu / Founder
Prof. Dr. Turan YAZGAN

Sahibi / Owner
Közhan YAZGAN

Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor
Saadet Pınar YILDIRIM

Yayın Kurulu / Editorial Board
Prof. Dr. Salih AYNURAL (İstanbul Rumeli Üniversitesi)
Prof. Dr. Necdet ÖZTÜRK (Bahçeşehir Üniversitesi)
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ (Doğuş Üniversitesi)
Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ (İstanbul Esenyurt Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi)
Prof. Dr. M. Metin KARAÖRS (İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Prof. Dr. İsmail YAKIT (Akdeniz Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Muzaffer ÜREKLİ (Beykent Üniversitesi)

Yayına Hazırlayan / Editor
Dr. Öğr. Üyesi Gökmen KILIÇOĞLU

Dizgi / Typesetting
Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi

İç Tasarım / Design
Gökhan KAYA

Yabancı Dil Editörü / Foreign Language Editor
Mehmet Töre YILDIRIM

İletişim Adresi / Management Center
Kemalpaşa Mah. Bukalıdede Sok. No: 4 Saraçhane İstanbul / TÜRKİYE
Tel: (0212) 511 10 06 / Belgegeçer: (0212) 520 53 63
İnternet adresi: www.turan.org.tr / **e-posta:** tdav@turandergisi.org - dizgi@turandergisi.org
Posta Çeki Hesabı Numarası: İstanbul Aksaray PTT Şubesi - 141720
Vakıfbank İstanbul Fatih Şubesi: TR76 0001 5001 5800 7287 8397 25

Baskı / Press
Milli Basımevi: Davutpaşa Cad. Maltepe Mah. Güven Sanayi Çarşısı No: 83 C Blok 201-202 Zeytinburnu / İstanbul
Tel: (0212) 544 34 09

Yayın Türü
2 Aylık, Süreli, Uluslararası, Hakemli

EBSCO PUBLISHING - ASOS Sosyal Bilimler İndeksi
Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **Ebsco Publishing** tarafından taranmakta ve makalelerin İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır. **Ebsco Publishing:** www.ebscohost.com/titlelists/poh-coverage.pdf adresinden takip edebilirsiniz.
Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **ASOS Sosyal Bilimler İndeksi** tarafından taranmakta ve makalelerin Türkçe ve İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır. <http://asosindex.com/journal-view?id=188> adresinden takip edebilirsiniz.

Adedi
25 TL

1 Yıllık Yurt Dışı Abonelik / Subscription
90 \$ veya karşılığı Türk Lirası

1 Yıllık Yurt İçi Abonelik
150 TL

Hakem Kurulu / Reviewer Board

- Prof. Dr. Eyyüp AKTEPE** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Uluslararası Lojistik Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. İsmail AKTÜRK • Dokuz Eylül Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, Bütçe ve Mali Planlama Anabilim Dalı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Mustafa AYDIN • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Üçel Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı / Türkiye
Prof. Dr. Ayhan BIÇAK • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Kılıçbay BİSENOV • Kızılorda Korkut Ata Devlet Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi - Milletvekili / Kazakistan
Prof. Dr. Veyssel BOZKURT • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV • Hakas Devlet Üniversitesi, Arkeoloji Etnografya ve Bölgesel Tarih Bölümü / Hakasya - Rusya
Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN • Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Recai COŞKUN • Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Lütfi ÇAKMAKÇI • Ankara Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Gıda Mühendisliği Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Svetlana ÇERVOÑOJE • Nicolaus Copernicus Üniversitesi, Tarih Bölümü / Polonya
Prof. Dr. Mustafa DELİCAN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Ayşegül DEMİRHAN • Uludağ Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı Kurucu Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Sebahat DENİZ • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Orhan DOĞAN • Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet DURMAN • Sakarya Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. İsmail Hakkı DÜĞER • Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Birol EMİL • Haliç Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. İnci ENGİNÜN • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN • Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK • Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mümin ERTÜRK • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi Dekan Vekili / Türkiye
Prof. Dr. Hüseyin FİLİZ • Gaziantep Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Reşat GENÇ • Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Abdülcebbar GÖKLENOV • Türkmenistan Azadi Üniversitesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkmenistan
Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL • Çanakkale Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Necdet HACIOĞLU • Balıkesir Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Eyüp İSPİR • Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü / Türkiye
Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ • İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Metin KARAÖRS • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Fatih KIRIŞÇIOĞLU • Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Zekeriyâ KİTAPÇI • Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Üçel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Abdullah KÖK • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Lev P. KURAKOV • Çubuksarı Devlet Üniversitesi, İktisat Fakültesi / Çuvaşistan
Prof. Dr. Berrak KURTULUŞ • İstanbul Gedik Üniversitesi Rektörü / Türkiye
Prof. Dr. Zeki KUŞOĞLU • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK • Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Emine Gürsoy NASKALI • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Akif OKUR • Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mustafa ÖNER • Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili ABD / Türkiye
Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, Elektrik-Elektronik Mühendisliği Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Salih OKUMUŞ • Pristine Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Kosova
Prof. Dr. Türker ÖZDOĞAN • George Washington Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik Bölümü / ABD
Prof. Dr. Metin ÖZKUL • Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Gültekin RODOPLU • İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Recep SEYMEN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkiler Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Yümnü SEZEN • Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Sabri SÜMER • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Biyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Ekonometri Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Muratgeldi SÖVEGOV • Aşkabat Uluslararası Türkmen-Türk Üniversitesi, Türk Dili Bölümü / Türkmenistan
Prof. Dr. İlhan ŞAHİN • İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN • Kayseri Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Almas ŞAYHULOV • Başkurt Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili Bölümü / Başkurdistan
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL • Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN • Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ • Doğuş Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. İsmail TATIOĞLU • Bahçeşehir Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Ekonomi ve Finans Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Vahit TÜRK • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Valentina TUGUJEKOVA • Hakas Devlet Üniversitesi, Dil Edebiyat ve Tarih Enstitüsü / Hakasya - Rusya
Prof. Dr. Selçuk ÜNLÜ • Selçuk Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölüm Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. İsmail YAKIT • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi ve Felsefi Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Durallı YILMAZ • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Osman YORULMAZ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet YÜCE • Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mualla Uydu YÜCEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Sergei ZAHARİA • Komrat Devlet Üniversitesi / Gagauzeli
Doç. Dr. Mustafa AKSOY • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Ahmet Ali ASLAN • Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fak., İngilizce Mütercimlik ve Tercümanlık Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Besire AZIZALİYEVA • Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü / Azerbaycan
Doç. Dr. Bülent BAYRAM • Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Murat CERİTOĞLU • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ • Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Bayram DURBİLMEZ • Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Güljanat ERCİLASUN • Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Dinçer KOÇ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Köksal ŞAHİN • Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ergün Öz AKÇORA • Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKIŞ • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz CANKARA • Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Pınar CANKARA • Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Fatih DOĞRUCAN • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Uğur DOLGUN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz HAYKIR • Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Neşe İŞİK • İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Muhsin KADIOĞLU • İstanbul Teknik Üniversitesi, Denizcilik Fak., Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Serkan KEKEVİ • Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Gökmen KILIÇOĞLU • Düzce Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz POYRAZ • İstanbul Üniversitesi, HAY Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık ABD / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Cahid ŞENEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yasin ŞERİFOĞLU • Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yunus Emre TANSÜ • Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Aygün ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Erol ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Muzaffer ÜREKLİ • Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Volkan YURDADOĞ • Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü / Türkiye
Arş. Gör. Dr. Cemile KINACI • Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Dr. Ayça Özer DEMİRLİ • Sanat Tarihçisi, Müze Araştırmacısı / Türkiye
Dr. Sinan OĞAN • TÜRKSAM Başkanı - Stratejist / Türkiye

Danışma Kurulu / Board of Advisory

Prof. Dr. Nevzat ATLIĞ • İstanbul Teknik Üniversitesi, Türk Müziği Konservatuvarı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Bayhan ÇUBUKÇU • İstanbul Üniversitesi, Eczacılık Fakültesi - Farmakognози Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Mustafa ERKAL • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN • Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI'NA GÖNDERİLECEK YAZILARDA UYULMASI GEREKEN KURALLAR

1. Türk Dünyası Araştırmaları iki ayda bir yayınlanır. Gönderilen yazılar yazı kurulundan ve hakem heyetinden geçtikten sonra yayınlanmak üzere sıraya konulur. Prensipten olarak, "**Türk Dünyası Araştırmaları**" ve "**Türk Dünyası Tarih Kültür**" dergilerinde çıkan yazılar ve **Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı**'na yayınlanan kitapları kaynak olarak gösteren yazılara öncelik verilmektedir.

2. Yayın Kurulumuzca, "**Türk Dünyası Araştırmaları**" ve "**Türk Dünyası Tarih Kültür**" dergilerinde yayınlanacak araştırmalarda: Orta Asya: *Türkistan*; Maveraü'n-Nehir: *Aşağı Türkistan*; Amu-Derya: *Seyhun*; Sir-Derya: *Ceyhun*; Türki Cumhuriyetler; *Türk Cumhuriyetleri* gibi milli terimlerimizin kullanılması uygun görülmüştür. Yazarlar, yayın kurulumuz tarafından yayınlanacak yazılarda, bu terimlerin otomatik olarak değiştirilebileceğini kabul etmiş sayılırlar.

Yazarlar mektup ve elektronik posta adreslerini de bildirmelidir.

3. Makale Metni: A4 boyutunda (29.7x21 cm) kâğıtlara, MS Word programında, *Times New Roman* veya benzeri bir yazı karakteri ile 10 punto, 1.5 pt satır aralığında yazılmalıdır. Dipnotlar 8 punto (normal) Times New Roman Türk fontu ile dizilmelidir. Sayfa kenarlarında 3'er cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Paragraflar 1 cm (4 karakter) içeriden başlatılmalıdır. Makaleler PC uyumlu *Microsoft Word* veya ".doc" uzantılı belge oluşturmaya elverişli herhangi bir kelime işlem programında yazılarak e-posta adresimize ve CD kaydı ve iki nüsha kâğıt çıktısıyla adresimize gönderilmelidir. Eski harfli metinler *Universal Word* ve benzeri programda yazılmış olmalıdır. Yazarlar istedikleri transkripsiyon sistemini kullanabilirler. Ancak dizgi imkânları da göz önünde bulundurularak, mümkün olduğunca Türkiye'de yaygın olarak kullanılan transkripsiyon sisteminin kullanılması gerekir. Özel bir yazı karakteri kullanılmış ise, belgeyle birlikte söz konusu karakterlerin fontlarının da gönderilmesi gerekmektedir.

Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil *eğik* harflerle yazılmalıdır. Alıntılar *eğik* harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın iki yanından 1 cm içeride, blok hâlinde, 1 satır aralığıyla ve 9 punto ile yazılmalıdır.

4. Makale İçi Başlıklar: Makalede, konunun işlenişine göre rakam-harf sistemi esas alınarak ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

5. Türk Dünyası Araştırmaları'nda yayımlanmayan yazılar, istek hâlinde iade edilebilir.

6. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi'nin dili Türkiye Türkçesi'dir. Gerek görüldüğü hallerde, Çağdaş Türk lehçelerinde yazılmış yazılara da yer verilir. Yazılarda kullanılacak şekil, resim vb. malzemenin orijinallerinin yüksek yoğunlukta taranmış "jpeg" formlarının veya kaliteli fotoğraflarının gönderilmesi şarttır.

7. Yazıların bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir.

8. Araştırma Dergimizde, makalelerin yazımında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu esas alınacaktır.

9. Kaynak gösterme: Dipnotlar, atıf ve açıklama için kullanılabilir. İki hâlde de sayfa altında gösterilir. Referans dipnotlarında, ilgili kaynağa ilk kez referans veriliyorsa, bu referansta, esere ilgili mevcut bibliyografik bilgilerin tümü, aşağıdaki sırayla yer alır:

Yazar adı ve soyadı, eser adı, yayına hazırlayan (veya editör), çeviren veya çizer adı ve soyadı, cilt, basım, baskı ve yayın bilgisi (cilt sayısı, basım sayısı, baskı sayısı, seri adı, yayın yeri, yayınevi, yayın tarihi), cilt numarası ve sayfa numaraları. Eğer referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunuluyorsa, yukarıdaki bilgiler kısaltılarak verilir.

a. Yazar Adı: Bir eserde yazar, kişi veya tüzel kişi (kurum, kuruluş gibi) özelliğini taşıyabilir. Dipnotta, yazar adları, kaynak kitabın iç kapağında verildiği şekilde tekrarlanır. Yani önce yazar adı (varsın önce ilk, sonra ikinci adı), sonra yazarın soyadı belirtilir.

b. İki veya üç yazarlı eserlerde, her yazarın adı, eserin iç kapağında verilen sırayla ve aralarına virgül konularak verilir.

c. Üçten fazla yazarı olan eserler için, sadece ilk yazarın adı ve soyadı verildikten sonra 've diğerleri' anlamına gelen 'v.d.' veya Latince 'et. al.' ibaresi kullanılır.

d. Atıf yapılan eserin iç kapağında herhangi bir yazar adı verilmemişse ve eserin yazar/yazarları başka sayfa veya kaynaklardan da elde edilememişse, o zaman dipnot, eser adıyla başlar. Ancak, eserin yazarları başka sayfa veya kaynaklardan doğru olarak saptanmışsa, o zaman bu adlar, atıf yapılan eserin iç kapağı dışında bir yerden elde edildiklerini göstermek üzere, parantez içine alınırlar.

e. İç kapakta, yazarın takma veya müstear adı kullanılmışsa, bu ad dipnotta da aynen verilir. Ancak, yazarın gerçek adı biliniyorsa veya saptanmışsa, takma addan sonra bir parantez veya köşeli parantez içinde gösterilebilir.

f. **Kitap Adı:** Kitap adı, atıf yapılan eserin iç kapağında olduğu şekilde verilir. Ancak, kitap adı, hem asıl ad, hem de tamamlayıcı ikinci ve/veya üçüncü adlardan oluşmuşsa, o zaman asıl ad ve tamamlayıcı ikinci ad arasına, iç kapakta olmasa bile iki nokta üst üste konur. Böylece, asıl ve tamamlayıcı adın birbirine karıştırılması önlenir.

g. Dipnotlarda kitap adları, koyu renk harflerle yazılır ve kitap adından hemen sonra virgül konur.

h. Süreli yayınların adları, kitap adları gibi koyu renk harflerle yazılır.

i. **Yayına Hazırlayan (veya Editör), Çeviren, Resimleyen, Çizen vb.'nin Adları:** Kitap, makale gibi eser adlarından sonra, eğer varsa, yukarıda belirtilen kişi/kişiler, 'yayına hazırlayan, editör, çeviren vb.' denedikten sonra, iki nokta üst üste konarak gösterilir. İstenirse, bu işlev adları, 'yay. haz., ed., çev., çiz.,' şeklinde kısaltılarak da verilebilirler.

j. **Makale Adı:** Makale yazarı/yazarlarının adından sonra virgül konur. Virgülden sonra makale adı, çift tırnak içinde verilir. Makale adından sonra yine virgül konur. Bunu kitap adı gibi yazılan süreli yayının adı izler.

k. **Tez Adı:** Yayınlanmamış tezlerin adları, makale adı gibi çift tırnak içinde verilir.

l. **Ansiklopedi Maddelerinin Adları:** Makale adı gibi verilir.

m. Elektronik kaynaklara ilişkin dipnotlarda ise,

i) Eser, aynı zamanda daha önce basılı halde yayınlanmışsa, o zaman, önce yazının yer aldığı ilk kaynağın referans dipnotu, sonra parantez içinde 'çevrimiçi' ibaresi ve daha sonra da eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ile siteden yararlanılan tarih verilir.

ii) Eğer eser daha önce basılı halde yayınlanmamışsa, varsa yazarın adı ve soyadıyla eser adı, sonra 'çevrimiçi' ibaresi ile eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ve siteden yararlanılan tarih verilir.

n. **Cilt, Basım, Baskı ve Yayım Bilgisi:** Dipnotlarda, yazar adı, eser adı, çeviren, çizen, hazırlayan kişilerin adlarından sonra, cilt, basım, baskı ve yayım bilgileri, Madde 20/a'daki sıraya uygun biçimde verilir.

i) **Cilt bilgisi:** Yukarıda belirtilen cilt bilgisi, genel olarak atıf yapılan kitaplar için geçerlidir. Bir kitap, sadece bir ciltten ibaretse, cilt bilgisi verilmez. Kitap birden fazla cilt halinde yayımlanmışsa, bu durumda, kitabın kaç ciltten oluştuğu, örneğin 4 c. şeklinde belirtilir. Cilt sayısından sonra virgül konur ve eğer varsa basım ve baskı sayıları verilir.

ii) **Basım, baskı bilgisi:** Atıfta bulunulan eser ilk basım (edition) ise, dipnotta basım sayısı belirtilmez. Ancak eserin, 2. veya daha sonraki basımlarından yararlanıldıysa, o zaman basım sayısı, 2. bs., 3. bs., şeklinde belirtilir.

Atıf yapılan eserin basım sayısının yanı sıra, baskı (print, printing) sayısı da mevcutsa, bu sayı da, basım bilgisinden sonra virgül konarak gösterilir. Örneğin, 3. bs., 12. bsk. gibi.

iii) **Yayım bilgisi:** Bu bilgi, atıf yapılan eserin yayım yeri, eseri yayımlayan kuruluş ve eserin yayım tarihinden oluşur. (İstanbul, Remzi Kitabevi, 1999 gibi) Yayım yeri ile yayımcı kuruluş arasına virgül konur.

Atıfta bulunulan eserde yayım yeri yoksa, bu durum 'y.y.' (yayım yeri yok) kısaltmasıyla, yayımcı kuruluşun adı yoksa, yine 'y.y.' (yayımcı yok) kısaltmasıyla ve yayım tarihi belirtilmemişse 't.y.' (tarih yok) kısaltmasıyla gösterilir.

Eserin iç kapağında yayım tarihi belirtilmemişse, ancak iç kapağın arkasında copyright tarihi (© sembolünden sonra verilen tarih) gösterilmişse, o zaman bu tarih, dipnotta yayım tarihi olarak verilir.

iv) **Cilt ve Sayfa Numaraları:** Dipnotlarda, kitap, süreli yayın, ansiklopedi, tez gibi eserlerin hangi cildinden alıntı yapıldığını göstermek için, ilgili cilt numarası büyük Romen rakamıyla verilir. Bundan sonra virgül konur ve hemen ardından alıntı yapılan sayı, virgül, yayım yılı, virgül, ilgili sayfa veya sayfaların numarası verilir. (Örnek: C: IV, No: 4, 1995, s. 1 gibi)

o. **Arşiv Belgelerine Yapılan Atıflar:** Bu tür atıflar için verilen dipnotlarda, belgenin mahiyetini bildiren açıklama, belge tarihi, arşiv ve varsa dosya numaraları belirtilir.

p. Gazete Makaleleri veya Haberlerine Yapılan Atıflar: Gazete makaleleri ve haberlerine yapılan atıflarda, süreli yayın makaleleri için belirtilen kurallar uygulanır. Ancak, her iki durumda da, makale veya haber başlığında sonra, ilgili gazetenin adı, günü, ayı ve sayfası belirtilir.

r. Kutsal Kitaplara ve Klasik Eserlere Yapılan Atıflar: Kuran ve benzeri kutsal kitaplara yapılan atıflarda, kitap adları, koyu renkle yazılmaz.

Dipnotlarla İlgili Diğer Kurallar

Referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunulması gerektiğinde, bibliyografik bilgiler, aşağıdaki sırayla ve kısaltılarak uygulanır:

Yazarın soyadı, virgöl, eserin uygun biçimde kısaltılmış adı, virgöl, sayfa numarası.

Bu konuda aşağıdaki listede verilen uluslararası ve Türkçe kısaltmalardan bir tanesi tercih edilmeli; tercih edilen kısaltma yöntemi tezin bütününe uygulanmalıdır.

Bibliyografik Bilgiler	Türkçe
Bakınız	Bkz.:
Karşılaştırınız	Karş.
Karşı görüş	k.g.
Aynı eser/yer	a.e.
Adı geçen eser	a.g.e.
Yazara ait son zikredilen yer	a.y.
Eserin kendi içinde yukarıya atıf	bkz.: yuk.
Eserin kendi içinde aşağıya atıf	bkz.: aş.
Eserin bütününe atıf	b.a.
Basım yeri yok	y.y.
Basım tarihi yok	t.y.
Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler	v.d.
Sayfa/sayfalar	s.
Editör/yayına hazırlayan	Ed. veya Haz.
Çeviren	Çev.

Dipnot Atıf Örneği

Kitaba atıf:

Faruk Sümer, *Oğuzlar*, 6. bs., Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 43.

Rinat Muhammediyev, *Turan: Göz Açtırmayan Boran*, Çev. Mehmet Yasin Kara, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 11.

Talcott Parsons, *The Social System*, Routledge and Kegan Paul, London, 1964, pp. 3-23.

Aynı esere izleyen şekilde ikinci kez referans:

A.e.

Aynı esere, fakat farklı sayfasına referans:

A.e., s. 40.

Araya başka referanslar girildiğinde, Sümer'in kitabına yeniden referans:

Sümer, *Oğuzlar*, s. 22. veya

Sümer, *a.g.e.*, s. 22.

Edite edilmiş kitapta makaleye referans:

Gökmen Kılıçoğlu, "Süleyman Demirel ve Dış Politika", *Cumhurbaşkanları ve Dış Politika: Mustafa Kemal Atatürk'ten Günümüze*, Ed. Haydar Çakmak, Kripto Kitaplar, Ankara, 2016, s. 221.

Aynı esere izleyen referans:

A.e., s. 170.

Süreli yayında makaleye atıf:

Ernst E. Hirsch, "İktidar ve Hukuk", *Hukuk Araştırmaları*, Çev. Hayrettin Ökçesiz, C. II, No: 3, Eylül-Aralık 1987, s. 44.

Celil Bozkurt, "1968 Olayları'nın Türk Siyasetine Etkisi: Milliyetçi Hareketin "Komando" Kampları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 231, Yıl: 39, Cilt: 117, Kasım-Aralık 2017, s. 67-84.

Makalenin aynı sayfasına tekrar atf:

Bozkurt, a. y.

Ansiklopediye atf:

Paul Bohannon, "Law and Legal Institutions", *International Encyclopedia of Social Sciences*, Vol. IX, Ed. by., David L. Shils, W. Place, McMillan and Free Press, 1968, pp. 73-77.

Klasik eserlere atf:

Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik* i, 10, s. 22-23.

Kutsal kitaplara atf:

Kur'an i. 10.

Old Testament iii. 5.

Elektronik kaynağa atf:

John N. Berry, "Educate Library Leaders", *Library Journal*, February 15, 1998, (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 3 Nisan 2000 veya Bill Crowley-Bill Brace, "A Choice of Futures: Is It Libraries Versus Information?", (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 30 Mart 2000.

Bibliyografya

Bibliyografyada, atf yapılan kaynaklarla ilgili olarak dipnotlarda verilen tam bibliyografik kimlikler, bibliyografyada da aynen yansıtılır. Ancak, bibliyografyada, kaynakların yazarlarının soyadı en başa alınır. Soyadı ile ad arasına virgül konur.

Addan sonra da iki nokta üst üste konur. Bibliyografyada yer alan kitaplar için, sayfa numarası belirtilmez. Ancak, makalelerde, makalenin hangi sayfalar arasında yer aldığı belirtilir. Bibliyografya unsurları, girişlerinin ilk harflerinden başlayan bir düzen içinde alfabetik olarak dizilir.

Sayı Hakemleri / Issue Reviewers

Prof. Dr. Orhan DOĞAN • Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye

Prof. Dr. Ahmet EVİCİL • Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye

Doç. Dr. Şahin DOĞAN • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Ömer KURTBAĞ • Erciyes Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Köksal ŞAHİN • Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. İsmet TÜRKMEN • Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Hüsrev ÇELİK • Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Mukadder GÜN • Ankara Ufuk Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Serkan KEKEVİ • Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Gökmen KILIÇOĞLU • Düzce Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Oya ÖGENLER • Mersin Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Yunus Emre TEKİNSOY • Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

ISSN: 0255-0644

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI»

Bakanlar Kurulu'nun 20.7.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet veren vakıf olarak kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI»nın hakemli, uluslararası, süreli ilmi yayın organıdır.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

HARB-İ UMUMİ BAŞLARKEN FRANSA SEFARETİ BAŞ DROGMANI M. LEDOULX'UN BATI ANADOLU KIYILARINDAKİ GÖÇ HAREKETİNE İLİŞKİN GÖZLEM VE DEĞERLENDİRMELERİ <i>THE CHIEF INTERPRETER OF FRENCH EMBASSY M. LEDOULX'S OBSERVATIONS AND EVALUATIONS ABOUT THE MOVEMENT OF MIGRATION ON THE WESTERN ANATOLIAN COAST WHILE STARTING WORLD WAR (1ST)</i>	
Doç. Dr. Salih TUNÇ	11
100. Yılında Kafkas İslam Ordusu'nu Yeniden Hatırlamak BİRİNCİ DÜNYA HARBİ'NDE OSMANLI ORDUSU'NUN SON SAVAŞI: GENCE'DEN BAKÜ'YE ZAFER YÜRÜYÜŞÜ <i>Remembering The Caucasian Islamic Army In Its Centenary Anniversary THE LAST BATTLE OF THE OTTOMAN ARMY IN THE FIRST WORLD WAR: VICTORY WALK FROM GANJA TO BAKU</i>	
Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN	23
OSMANLI DEVLETİ'NİN BATAKLIK KURUTMA UYGULAMALARINA BİR BAKIŞ: TOKAT KAZ GÖLÜ ÖRNEĞİ (1870-1892) <i>AN OVERVIEW TO SWAMP DRYING OPERATIONS OF THE OTTOMAN EMPIRE: THE EXAMPLE OF TOKAT KAZ GÖLÜ / THE LAKE GOOSE (1870-1892)</i>	
Dr. Öğr. Üyesi Murat HANILÇE	49
TÜRK İSLAM DEVLETLERİNDE TIP İLE DİĞER BİLİMLER VE YORUMLAMALAR <i>MEDICINE AND OTHER SCIENCES IN THE TURKIC ISLAMIC STATES AND COMMENTS</i>	
Prof. Dr. Ayşegül Demirhan ERDEMİR	89
AMERİKAN MERKEZİ HABERALMA TEŞKİLATI RAPORLARINA GÖRE KOMÜNİST BULGAR HÜKÜMETLERİNİN TÜRKLERE YÖNELİK POLİTİKALARI (1949-1954) <i>BULGARIAN GOVERNMENTS' POLICIES TOWARDS TURKS ACCORDING TO THE US CENTRAL INTELLIGENCE AGENCY (1949-1954)</i>	
Dr. Öğr. Üyesi Selcen Özyurt ULUTAŞ	125
TÜRKİYE'NİN ORTA ASYA'DAKİ YUMUŞAK GÜCÜ VE KAMU DİPLOMASİSİ UYGULAMALARININ ANALİZİ <i>SOFT POWER OF TURKEY IN CENTRAL ASIA AND THE ANALYSIS OF THE PUBLIC DIPLOMACY APPLICATIONS</i>	
Dr. Öğr. Üyesi Ayhan Nuri YILMAZ - Dr. Öğr. Üyesi Gökmen KILIÇOĞLU	141

**TARİHTEN GÜNÜMÜZE ÇEÇENİSTAN-RUSYA İLİŞKİLERİ:
PUTİN VE KADİROVLAR DÖNEMİ**

FROM PAST TO PRESENT CHECHNYA-RUSSIA RELATIONS: PUTIN AND KADYROV'S PERIOD

Muhammed Cihad BUDAK - Doç. Dr. İsmail ERMAĞAN 185

**DEMOKRAT PARTİ İKTİDARININ SON YILINDA
BAŞBAKAN ADNAN MENDERES'İN ADANA, MERSİN, MARAŞ VE HATAY
ZİYARETLERİ**

*THE VISITS OF PRIME MINISTER ADNAN MENDERES TO ADANA, MERSIN, MARAS AND HATAY
IN THE LAST YEAR OF THE DEMOCRAT PARTY*

Dr. Öğr. Üyesi Cengiz ŞAVKILI 205

KİTAP TANITMA: TÜRKLERİN VE MOĞOLLARIN ESKİ DİNİ

Cansu DIRAMALI 233

HARB-İ UMUMİ BAŞLARKEN FRANSA SEFARETİ BAŞ DROGMANI M. LEDOULX'UN BATI ANADOLU KIYILARINDAKİ GÖÇ HAREKETİNE İLİŞKİN GÖZLEM VE DEĞERLENDİRMELERİ

Doç. Dr. Salih TUNÇ*

Öz

Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'ndan önce, varlığını tehdit ettiği gibi önemli bir sosyal problem olan göç olayını da beraberinde getiren iki önemli gelişmeden biri 93 Harbi, diğeri ise Balkan felaketi olmuştur. Her iki savaş sonrasında işgal, baskı ve güvenlik meseleleri gibi çok yönlü sorunlar nedeniyle buldukları toprakları terk etmek zorunda kalan yüz binlerce muhacirin başta İstanbul olmak üzere emniyetli olarak gördükleri yerlere sığındıkları ve devletin bu göçmen kitlelerini çeşitli yerlere iskân ettirdiği bilinen bir gerçektir. İmparatorluğun nüfus halitasında önemli bir değişikliği beraberinde getiren ve özellikle Balkan felaketinden sonra durmaksızın devam eden göç dalgası, terk etmek zorunda bırakılan topraklara hakim olan başta Yunanistan olmak üzere, diğer egemen unsurların Türk ve Müslüman nüfusu yok etmek ya da göçe zorlamak yönündeki şiddet politikalarından kaynaklanmaktaydı. Mart 1914'den itibaren özellikle Makedonya'da Türk ve Müslümanlara yönelik giderek artan şiddet politikasına karşı Türk Hükümeti, bir taraftan Rum nüfusun bulunduğu Batı Anadolu'da etkili tedbirler alırken, diğer taraftan da Osmanlı toplumu, iktisadi hayatta etkin durumda olan Rumlar'a karşı boykot hareketine girişmiştir. Özellikle Yunanistan'ın Türk ve Müslüman toplumu zorla göçürme siyasetine karşı İttihat ve Terakki Hükümeti'nin aldığı birtakım tedbirler ile Rum Patriklığı'nın bazı müdahaleleri, taraflar arasında gerginliği arttırmış, Batı Anadolu'daki göç hareketlerinin yerinde incelenmesi için Dâhiliye Nazırı Talat Bey tarafından bir "teftiş seyahati" düzenlenmiştir. Talat Bey'in teftiş seyahatine 6 büyük devletin sefaret temsilcileri davet edilmiş olmakla birlikte, kendi aralarında drogmanlardan kurulu bir heyetin oluşturulmasına karar verdikleri ve Talat Bey ile drogmanların 22 Haziran 1914'te İzmir'de buluştukları anlaşılmaktadır. Drogmanlardan oluşan heyete, Fransa adına M. Ledoux katılmış, gözlem ve değerlendirmelerini detaylı bir şekilde ilgili birimlere rapor etmiştir. Bu çalışmada, M. Ledoux'un I. Dünya Savaşı a-

* Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

fesinde Batı Anadolu'daki göç hareketliliği ile İttihat ve Terakki Hükümeti'nin bu meseleyle ilgili olarak yürüttüğü siyasete ilişkin gözlem ve değerlendirmeleri incelenmiştir. İmparatorluğun son döneminde Mandelstam, Ryan, Matthews gibi elçilik drogmanlarının siyasete müteallik işlerde ne denli etkili oldukları dikkate alındığında, sözü edilen drogmanın gözlem ve değerlendirmelerinin de o denli önem atfettiği düşünülmektedir.

Anahtar kelimeler: Göç, I. Dünya Savaşı, Drogman, Batı Anadolu, Adalar.

**The Chief Interpreter of French Embassy M. Ledoux's
Observations and Evaluations About The Movement of Migration
On The Western Anatolian Coast While Starting World War (1st)**

Abstract

The 93 War and Balkan Disaster were the two important events that not only threatened the Ottoman Empire itself but also led to a migration case which was a social issue. It is a known fact that after these two wars, hundreds of immigrants had to leave their own land because of occupation, repression or security reasons and took refuge in such places that they thought to be secure, mainly in Istanbul and also the state settled these masses of immigrants in various places. The migration wave, which caused an important change in the Empire's population structure went on continuously after Balkan Disaster originated mainly from Greece's and other sovereign elements violence policies about exterminating Turkish and Muslim population. Beginning from March 1914, against the ever increasingly violence policy towards the Turkish and Muslims in Macedonia, Turkish Government took efficient precautions in Western Anatolia where Greek population lived and the Ottoman Society on the hand boycotted the Greeks who were active in the economic life. Especially against the policy of migrating Turkish and Muslim Society by force, the precautions taken by the Government of union and progress and some interventions of Greek Patriarchate increased the tension on both sides. An "Investigation travel" was organised by Talat Bey, the Minister of Internal Affairs to investigate the migration waves in West Anatolia. It is understood that embassy representatives of 6 major countries were invited to the "investigation travel" of Talat Bey and that they decided to form a committee of chief interpreters and that they met Talat Bey in İzmir on 22nd of June, 1914. On behalf of France, M. Ledoux attended the committee consisting of chief interpreters, and reported his observations and evaluations to the related units in detail. In this study, we are going to try to investigate M. Ledoux's observations and evaluations about the migration mobility and the policy carried out by the Government of union and progress about this issue. As long as the fact that embassy chief Interpreters as Mandelstam, Ryan, Matthews were so effective in affairs about politics, were taken into consideration, it is thought that the observations and evaluations of the so called chief interpreter were also very important.

Keywords: Migration, First World War, Chief Interpreter, Western Anatolia, Islands.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar coğrafyası fethedildiği dönemlerden beri İmparatorluğun en önemli bölgelerinden biri olmuştur. Balkan coğrafyasının bu önemi bölgenin sadece Osmanlı stratejik siyasetinin ana merkezlerinden biri olması özelliğinden kaynaklanmamaktadır. Aynı zamanda bu coğrafyanın stratejik ve jeopolitik öneminin yanı sıra bir yönüyle İmparatorluğun

önemli bir insan unsurunu barındırması, diğer yönüyle de Avrupa güçlerinin emperyal hedeflerinden birisi olması siyasetine dayanmaktadır.

1878'den itibaren Balkanlar'dan İstanbul dâhil İmparatorluğun çeşitli bölgelerine ve güvenli yerlerine yoğun bir göç hareketi ve göçmenlerin iskânı meselesi bilinen sorunlardan birisidir. Bu bağlamda bir diğer sorun ise -yoğunluğu istisna olmak üzere hiç durmamakla birlikte- Balkan Savaşları'ndan sonraki siyasal güçlerin giderek Balkan coğrafyasında daha şiddetli olan etnik ve dinsel arındırma siyasetlerinin yarattığı göç olgusudur.

19. yüzyılın sonlarından itibaren Balkanlar'da bir taraftan Rusya diğer taraftan diğer Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun bu bölgeden çıkarılması doğrultusundaki açık ya da gizli diplomasi yoluyla yürüttükleri çabalar önemli bir sonuca ulaşmış ve ardından da bölgedeki Türk ve Müslüman unsurun bir bekâ sorunuyla karşı karşıya gelmeleri durumu hâsil olmuştur. Asırlardan beri Balkan coğrafyasında hangi etnik, dinsel veya mezheplere mensup olurlarsa olsun "*bilâ tefrik-i mezheb ü cins*" şîârı mucibince serbest ve aynı zamanda müreffeh bir hayat süren Balkan milletleri İmparatorluğun bu bölgesinde müdahale ve tahrikler arttıkça Osmanlı otoritesi bu bölgede büyük ölçüde sarsıldı. Bu süreçte ayaklanma, tedhiş ve savaş gibi bitmeyen çatışma ve mücadeleler, bir taraftan gayrimüslim Balkan milletlerini, diğer taraftan da Türk-Müslüman milletini daha etkin bir milliyetçiliğe sevk etti. Balkan Savaşları'nın getirdiği tahribat ve bu savaşlardan sonraki diplomasi süreçlerinde özellikle Avrupalı güçlerin çok belirgin tarafgir yaklaşımları Bâbüâli ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin birtakım tedbirler almasını zorunlu kıldı. Gerek savaş sırasında ve gerekse savaş sonrasında Sırp, Bulgar, Makedon ve Yunan unsurların etnik, dinsel ve mezhepsel temelde türdeş bir kimlik anlayışına dayalı yaklaşımları ve tedhiş yöntemleri, İmparatorluğun terk etmek zorunda kaldığı yerlerde Türk ve Müslüman unsurlarını çok ağır bir tabloyla karşı karşıya bırakmış olması, doğal olarak Bâbüâli'yi de Cemiyeti de birtakım adımlar atmaya yöneltti.

Cemiyet'in ve Bâbüâli'nin almış olduğu tedbirler bir bakıma bugünkü modern diplomaside "*mütekâbiliyet*" olarak tanımlanan bir "*karşılıklılıkla*" izâh etmek mümkündür. Esasen Batılı güçlerin özellikle Ege Adaları meselesinde yanlı bir tutum içinde olmaları ve bu mevzuyla ilgili olarak Osmanlı aleyhine almış oldukları kararların tamamen Türk menfaatlerini hiçe sayması ve gelecekte çok büyük sorunlara neden olabileceğini açık bir şekilde göstermesi ve Türk-Müslüman unsurlara yönelik etnik arındırma yöntemleri bu tedbirlerin alınmasında başlıca etkindir.¹

Yunanistan'ın işgal halinde bulundurduğu Sakız, Sisam, Midilli, Limni gibi önemli Adalar'da yaşayan Türkleri göçe zorlayarak yerlerine Rumları yerleştirmesi, Venizeselos'un Anadolu kıyılarındaki Rum nüfusun sayısını artırma girişimleri ve Yunanistan'ın Adalar'ın karşısındaki Anadolu sahillerini ilhak etme emelleri İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Bâbüâli'nin harekete geçmesinde etkili olmuştur. Dâhiliye Nazırı Talât Bey'in ihanetleri görülen unsur-

¹ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, TTK Yayınları, C. II/III, Ankara 1991, s. 248.

lardan memleketi temizleme meselesinde zikrettiği Rum göçünün doğurduğu durumla ilgili Halil Mentеше anılarında şunları belirtmiştir:²

“...Balkan Harbi’ndeki hıyanetlerin tepkisiyle maneviyatı bozulmuş olan Rum halkı gitmek üzere ayaklandı. 100.000’e yakın Rum, kimsenin burnu kanamaksızın Yunanistan’a çekip gittiler. Bundan sonra aynı tarzda İzmir civarında teşebbüs ele alındı. Urla ve Çeşme’de hicret başladı. Bergama, Dikili ve Menemen Rumları da ayaklandılar. Bu defa Venizelos protestoda bulundu. Harp tederikatı başladı. Bâbîâli bu işte hükümetin bir müdahalesi olmadığı, Balkan Harbi’nin tepkisi olarak maneviyatın bozulduğu ve kendi arzularıyla hicret etmekte olduklarını ileri sürerek mahallinde Dâhiliye Nazırı ile birlikte tedkikat yapmak üzere birer murahhas tayin edilmesi için süferaya notalar gönderdi. Sefirler Bâbîâli’nin teklifini kabul ettiler. Baş tercümanlarını Dâhiliye Nazırı’nın maiyetinde bera-yı tedkik İzmir’e gitmek üzere murahhas tayin ettiler.”³

İstanbul’da Mukîm Sefâret Baş Droğmanlarının İzmir Buluşmaları

Birinci Dünya Savaşı’ndan önce, Yunanistan’ın Sisam Adası ihtilalcilerinden olup Osmanlı Devleti tarafından idama mahkum edilmiş bulunan Sofilis’in Yunanlılar tarafından Yunan Makedonyası’na vali olarak atanmasından sonra bu bölgede artan şiddet hareketi sonrasında Türk ve Müslüman ahali Makedonya’dan, başta İstanbul olmak üzere güvenli şehirlere göç etmek zorunda kalmışlardı.⁴ Esasen Atina sefiri Galip Kemali Bey’in bölgeye yaptığı ziyaret ve inceleme gezisi burada Türkler’e yapılan mezalimin şiddetini teferruatlı bir şekilde ortaya koymaktadır. Türk ve Müslüman ahaliye yönelik bu şiddet dalgası beraberinde Osmanlı topraklarında bu denli ekonomik bir serbestliğe ve aynı zamanda geniş bir imtiyaza sahip olan Rum mallarını boykot ve Rum ticaretini sekteye uğratacak tepkilere yöneltti. Bu reaksiyonlarda gerek Bâbîâli’nin, gerekse de Cemiyet’in rol ve sorumluluğunun dikkate alınması gerekmektedir.⁵

Mart 1914’den sonra Makedonya’da ve Adalar’da Türk ve Müslüman ahaliye yönelik etnik ve dinsel şiddet hareketinin artması Osmanlı ülkesindeki Rum ticaretinin sekteye uğratılması ve boykot edilmesi yönündeki tedbirleri önemli ölçüde etkili kılmış olması Rum Patrikhanesi’ni de karşı bir harekete sevk etmişti. Adalar’da ve Makedonya’da olup bitenler karşısında sessiz kalan Patrikhane bir yandan Batı Anadolu’da bir göç dalgasını yaratma istidatı göstermesi, diğer taraftan boykot hareketi karşısında önerilerinin Bâbîâli tarafından kabul edilmemesi üzerine kilise ve okulları matem ve protesto gösterisi olmak üzere kapattığı gibi Rum muhtarlar da grev yapmaya yöneltmiştir. Bu gerilim Bâbîâli’yi Batı Anadolu’daki olayların yerinde görülmesi ve göz-

² H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Balkanlar’ın Makûs Talihi Göç*, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2001, s. 124.

³ Halil Mentеше, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше’nin Anıları*, Giriş: İsmail Arar, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986, s. 165-166.

⁴ Ağanoğlu, *a.g.e.*, s. 123-124.

⁵ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, II/III, s. 252-253; Ağanoğlu, *a.g.e.*, s. 124.

lenmesi düşüncesi doğrultusunda sefaretler nezdinde harekete geçirmiş ve elçilik mensuplarının iştirak edeceği bir tetkik gezinin yapılmasına karar verilmiştir.⁶

Osmanlı-Yunan gerginliğinin en çetin olduğu bir sırada, Atina Elçisi Galip Kemali Bey'in Türkiye'ye dönmeye karar verdiği bir günde (16 Haziran), Bâbıâli İstanbul'daki altı sefarete bir genelge ile Batı Anadolu'daki durumun yerinde görülmesi maksadıyla Dâhiliye Nazırı Talât Bey'in bir teftiş gezisi yapacağını bildirmiş ve isterlerse yanına birer memur vermelerini istemiştir. Talât Bey'in bu davetine altı büyük devletin elçiliklerinden 20 Haziran'da olumlu bir cevap verilmiştir.

İngiltere'nin son drogmanı Ryan, olayların Balkan Devletleri'nin yeni elde ettikleri topraklarda yaşayan Müslümanların yaşadıkları kötü süreçle ilgili olarak gelişigine işaret ederek, sorunla hem bir insanlık ayıbı hem de politik bir tehlike oluşturması nedeniyle ilgilendiklerini belirtmekle birlikte, Yunanlılar'ın yaptıkları mezalimde bir detaya girmekten kaçınmıştır. Ryan'ın anlatısında, Patrikliğin aldığı son karardan sonra Adalar Sorunu yüzünden denizdeki rekabetten Türk ve Yunan hükümetleri nezdinde ciddi bir sorunun doğduğu ve Türkler'in paniklemesinden sonra da Talât'ın bir tura çıktığından bahsedilir. Ryan, olaylardan etkilenen bölgeleri incelemek için seçilen heyete genç meslektaşları Matthews'in, diğerlerinin denizyoluyla gitmelerine karşılık, Bursa üzerinden İzmir'e doğru yola çıktığından söz eder. İngiliz drogmanın izahına göre bu mesele, "*istenmeyen bir unsurun göçe zorlanmasına yönelik bir plan olduğu yönündeki kanaatleri doğrulayan bir hadise olduğunu*", Talât'ın turunun durumu sakinleştirdiği yönündedir.⁷

Adalar ve Yunan Makedonyası'nda Türk ve Müslüman halka yönelik uygulanan mezalim ve zoraki göç yönteminin tahrik ettiği Batı Anadolu'daki olaylar sırasında, ilk hareketlerin ortaya çıktığı Çeşme'de 14 Mayıs 1914 tarihinde kaymakamlık görevine başlayan Hilmi Bey (Uran), Yunanistan'ın yaptıkları nedeniyle İstanbul üzerinden Anadolu'ya Türk-İslam muhaceretinin sel gibi aktığından söz ettikten sonra, bu büyük hadisenin Anadolu'daki ilk tepkisinin Çeşme'de Rumlar arasında başlayarak Rum muhaceretinin derhal her tarafa yayılarak artık önüne geçilemez bir hal aldığı üzerinde durmuştur. Çeşme'deki Rum muhaceretini kendisi için de bir sürpriz olarak gören Çeşme Kaymakamı bu olayın sebebinin tamamen ruhi olduğunu, Rumların birdenbire mahiyetini bilmedikleri meçhul bir korkuya kapılarak her şeyden şüphe etmelerinde aranması gerektiğini belirtmiştir. Olayların giderek büyümesi üzerine ve muhaceret dalgası henüz sona ermemişken, Çeşme'ye karma bir tahkik heyeti gelmiş ve baş tercümanlardan oluşan tahkik heyetine, Muhacirun Müdürlüğü vazifesini yürüten Şükrü Bey (Kaya)'de bu heyetin reisliğine tayin edilmiştir.⁸

⁶ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, II/III, s. 254-255.

⁷ Sir Andrew Ryan, *Sonuncu Drogman*, Çev.: Dilek Berilgen Cenççiler, TTK Yayınları, Ankara 2015, s. 74-75.

⁸ Hilmi Uran, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 2007, s. 63-65.

Dâhiliye Nazırı Talât Bey'in muhaceret mahallinde incelemeler yapmak üzere plânladığı gezisi 28 Mayıs 1914 tarihinde başlamıştır. Gezisine Burhaniye, Edremit ve Ayvalık'tan başlayan Talât Bey, buralardaki Rum göçünün ulaştığı boyutu yerinde görmüş, ahaliyi evlerine geri döndürmeye çalışmıştır. Talât Bey'in 1 Haziran 1330 tarihli telgrafından, başkanlığındaki heyetin Aydın, Manisa ve Menemen'e uğradığı, İzmir Foça yolu üzerinden Yunanistan'a gitme arzusun-daki ahalinin iknâ edilmeye çalışıldığı, ihmali görülen görevlilere el çektirildiği, İzmir Valisi Rahmi Bey ile Talât'ın ahalinin göçünü durdurmak için yoğun bir çaba harcadığı, Nazilli, Söke, Ayaşlı ve Tire kasabalarına da giden heyetten bu-ralar ahalsinin hicrete itibar etmediği ve iknâ edildikleri anlaşılmıştır.⁹

Bu arada Talât Bey'in daveti üzerine büyük devletlerin baş drogmanların-dan oluşan heyetin bir kısmı birlikte, diğer bir kısmı ise bir-iki günlük tehir ya da farklı güzergâhlardan gitmek üzere İzmir'e hareket etmişlerdir. Meselâ Rus, Alman ve Avusturya-Macaristan temsilcileri 21 Haziran'da İstanbul'dan hareket ederken, İtalyan ve İngiliz temsilcisi iki gün sonra İzmir'de, Fransız temsilcisi M. Ledoulx ise onlardan bir gün sonra İzmir'de olacaktır. Şu du-rumda baş drogmanlar Heyeti ile Talât Bey'in 22/23 Haziran 1914 tarihinde İzmir'de bir araya gelmiş oldukları düşünülmektedir.¹⁰ Baş drogmanların bir-birlerinden ayrı bir şekilde yolculuk tercihinde bulunmaları devletlerin politik hesap ve hedefleriyle ilgili olmalıdır.

Fransız Sefareti Baş Drogmanı M. Ledoulx'un Batı Anadolu Seyahatine İlişkin İzlenimleri

Dâhiliye Nazırı Talât Bey'in altı büyük devletin elçiliklerine yaptığı 16 Ha-ziran tarihli davetinden sonra Fransız Dışişleri Bakanlığı'nın 19 Haziran 1914 tarihinde akşam saatlerinde İstanbul elçiliği Baş drogmanı M. Ledoulx'un "Anadolu'yu sakinleştirme ve barışı yeniden sağlama misyonu" çerçevesinde Talât Bey heyetine iştirak edeceğini, bir telgrafla ilgili devletlerin başkentlerin-deki sefaretlere bildirmiştir.¹¹

Talât Bey'in davetinden sonra Talât Bey ile İzmir'de buluşan drogmanlar heyeti bundan sonra kendi istedikleri yerlerde de inceleme yetkisine haiz bir vaziyette çalışmalarına başlayacaklardır. Baş drogman Ledoulx'un "Mission en Asie-Mineure" başlığıyla Büyükelçi Bompard'a göndermiş bulunduğu ya-zıda inceleme yaptıkları ve ziyaret ettikleri yerlerdeki izlenimlerini mümkün merteye gördüklerine sadakatle anlatacağını, farklı mahallerdeki karşılaştık-larını detaylı bir şekilde açıklamaya çalışacağını beyân etmektedir.¹² Fransız

⁹ Hasan Babacan, *Mehmet Talât Paşa, 1874-1921*, TTK Yayınları, Ankara 2005, s. 95.

¹⁰ Archives du Ministère des Affaires Étrangères (AMAE) / Centre des Archives Diplomatiques de la Courneuve (CADC), "Büyükelçi Bompard'dan, Dışişleri Bakanlığına M. Ledoulx'un Anadolu Mis-yonuna İlişkin Raporu", *Turquie, Guerres Balkanique*, c. 293, nr. 438, 18 Temmuz 1914.

¹¹ AMAE / CADC, "Dışişleri Bakanlığı'ndan, Berlin, Viyana, Roma, Londra, İstanbul, Atina Elçi-liklerine Atama Telgrafi", *Turquie, Guerres Balkanique*, 19 Haziran 1914. Ayrıca "Dışişleri Bakan-lığı'ndan İstanbul Elçiliğine Ledoulx'un Atanmasına İlişkin Türk Yunan İhtilâfi Başlıklı Bir Yazı", *Turquie, Guerres Balkanique*, 20 Haziran 1914, s. 89.

¹² AMAE / CADC, "Baş Drogman M. Ledoulx'tan M. Bompard'a Anadolu Misyonu Başlıklı Rapor", *Turquie, Guerres Balkanique*, İstanbul, 15 Temmuz 1914, s. 227.

Elçiliği baş drogmanı M. Ledoulx raporunun girişinde her ne kadar mümkün merteye gördükleri ve izlenimlerine sadakatle olup bitenleri anlatacağını belirtiyorsa da, rapora sınırsız bir önyargının bütünüyle yansıtılmış olduğunu dikkatlerden kaçırmamak gerekiyor. Baş drogman Ledoulx, Batı Anadolu'daki görevi sırasında çeşitli yerlerdeki yüzlerce kişiyle görüştüğünü, görüştükleri arasında Osmanlı memurları, Rum Ortodoks kilisesinin mensupları, Müslüman unsurun çeşitli kesimlerindeki kişiler ile bir miktar yabancıyla da olup bitenleri soruşturduğunu belirttikten sonra tam bir tarafsızlıkla raporunu hazırladığını belirtmiştir.

Raporunda bir süre önce bir tahrikle başlayan göç hadisesiyle birkaç günde 100.000'e yakın Rum'un taşınır taşınmaz mallarından vazgeçerek doğdukları toprakları terk etmek zorunda bırakıldıklarını; bu toplu göçün özellikle Ege Denizi kıyılarında Çanakkale'nin kuzeyinden Kuş Adası'nın güneyine kadar olan bölgede cereyan ettiğini açıklamaktadır. Bu nüfusun toplu göçüyle ilgili olarak Bâbîâli adına Dâhiliye Nazırı Talât Bey'in yaptığı açıklamaya göre sorun, son Balkan Savaşları'nın doğal bir sonucu olarak görünmektedir. Zira özellikle Makedonya bölgesinde Müslümanların karşılaştıkları son derece acımasız muameleler, Hellenler'in Müslümanlar'ın yer ve yurtlarını bırakarak bölgeden göçmeye mecbur bırakılmaları ve onların korunma taleplerinin hiçbir şekilde dikkate alınmıyor olması bütün bu olayların nedenleri olarak açıklanmaktaydı.¹³ Bu konuyla ilgili ne Bâbîâli adına yapılan açıklamalar ne de Yunan Hükümeti'nin ileri sürdüğü argümanlarla, suçlamaları değerlendirme konumunda olabileceğini belirten Ledoulx, Makedonya'dan gelmiş bulunan Müslüman muhacirlerin acı hallerini anlamak gerektiğine işaret etmiştir.

Öte yandan Osmanlı askerlerinin Balkan Savaşları'nın yenilgisinin intikamını galiplerden çıkarmak maksadıyla hareket ettiği ve bu hadiseyi böyle görme eğilimlerini şüphe dışı gören baş drogman, bu topraklarda en uygun olacak şekilde tedbirler alınmakla birlikte çok ağır olayların tahrik edildiği buralarda bir düşmanlık ve intikam tohumlarının yaygın bir şekilde saçıldığını kabul etmektedir. Makedonya'daki olaylar İstanbul basını ve gazetelerinde o denli dile getirilmektedir ki, özellikle bölgeden gelen haberler ile ulaştırılan fotoğraflar Makedonya'daki acı tabloyu sergilemekteydi. Gazeteler hemen hemen her gün, özellikle Hellenler ile diğer kimi Hristiyan unsurların Makedonya'da Müslümanları kurban etmelerini, işkence ve idam gibi mezalimi durmaksızın yayınlamaktaydılar.

Bu arada Makedonya'daki Müslümanlar'a yönelik etnik ve dinsel bu yıldırı ve toplu göçürme baskılarına karşı İstanbul'da da dikkati çekici ilmi metot ile Rumlar'a karşı bir boykot hareketi organize edilmişti. Ledoulx bu organizasyonun bir anda hazırlanmasının mümkün olmadığını belirtmekte ve boykotun İstanbul'da İttihat ve Terakki'nin Merkezi Umumisi tarafından hazırlanarak geniş bir tatbikat sahası bulduğuna değinmektedir. Ona göre bu organizasyonun tek bir gerekçesi vardır. O da, Merkezi Umumi'nin taşra-

¹³ AMAE / CADC, "Baş Droğman M. Ledoulx'tan M. Bompard'a Anadolu Misyonu Başlıklı Rapor", s. 227 / 1.

da hiç kimsenin bilmediği tüm temsilcilerine bir parola ile gönderdiği mesaj doğrultusunda boykot yoluyla Rumları adım adım göçe zorlamak amacıyla Osmanlı topraklarında onları yaşayamaz bir duruma düşürerek geri gönderme hedefidir.¹⁴ İTC'nin Merkezi Umumisi bu yolla ve görevlileri vasıtasıyla çözüm üretmiş ve böylelikle bir şekilde benimsettirilmiş çözüm yolları ihtiyatlı bir şekilde uygulanacaktır. Dahası bu projenin yöntemi konusunda mevcut Heyet-i Vükela ile İttihat ve Terakki idarecilerinin haberli olmadığını düşünmenin gerçekçi olmadığı ve hadisenin bir organizasyon çerçevesinde yürütüldüğü belirtilmektedir.

Drogmanlara göre, Osmanlı idaresinin Batı Anadolu kıyılarında Rum unsurlara yönelik girişimi ister stratejik bir düzen hesaplarına, isterse de ekonomik ve politik bir çıkar hesaplarına dayansın, her ne olursa olsun olup bitenler, Bâbüali'nin nokta-i nazarına cevap veren bir tatbikat olarak değerlendirilmektedir. Zira Osmanlı Devleti'nin hem İtalya'ya karşı ve hem de Balkan müttefiklerine karşı sürdürdüğü iki savaş boyunca Ege Denizi kıyılarındaki Rum unsurların, Hellenik donanmanın hareketini durmadan tahrik edecek bir hareketliliğe yöneldikleri haklı ya da haksız bir şekilde ileri sürülmektedir. Bu nedenle muhtemel bir donanma savaşı çerçevesinde askeri bir nokta-i nazar itibarıyla ve aynı zamanda da İmparatorluğun güvenliğini sağlamak açısından bu ekalliyet unsurun buradan gitmesi gerekmektedir. Bu anlayış, Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri ve güvenliğe dair bir mülahazasıdır. Siyasi nokta-i nazar açısından ise Osmanlı idaresi, Rum nüfusun çoğunluk oluşturduğu tüm taşrada İmparatorluğun menfaatlerine mutlak bir düşmanlıkla hareket edebileceğini düşündüğü bir etnik unsuru İmparatorluk taşrasından en güzel bir şekilde elimine etmenin bir mecburiyet olduğunu kabul etmektedir.¹⁵

Öte yandan Aydın vilayeti ile Çanakkale Sancağı'na 100.000'e yakın Müslüman muhacir gelmiş vaziyettedir. Buralarda Rum unsurlarının bıraktıkları yerlere hiçbir masraftan kaçınmaksızın Müslümanların yerleştirilmesine izin verilmektedir. Ayrıca Ledoulx, Rum Ortodoks unsurlara ait topraklarda hayat ve iş kaynaklarının terk edilmesi köy ve şehirlerdeki konutlara da mecburen Müslüman muhacirlerin yerleştirildiğini belirtmektedir.

Fransız baş drogman Batı Anadolu'daki nüfus hareketliliğinin Devlet-i Aliyye'nin bir kararı değil, Jön Türk metot ve mentalitesinin bilinen yöntemlerinden biri olarak görmektedir. Bu bakımdan, Sakız ve Midilli Adaları'ndaki sorunların nihayet çözümünden sonra Hellenik idareyle de bir uzlaşmaya taşıyabilecek bu unsurların tümünü dışarı atma tehdidinin kan ve din bağı da olmayan binlerce kişiye esir gibi davranarak hareket etmenin ve aynı zamanda onları birdenbire elimine etmeye yönelmenin bir Devlet-i Aliyye tarzı olarak görülmemesi gerektiği kanısında olan Ledoulx, yukarıdaki mülahazanın haklı ve yerinde olduğu varsayılsa bile bizatihi Devlet-i Aliyye ile İttihat ve Terakki Komitesi yöneticilerinin bu son olayların sorumluluğunu birlikte göze alıp üstlendiklerini açıkça göstereceklerini belirtmekteydi. *"Her ne şekilde düşü-*

¹⁴ AMAE / CADC, "M. Ledoulx'tan M. Bompard'a Rapor", s. 228.

¹⁵ AMAE / CADC, "M. Ledoulx'tan M. Bompard'a Rapor", s. 228.

*nülürse düşünülün bu projenin uygulanması sırasında katliamlara girişmeyi arzu etmenin ve Rumlar'ın tehditle dışarı atılması kararının bir Devlet-i Aliyye düşüncesi olmaktan uzaktır. Esasen kendi payıma ben buna inanmıyorum.*¹⁶

M. Ledoulx, birkaç aydan beri Batı Anadolu bölgesinde adetâ büyük bir düşmanlık tohumlarının ekildiği ve bir fanatizm patlamasıyla mecburen artan düşmanlığın Müslüman nüfus üzerinde bıraktığı etkiyi, Komite'nin bir aksiyona dönüştürdüğü görüşündedir. Rumların toplu bir şekilde göçürülmeleri için izlenen metot nelerdir? Öncelikle oldukça sert bir boykotaj öne çıkmış durumdadır. Sonra, özellikle akşamları Hristiyanlarca meskun mahallerde birdenbire bir iki el ateş etmek yöntemiyle tedirginlik ve korku yaratmak. Daha sonra ise askeri birlikleri Müslüman mahallerinde toplayarak toplu kıyımlar olabileceği intibahı uyandırmaktır. Genel olarak halkta bir sağduyu hakim vaziyette olup, Müslümanlar Rum dostlarına uyarıda bulunmak, onlara telkin ve tavsiyelerde bulunmak yada hayatlarının korunması için yardımcı olmak bilinen yakınlıklarından bir kaçıdır. Bu şartlarda toplu göçürme girişimi başlar başlamaz Rumlar da birdenbire bir mutsuzluk ve korkunun giderek artan bir paniğe sürüklenmesi kaçınılmaz bir hal almıştır. Yine zaman zaman mahalli otoritelerin özellikle de alt tabakayı oluşturan İttihatçı ajanları cesaretlendirici tavırları her türlü aşırılığı teşvik ettiği ileri sürülmüştür. Dahası bu uygulamalar artık geçerliliği kalmamış yöntemler olarak görüldüğü gibi Genç Türkiye'nin medeni dünyanın gözünde de bir itibar kaybına sebep olduğu kaydedilmiştir.¹⁷

Fakat, Talât Bey'in tüm enerjisi ve iyi niyetine rağmen hastalıklı bir sorun onun önünde durmaktaydı. Bu da sorunlara çözüm üretebilir kadro meselesiydi. Zira oldukça tecrübesiz ve genç unsurların bileşiminden oluşmuş idarî anlayışıyla, mevcut yöneticileri dahi tayin etmemiş olan Osmanlı idaresinin halkın zararına olabilecek gelişmeleri önlemesine şüpheyle bakılmaktadır. Dahası onların ellerinde olan bir idarî anlayışla bir devletin kesinlikle böyle yönetilemeyeceği iddia edilmektedir. Talât Bey'in bu kötülüğe son vermek istediği, hâlâ devam edebilen şiddet dalgası önemli ölçüde izole edilmişse de Talât Bey'in genel olarak kamu düzenini yeniden sağlamak ve devletin temellerini yeniden güçlendirmek arzusunda bulunduğu inanılmaktadır. Ledoulx'a göre, İstanbul'da temsil edilen altı büyük güç tarafından oluşturulan elçilik delegelerinin bileşiminden oluşan heyeti harekete geçiren anlayış işte Devlet-i Aliyye'nin bu prensip ve sağduyusudur.¹⁸

Baş drogman Ledoulx, olayların mahallinde yaptıkları gözlem ve incelemelerin kendisini şu şekilde toparlanabilecek sonuçlara götürdüğünü belirtmiştir:

"1- Kuşadası, Urla, İzmir ve Ayvalık şehirleri hariç olarak tüm Osmanlı Rumları birkaç gün içinde Ege kıyılarından kovulmuşlardır. Yukarıda açıklandığı gibi kuzeyde Çanakkale girişinden itibaren başlayarak Kuş Ada-

¹⁶ AMAE / CADC, "M. Ledoulx'tan M. Bompard'a Rapor", s. 228/1.

¹⁷ AMAE / CADC, "M. Ledoulx'tan M. Bompard'a Rapor", s. 229.

¹⁸ AMAE / CADC, "M. Ledoulx'tan M. Bompard'a Rapor", s. 229.

si'nin güneyine kadar tüm bölgeden Bâbüali ile İttihat ve Terakki Komitesi tarafından belirlenen plana göre bir uygulama söz konusu olmuştur. Bu koşulların modern dünyanın en temel prensipleriyle bile bağdaşan bir yönünün olmadığını kabul etmek gerekir. Ege kıyılarında dağıtılmış insan sayısının 100.000'in üzerinde olduğu bilinmektedir. Sözün kısası Türkiye Sakız ve Midilli gibi iki adanın Büyük Güçler tarafından Yunanistan'a verilmesi ve müttefiklerin zaferi gibi iki büyük bedeli ödemekle karşı karşıya kalmıştır. 2- İzmir Vilayeti'nin içinde mukim Rumların kimileri hali hazırda bu şehirde sığınmacı vaziyetindedirler. Bütün diğerleri ise şehir ya da köylerinde kalmışlardır. Fakat boykot faaliyetleri nedeniyle hayat gayeleri olan iş ve çalışmayı bırakmışlar, şayet boykot kaldırılamazsa açlıktan ölmek için er ya da geç Yunanistan'a göç etmeye mahkum vaziyetteler. Bu boykotu ortadan kaldırmak için Bâbüali bir hayli çaba gösteriyormuş gibi görünüyorsa da, bugüne kadar bir sonuca ulaşılmış değildir.¹⁹

Batı Anadolu'da geçen Haziran ayı boyunca giderek artan olayların İzmir ve taşrasında ekonomik bir nokta-i nazar itibarıyla da çok önemli sonuçları olmuştur. Zira buradaki Rum unsurlar önemli bir ekonomik lokomotif durumunda idiler ve bölge ekonomisinde hatırı sayılır bir güce sahiptiler. Özellikle tüccar ve çiftçi kesimleri olarak bu iki unsur İzmir ekonomisinde son derece önemli bir yerleri bulunmaktaydı. Ayrıca 1914 yılı tarımsal üretim bakımından çok güzel ve bereketli bir rekolte yılı idi. Fakat şimdi karşı karşıya kalınan şartlar nedeniyle giderek olumsuz bir duruma yola açan bir tablo ile karşılaşmış ve bu tablo sadece yabancıların menfaatlerine hizmet edecek bir gelişme olarak ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan âşâr meselesinde Osmanlı Duyun-ı Umumiyesi; bu bölgenin çok verimli tütün rekoltesinde, Tütün Rejileri; çok sayıdaki şubeleriyle Osmanlı İmparatorluk Bankası da Rum müzakereciler ile görüşmeler yapmaktadır. Nihai olarak, İzmir-Kasaba ve Aydın güzergâhındaki İngiliz ve Fransız demiryolları hatlarındaki trafiğin önemi giderek azaldığı, Avrupa ile ticaretin de bundan olumsuz bir şekilde etkileneyeceği, ödenmemiş ticari borçlar, mühürlenmiş mağaza ve butikler ve borçlular ile alacaklıların karşı karşıya geldikleri bir tabloda, İzmir'de vaktiyle kurulmuş Ticaret Odası'nın durumunun bir hayli sorunlu olduğu dile getirilmiştir.²⁰

Fransız baş drogman yukarıda açıklamış bulunduğu mülahazaların şahsi bir görüşü değil, aynı zamanda heyette yer alan meslektaşlarının tümünün ortak görüşü olduğunu ileri sürmektedir. Bu itibarla misyon boyunca edindikleri izlenimler ile bilgi ve değerlendirmeleri konusunda birbirlerine güven duyacak ölçüde benzer sonuçlara ulaştıklarını ve bu intibalarını hükümetlerine bildireceklerini kaydetmiştir.

Sonuç ve Değerlendirme

19. yüzyılın sonlarından itibaren Balkanlar'da bir taraftan Rusya diğer taraftan diğer Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun bu bölgeden

¹⁹ AMAE / CADC, "M. Ledoulx'tan M. Bompard'a Rapor", s. 229/1.

²⁰ AMAE / CADC, "M. Ledoulx'tan M. Bompard'a Rapor", s. 230.

çıkarılması doğrultusundaki açık ya da gizli diplomasi yoluyla yürüttükleri çabalar önemli bir sonuca ulaşmış ve ardından da bölgedeki Türk ve Müslüman unsurun bir bekâ sorunuyla karşı karşıya gelmeleri durumu ortaya çıkmıştır. Asırlardan beri Balkan coğrafyasında hangi etnik, dinsel veya mezheplere mensup olurlarsa olsun serbest ve aynı zamanda müreffeh bir hayat süren Balkan milletleri, İmparatorluğun bu bölgesinde müdahale ve tahrikler arttıkça, Osmanlı otoritesi bu bölgede büyük ölçüde sarsılmıştır. Bu süreçte ayaklanma, tedhiş ve savaş gibi bitmeyen çatışma ve mücadeleler bir taraftan gayrimüslim Balkan milletlerini, diğer taraftan da Türk-Müslüman halkı daha etkin bir milliyetçiliğe sevk etmiştir. Balkan Savaşları'nın getirdiği tahribat ve bu savaşlardan sonraki diplomasi süreçlerinde özellikle Avrupalı güçlerin çok belirgin tarafgir yaklaşımları Bâbüali ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin birtakım tedbirler almasını zorunlu kılmıştır. Gerek savaş sırasında ve gerekse savaş sonrasında Sırp, Bulgar, Makedon ve Yunan unsurların etnik, dinsel ve mezhepsel temelde türdeş bir kimlik anlayışına dayalı yaklaşımları ve tedhiş yöntemleri İmparatorluğun terk etmek zorunda kaldığı yerlerde Türk ve Müslüman unsurlarını çok ağır bir tabloyla karşı karşıya bırakmış olması, Bâbüali'yi birtakım tedbirler almaya yöneltmiştir. Zira Yunanistan'ın hâkim olduğu ve işgal ettiği yerlerde uyguladığı etnik arındırma yöntemleri artık son radde-sine varmıştı. Türk ve Müslüman ahaliyi artık tahammül edilemez bir duruma getiren gelişmelerin bir türlü önlenememesi ve Batılı güçlerin olup bitenleri görmezden gelme politikaları, hem Bâbüali'yi hem de İTC Komitesi'ni birtakım adımlar atmaya mecbur bıraktı. İttihat ve Terakki Komitesi ile Bâbüali'nin almış olduğu tedbirler bir bakıma bugünkü modern diplomaside "*mütekâbiliyet*" olarak tanımlanan bir "*karşılıklılık*" izâh etmek mümkündür.

Yunanistan'ın Adalar ile Makedonya'daki Türk ve Müslüman ahaliye yönelik siyaseti başlıca iki yönlü bir reaksiyonu beraberinde getirmiştir. Bunlardan birincisi ortaya çıkabilecek tepkileri göze alarak Yunanistan'ın hedefleri arasında yer alan Batı Anadolu'daki Rum unsurları bir bakıma fiili bir mübadeleye sevk etmek şeklinde tecelli etmiş görünmektedir. Asırlardan beri Osmanlı egemenliğinde yaşayan milletlerin hukuki statüleri ile temel haklarının "*insanı yaşat ki, devlet yaşasın*" düsturuna göre biçimlendirildiği, her bakımdan açık olduğu halde, iki savaş arasında ortaya çıkan gerilimin başta gelen nedeninin Yunanistan büyüme hırsı ve Anadolu'ya yönelik emperyal emelleri olduğu açıktır. Bu bakımdan, Batılılar'ın ancak modern zamanlarda keşfettikleri "*modus vivendi*" anlayışını devlet felsefesinin temel şiarı olarak gören Devlet-i Aliyye'nin son olaylardaki durumunu bu yeni gelişmelerle değerlendirmek gerekiyor.

Yunanistan'ın Adalar ile Makedonya'daki Türk ve Müslüman ahaliye yönelik siyasetinin doğurduğu ikinci reaksiyon ise, 1908'den beri Osmanlı İmparatorluğu'nda başvuru olan tepkisel yaptırımlardan birisi olan Boykotaj konusudur ki, bu durum fayda-zarar hesabını bir hayli tartışmalı duruma getiren bir tedbirdir. Batı Anadolu bölgesinin ekonomik, zirai, ticari potansiyeli dikkate alındığında bu hadisenin bir hayli etkili sonuçları ortaya çıkabilmektedir.

Raporda da görüldüğü üzere göç etmeleri arzu edilen unsurların hayata tutunmaları ve yaşamlarını idame ettirmek bakımından bir göçü düşünmekten başka çare kalmadığı açıkça görülmektedir.

Sonuç itibarıyla, bu hadiseyi doğrudan Devlet-i Aliyye'nin başlattığı bir göç hareketliliği kabilinden bir mesele olarak görmektense, Balkan Savaşları'ndan itibaren giderek şiddetlenen gelişme ve gerilimlerin uzantıları ile Türkler'in zoraki göç sürecini dikkate almak gerekmektedir. Bir başka açıdan her ne kadar yapılan değerlendirmelerde İttihatçılar ile onların kontrolündeki kabine bu konuda suçlanıyorsa da, Hobsbawm'ın deyimiyle “İmparatorluklar Çağı” artık sona ererken, devletin güvenliğini sağlayacak adımlar atmak kaçınılmaz olacaktır. Bu durumu, belki de, İttihatçılar'ın yüklenmek zorunda kaldıkları zorlu bir görev olarak da düşünmek olasıdır.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Archives du Ministère des Affaires Étrangères (AMAE) / Centre des Archives Diplomatiques de la Courneuve (CADC).

AMAE / CADC “Büyükelçi Bompard'dan, Dışişleri Bakanlığına M. Ledoux'un Anadolu Misyonuna İlişkin Raporu”, *Turquie, Guerres Balkanique*, c. 293, nr. 438, 18 Temmuz 1914.

AMAE / CADC, “Dışişleri Bakanlığı'ndan, Berlin, Viyana, Roma, Londra, İstanbul, Atina Elçiliklerine Atama Telgrafi”, *Turquie, Guerres Balkanique*, c. 293, 19 Haziran 1914.

AMAE / CADC, “Dışişleri Bakanlığı'ndan İstanbul Elçiliğine Ledoux'un Atanmasına İlişkin Türk Yunan İhtilâfi Başlıklı Bir Yazı”, *Turquie, Guerres Balkanique*, c. 293, 20 Haziran 1914.

AMAE / CADC, “Baş Drogman M. Ledoux'tan M. Bompard'a Anadolu Misyonu Başlıklı Rapor”, *Turquie, Guerres Balkanique*, c. 293, 15 Temmuz 1914.

Araştırma Eserleri ve Hatıratlar

AĞANOĞLU, H. Yıldırım: *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makûs Talihi Göç*, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2001.

BABACAN, Hasan: *Mehmet Talât Paşa, 1874-1921*, TTK Yayınları, Ankara 2005.

BAYUR, Yusuf Hikmet: *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: II/III, TTK Yayınları, Ankara 1991.

MENTEŞE, Halil: *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, Giriş: İsmail Arar, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986.

RYAN, Sir Andrew: *Sonuncu Drogman*, Çev: Dilek Berilgen Cenkçiler, TTK Yayınları, Ankara 2015.

URAN, Hilmi: *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 2007.

100. Yılında Kafkas İslam Ordusu'nu Yeniden Hatırlamak BİRİNCİ DÜNYA HARBİ'NDE OSMANLI ORDUSU'NUN SON SAVAŞI: GENCE'DEN BAKÜ'YE ZAFER YÜRÜYÜŞÜ

Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN*

Öz

Almanya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan 2 Ağustos 1914 tarihli gizli ittifak antlaşmasının ardından genel seferberlik ilan edilerek bir süre sonra savaşa girilmiştir. Osmanlı Devleti, dört yıl süren bu acımasız savaşta yaklaşık on farklı cephede savaşmak zorunda kalmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti açısından en zorlu cephelerinden birisi şüphesiz Kafkasya Cephesi'dir. 22 Aralık 1914 tarihinde başlatılan Sarıkamış hareketının kısa bir süre sonra hezimete dönüşmesi doğu cephesinde büyük hüsrana yol açmıştır.

Bolşevik ihtilaliyle yıkılan Çarlık Rusyasının yerine kurulan Sovyet Rusya ile Osmanlı Devleti arasında Brest-Litovsk Antlaşması imzalanınca Kafkas cephesinde kısmen bir rahatlama olmuştur. Ancak, Güney Kafkasya'da sıkıntılar bitmemiştir. Maveray-ı Kafkas Hükümeti bir konfederasyon olarak teşkil edilmiş olmasına rağmen, oluşumda yer alan Ermeni ve Gürcülere nispetle Azerbaycan Türklerine karşı sergilenen tavır bu yapının kısa ömürlü olmasına yol açmıştır. 28 Mayıs 1918'de istiklalini ilan eden Demokratik Azerbaycan, geçici olarak teşkilatlanmasını Gence'de yapmış; Osmanlı Devleti ile imzaladığı anlaşma ile Bakü'nün kurtarılması hareketinin başlatılmasına zemin hazırlamıştır.

1918 yılı Haziran ayında teşkil edilen Kafkas İslam Ordusu, Gence'de teşkilatlanmasını tamamladıktan sonra ileri harekate geçerek Gökçay, Salyan muharebelerinden sonra 1918 Ağustos'u başında Bakü önlere ulaşmıştır. Birinci ve İkinci Bakü Taarruzu'ndan sonra 15 Eylül 1918 tarihinde şehir, Kafkas İslam Ordusu tarafından işgalcilerden temizlenerek Azerbaycan Milli Devleti yönetimine teslim edilmiştir.

Bu makalede, 1918 yılında Osmanlı Devleti tarafından düşünülen ve daha sonra Demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti'nin de katılımıyla ortak bir proje

* İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

olan Kafkas İslam Ordusu'nun teşkiliyle başlatılan askeri harekât kapsamında Birinci ve İkinci Bakü harekâtı ve şehrin Türk ordusu tarafından teslim alınması konusu değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Devleti, Azerbaycan, Kafkas İslam Ordusu, Nuri Paşa, Bakü.

**Remembering The Caucasian Islamic Army In Its Centenary Anniversary
The Last Battle Of The Ottoman Army In The First World War:
Victory Walk From Ganja To Baku**

Abstract

The Ottoman Empire was obliged to go to war declaring mobilization in accordance with the secret alliance signed with Germany on August 2nd, 1914 and the Empire fought on ten different fronts for four years in this brutal war.

Undoubtedly, the hardest front for the Ottoman Empire in the World War I was the Caucasian Front. The Sarikamis Operation commenced on December 20th, 1914 turned into a catastrophe in a short time and the Eastern Front of the Empire became a disappointment.

The Tsarist Russia was collapsed with the Bolshevik Revolution and the newly established Soviet Russian State signed the Brest-Litovsk Treaty which became a relief for the Eastern Front. But the problems of the Southern Caucasia do not end with this. The Government of Maveray-ı Kafkas (Transcaucasia Confederation) was formed as a confederation but the negative attitude against the Azerbaijani Turks compared to the Armenians and Georgians was the main cause of the short liveliness of the Government. The Democratic Azerbaijan announced its independence on May 28th, 1918 and formed its government provisionally in Ganja. A treaty signed by this new government with the Ottoman Empire which prepared the ground for the military operation to rescue Baku.

The Caucasian Islamic Army, formed in June 1918 completed its formation in Ganja and began its campaigns on Gökçay and Salyan and reached at the outskirts of Baku in August 1918. In the wake of 1st and 2nd Baku Offensives, the Caucasian Islamic Army cleaned the city from invaders and delivered the city to the Azerbaijan National State.

In this paper we will evaluate the Caucasian Islamic Army which was a joint operation of the Ottoman Empire and the Democratic Azerbaijan Republic and the two offensives of this Army on Baku and the conquest of the city by the Turkish army.

Keywords: The Ottoman State, Azerbaijan, The Caucasian Islamic Army, Nuri Pasha, Baku.

Giriş

XIX. yüzyılın sonlarında Alman İmparatorluğu ile önce askeri alanda başlatılan ikili ilişkiler, Kayzer II. Wilhelm'in gelişinden sonra siyasi ilişkilere de zemin hazırlamış, ilerleyen dönemde Osmanlı Devleti'nin, Almanya ile müttefikliğe uzanan bir sürecin başlamasına yol açmıştır. Bu gelişmelerin sonucu olarak Osmanlı Devleti'nin 2 Ağustos 1914'te Almanya ile yaptığı gizli ittifak antlaşmasının hemen ardından tüm yurttaki genel seferberlik ilan edilmesi ve bir süre sonra da harbe girilmesi kaçınılmaz hal almıştır. 10 Ağustos 1914 tarihinde Osmanlı Devleti'ne sığınan iki Alman gemisinin (Goben: Yavuz, Breslau: Midilli adı verildi) bir süre sonra Enver Paşa'nın emriyle Türk do-

nanmasıyla birlikte Karadeniz'e açılarak 29 Ekim 1914'te Rusların Sivastopol, Odesa, Novarosisk ve Kefe deniz üslerini bombalaması ile Osmanlı Devleti kendini savaşın içerisinde buluvermişti. Bu hadisenin hemen ardından 1 Kasım 1914'te Ruslar, Kafkaslardan, İngiliz ve Fransızlar 3 Kasım 1914'te Çanakkale Boğazı'ndan, keza yine İngilizler de 5-6 Kasım 1914'te Basra Körfezi ağzından Osmanlı Devleti'ne saldırıya geçmişti. Osmanlı Devleti de 11 Kasım 1914'te İtilâf devletlerine savaş ilan edip ardından da cihat fetvasını yayımlayarak dört yıl sürecek bu acımasız savaşın içine girmiş oldu. Birinci Dünya Savaşı'nın şüphesiz en yoğun çatışmalarının yaşandığı cephelerden birisi Kafkasya cephesi idi. Sarıkamış hareketinden sonra Kafkasya cephesinde karşılıklı çatışmalar uzayıp gitmiştir; bu cephede, savaşın son yılında (1918) teşkil edilen Kafkas İslam Ordusu'nun¹ Azerbaycan ve Dağıstan hareketi ise son derece önemlidir.²

a. Sarıkamış Harekatı'ndan Sonra Kafkas Cephesi'nde Askerî ve Siyasî Gelişmeler

Karadeniz hadisesinin hemen ardından 1 Kasım 1914 sabahı Rusların Musun, Narman, Köték ve Kaleboğazı'ndan sınırı aşarak başlattıkları ileri harekate, Erzurum Müstahkem Mevkii'ndeki birlikler karşı durmaya çalışmıştı. Bir süre sonra da, Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın, bir zamanlama hatasıyla 22 Aralık 1914 tarihinde başlattığı Sarıkamış taarruzu ile Ruslara karşılık verilmek istenmişti.³ Ancak, bölgedeki soğuk iklim şartlarından ve lojistik destek yönünden yaşanan sıkıntılar 14 Ocak 1915 tarihine gelindiğinde III. Ordu birliklerinin dramatik bir bozgunla karşı karşıya kalmasına yol açmıştır. Sarıkamış yenilgisiyle giderek güçten düşen III. Ordu, 1915-1916 yıllarında Rus ordusu karşısında fazla tutunamayınca Doğu Karadeniz ve Şarki Anadolu'nun önemli bölümü Rus işgaline maruz kalmıştır. 1917 yılında Rusya'da yaşanan Bolşevik İhtilali sonrası ortaya çıkan kargaşa sürecinde ancak Çarlık bakiyesi ordunun bölgeden püskürtülmesi mümkün olabilmiştir.

Rusya'da 12 Mart 1917'de patlak veren darbeye çarlık devrilmiş, ülkede siyasi ve toplumsal çalkantıların ardından büyük bir kargaşa ortamı doğmuş; Ekim ayından itibaren giderek artan şiddet 1917 Ekim Devrimi olarak tarihe geçmiş, giderek artan şiddet eylemleri sonunda 7 Kasım 1917'de meydana gelen Bolşevik İhtilali'yle farklı bir gelişme yaşanmış; bu hadiseler Sovyet Rusya'nın kuruluşuna uzanan süreci tetiklemiştir. İşte bu gelişmelerin ardından Kafkas cephesinde 18 Aralık 1917'de Erzincan Mütarekesi akdedilerek Rus-

¹ Türkiye'de Kafkas İslam Ordusu'nun Birinci Dünya Harbi'nde Azerbaycan ve Dağıstan hareketi konusunda akademik anlamda ilk derli toplu çalışmaları yapan ve bunları makale ve kitaplaştırarak bilim dünyasına sunan, bizim de bu makaleyi hazırlarken büyük ölçüde istifade ettiğimiz değerli meslektaşım, kıymetli ağabeyim E.Öğ.Kd.Alb. Tarih Uzmanı Nasır Yüceer'e teşekkürü bir borç bilirim. (Y.N.)

² Ayrıntı için bkz. Nâsır Yüceer, *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı (Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması 1918)*, Gnkur. ATASE Bşk. lığı Yay., Ankara 1996; ayrıca bkz. Nasır Yüceer, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan ve Dağıstan'a Askerî ve Siyasî Yardımı", *Türkler*, c. XIII, Ankara 2002, s. 731-772.

³ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı*, c. 1, Gnkur. Basım Evi Ankara 1993, s. 101.

lar işgal ettikleri bölgelerden çekilmeye başlamıştır.⁴ Rusların çekildiği yerler, Ermeni çetelerinin faaliyet alanına dönüşmüş, Ermeni çetelerinin Müslüman ahaliye karşı giriştikleri insanlık dışı uygulamalarla can ve mal emniyeti kalmayan bu yerlerde Türk ordusunun yeni bir harekate girişmesi de mecburiyet haline gelmiştir.⁵

Bolşevik İhtilâli'nin yaratmış olduğu otorite boşluğundan istifade etmek isteyen Kafkas halkları da yeni bir siyasi oluşumu başlatmak istemişlerdi. Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ileri gelenleri 11 Kasım 1917'de Tiflis'te bir araya gelerek Maveraya'yı Kafkasya'nın (Transkafkasya) durumunu görüşmeye başlamışlar; Gürcü temsilci Noy Jordaniya'nın önerisiyle üç unsurun (Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan Türkleri) bir araya gelmesi sonucu federal bir hükümetin kurulması kararlaştırılmış; 14 Kasım'da hükümetin kuruluşu ilan edilerek bakanlar kurulu açıklanmıştır. Maveraya'yı Kafkas Komiserliği'ne bağlı kabinede Eğitim, Adalet, Ticaret ve Sanayi, Ulaştırma ve Kanunlara Nezaret Bakanlığı Azerbaycan Türklerine verilmiştir.⁶ Ancak, aralarında siyasi, tarihi, kültürel açıdan ihtilaf olan bu üç milletin oluşturduğu konfederasyonun uzun vadeli bir yapı olması ve ortak politika yürütmesi o dönemin siyasi-askeri vaziyetine göre zor görünüyordu.

Belirtilen dönemde Gürcüler ve Ermeniler için en önemli mesele, Türkiye ile Kafkas cephesinin tasfiyesi iken Azerbaycan Türkleri, memleketlerinin merkezi ve en büyük şehri olan Bakü'nün Bolşevik ve Ermeni işgalcilerden bir an evvel kurtarılması için çalışıyorlardı. Gürcü ve Ermeniler eski çarlık ordularında subay ve asker olarak sayıca etkili oldukları halde Azerbaycan Türkleri bundan son derece mahrum bırakılmışlardı.⁷ Dini-kültürel açıdan da bakıldığında haliyle Azerbaycan Türkleri dezavantajlı durumda idiler.

Sovyet Rusya ile Brest-Litovsk'ta 1917 yılı sonlarında başlatılan ikili görüşmeler sonunda Osmanlı Hükümeti'nin Kars, Ardahan ve Batum üzerindeki istekleri, Sovyet Rusya tarafınca kabul edilmeyince görüşmeler 10 Şubat 1918'de kesilmiştir. Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın III. Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya Kafkas Cephesi'nde Ermenilere karşı ileri harekate geçmesi yönündeki emirleri doğrultusunda başlatılan taarruz hareketi Sovyetlerin masaya oturmalarını mecburi tutmuştur. Türk ordusunun cepheden zorlaması üzerine, kendi iç meselelerini çözümlmek isteyen Sovyet Rusya'nın Osmanlı Devleti ile görüşmelere yeniden başlamasına ve neticede 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk Antlaşması'nın imzalanmasına yol açmıştır.⁸ Brest-Litovsk Antlaşması şartlarına göre Kars, Ardahan ve Batum Osmanlı Devleti'ne bı-

⁴ Enis Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2002, s. 154.

⁵ Nâsir Yüceer, *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekati (Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması 1918)*, s. 13-14.

⁶ Cemil Hasanlı, *Azerbaycan Tarihi 1918-1920, Türkiye'nin Yardımından Rusya'nın İşgaline Kadar, Azerbaycan Kültür Derneği Yay.*, Ankara 1998, s. 35; Halil Bal, *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, İdil Yay., İstanbul 2010, s. 84.

⁷ Hasanlı, *aynı eser*, s. 37.

⁸ Şahin, *aynı eser*, s. 144.

rakılmıştır.⁹ Öte yandan Gürcülerin Batum'ı, Ermenilerin Kars'ı bırakmak istememeleri üzerine askerî harekate devam kararı alınınca meselenin büyük bir çatışmaya girilmeden çözümü için Trabzon'da bir konferans yapılması kararlaştırılmıştır. 14 Mart 1918'de Trabzon'da başlatılan konferansa Maverayı Kafkas Hükümeti adına Gürcü Çenkeli'nin başkanlığında (Azerbaycan Türkü, Gürcü ve Ermeni) 43 kişilik bir heyet katılmıştır. Uzun tartışmalardan sonra bir anlaşmaya varılamamış; 14 Nisan 1918 tarihinde konferans dağılmıştır.¹⁰ Brest-Litovsk Antlaşması'nı yürürlüğe koymak isteyen Osmanlı ordusu ileri harekate geçip kısa süre sonra Kars, Ardahan ve Batum'u sınırlara dahil etmiştir.¹¹ Maverayı Kafkas Hükümeti 22 Nisan 1918'de bağımsız, demokratik ve federatif bir cumhuriyet olduğunu ilan etti. Daha önce belirlenmiş olan 13 bakanlıktan 5'inin dağılımı Azerbaycan Türklerine bırakılmıştı. Hükümetin başında da Gürcü Akakiy İ. Çenkeli bulunuyordu. Ancak bu yeni cumhuriyetin uzun ömürlü olması mümkün görünmüyordu.¹²

Maverayı (Transkafkasya) Kafkas hükümeti delegeleriyle bir anlaşmaya varılamaması üzerine 11 Mayıs 1918'de bu defa Osmanlı Devleti'yle görüşmelerde bulunmak üzere Batum Konferansı toplanmıştır. Oldukça kalabalık, (45 kişilik) bir heyetle toplantılara katılan Transkafkasya Hükümetini, Gürcü, Azerbaycan Türkü ve Ermeni üst düzey devlet yöneticileri; Osmanlı Devleti adına Adliye Nazırı Halil (Menteşe) başkanlığında bir heyet temsil etmişti.¹³ Osmanlı delegesi başı olan Halil Bey yaptığı konuşmada Transkafkas Hükümeti'nin Brest-Litovsk Antlaşması'nın şartlarına uymadığından anlaşma ile kazanılmış hakların ancak kuvvet yoluyla elde edileceğini belirtmiştir. Bu durumda Osmanlı çıkarlarının mevcut durum karşısında yeniden değerlendirildi-

⁹ Yüceer, *aynu eser*, s. 14-17.

¹⁰ Trabzon Konferansı hakkında ayrıntı için bkz. Enis Şahin, *aynu eser*, s. 311-364.

¹¹ Konferansta sorunlarını dile getirmek ve Osmanlı yardımını temin etmek için Dağıstan'dan gelen delegeler de vardı. Görüşmelerde Osmanlı Hükümeti'ni Adliye Nazırı Halil (Menteşe) Bey ile Albay Hüseyin Rauf (Orbay) temsil ediyordu. Konferansın açılış konuşmasını yapan Albay Rauf Bey Osmanlı Devleti'nin Transkafkasya'da barışı esas alan iyi ilişkiler kurmak isteğini belirterek, Kafkasya'da kurulan bu hükümetin yönetim şekli ve siyasi niteliğinin açıklığı kavuşmasını istedi. Çünkü Transkafkas Hükümeti ve parlamentosu olan Seym Meclisi bağımsız bir devlet olduğunu dünyaya ilan etmemişti. Ayrıca Sovyet-Rusya ile olan bağlantısının niteliğini de açıklamamıştı. Ortada belirsiz bir durum mevcuttu. Transkafkas Hükümeti temsilcileri bu belirsiz durumu açıklamada güçlük çekiyorlardı. Geçen zaman içerisinde Seym Meclisi'nde bulunan bütün gruplarda bağımsızlığın ilan edilmesi eğilimi doğdu. 22 Nisan 1918'de meclis büyük çoğunlukla Transkafkas Demokratik Federatif Cumhuriyeti'ni ilan etti. Transkafkas temsilcileri bir ay süren görüşmelerde Brest-Litovsk Antlaşması'nın Kars, Ardahan ve Batum'a ilişkin hükümlerini kabul etmemişler ve Trabzon Konferansı herhangi bir antlaşmaya varılmadan 14 Nisan 1918'de sona ermişti. Bkz. Cemil Hasanlı, *aynu eser*, s. 55-75; Yüceer, *aynu eser*, s. 20.

¹² Bal, *aynu eser*, s. 157.

¹³ Gürcistan'da Başbakan ve Dışişleri Bakanı sıfatıyla heyet başkanı Çenkeli ve Nikoladzo, Azerbaycan'da Mehmet Emin Resulzade ve Mehmet Hasan Hacinski, Ermenistan'dan Kaçaznuni ve Hatisyan temsil etmekte idi. Konferansa Osmanlı Devleti ve Almanya'nın da uygun görmesiyle Kuzey Kafkas Dağları İttifakı'nı temsilen Haydar Bammat, Abdülmecit Çermoyef, Temirhanov ve Gandemirov katılmışlardı. Alman heyetinde Von Lossov eski Tiflis Elçisi Kont Şulenber, Yakın Doğu uzmanı diplomat Von Vezenberg hazır bulunmuştu. Osmanlı Devleti Adliye Nazırı Halil (Menteşe) Bey başkanlığında bir heyeti konferansa göndermişti. Bu heyette 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa da yer almıştı. Bkz. Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 475; Cemil Hasanlı, *aynu eser*, s. 79.

rilip belirlendiğini belirten Halil Bey on iki madde ve üç ek maddeden ibaret olan Osmanlı Devleti ile Transkafkas Cumhuriyeti barış ve dostluk antlaşması metnini müzakere için Transkafkas temsilcilerine takdim etmiştir. Antlaşma metninde Osmanlı Devleti, yapılan savaşta verdiği kayıplara karşılık olarak yeni topraklar talep etmiştir.¹⁴ Bu talepler Ahıska, Ahılkelek, Aleksandrapol, Eçmiadzin kazaları ve Kars-Aleksandrapol-Culfa demir yolunu ihtiva ediyordu.¹⁵ Ancak Osmanlı tarafının bu talepleri, Transkafkas Hükümeti'nin Gürcü ve Ermeni temsilcileri tarafından kabul edilmeyince Türk ordusunun ileri harekate devamı kararı alınmıştır.

Osmanlı delegesinin reisi Halil Bey, Batum Konferansı'ndaki tutumunu sertleştirerek Transkafkas heyeti başkanı Çhenkeli'ye verdiği notada, Transkafkasya'nın özellikle Bakü tarafında yüzbinlerce Türk ve Müslümanın kendilerini inkılapçı diyen haydutların kanlı pençeleri altında inlediğini, aynı din ve milliyete mensup bu insanların dramının görmezden gelinemeyeceğini ifade ederek buraya asker gönderilmesinin bir zorunluluk haline geldiğini belirtmiştir.¹⁶ Aslında millî çıkarları birbirleriyle çatışan bu üç toplumun (Türk, Ermeni, Gürcü) zoraki gerçekleşen birlikteliğinin uzun sürmesi pek mümkün değildi. Ermeni ve Gürcüler Türk ordusunun ilerlemesine engel olmaya çalışırken, Azerbaycan Türklerinden ileri gelenleri ise Osmanlı idarecileri ve ordusundan destek bekliyorlardı. Transkafkas Konfederasyonu'nun meclisi "Seym" 26 Mayıs 1918'de yapılan son toplantısında konfederasyonu feshetme kararı almış; aynı gün Gürcüler ve Ermeniler kendi müstakil devletlerini ilan etmişlerdi.

Bu gelişmeler üzerine, Azerbaycan Türklerinin temsilcileri de hemen harekete geçip 28 Mayıs 1918 tarihinde Demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti'ni ilan etmiştir. Bu karara göre, Demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkentinin Bakü olması hükme bağlanmıştı. Ancak Bakü, 31 Aralık 1917'de "Kafkas Fevkalâde Komiseri" olarak Petrograd'dan gönderilen Ermeni komünistlerinden Stephan Şaumyan'ın düzenlediği bir darbe sonunda -Azerbaycan yönetiminin devrilmesiyle- 18 Mart 1918'de Bolşevik idaresine girmişti. Bu sebeple Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti geçici olarak Gence oldu. 28 Mayıs 1918 tarihinde bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nde Transkafkas Konfederasyonu meclisi olan Seym'de bulunan Azerbaycanlı üyelerden bir "Milli Meclis" meydana getirilmiş; bu meclisin başkanlığına da Mehmet Emin Resulzade seçilmiştir. Sekiz bakandan teşekkür eden Azerbaycan Hükümeti'nin ilk başbakanı ise Feth Ali Han Hoyski olmuştur.¹⁷

30 Mayıs 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması hakkında Başbakan Feth Ali Han Hoyski'nin imzaladığı bildiri bütün ülkelerin dışişleri bakanlıklarına gönderilmesi, Sovyet Rusya ile İran'ı rahatsız etmişti. İran'ın

¹⁴ Batum Konferansı hakkında ayrıntı için bkz. Enis Şahin, *aynu eser*, s. 545-573.

¹⁵ Hasanlı, *aynu eser*, s. 80.

¹⁶ Hasanlı, *aynu eser*, s. 88.

¹⁷ Yüceer, *aynu eser*, s. 30-31.

bu arada bağımsız Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti'nin yardımıyla Güney Azerbaycan'la birleşebileceği yönündeki şüphelerinin arttığı bir sırada 4 Haziran 1918'de Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasında Dostluk Antlaşması imzalanmıştı.¹⁸ Bu sırada diplomatik bir manevra yapan Azerbaycan Hükümeti dış yazışmalarında Kafkas Azerbaycan'ı ifadesini kullanarak İran'ın şüphesini ortadan kaldırıp güven telkin etmeye çalıştı.¹⁹ Kafkasya'daki bu son gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanya tarafından da hoş karşılanmamıştı. 4 Haziran 1918 tarihinde Gürcistan ve Ermenistan ile Osmanlı Devleti arasında yeni bir dostluk antlaşması imzalanmış; Brest-Litovsk antlaşması şartları bu devletlerce de kabul edilmiştir.²⁰

Osmanlı Devleti ile Demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti arasında yapılan antlaşmanın birinci maddesinde; Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında daima bir kardeşlik ve dostluğun var olacağı vurgulanmakta, ikinci maddesinde; Azerbaycan'ın Gürcistan, Ermenistan ve Osmanlı Devleti'yle olan sınırları ayrıntılı biçimde belirtilmektedir. Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından istenildiğinde Osmanlı Devleti intizam ve asayişini temin etmek için bu ülkeye asker gönderebilecekti. Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içerisinde hiçbir çetenin kurulmasına ve faaliyetine meydan verilmeyecekti. Osmanlı Devleti Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları dâhilinde askerî amaçlı her türlü nakliyatı ve sevkiyatı serbestçe yapabilecekti ve bu amaçla demir ve kara yollarından yararlanabilecekti. Ayrıca petrol sahalarının ve kaynaklarının mevcut durumlarının korunması hususunda Osmanlı Devleti ile Azerbaycan ve Gürcistan Cumhuriyetleri arasında bir itilâfname imzalanmıştır. Bu antlaşmayı Osmanlı Devleti adına Adliye Nazırı Halil Menteşe ile III. Ordu Komutanı Mehmet Vehip Paşa, Azerbaycan Cumhuriyeti adına ise Dışişleri Bakanı Mehmet Hasan Hacinski ile Milli Meclis Başkanı Mehmet Emin Resulzade imza atmıştır.²¹

b. Demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Osmanlı Devleti'nden Yardım Talebi

Transkafkas Konfederasyonu'nun dağıldığı gün kurulan Gürcistan ve Ermenistan'ın siyasi ve askerî teşkilatlanması Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ne oranla daha iyi durumda idi. Rus ordusunda sayıca çok olan Ermeni ve Gürcü subaylar, devletlerinin kurulmasından sonra kendi milli ordularına katılmışlardı. Özellikle Ermeni kökenliler kendi milli emellerini gerçekleştirmek için kurulan bu orduyu esas kabul ederek Türklere karşı düşmanca hareketlere giriştiler.²²

¹⁸ Azerbaycan ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan Batum Antlaşması hakkında ayrıntı için bkz. Şahin, *aynu eser*, s. 628-631.

¹⁹ Hasanlı, *aynu eser*, s. 97-103.

²⁰ Akdes Nimet Kurat, *aynu eser*, s. 477-478; Ayrıca bkz. Y. Hikmet Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, c. 3, Ks. 4, s. 191-193.

²¹ *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1575-1918)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yayın No: 9, Ankara 1993, s. 226-235.

²² Aygün Attar, "Türk Ordusu Transkafkasya'da", *Askerî Tarih Bülteni*, Sayı: 50, s. 20; Cemil Hasanlı, *aynu eser*, s. 39.

Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarının başta Bakü olmak üzere önemli bir kısmı Bolşevikler ve Ermeniler tarafından işgale uğradı. Bakü'den batı istikametine taarruza geçen çoğunluğunu Ermenilerin meydana getirdiği Bolşevik birlikleri, Bakü ile Gence arasındaki toprakları işgal ederek Gökçay kasabasına kadar ilerlemişlerdi. Azerbaycan halkı savunmasız bir durumda kaldığından istilâcılara karşı direnememiştir. Azerbaycan Türkleri kendilerini kurtaracak kuvveti ancak Osmanlı Devleti'nin sağlayabileceğini ümit ediyorlardı. Gence'de kurulmuş olan "Azerbaycan Millî Komitesi" Başkanı Nesip (Nasip) Yusufbeyli İstanbul'a bir elçilik heyeti gönderilmesini ve Azerbaycan'a Türk ordusunun davet edilmesini istiyordu.²³ Bu maksatla Gence Millî Komitesi, Nâki (Şeyhzamanlı) Keykurun'u İstanbul'a göndermişti. İstanbul'a geldiğinden üst düzey bir protokol ile karşılanmış olan Nâki Bey, Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Sadrazam Talat Paşa ile görüşerek yardım isteğinde bulunmuş ve Azerbaycan'a siyasi-askeri destek konusunda olumlu cevap almıştır.²⁴ Benzer yardım talepleri daha önceden de Trabzon Konferansı'nda Azerbaycan ileri gelenleri tarafından da Osmanlı delegelerine iletilmiştir.²⁵

Trabzon Konferansı'ndaki görüşmeleri kısaca hatırlatmak gerekirse; Azerbaycan'ın her yerinde Ermeni çeteleri tarafından masum Türk halkına yönelik terör ve katliamın artması üzerine Millî Şûra Başkanı Mehmet Emin Resulzade ve Dışişleri Bakanı Mehmet Hasan Hacinski Azerbaycan'a yardım gönderilmesi konusunda Osmanlı delegeleriyle görüşmeler yapmıştı. Bu arada iki ülke arasında varılan antlaşma şartlarına göre Azerbaycan'a öncelikle askeri birlik gönderilmesi talep edilmekte idi. Bolşevik ve Ermeni zulmünden perişan olan Azerbaycan halkı da, Osmanlı askerinin gelmesini sabırsızlıkla bekliyordu. Azerbaycan Başbakanı Feth Ali Han Hoyski yardım konusunda kamuoyuna yaptığı açıklamalarda şunları ifade etmiştir:

"Türkiye Azerbaycan Sulhnamesi'nin bir maddesine göre memleketinize ne vakit lâzım olsa hakkınızın müdafaası için Türkler bize bir miktar asker vermeliydiler. Ona göredir ki, darda kalınca bu çareye başvurduk. Türkler emel ve vazifelerini iyi niyetlerle yerine getirdiler. Elbet ordusuz, güçsüz görülmesi pek müşkül olan işler çok zorluklarla yavaş yavaş yürüyordu. Bize dışarıdan güç almak için başka millet ve devlete müracaat ettiğimizde bir sonuç hasil olmazdı. Ona göredir ki, dındaş ve millettaşımız olan Türkiye'ye müracaat edildi."²⁶

c. Kafkas İslam Ordusu'nun Kurulması, Nuri Paşa'nın Musul'dan Gence'ye Hareketi

28 Mayıs 1918 tarihinde, Mehmet Emin Resulzade önderliğinde, Azerbaycan "misak-ı millî" sini kabul ederek istiklâlini ilan edip Millî Azerbaycan Dev-

²³ Halil Bal, *aynı eser*, s. 103 vd.

²⁴ Naki (Şeyhzamanlı) Keykurun, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları*, İstanbul 1964, s. 69.

²⁵ Yüceer, *aynı eser*, s. 55-57.

²⁶ Hasanlı, *aynı eser*, s. 81-104.

leti'ni kuran heyet, bölgede artan Rus-Ermeni ve İngiliz işgaline karşı varlığını Osmanlı Devleti'nin desteği ile sürdürebileceğine inanıyordu. Bu çerçevede Osmanlı Devleti'nden yardım talebinde bulunmak için bir an önce harekete geçilmiş; yardım meselesi düşünmeden hemen uygulamaya geçirilsin istenmiştir.²⁷

Azerbaycan ve Dağıstan'dan gelen yardım isteklerini yerinde incelemek üzere gönderilen heyetin hazırladıkları rapor doğrultusunda Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa Azerbaycan'ı işgalden kurtarmak için gerçekleştirilmesi düşünülen Azerbaycan hareketine son derece güvendiği iki yakınına göndermeyi uygun bulmuştu. Bunlardan biri Kutulamare Zaferi kahramanı amcası Halil (Kut) Paşa, diğeri ise üvey kardeşi Yarbay Nuri (Kilgil) Bey idi.

Enver Paşa Azerbaycan'ı işgalden kurtarmak amacıyla Azerbaycan Türklerinden teşkil etmeyi düşündüğü ve adına "*Kafkas İslam Ordusu*"²⁸ denilen birliğin komutanlığına o sırada Musul'da III. Ordu emrinde bulunan Yarbay Nuri Bey'in rütbesinin mirlivalığa yükseltilerek, Harbiye Nezareti tarafından gerekli işlemler yapıldıktan sonra padişah fermanı da alınarak ataması gerçekleştirildi.²⁹

Kafkas İslam Ordusu komutanlığına atanan Nuri Paşa maiyetindeki seçkin subaylarla 8 Nisan 1918'de Musul'dan Gence'ye gitmek üzere hareket etti. Azerbaycan topraklarına girdiğinde halk tarafından coşkuyla karşılandı. Nuri Paşa 25 Mayıs 1918'de halkın sevgi gösterileri arasında Gence'ye geldi ve Kafkas İslam Ordusu'nun kurulması çalışmalarına hızla başladı.³⁰ 15 Haziran 1918 itibarıyla Musul'daki 6. Ordu'dan Kafkas İslam Ordusu teşkilatı için çoğu subay olmak üzere 149 subay ve memur, 488 küçük zabıt ve er gönderilmişti. Geri kalan subay ve küçük zabıtlar ise Haziran ayı sonuna kadar Azerbaycan'a gönderileceklerdi.

Kafkas İslam Ordusu için ayrı bir talimatname hazırlanmıştır. Bu talimatnamenin 11. maddesine göre orduda istihdam edilecek subaylar, buldukları rütbenin bir üstüne sahip olacaklar; Azerbaycan'da görev yaptıkları süreçte içinde fahri rütbelerinin yetkilerini kullanabileceklerdi.³¹ Başkomutan Vekili Enver Paşa amcası Halil Paşa'yı 29 Haziran 1918'de Vehip Paşa'nın yerine, Kafkasya'da konuşlanmış olan Şark Orduları Grubu Komutanlığı'na atanmasını sağladı. Azerbaycan'a yönelik askerî hareketi böylece iki yakını aracılığı ile gerçekleştirmeyi düşünmüştü.

²⁷ Halil Bal, *aynı eser*, s. 181-185.

²⁸ Almanya, Osmanlı kuvvetlerinin Brest-Litovsk Antlaşmasıyla belirlenen sınırın doğusuna geçmesini istemediğinden, hele Azerbaycan'da başlatılacak bir harekate karşı çıkacağından, kurulacak ordunun Azerbaycan halkından teşkil edilmiş bir kuvvet görüntüsü vermesine özellikle dikkat edilmiştir. Kurulan orduya da "*Kafkas İslam Ordusu*" adının verilmesi Osmanlı birlikleri meydana getirmiş, bir kısım Azerbaycan milis kuvveti de orduda yer almıştır. Enver Paşa, Azerbaycan hareketini gerçekleştirecek olan "*Kafkas İslam Ordusu*"nun faaliyetleriyle direkt olarak ilgilenmiştir. Nasır Yüceer, *aynı makale*, *Türkler*, c. XIII, s. 739.

²⁹ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3.ncü Ordu Harekatı*, s. 525-538.

³⁰ *Gnkur. ATASE Arşivi*, Tarihçeler Koleksiyonu (TAR. Kol) KI. 1, D. 1, F. 1-121; *Gnkur. ATASE Arşivi*, I. Dünya Harbi Koleksiyonu (BDH. Kol), K. 3823, D. 22, F. 7, 7-1.

³¹ *Gnkur. ATASE Arşivi*, TAR. Kol., K. 1, D. 1, F. 1-120.

Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa'nın, 25 Mayıs 1918'de Gence'ye gelip karargâhını kurarak ordu teşkili için faaliyetlere başladığı sırada bir yandan da Ermeni çetelerinin Azerbaycan topraklarındaki baskı ve zulümlerini bertaraf etmek için de harekete geçmesi gerekiyordu. Nuri Paşa Kafkas İslam Ordusu'nun iyi donatılmış, muharebe kabiliyeti yüksek bir tümenle takviye edilmesini, ayrıca yerel milis kuvvetlerle de güçlendirilmesini istiyordu. Bu düşüncesini Enver Paşa'ya bildirdiği gibi, bu yönde daha önceden Azerbaycan Millî Meclis Başkanı Mehmet Emin Resulzade'nin de kendisinden bu yönde talebi olmuştu.³²

Bir süre sonra da Kafkas İslam Ordusu'nu takviye için Mürsel Paşa'nın komutasındaki 5. Kafkas Tümeni'nin de Azerbaycan'a gönderilmesi kararlaştırıldı. 5. Kafkas Tümeni'nde toplam 257 subay, 5575 er bulunuyordu. Gence halkı, 5. Kafkas Tümeni'nin şehre girişini büyük bir coşku içinde kurbanlar keserek ve binalara Türk bayrakları çekerek karşılamıştır.³³ Bu gelişmelerin olduğu sırada şehrin demografik yapısına bakılacak olursa, 60.000 nüfuslu Gence'nin doğu kesiminde 20.000 civarında Ermeni nüfus yaşamakta idi. Nuri Paşa ilk iş olarak, Ermeni nüfusun da desteğiyle bölgede faaliyette bulunan silahlı Ermeni çetelerini, Azerbaycan Türklerinin de görev yaptığı Gence Müfrezesi ile etkisiz hale getirmiştir.³⁴

ç. Kafkas İslam Ordusu'yla Gökçay'dan Bakü Önlerine

Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'ı Ermeni çeteleri ve Bolşevik Rus işgalinden kurtarmak için yaptığı askeri yardımlar Bakü'deki işgalciler tarafından büyük tepkiyle karşılanmıştı. Azerbaycan'ın tamamını işgal etmek ve Gence'deki hükümeti dağıtmak isteyen Stephan Şaumyan ve Taşnakçı Ermeniler topladıkları ordu ile Kafkas İslam Ordusu'na yönelik harekate girişmekte geri kalmamışlardı. Gence'den Bakü'ye uzanan yol üzerindeki Gökçay yakınlarında 17 Haziran tarihinden 30 Haziran 1918'e kadar süren muharebelere, Türk askeri tahammül sınırlarını aşan bir dayanıklılık içinde, havanın ısı ve susuzluğa rağmen³⁵ muharebelere devam edip Bolşevik-Ermeni kuvvetlerini bozguna uğratıp Bakü istikametinde püskürtmüştür. Öte yandan Salyan bölgesinde de muharebeler devam etmiş, o sırada Kafkas İslam Ordusu emrine giren Azerbaycan Türklerinden Binbaşı Nazım Ramazanof emrindeki birlikler, düşmanı çekilmeye zorlamışlar, 12 Temmuz'da da Ermeni Bolşevik kuvvetinin büyük bir bozgunla kaçmasını sağlamışlardır.³⁶ Gökçay ve Salyan'da

³² *Gnkur. ATASE Arşivi*, BDH. Kol., K. 3823, D. 22, F. 7-3.

³³ *Gnkur. ATASE Arşivi*, TAR. Kol., K. 1, D. 1, F. 1-119.

³⁴ Binbaşı Zihni Bey komutasındaki Mürettep 2. Süvari Alayı 6 Haziran'da, Binbaşı Cemil Cahit Bey komutasındaki 9'ncü Kafkas Alayı 10 Haziran 1918'de Gence'ye geldi. Bu iki alaydan oluşan kuvvete "Gence Müfrezesi" adı verildi. Bkz. E. Kaymakam Rüştü, *Büyük Harpte Bakü Yıllarında 5. Piyade Fırkası*, (93 Sayılı Askeri Mecmuanın 34 Sayılı Tarih Kısmı), İstanbul Askeri Matbaası, 1934, s. 28; Mehman Süleymanov, *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan*, Bakü 1999, s. 183-184.

³⁵ *Gnkur. ATASE Arşivi*, TAR. Kol., K. 1, D. 1, D. 1, F. 1-118, Rüştü, *aynı eser*, s. 47.

³⁶ Salyan Muharebesi'nde Türk müfrezesi 12 er şehit verirken, düşmanın kaybı ise 132 ölüdür. Bkz. *ATASE Arşivi*, Barış Faaliyetleri Koleksiyonu (BAF) Kol., K. 3823, D. 22, F. 7-5; E. Kaymakam Rüştü, *aynı eser*, s. 90, 91-102.

kazanılan zafer, cephede inisiyatifin Kafkas İslam Ordusu'na geçmesine fırsat yaratmış; Türk ordusu artık taarruzda, Bolşevik-Ermeni Ordusu ise savunmada kalmıştır. Kafkas İslam Ordusu, önce ilk istikamet olarak Gökçay-Şamahı-Bakü karayolu, ikinci istikamet olarak Gence-Bakü demiryolu boyunca ilerlemeye devam etmiştir.

Aksu'da cereyan eden muharebelerde hava sıcaklığının yüksek oluşu askerlerin hareketini engellerken, lojistik ihtiyaçlar bir yana susuzluk da ayrı bir sıkıntı yaratmıştır. Susuzluktan dolayı bulaşıcı hastalıklarda artış olmuş; hatta 5. Kafkas Tümen Levazım Reisi Binbaşı Fuat Bey'in koleradan ölmesi ordu içinde büyük üzüntü yaratmıştır.³⁷

Temmuz sıcaklarına rağmen, Kafkas İslam Ordusu'nun ileri hareketi Şamahı istikametinde devam etmiş, 21 Temmuz 1918 tarihinde ordu birlikleri Şamahı'nın denetimini ele almış, düşmanın Bakü istikametindeki çekilmesi sürmüştür. Türk ordusunun Bakü'ye yaklaştığını gören Almanlar, Osmanlı Genelkurmayına baskı yaparak Bakü'ye yönelik hareketin durdurulmasını istemişlerdi. Harbiye Nazırı Enver Paşa açıktan hareketin yavaşlatılması, hatta durdurulması noktasında emirler verirken, Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa'ya gönderdiği kişiye özel gizli kayıtlı emirlerde; taarruzun sürdürülmesi ve Bakü'nün zaptının geciktirilmemesi için sık sık uyarılarda bulunmuştur. Alman itirazlarına rağmen³⁸ Nuri Paşa, 23 Temmuz'da birliklerini Bakü'nün 70 kilometre kadar yakınına yaklaştırarak şehre yönelik taarruz için son hazırlıkları başlatmıştır.³⁹

Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye yaklaşması üzerine Alman Genelkurmayı Enver Paşa'ya karşı tutumunu daha da sertleştirmişti. Mareşal Ludendorff, Enver Paşa'ya iletilmek üzere Osmanlı Genelkurmayı'nda görevli general Hans von Seeckt'e gönderdiği bir yazıda; Osmanlı Devleti'nin müttefiklerinin onayını almadan Brest-Litovsk Antlaşması hükümlerine aykırı olarak Azerbaycan'da hareket başlattığını ve bu gelişmelerin Alman çıkarlarına ters

³⁷ Yüceer, *aynu eser*, s. 89; Süleymanov, *aynu eser*, s. 232.

³⁸ Almanya, Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a yaptığı askeri yardıma ilk baştan itibaren karşı çıkmıştır. Almanya'nın Kafkas siyasetinin esas hedefi Bakü petrolü üzerinde imtiyaz elde etmektir. Almanya Güney Kafkas'ta kontrolü ele geçirmek için Gürcistan'ı üs olarak seçmiş ve Gürcistan'la, Batum konferansı bitiminde imzaladığı antlaşma ile bu devleti bir bakıma himayesi altına almıştı. Almanya Gürcistan'da bulunan Alman tutsaklar ve Alman asıllı Gürcü vatandaşlardan birlikler oluşturarak izlediği siyasetin askeri desteğini teşkil etmeye çalışmıştır. Almanya yeni kurulan devletlerden Gürcistan ve Ermenistan'ı resmen tanıırken Azerbaycan'a karşı soğuk bir politika izlemiş ve tanımamıştır. Almanya Osmanlı birliklerinin Azerbaycan'a sevkiyatını engellemek için birtakım faaliyetlerde de bulunmuştur. Şöyle ki, 10 Haziran'da Borçalı istikametinden Azerbaycan'a doğru hareket eden Türk birlikleri ile Alman-Gürcü birlikleri karşı karşıya geldi. Müttefik olan Türkiye ile Almanya Transkafkas siyasetinde karşı cephelerde yer almışlardı. Küçük çaplı bir çatışma neticesinde Alman-Gürcü güçleri geri çevrildi ve çok sayıda esir alındı. Bundan başka Almanya'nın Gürcistan'daki askeri ve siyasi temsilcisi olan General Von Kress Gürcistan hükümetine baskı yaparak Gümrü-Tiflis-Gence demiryolunu askeri sevkiyata kapattırmıştı. Ayrıca General Von Kress Bakü taarruzuna Almanya'nın da birkaç tabur askerle katılmak istediğini bildirmişti. Onun bu isteği Almanya'nın Bakü'de çıkarlarını koruyacak bir silahlı güç bulundurma düşüncesini açıkça ortaya koymuştur. M. Taylan Sorgun, *Bitmeyen Savaş (Kut'ül Ammare Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları)*, İstanbul 1972, s. 223; E. Kaymakam Rüştü, *aynu eser*, s. 40.

³⁹ *Gnkur. ATASE Arşivi*, BDH Kol., K. 3819, D6. F. 5; *Gnkur. ATASE Arşivi*, BDH Kol. K. 3823, D. 22, F. 76; E. Kaymakam Rüştü, *aynu eser*, s. 104-110.

düştüğünü, bu yüzden siyasî ve askerî desteğin gözden geçirilebileceğini belirterek, “*Derhal Kafkasya’yı bırakıp çekilin!*” uyarısında bulunmuştur.⁴⁰ Alman Genelkurmayının bu tehditkar tavırları artarak devam etmiştir. Hatta Ağustos ayı sonlarına gelindiğinde Almanlar, daha sert yazılar göndererek Enver Paşa’ya Kafkas harekatı konusunda baskılarını had safhaya çıkarmışlar, Bakü’nün yalnız Alman birlikleriyle işgal edilmesini isteyecek kadar işi ileri götürmüşlerdir.⁴¹

Bütün bu gelişmeler sonunda Enver Paşa, müttefiki Almanya’ya karşı değişik siyasî-askerî manevralar yapmak zorunda kalmıştır. Enver Paşa, gerek Şark Orduları Grubu Komutanlığı’na ve gerekse Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı’na gönderdiği açık telgraf emirlerinde; Türk birliklerinin Azerbaycan içlerinde ilerlemeyeceğini ve Bakü’ye yönelik bir hareketin yapılmayacağını, Kafkas İslam Ordusu’na asker, silah ve cephane gönderilmemesini sert bir dille emrediyordu. Ancak, kişiye özel gizli kaydıyla gönderdiği emirlerde Kafkas İslam Ordusu’nun ihtiyacı olan asker, silah ve cephanenin derhal gönderilmesini, ordunun her türlü hazırlığını ikmal edilerek Bakü’ye karşı bir an önce taarruza geçilip şehrin Almanların müdahalesine fırsat verilmeden ele geçirilmesini kesin olarak ifade ediyordu. Hatta Bakü’ye yönelik askerî harekatı engelleme girişiminde bulunabilecek Alman müfrezeleriyle gerekirse çatışmaya dahi girilebileceğini bildirerek buna göre tedbirler alınmasını istiyordu.⁴²

Nuri Paşa, Kafkas İslam Ordusu’yla Azerbaycan’ı kurtarma muharebeleri yaparken aynı zamanda Azerbaycan Türkleri’nden oluşan milli bir kolordu meydana getirmek için de çalışmalar başlatmıştır. Kafkas İslam Ordusu’na bağlı “*Asker Alma Başkanlığı*” kurularak yeni bir teşkilatlanmaya gidilmiş ve seferberlik işlerinin bu başkanlık tarafından yürütülmesini sağlamıştır. Kafkas İslam Ordusu’nun Bakü’ye doğru gerçekleştirdiği zafer yürüyüşü gençlerde vatan sevgisini en yüksek seviyeye taşımış, silah altına girmek isteyen Azerbaycanlı gençlerin sayısında gün geçtikçe önemli artışlar olmuştur. Kafkas İslam Ordusu Asker Alma Başkanlığı, o tarihlerde gazetelere ilan vererek orduya girmek için müracaatların artmasından büyük memnunluk duyulduğunu belirten mesajlar yayımlamıştır. Basında yer alan bu ilanda “*dinin ve vatanın muhafazası için İslam Ordusu’na kaydolunmak üzere kent ve kasabalardaki komutanlıklara müracaat edenlerin miktarı her geçen gün çoğaltmakta, din, vatan ırz ve namusu korumak için düşmana karşı yapılan hazırlıklar memnuniyet verici görülmektedir*” deniliyordu. Bu seferberlik çalışmaları sayesinde 1. Azerbaycan Tümeni emrine kısa bir sürede toplam 2.898 asker kaydedilmiştir.

Millî Azerbaycan Ordusu’nu kurmak için o sırada birtakım kanunî düzenlemeler de yapılmıştır. Buna göre bütün Azerbaycan’da eli silah tutabilecek

⁴⁰ Ş. Süreyya Aydemir, *Makedonya’dan Ortaasya’ya Enver Paşa*, c. III, İstanbul 1978, s. 411-414.

⁴¹ *Gnkur. ATASE Arşivi*, BDH Kol., K. 3187, D. 7, F. 3-2, 3-3; *Gnkur. ATASE Arşivi*, BDH Kol., K. 3821, D. 15, F. 34.

⁴² Yüceer, *aynu eser*, s. 95.

cek erkek vatandaşlar askerlik mükellefiyetine dâhil edilmiş, savaş esnasında 18 yaşından itibaren gençler savaş mükellefi sayılmış, barış döneminde bu yaş sınırı 20 olarak kabul edilmiştir. İhtiyatlık yaşı da 40 olarak tespit edilmiştir.⁴³ Nuri Paşa silah altına alınan Azerbaycanlı askerlerin eğitimi için Osmanlı subaylarını görevlendirmiştir. Fakat esas olan Azerbaycan Milli Ordusu'na komuta edecek Azerbaycan Türklerinden meydana gelen bir zabıt kadrosunu teşkil etmektir. Bunun için Azerbaycan Milli Harp Okulu'nun açılmasını uygun gördü. Gence'de açılan Harp Okulu'nun komutanlığına askerî eğitim-öğretim konusunda kabiliyetini takdir ettiği Albay Atif Bey'i getirmiştir. Nuri Paşa, Gence Harp Okulu'nun eğitim ve öğretim faaliyetleri ile yakından ilgilendiği gibi, Azerbaycan Milli Ordusu'nun subay kadrosunun yetişmesine büyük önem vermiştir.⁴⁴

İlerleyen zamanda Gence Harp Okulu'nda eğitim öğretim faaliyetlerine hemen başlanılmıştır. Gence'de dört aydan fazla süren hızlandırılmış bir eğitim sürecinden sonra birinci dönem zabıt adaylarının mezuniyet sınavları 26-27 Ekim 1918 tarihinde yapılmış,⁴⁵ mezunların kıtalara tayinleri de hemen gerçekleştirilmiştir. Azerbaycan Eğitim Bakanı Nesip Bey Yusufbeyli mezuniyet töreninde yaptığı konuşmasında: "...komşu milletler, Azerbaycan gençlerinin nasıl bir kabiliyet ve istidata sahip olduklarını gördüler. Bu kuvvete sahip olan ülkem gelecekte korkmamaktadır."⁴⁶ diyerek, mezun olan genç zabıtlere olan güvenini ifade etmiştir. Harp Okulu ve Küçük Zabıt Mektebi'nin açılmasıyla Azerbaycan Milli Ordusu'nun zabıt ve küçük zabıt ihtiyacının karşılanmasına gayret edilmiştir.

Şark Orduları Grubu Komutanı Nuri Paşa ise, Azerbaycan Milli Ordusu'nun daha sağlam temeller üzerine oturtulması gayretleri içinde olmuştur. Nuri Paşa, Azerbaycan Ordusu'nun çekirdeğini oluşturan Azerbaycan Kolordusu'nun tam teşekküllü bir askerî birlik olarak teşkilatlanması amacıyla 13 Ağustos 1918'de ayrıntılı bir talimatname yayımlamıştır.⁴⁷ Yeni teşkil edilecek

⁴³ Mehman Süleymanov, *aynu eser*, s. 402-403.

⁴⁴ 1918 Haziran ayının başlarında faaliyete geçen Harp Okulu'na çok sayıda müracaat olmuş, bunların arasından 100 kişi seçilmiştir. Okulun eğitim öğretimini düzenleyen nizamnamede öğrencilerin takım komutanı olarak yetiştirilmesi, ayrıca onlara icabında bölüğü idare etme yeteneği kazandırılması da ön görülmüştür. Bir talimghâh niteliği taşıyan okulda eğitim ve öğretim programları üç devre olarak hazırlanmıştır. Nazari ve uygulamalı dersler ile kültür dersleri detaylarıyla programlarda yer almıştır. Azerbaycan Ordusu'nun astsubay ihtiyacını karşılamak için Gence'de Ağustos ayında küçük zabıt mektebi adında ikinci bir okul daha açılmıştır. Mehman Süleymanov, *aynu eser*, s. 144-148.

⁴⁵ Sınavlarda Milli Azerbaycan Kolordusu Komutanı General Aliğa Şihlinski, 2. Tümen Komutanı Albay Nazım Bey, Albay Seyfullah Mirza Kacar, Eğitim Bakanı Nesib Bey Yusufbeyli ve Nuri Paşa'nın babası Hacı Ahmet Bey hazır bulunmuşlardır. Bkz. Mehman Süleymanov, "Kafkas İslam Ordusu Harekatının Sonu", *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Oluşumu*, (Ed. Mehmet Rıhtım-Mehman Süleymanov), Atatürk Üniv. Yay., Erzurum 2008, s. 346-347.

⁴⁶ Mehman Süleymanov, *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan*, Bakü 1999, s. 404-405.

⁴⁷ Hazırlanan bu talimatnamede şu maddeler yer almakta idi:

"1. Azerbaycan Cumhuriyeti'nde ordu teşkil etme işlerini "*Kafkas İslam Ordusu*" tanzim ve idare edecektir.

2. Kurulacak kolordunun harp tüzüğü hazırlanmıştır.

3. Süvari kıt'aları muhtelif mıntikalarda teşkil edilerek, bunlar sonradan ihtiyaca göre daha büyük birlikler halinde teşkilâtlandırılacaktır.

olan Azerbaycan Kolordusu, Azerbaycan'ın muhtelif yerlerinde kurulacak dört piyade alayından oluşan iki piyade tümeninden meydana gelecekti. Hükümet, silah altına alınacak erleri müstahkem mevki komutanlıkları vasıtasıyla topalayacaktı. Teşkil edilecek tabur, alay ve tümenlerin komutanları kuruluşta Osmanlı subayları olacak, daha sonra bunların yerlerini yetişecek Azerbaycan Türkü subaylar alacaktı. Kurulacak alayların iâşesi mahallî idareler vasıtasıyla mintika ve mevki komutanlıkları tarafından Azerbaycan hükümeti hesabına kayıt ve temin edilecekti. Rus Ordusu'nda generallik yapmış olan Ali Ağa Şihlinski bu Azerbaycan Kolordusu'nun komutanlığına getirilmiştir.⁴⁸ Nuri Paşa aslında bu kolorduyu kurmakla Osmanlı birliklerinin Azerbaycan'dan çekildikten sonra doğacak boşluğun bir yerde bununla doldurulmasını, diğer yandan da Demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının askerî gücün tesisiyle garanti altına alınmasını istemişti.

d. Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü Önlerine Gelişi ve Bakü'deki İşgalcilerle Münasebetleri

Kafkas İslam Ordusu komuta kademesine ve Azerbaycan hükümeti yetkililerine göre Bakü'nün süratle en kısa sürede işgalden kurtarılması gerekiyordu. Nuri Paşa emrinde ilerleyen Kafkas İslam Ordusu, 26 Temmuz 1918'de Karasu, 27 Temmuz'da Hacı Kabul İstasyonu, 28 Temmuz'da Çengi Posta mevkiini ele geçirdi. Bu suretle Bakü'ye yönelen kısa kaç iyice daraltılmış oluyordu. 30 Temmuz sabahı yeniden taarruza geçilerek Bakü'nün 10 kilometre batısında bulunan Kobi Köyü işgalci Ermeni ve Rus Bolşeviklerden zapt edilmişti. 31 Temmuz'da cereyan eden muharebelerde ise Nevağı ve Akbulak istasyonları ele geçirilmişti.

Kafkas İslam Ordusu, 1 Ağustos sabahı yeni bir taarruzla Bakü'ye 2 kilometre mesafede bulunan Salhane ve Kışla sırtlarıyla Hacıhasan köyünü ele geçirdi. Bolşevikler, Hazar Denizi'nde bulunan savaş gemilerinden Türk mevzilerine top ateşi açarken Bakü'den kalkan uçaklar da bu bombardımana iştirak ederek Kafkas İslam Ordusu'nun şehre girişini engellemeye çalışıyordu. 1 Ağustos'ta Bakü'nün zapt edilebileceğini Nuri Paşa'ya rapor eden Şark Cephesi ve 5. Kafkas Tümeni Komutanı Mürsel Paşa, Bakü ele geçirildiğinde kesinlikle şehirde yağmaya girişilmemesi, iki taraf arasında katliama meydan verilmemesi için Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa'dan emirler aldı. Aslında Türk birliklerinin Bolşevik-Ermeni savunma hattını yarmaları

4. Teşkil edilmekte olan küçük birlikler kolordu ve tümen karargâhlarının teşkiline kadar doğrudan "*Kafkas İslâm Ordusu*"na bağlı bulunacaklardır.

5. Kolordunun subaylarının tümü Müslüman olacaktır. Bütün subaylar ve erler Osmanlı üniforması giyecekler; süvariler, merasimlerde Çerkez üniforması giyeceklerdir.

6. Mevcut Azerbaycan Kolordusu hemen lâğvolunacaktır. Kolordunun Gence ve diğer mintikalarda bulunan her nevi silah, cephane, mühimmat, araba, hayvan ve elbiseleri yeni teşkil edilecek kolorduyu donatmak üzere "*Kafkas İslam Ordusu*" emrine verilecektir. Azerbaycan Kolordusu 15 Ağustos 1918 tarihine kadar bunların listesini "*Kafkas İslam Ordusu*"na gönderecektir.

7. Yeni teşkil olunacak birliklerde konuşma ve yazışma Türkçe olacaktır. Yayımlanan bu tamim Azerbaycan'da faaliyet gösteren bütün Osmanlı birlikleri ile Azerbaycan Kolordusu Komutanlığı'na ve Azerbaycan Hükümeti'ne gönderilmiştir." Bkz. Nasır Yüceer, *Aynı makale, Türkler*, c. XIII, s. 749.

⁴⁸ *Gnkur. ATASE Arşivi*, BDH Kol., K. 3821, D. 15, F. 4, 4-1.

ve Bakü'ye girmeleri an meselesi idi.⁴⁹ Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanya ise, Bakü petrolünün Osmanlı Devleti eline geçeceği endişesiyle bu harekate öteden beri karşı çıkmakta idi. Bakü'nün önemine dikkat çeken Mehmet Emin Resulzade ise, "Bakü'süz Azerbaycan başsız bedendir" derken, Ahmet Ağaoğlu ise Almanya'nın "Azerbaycan'ı bir tenek gaza sattığını" ifade ederlerken şehrin önemine ve Almanların tavırlarına dikkat çekmek istemişlerdi.⁵⁰

Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü kapılarına dayanması, 31 Mart katliamının baş sorumlusu olan ve o sırada Bakü'deki Ermeni-Bolşevik İdaresi'nin başında bulunan Stephan Şaumyan'ı ve etrafındakileri büyük bir korkuya düşürmüştü. Türk ordusunun şehrin etrafını tamamen kuşatmasıyla Bakü'nün çevre kentlerle ilgisi kesilmişti. 24 Temmuz'da Bakü'de gayrimüslim işçilerin düzenlediği mitingde konuşan liderler Kafkas İslam Ordusu'nun hücumunu durdurmak için İngilizlerden yardım istenmesi fikrini ortaya atmışlardı. Bu sırada kendi iç sorunlarıyla uğraşmaktan başını kaldıramayan Sovyet Rusya'nın yardım göndermeyeceği net olarak anlaşılınca, Bakü hükümeti İngilizlerden yardım alınmasını teklif etmiştir. Bakü'de yapılan toplantıdaki oylamada 236'ya karşı 259 oyla İngilizlerden yardım istenmesine ve yeni bir koalisyon hükümetinin kurulmasına karar verilmiştir.⁵¹ 31 Temmuz 1918'de iktidarı bırakmak zorunda kalan Stephan Şaumyan'ın yerine Ermeni ve Taşnakların ağırlıkta olduğu Taşnak, Menşevik-Eser ittifakı ile "Merkezi Hazar Diktatoryası" (Sentrokaspi) adı verilen bir başka koalisyon hükümeti kurulmuştu. Yeni hükümetin ilk faaliyetlerinden birisi, Türk kuşatmasını kırmak ümidiyle Enzeli'de bulunan İngilizlerle irtibata geçip onlardan yardım istemek oldu.⁵²

Enver Paşa'nın Bakü'nün teslim olmaya zorlanması direktifi doğrultusunda Mürsel Paşa 3 Ağustos'ta Sentrokaspi Hükümeti Ordusu'na ve Bakü Ermeni Millî Şûrası'na Türkçe ve Rusça yazılmış bir mektup göndererek kayıtsız-şartsız teslim olmalarını istedi. Ancak bu mektuba Bakü'den herhangi bir cevap verilmemesi, Sentrokaspi hükümetince Bakü'nün savunulması kararı alındığına yorumlandı.

Sentrokaspi Hükümeti Ağustos ayının başında eli silah tutan bütün erkek ahaliyi mecburî seferberliğe tâbi tuttu ve seferberlikten kaçanların şiddetle cezalandırılacağı bildirildi. Bakü'ye Albay Stoks'un komutasındaki 70 piyade ve birkaç subaydan meydana gelen ilk İngiliz birliği 4 Ağustos 1918'de geldi. Yine 9-17 Ağustos tarihleri arasında 3 tabur 1 topçu bataryası ve birkaç zırhlı taşıttan oluşan General Dunsterville komutasındaki esas İngiliz yardımcı Bakü'ye ulaştı. Şehrin Hıristiyan ahali 20-30 bin mevcutlu bir ordunun gelmesini bekliyordu. Ancak yardıma gelen İngiliz askerlerinin toplam sayısı 1500'ü ancak bulmuştu. Bakü'yü savunacak Ermeni, Rus ve İngilizlerin kuvvetlerinin toplam asker sayısı 10.000'e ancak ulaşmıştı.⁵³ Bunlara karşılık

⁴⁹ Nasır Yüceer, *aynu eser*, s. 99-102.

⁵⁰ Halil Bal, *aynu eser*, s. 206.

⁵¹ Cemil Hasanlı, *aynu eser*, s. 122-123; Mehman Süleymanov, *aynu eser*, s. 247.

⁵² Cemil Hasanlı, *aynu eser*, s. 124; Aygün Attar, *aynu makale*, s. 22.

⁵³ Nasır Yüceer, *aynu eser*, s. 103; Mehman Süleymanov, *aynu eser*, s. 174-175.

şehri tazyik altına alan Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan Türkleri'nin de katılımıyla personel mevcudunun 14.000'lere ulaştığı bilinmektedir.

e. Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü Şehrine Yönelik İlk Taarruzu

Türk Ordusu'nun Bakü'ye ele geçirmeye yönelik ilk taarruzu 5 Ağustos 1918 saat 04.25'te başlamış; Ermeni, Rus ve İngilizlerden meydana gelen Bakü savunma birlikleri, mevzileri elde tutmak için olağanüstü bir çaba sarf etmiştir. Baskın Türk taarruzu karşısında direnişi kırdığı anlaşılan Sentrokaspi birliklerinin, cephesinin merkezi olan Salhane ve mezarlığa doğru düzensiz bir şekilde çekilmiştir. Türk topçusunun Bakü'de bulunan kışlaları hedef alan atışları gayrimüslim halk arasında korku ve panik yaratmış ve halk gemilere binip şehirden ayrılmak için iskeleye hücum etmişti. Şehrin ele geçirilmesi an meselesi idi. Sentrokaspi birliklerinin birinci savunma hattı kırılmış, ikinci savunma hattına yaklaşılmış, dolayısıyla Bakü'nün kurtuluşu çok yaklaşıyordu. Ancak taarruza başlamadan önce yeteri kadar top mermisi tedarik edilememişti. Bu nedenle topçunun ilerleyen piyadelere verdiği ateş desteği gittikçe azalmaya başlamış ve 5 Ağustos öğleden sonra topçu cephanesi tamamen tükenince birlikler Bakü'ye 4 km mesafedeki Eybat-Balacari demiryolunun batısındaki hatta çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır.

5 Ağustos muharebesinde Sentrokaspi birlikleri ölü ve yaralı olarak 2000; Türkler ise 9'u şehit 19 yaralı subay, 139'u şehit 444 er zayıat vermiştir.

Türk taarruzunun püskürtülmesi Bakü'de moralleri yükseltmişti. 6 Ağustos'tan itibaren Bakü'de çeşitli unsurlardan eli silah tutan 15-65 yaşları arasında olan erkekler askere çağrılarak zorla silah altına alınmaya başlanmıştır. Bu uygulamaya karşı çıkıp asker olmak istemeyen Türklerden 600 kişi idam edilmiştir.⁵⁴ Bakü'deki Türkler, şehrin zaptının uzamasından endişeye kapılmışlar, Türk askerlerinin moralini yükseltmek ve onu daha da cesaretlendirmek için 10 Ağustos 1918'de bir bildiri hazırlamışlar ve Türklerle ulaştırmışlardır.⁵⁵

⁵⁴ Gnkur. ATASE Arşivi, BDH Kol., K. 3819, D. 6, f. 61-1, 67-1, 69-2; E. Kaymakam Rüştü, *aynu eser*, s. 143.

⁵⁵ "Bakü denilen milyon ve milyar şehrinin kapıları önünde günlerden beri zafer kuşunun kanadını yakalamak isteyen Türk Ordusu'na. Bu güzel gönül kapıcı şehri eğer siz zapt edemezseniz, Türk'ün ve Ordusu'nun şerefini şimdi içinde bulunduğunuz hendeklere gömeceksiniz. Eğer siz bu servet ve altın şehri zapt edemezseniz, sevgili büyük vatanımıza en kıymetli bir hediye takdim etmek fırsatını kaçırmış olacaksınız. Eğer siz, yeşil denizin bu meşhur şehri zapt edemezseniz, Kafkas Türkleri ve Türkistan Müslümanlarının kalbine saplanmış olacak zehr-i hançerin üzerine 'Eyvah! ki Türk bize imdada gelmedi!' cümlesi yazılmış olacaktır. Kafkasya feryat edecek, Türkistan ağlayacaktır. Eğer siz, bu büyük İslâm şehri zapt edemezseniz, Allah diyenlerin varlığını senaatli şükürlerle ortadan kaldıran ve kaldırmak isteyen düşmanlar önden ve arkadan sizi saracak ve gıcırdayan dişler yeni zulümler için bilenmiş olacaktır. Eğer siz, demir oluklardan dünyaya devlet akıtan ve sulhün terazisinde çok ağır basacak olan bu harp şehri zapt edemezseniz, tarihin huzurunda mahcubâne yere bakacaksınız. Ve bugün dost düşman memleketlerinde en küçük bir evde en işsiz adamların bile dillerinde gezen Bakü şehri hadise ve hailesi, Türklerin bozgunluğuyla bitmiş olacaktır. Düşmanlar azim ve pek azim bir zaferin anahtarını ellerine geçirmiş olduklarını belki de biraz haklı olarak ilân edeceklerdir. Dostlar, böyle bir zayıf'dan hâsil olacak hayıflarını gizleyemeyecekler ve bizi şemleleriyle kahredeceklerdir. Ey Türk asker! Eğer sen bu şehri alamaz isen, Bakü'de senin için hazırlanan sofralar misafirsiz kalacak, senin için dikilen elbiseyi düşmanın giyecektir. Senin için yapılan adaklar yerine getirilemeyecek, senin ayağına (uğruna) kesilecek kurbanlar düşmanlara kalacaktır.

5 Ağustos taarruzunun başarısızlıkla sonuçlanması İstanbul'da da büyük üzüntü yaratmıştır. İstanbul'da bulunan Azerbaycan Milli Meclis Başkanı Mehmet Emin Resulzade 7 Ağustos'ta Azerbaycan Dışişleri Bakanı M. Hasan Hacinski'ye Bakü'nün bir an önce kurtarılması isteğini içeren bir mektup yazmıştır. Mehmet Emin Resulzade mektubunda şu konulara dikkat çekiyordu: *"Hangi yolla neyin pahasına olursa olsun Bakü derhâl alınmalıdır. Aksi takdirde biz başlamış olan bu hareket karşısında çok zor durumda kalabiliriz. Bakü'ye hücum yalnız Azerbaycan adına olmalıdır. Onu Azerbaycan hükümeti tutmalıdır. Başka türlü olursa çok zorluklar doğabilir."*⁵⁶

f. Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye Yönelik İkinci Taarruz Harekatı

Kafkas İslam Ordusu'nun birinci taarruzda başarılı olamaması Nuri Paşa ve ordusunu yıldırmamıştı. Yeniden bir hazırlık yapıldıktan sonra ordunun Bakü üzerindeki baskısı daha yoğun ve devamlı hale getirildi. İkinci taarruzun yapılacağı 14 Eylül tarihine kadar Bakü etrafındaki yerleşim birimleri ve açık alanda çarpışmalar aralıklarla devam etmiştir. Bu süre zarfında Kuba ve Haçmaz kasabaları zapt edilip Demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti'nin hâkimiyeti Dağıstan yönünde genişletilerek buradaki Bolşevik faaliyetlerin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Bakü'nün hemen batısında bulunan 364 rakımlı Yanardağ ve 311 rakımlı Binegadi tepeleri Sentrokaspi birliklerinin ve İngiliz askerlerinin inatçı savunması kırılarak ele geçirilmiş ve Bakü kuşatması iyice daraltılmıştı. Nuri Paşa, İkinci Bakü Taarruzu için daha ayrıntılı bir plan yaptığı gibi, yeni birliklerle ordusunu takviye etmişti. Bu sırada Kafkas İslam Ordusu'nda, Bakü cephesinde 8.000 Osmanlı askeri ile 6.000 civarında Azerbaycanlı milis kuvveti toplanmış bulunuyordu. Şark Orduları Grubu Komutanı Halil Paşa ile Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa 10 Eylül 1918 tarihinde bizzat cepheye gelerek taarruz hazırlıklarını yerinde inceleyip, şehrin savunmasındaki kuvvetli ve zayıf tarafları tespit edip gözden geçirmişlerdi.⁵⁷

İkinci Bakü taarruzu öncesinde Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasındaki dostluk ve iş birliği en yüksek seviyesine ulaşmış, İstanbul'da bulunan Azerbaycan delegeleri ile üst düzey görüşmelerde bulunulmuş, yeni padişah VI. Mehmet Vahdettin'in tahta çıkış törenlerinde Azerbaycanlı temsilciler de bulunmuşlar; dostluk ve işbirliği konusu tekrar karara bağlanmıştır.

Senin için hazırlanan altın keselerini düşman yağma edecektir. Eğer sen bu şehri almaz isen, İslam gelinlerinin duvaklarını kâfirler yırtacak; yine mübarek İslam kanları, kırmızı şaraplar gibi vahşi işkenceler uğrunda (altında) akacaktır. Senin zaferin için duaya kalkan elleri zalimler kesecektir. Eğer sen bu sarı ışıklı altın şehri almazsan kadınlar saçlarını yolacak, akıllarını kaybedecektir. Şimdiye kadar akan kanlar boş yere akmış olacak, sen de bu tozlu topraklı yerler içinde perişan ve sefil kalacaksın. Türk'ün gözlerini oyup ipliklere dizen düşmanlara bayramlar hazırlayacaksın. Fakat sen ey Türk askeri! İngilizlerin gücünü kendi zorunla Çanakkale'de kırdın. En büyük harp gemilerinin büyük güllerine aylarca göğüs gerdin. Kutülamare'de 14.000'i esir aldın. Karşındaki düşmanın çoğunu, Ermenileri belki Azerbaycan'dan, Kars'tan beri önüne katarak da bu şehre tıktın. Türk adını büyüten Çanakkale, Kuttülamare, Galicya, Romanya'dan sonra Kafkasya gelecek ve Bakü şehri de yiğitlik tacının bir elmas taşı olacaktır. Al Bakü'yi! Vatana bir altın armağan yap!" Bkz. Cemalettin Taşkıran, Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi, Gnkur. Basım Evi, Ankara 1995, s. 103-105.

⁵⁶ Cemil Hasanlı, *aynu eser*, s. 128.

⁵⁷ Nasır Yüceer, *aynu eser*, s. 114; Cemil Hasanlı, *aynu eser*, s. 137-138.

Kafkas İslam Ordusu'nun İkinci Bakü Taarruzu için hazırlıklarını tamamladığı tarihlerde Sentrokaspi Hükümeti de elindeki bütün imkânları kullanarak şehri savunmanın gayreti içine girmişti. Bakü'nün Türk ahalisi Kafkas İslam Ordusu'nun şehri kurtarmasını sabırsızlıkla beklerken Ermeni, Menşevik Eser ve Bolşevik unsurları da korku ve telâş içine düşmüş; şehrin düşmesi durumunda kaçış planları yapmaya başlamışlardır.

Bakü'de morallerin iyice bozulduğu bir ortamda Kafkas İslam Ordusu'nun şehre yönelik taarruzu 14 Eylül 1918 günü saat 02.00'de gece baskını şeklinde başlamıştır. Bakü savunma hattını yarmak için 5. Kafkas Tümeni, batıdan Eybat-Balacari demiryolu istikametinde ilerlemeye başlamış; Birinci Bakü savunma hattı saat gece 03.00'te, ikinci Bakü savunma hattı seher vakti saat 06.00'da ele geçirilmiştir. Salhane ve Salyanski Kışlaları'ndan hücumla hazırlanan düşman, Türk topçusunun caydırıcı ateşiyle dağıtılmıştır. Taarruzun baş kahramanı olan 56. Piyade Alayı, Bakü'ye hakim tepeleri ele geçirip, önünde bozgun hâlinde kaçan düşman askerlerini şehre doğru sürmeye başlamıştır. Volçivorata dağı ile Baylog arasında bulunan mevziler ele geçirilmiştir. 56. Piyade Alayı'nın önünden kaçarak Kırmızı Kışla'da direnmeye çalışan Ermeni, Rus ve İngiliz askerleri kışlanın topa tutulmasıyla burada da tutunamayarak panik halinde şehrin içlerine doğru kaçmıştır. Türk askerleri saat 16.00'da şehrin batısındaki mahalleleri ele geçirmiştir.⁵⁸ 15. Piyade Tümeni emrinde savaşan Azerbaycan milislerinden oluşan Muştevî Müfrezesi, Sabuncu mevkiini zapt etmiştir. Sokak çarpışmalarında fazla zayıat verilmemesi için 14 Eylül akşamı taarruz durdurulmuştur. Türk topçusu gece boyunca şehirdeki askerî noktaları ateş altında tutmuştur.⁵⁹

Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa 14 Eylül akşamı verdiği yazılı emirde, 15 Eylül sabahı taarruza devam edilerek şehrin işgalden tamamen kurtarılmasını istemiştir. 15 Eylül sabaha karşı hücumla geçen 13. ve 56. alaylar şehre girmeye başlamış; Ermeni ve Rus birlikleri muharebe düzenini kaybetmiş olarak bazı evlere ve mahalle aralarına mevzilenerek son direnişlerini yapmışlar, ancak Batı cephesinden yapılan taarruzla Bakü'nün zaptına adım adım yaklaşılmış, kuzey cephesinde 38. ve 107. alayların taarruzları sonunda da düşmanın kuzey cephesi tamamen çöktürülmüştür.

Kafkas İslam Ordusu'nun 15 Eylül 1918 günü saat 15.00'e kadar devam eden harekatı sonunda Bakü'yü savunan Ermeni ve Rus direnişi tamamen kırılırken, cephede genel bir bozgun havası doğmuş, askerler mevzilerini bırakarak limana doğru kaçmaya başlamışlardır. Bu panik durumunu engellemeye çalışan Sentrokaspi Hükümeti Savaş Bakanı General Bağratüni kaçan askerlerin ayakları altında kalıp çığnenmiştir.

Bakü'nün savunulmasında büyük ümit bağlanan 39. İngiliz Tugayı'nın Komutanı General Dunsterville Türk hücumuna karşı direnmenin mümkün olma-

⁵⁸ E. Kaymakam Rüştü, *aynı eser*, s. 202-204.

⁵⁹ Süleyman İzzet, *Büyük Harpte 15. Piyade Tümeninin Azerbaycan ve Şimali Kafkasya'daki Harekat ve Muharebeleri*, 103 Sayılı Askeri Mecmuanın 44 Sayılı Tarih Kısmı, Askeri Matbaa, İstanbul 1936, s. 41.

dığını görerek kuvvetlerine limana doğru çekilme emri vermişti. Aslında İngiliz generali Bakü'ye geldiği günden beri kuvvetli Türk kuşatması karşısında Sentrokaspi güçlerinin duramayacağı kanısındaydı. General Dunsterville'nin bu görüşündeki haklılığını, 14 Eylül çarpışmaları kesin olarak ortaya koymuştu. General Dunsterville, Türklere esir düşmemek için Bakü limanında topladığı askerlerini gemilere bindirerek gece saat 22.00'de Enzeli'ye gitmek üzere şehirden kaçmıştır. General Dunsterville'nin bu başarısızlığı tugay komutanlığı görevinden alınmasına, yerine General Thomson'un getirilmesine sebep olmuştur.⁶⁰

Öte yandan Bakü'den kaçanlar arasında, İngiliz askerlerinin Bakü'ye gelmesine karşı çıktığı için iktidardan düşürülen Ermeni Sergerde Stephan Şaumyan da vardı. Şaumyan'la birlikte Çaparidze, Azizbekov, Vezirov, Leogonov ve Fioletov gibi isimlerin de bulunduğu 26 Bakü Sovyet komiseri Türkmen isimli gemi ile Bakü'den ayrılmıştır. Ancak Astrahan'a gitmesi gereken gemi, Hazar Denizi'nin doğu kıyısında bulunan Krasnovodsk'a uğramış, burada İngilizlerin desteklediği Bolşevik karşıtları tarafından hepsi gemiden alınıp kurşuna dizilerek öldürülmüşlerdir.⁶¹ General Dunsterville ise yanında bulunanlarla birlikte canını zor kurtarmış; Bakü'den Enzeli'ye doğru çekilerek kaçmıştır.

g. Bakü Zaferi ve Şehrin Kurtarılarak Demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti'ne Teslimi

Yukarıda da ifade edildiği üzere Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü şehrine girişinden sonra bir süre Ermeni ordusuyla sokak çatışmaları sürmüşse de şehir kısa sürede kontrol altına alınarak asayiş sağlanmıştır. Bazı mahalle ve sokaklarda kısmi direnişe rağmen bir şey yapamayacaklarını anlayan Ermeniler, daha sonra Kafkas İslam Ordusu birliklerine teslim olmak zorunda kalmışlardır. 15 Eylül saat 10.30'da Bakü'den 5. Kafkas Tümeni kurmay başkanı Yarbay Rüştü ateşkes için yetkili kılınmış,⁶² tümen karargâhına gelen iki kişilik bir heyetle Bakü'nün teslim şartları kararlaştırılmıştır. Bakü'nün teslim şartlarını içeren belgede şunlar yer almaktadır:

- 1. Bakü kayıtsız şartsız derhâl teslim edilecek.*
- 2. Şehri savunan düşman askerleri teslim olacaklar.*
- 3. Şehirdeki her türlü silah ve cephane ile devlet malı eşya ve binalar teslim edilecek.*
- 4. Nargin Adası'nda bulunan Türk, Alman ve Avusturyalı savaş esirleri teslim edilecek.*
- 5. Silah ve erzak depoları, zırhlı otomobil ve binek otomobillerle kamyonlar ve uçaklarla birlikte bütün malzemeler eksiksiz olarak teslim edilecek.*
- 6. Gelen bu heyete halkın can ve mal emniyetinin sağlanacağı ve kimseye zarar verilmeyeceğine dair yazılı beyanat verilecektir.*⁶³

⁶⁰ Aygün Attar, *ayrı makale*, s. 215.

⁶¹ Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*, Çev.: Nuray Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul 1988, s. 118.

⁶² Mustafa Görürüymaz, *Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler 1918*, Bilge Oğuz Yay., İstanbul 2007, s. 177-178.

⁶³ *Gnkur. ATASE Arşivi*, BDH Kol., K. 3823, D. 22, F. 7-8.

Bakü'nün teslim şartlarına dair belge imzalandıktan sonra, “*Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı'nca yazılan beyannameler*” heyete verilerek şehir halkına da kısa sürede duyurulmuştur. Böylece dafa fazla sokak çarpışmalarına girilmeden ve fazla zayıat verilmeden Bakü teslim alınmıştır. Hacıkabul'de bulunan Güney Grubu Komutanı Albay Cemil Cahit (Toydemir) Bey Bakü Mevkii Komutanlığı'na getirilmiş, şehirde asayiş ve emniyeti sağlamak için de 56. Piyade Alayı görevlendirilmiştir. Albay Cemil Cahit Bey, yayınladığı emirde bütün ahalinin silahlarını teslim etmesini, herkesin can ve malının Türk Ordusu'nun koruması altında olduğunu bildirmiştir.⁶⁴

Gence'den Bakü'ye uzanan bu zafer yürüyüşünde ve son olarak da otuz altı saat süren İkinci Bakü Taarruzu'nu gerçekleştiren 5. Kafkas Tümeni ile 15. Piyade Tümeni'nin toplam zayıatı 1.000 asker idi. Ağustos ayının başından itibaren Bakü cephesinde bulunan 5. Kafkas Tümeni'nin 15 Eylül'e kadar verdiği zayıat ise 30'u subay olmak üzere toplam 1.130'u bulmuştu. İkinci Bakü Taarruzu'nda Azerbaycan Türkleri'nin oluşturduğu milislerden meydana gelen Muştevi Müfrezesi 11 şehit ile 44 yaralı vermişti.⁶⁵

Şark Orduları Grubu Komutanı Halil Paşa ve hareketi yöneten Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa 16 Eylül'de Bakü'nün hemen dışında cephe-deki birliklerin resmî geçidini izledikten sonra şehre girmişlerdir. Doğu Türk-lüğü için gerek ilim ve irfan, gerekse zengin kaynaklarıyla bir sanayi ve ticaret merkezi olan Bakü için aylardan beri çok kan akıtılıp şehitler verilmişti. Bakü'nün Türklerin eline geçmesiyle yüz yıldır bağımsızlığından yoksun olan Azerbaycan Türkleri esareten kurtulmuş, 28 Mayıs 1918'de kurulan Demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti üç buçuk ay süren bir mücadeleden sonra 15 Eylül 1918'de başkentine kavuşmuş oldu. Üç buçuk aylık zorlu mücadeleden sonra Türk askeri artık Bakü'de idi ve şehir gerçek sahiplerine kavuşmuştu. Almanların bütün baskılarına rağmen hareket durdurulmamış, Alman askeri karıştırılmadan Anadolu Mehmetçigi ile Azerbaycan Mehmetçigi omuz omuza vererek, bu toprakları kurtarmış ve üzerinde yaşayan Türkleri hürriyetlerine kavuşturmuşlardı. Enver Paşa, Halil Paşa'ya gönderdiği resmî telgrafından onu Osmanlı'nın müttefiki Almanlardan habersiz bir şekilde Bakü'ye girişini eleştirirken, aynı gün kişiye özel gizli kaydıyla gönderdiği telgrafında ise Bakü'nün kurtarılmasından duyduğu büyük memnuniyeti dile getirmiştir.⁶⁶

Bakü'nün kurtuluşu, Müslüman ahali için kutlu bir gün olan Kurban Bayramı'na tesadüf etmişti. Böylece Azerbaycan Türkleri, 15 Eylül 1918'de

⁶⁴ E. Kaymakam Rüştü, *aynı eser*, s. 213; E. Yarbay Süleyman İzzet, *Büyük Harpte 15. Piyade Tümenin Azerbaycan ve Şimali Kafkasya'daki Hareket ve Muharebeleri*, (103 Sayılı Askeri Mecmuanın 44 Sayılı Tarih Kısmı), İstanbul Askeri Matbaa, 1936, s. 47; Ayrıca bkz. Nasır Yüceer, “Kafkas İslam Ordusunun Bakü Harekatı”, *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Oluşumu*, (Ed. Mehmet Rihtım-Mehman Süleymanov), Atatürk Üniv. Yay., Erzurum 2008, s. 323.

⁶⁵ *Gnkur. ATASE Arşivi*, BDH Kol., K. 3830, D. 5, F. 189, 189-1. *Gnkur. ATASE Arşivi*, TAR Kol., K. 1. D. 1, F. 1-109.

⁶⁶ Enver Paşa telgrafında; “*Büyük Turan İmparatorluğu'nun Hazar kenarındaki zengin bir konak yeri olan Bakü şehrinin zaptı haberini en büyük meserretle karşılarım. Türk ve İslam Tarihi, sizin bu hizmetinizi unutmayacaktır. Gazilerimizin gözlerinden öperim, şehitlerimize fatihalar ithaf ederim.*” Bkz. Taylan Sorgun - İlhan Selçuk, (Haz.), *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, İstanbul 1984, s. 427-428,

çifte bayramı bir arada yaşamışlardı. Demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti Başbakanı Feth Ali Han Hoyski, Nuri Paşa'ya gönderdiği 19 Eylül 1918 tarihli mesajında: *“Kafkas İslam Ordusu Komutanı Saadetli Nuri Paşa Hazretlerine”* hitabıyla başlayarak devamında; *“Komutanız altında bulunan cesur Türk askerimiz tarafından Azerbaycan'ın başkenti olan Bakü'nün düşmandan temizlenmesi münasebetiyle milletim, yüksek şahsınıza ve dünyanın en cesur ve soylu askeri olan Türk'ün oğullarına minnettar olduğunu arz etmekle iftihar ederim”* diyerek sevincini ifade etmekteydi. Bakü'nün işgal altında bulunduğu dönemde Gence'de çalışmalarını sürdüren Azerbaycan Hükümeti Bakü'nün zapt edilmesiyle birlikte Başbakan Feth Ali Han Hoyski tarafından buraya nakledildi ve 20 Eylül 1918'de bir hükümet bildirisi yayınlandı. Bakü Zaferi ve şehrin kurtuluşu, Kuzey Kafkasya'da da sevinçle karşılanmıştır. Kuzey Kafkas Cumhuriyeti Hükümet Başkanı Abdülmecit Çernoyef de Nuri Paşa'yı ve ordusunu gönderdiği telgraf mesajıyla kutlamıştır.⁶⁷

Sonuç

Osmanlı ordularının Filistin cephesinde yaşadıkları büyük hezimet 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasını mecburi kılmıştır. Mondros Ateşkes Antlaşması'nın 11. ve 15. maddeleri gereği Türk birliklerinin Kafkaslardan çekilmeleri gerekiyordu. Şark Orduları Komutanlığı'na bağlı Kafkas İslam Ordusu, Azerbaycan Türklerinin de desteğiyle Bakü'yü Bolşevik Rus-Ermeni işgalinden kurtarmıştı. Ateşkes şartlarına göre İtilaf Devletleri tarafından Kafkasya Cephesi'nde zafer kazanmış bir ordunun teslim olması isteniyordu. Mondros Ateşkes Antlaşması hükümlerinin uygulamaya konulması sırasında pek çok cephede tepkiler yükseldi, tereddütler yaşandı. Cephelerde dört yıl boyunca kahramanca çarpışıp direniş gösteren Türk komuta heyeti, ateşkes şartlarının hemen uygulanmasına pek de sıcak bakmamıştı. Öte yandan büyük bir acziyet içinde bulunan İstanbul'daki sivil ve askerî bürokrasi İtilaf Devletleri'nin baskısı altında emirler vererek ateşkesin uygulanmasını isteyen emirler yağdırmakta idi. Nitekim bu süreçte Türk birliklerinin Dağıstan ve Azerbaycan'ı tahliye etmesi büyük zorluklar altında gerçekleşti ve tahliye işlemi 20 Ocak 1919'da tamamlanabildi.

Birinci Dünya Savaşı'nın son demlerinde, güç ve kuvvetten düştüğüne, takatinin tükendiğine inanılan bir devletin Kafkasya Cephesi'ndeki destansı mücadelesi son derece önemlidir. Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu'nun yaptığı muharebelerin sonuçlarına bakarak Azerbaycan ve Dağıstan'ı kurtarma görevini başarıyla yerine getirdiği görülmektedir. 28 Mayıs 1918'de kurulan Demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti gerçek manada bağımsızlığına, Türk Ordusu'nun Azerbaycan topraklarını işgalden kurtar-

⁶⁷ Kuzey Kafkas Cumhuriyeti Başkanı Abdülmecid Çernoyef mesajında şunları yazmıştır: *“Nuri Paşa Hazretlerine, Bakü'nün zaptını müjdeleyen kutlu telgrafınızın bende, kahraman ordunuzla Kafkas işleri hakkında büyük bir sevinç hasıl ettiğini övünçle arz ederim. Türklüğün menfaatini en kısa zamanda temin edecek birinci adam olduğunuzu ümit etmekteyim. Bu parlak başarınızı özel bir memurla Kuzey Kafkas Millî Cemiyeti'ne bildirdim. Bendenizle birlikte bütün Kuzey Kafkas ahalisi kahraman Osmanlı ordusuyla şanlı komutanına tebriklerimizi arz ederiz.”* Bkz. Gnkr. ATASE Arşivi, BDH Kol., K. 3831, D. 6, F. 5-3, 5-4, 5-7.

masıyla kavuşmuştur. Millî nitelikli bir Türk devletinin kurulması, Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a yaptığı yardım ve demokrasi kültürüne sahip aydın Azerbaycan liderlerinin gayreti sayesinde gerçekleşmiştir. XIX. yüzyılın başlarından itibaren Ruslar tarafından silinmeye çalışılan millî devlet bilinci bu sefer demokratik boyutta yeniden diriltilecek Azerbaycan Türklüğü'nün gayretleriyle yeni bir devlet halinde vücut bulmuştur.

1918 yılında sınırları Anadolu ve Azerbaycanlı Türk askerleri tarafından çizilen ve bugünkünden daha geniş olan Demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bir özelliği de topraklarında yaşayan bütün halkların eşit kabul edildiği, Türk ve İslam dünyasında kurulan gerçek anlamda ilk demokratik cumhuriyet olmasıdır. Azerbaycan ve Dağıstan hareketini gerçekleştiren Türk (Osmanlı ve Azerbaycanlı) subay ve erlerinin göstermiş oldukları fedakarlık ve kahramanlığı ise her iki devletin halkları şükranla anacaktır.

Uzun süren Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna geldiği bir dönemde, İtilaf Devletleri'nin yorgun ve moralsiz zannettikleri Türk askerinin neler başarmaya muktedir olduğu burada bir kez daha ispat edilmiştir. Yaşanılan bütün bu zorlu mücadelenin sonunda kuruluşunu tamamlayan Demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti, maalesef uzun süre yaşayamamış, 23 aylık bir bağımsızlık döneminden sonra 27 Nisan 1920'de Bolşevik Sovyet Rusya'nın işgaline maruz kalmıştır. Bununla birlikte, Bakü'nün kurtarılması sırasında yaşanan kahramanlıklar ve dökülen kanlar boşa gitmemiş; Mehmet Emin Resulzade önderliğinde "bir kere yükselen bayrak, bir daha gönüllerden, zihinlerden asla inmemiş", Azerbaycan Türkleri'nin hafızalarında yerleşen millî devlet bilinci nesilden nesile tarihî miras olarak taşınarak hep canlı tutulmuştur. Bugün Azerbaycan Türkleri tarafından Nuri Paşa ve Kafkas İslam Ordusu her daim yaddadır, hatırdadır. Bakü'de "Şehitler Huyabanı"nda bulunan anıt ve şehitlik bu mücadelenin somutlaşmış göstergesi gibi dimdik ayakta durmakta ve "bir millet, iki devlet" olma bilincinin nişanesi olarak da heybetle gelenleri selamlamaktadır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

- Gnkur. ATASE Arşivi*, Tarihçeler Koleksiyonu (TAR. Kol) KI. 1, D. 1, F. 1-121.
Gnkur. ATASE Arşivi, I. Dünya Harbi Koleksiyonu (BDH. Kol), K. 3823, D. 22, F. 7, 7-1.
Gnkur. ATASE Arşivi, TAR. Kol., K. 1, D. 1, F. 1-120.
Gnkur. ATASE Arşivi, BDH. Kol., K. 3823, D. 22, F. 7-3.
Gnkur. ATASE Arşivi, TAR. Kol., K. 1, D. 1, F. 1-119.
Gnkur. ATASE Arşivi, TAR. Kol., K. 1, D. 1, D. 1, F. 1-118
Gnkur. ATASE Arşivi, Barış Faaliyetleri Koleksiyonu (BAF) Kol., K. 3823, D. 22, F. 7-5.
Gnkur. ATASE Arşivi, BDH Kol., K. 3819, D6. F. 5.
Gnkur. ATASE Arşivi, BDH Kol. K. 3823, D. 22, F. 76.
Gnkur. ATASE Arşivi, BDH Kol., K. 3830, D. 5, F. 189, 189-1.
Gnkur. ATASE Arşivi, TAR Kol., K. 1. D. 1, F. 1-109.
Gnkur. ATASE Arşivi, BDH Kol., K. 3821, D. 15, F. 4, 4-1.

- Gnkur. ATASE Arşivi, BDH Kol., K. 3819, D. 6, f. 61-1, 67-1, 69-2.
Gnkur. ATASE Arşivi, BDH Kol., K. 3187, D. 7, F. 3-2, 3-3.
Gnkur. ATASE Arşivi, BDH Kol., K. 3821, D. 15, F. 34.
Gnkur. ATASE Arşivi, BDH Kol., K. 3823, D. 22, F. 7-8.
Gnkur. ATASE Arşivi, BDH Kol., K. 3831, D. 6, F. 5-3, 5-4, 5-7.

Araştırma Eserleri ve Makaleler

- ATTAR, Aygün: "Türk Ordusu Transkafkasya'da", *Askerî Tarih Bülteni*, Sayı: 50, s. 20.
- AYDEMİR, Ş. Süreyya: *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, c. III, İstanbul 1978.
- BAL, Halil: *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, İdil Yay., İstanbul 2010.
- BAYUR, Y. Hikmet: *Türk İnkılâp Tarihi*, c. 3, Ks. 4, TTK Yay., Ankara 1991.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı*, c. 1, Gnkur. Basım Evi, Ankara 1993.
- E. Kaymakam Rüştü: *Büyük Harpte Bakü Yıllarında 5. Piyade Fırkası*, (93 Sayılı Askerî Mecmuanın 34 Sayılı Tarih Kısmı), İstanbul Askerî Matbaası, 1934.
- E. Yarbay Süleyman İzzet: *Büyük Harpte 15. Piyade Tümenin'in Azerbaycan ve Şimali Kafkasya'daki Hareket ve Muharebeleri*, (103 Sayılı Askerî Mecmuanın 44 Sayılı Tarih Kısmı), İstanbul Askerî Matbaa, 1936.
- GÖRÜYILMAZ, Mustafa: *Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler 1918*, Bilge Oğuz Yay., İstanbul 2007.
- HASANLI, Cemil: *Azerbaycan Tarihi 1918-1920, Türkiye'nin Yardımından Rusya'nın İşgaline Kadar*, Azerbaycan Kültür Derneği Yay., Ankara 1998.
- KEYKURUN, Naki (Şeyhzamanlı): *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları*, İstanbul 1964.
- KURAT, Akdes Nimet: *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1575-1918)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yayın No: 9, Ankara 1993.
- SELÇUK, İlhan (Haz.): *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, İstanbul 1984.
- Süleyman İzzet: *Büyük Harpte 15. Piyade Tümenin'in Azerbaycan ve Şimali Kafkasya'daki Harekat ve Muharebeleri*, 103 Sayılı Askerî Mecmuanın 44 Sayılı Tarih Kısmı, Askerî Matbaa, İstanbul 1936.
- SÜLEYMANOV, Mehman: *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan*, Bakü 1999.
- _____ : "Kafkas İslam Ordusu Harekatının Sonu", *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Oluşumu*, (Ed. Mehmet Rihtım-Mehman Süleymanov), Atatürk Üniv. Yay., Erzurum 2008.
- SORGUN, M. Taylan: *Bitmeyen Savaş (Kut'ül Ammare Kahramanı Halil Paşanın Anıları)*, İstanbul 1972.
- SWIETOCHOWSKİ, Tadeusz: *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*, Çev.: Nuray Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul 1988.
- ŞAHİN, Enis: *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2002.
- TAŞKIRAN, Cemalettin: *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*, Gnkur. Basım Evi, Ankara 1995.
- YÜCEER; Násır: *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı (Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması 1918)*, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara 1996.

_____ : “I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin Azerbaycan ve Dağıstan’a Askeri ve Siyasi Yardımı”, *Türkler*, c. XIII, Ankara 2002.

_____ : “Kafkas İslam Ordusunun Bakü Harekatı”, *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin Oluşumu*, (Ed. Mehmet Rıhtım-Mehman Süleymanov), Atatürk Üniv. Yay., Erzurum 2008.

EKLER

Ek-1

Kafkas İslam Ordusu’nun Teşkilâtı ile Vazifelerine Ait Talimatname⁶⁸

Nuri Paşa Kafkas İslam Ordusu teşkilâtı ile Komutanlığının vazifeleri hakkında 5 Nisan 1918 (1334) tarihli ve 12 maddeden ibaret ve Harbiye Nâzın Enver Paşa’nın imzasını taşıyan aşağıdaki talimatnameyi hâmil idi.

1- Kafkas Ordusu’ndan teşkil maksat, Kafkaslıların teşkil edeceği ordunun esasını vücûda getirmek ve bu esası tedricen genişletmek ve Kafkasyalı erlere eğitim göstermek ve Kafkasya’da yüksek İslam menfaatlerini ve Hukûku Mukaddesçi Hilâfeti ve Devlet-i Osmaniye ile ravâbıtı siyasiye ve Askeriyeyi tesis etmektir. Bu teşkilât tedricen bütün Rusya dahilindeki İslânlara imkânı dairesinde teşmil edilecektir.

2- Ordu Komutanı şimdilik Osmanlı Hükümeti’nin ve İslam Halifesi’nin Kafkasya’da en büyük mümessilidir.

3- Ordu Kurmay Başkanı yalnız askerî meselelerle meşgul olacak ve hiçbir suretle bunun dışındaki işlere müdahale etmeyecektir.

4- Ordu Komutanı siyasi meseleleri Siyasi İşler Şubesi aracılığı ile re’sen tedvir edecektir.

5- Ordu Komutanı lüzumlu gördüğü zaman Kurmay Başkanı ve Siyasi İşler Şubesi Müdürlüğü’nün mütalâalarını alarak karar verebilir.

6- Ordunun emir ve komutasına zat işlerini idare ve levazımına taalluk eden işlere aynen diğer ordular gibi Harbiye Nezareti Devâiri ve ait oldukları şubeler tarafından tedvir ettirilecek ve binâen-aleyh mezkûr işler hakkında nezarete müracaat olunacaktır.

7- İslam meseleleri, siyasiye, iktisadiye re’sen Harbiye Nâzırı’na arz olunacaktır.

8- Ordunun erleri mahallinden ikmâl ordu komutanlığına ait olup yalnız Osmanlı şahıslarına ait muâmelelerin ikmâli nezâretçe ifâ olunacaktır.

9- Ordunun teslihi ve teçhizi, ilbâs ve iâşesi vesâir masrafları şimdilik Osmanlı Harbiye Nezareti’nce tesviye edilecektir.

10- Kafkas Ordusu Mensubu’nun arasında cereyan edecek hukûkî muâmeleler ve ceza işleri tamamen Osmanlı Ordusu’nda cari olan kânûnlar ve kaidelere tâbi olup, ancak Ordu Komutanı âhvâli mahalliye göre yerli erler hakkında bazı husûsî kânûnların müsadese nisbetinde azaltmak veya çoğaltmakla yetkilidir.

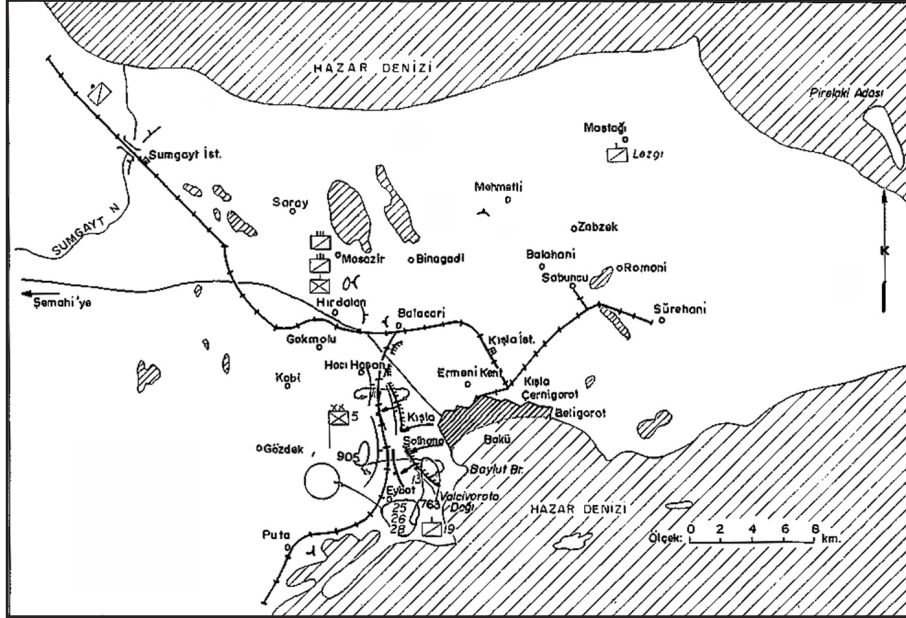
11- Fahrî olarak üst alâmeti taşıyan subaylar Kafkasya’da buldukları müddetçe fahrî rütbelerinin yetkilerine hâizdiler.

12- Ordunun İstanbul’daki husûsî muâmeleleri ile ordu mensuplarının aileleri işlerin burada takip ve çabuklaştırma, Urnûru Şarkıyye’deki husûsî şube tarafından icrâ edilecektir.

⁶⁸ Gnkur. ATASE Arşivi, TAR Kol., Kls: 1, Ds: 1, F: 1-120,1-121.

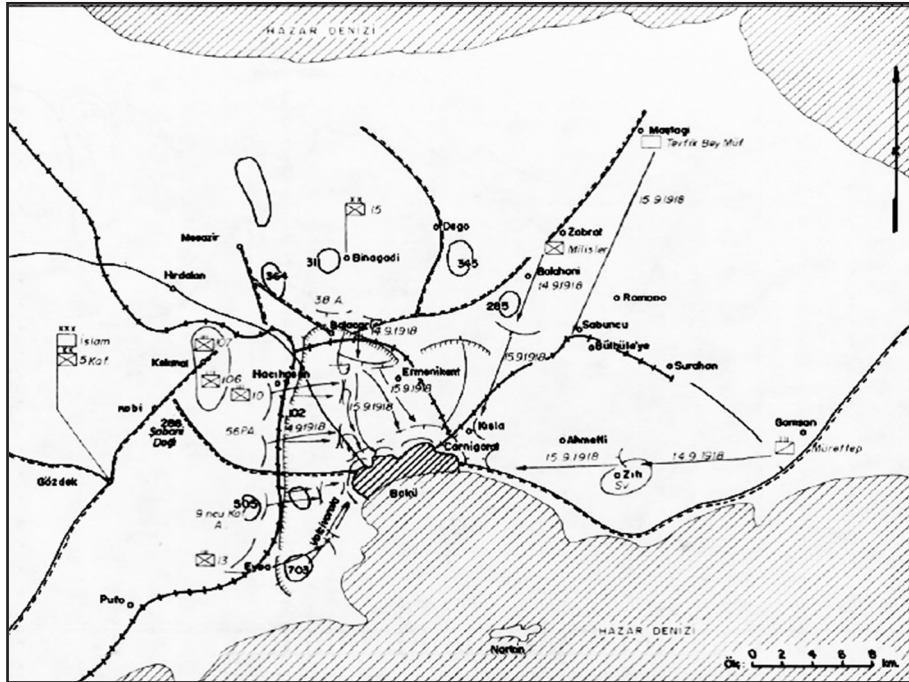
Ek-2

5.nci Kafkas Tümeni'nin 5 Ağustos 1918 Taarruzu ve 905 Rakımlı Tepe-Hacı Hasan Hattına Geri Çekilmesi

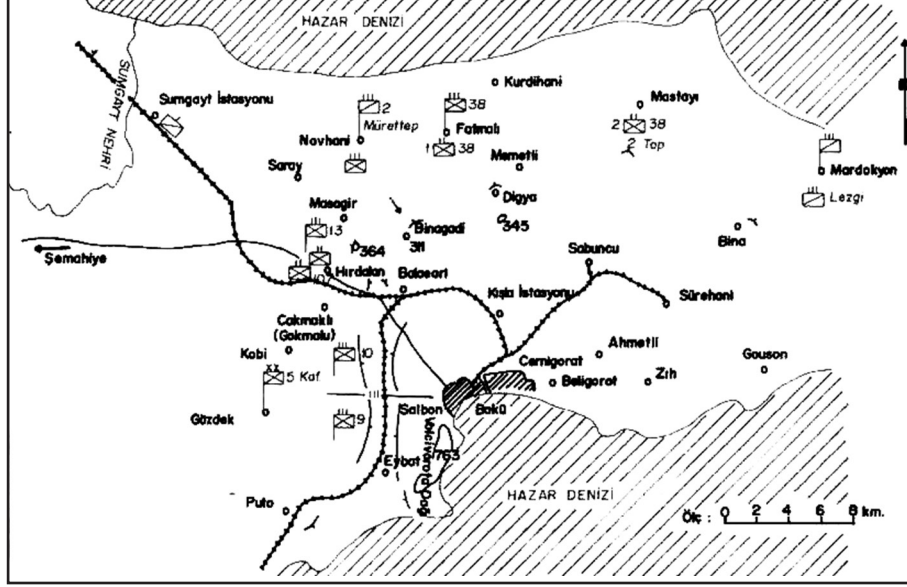

Ek-3

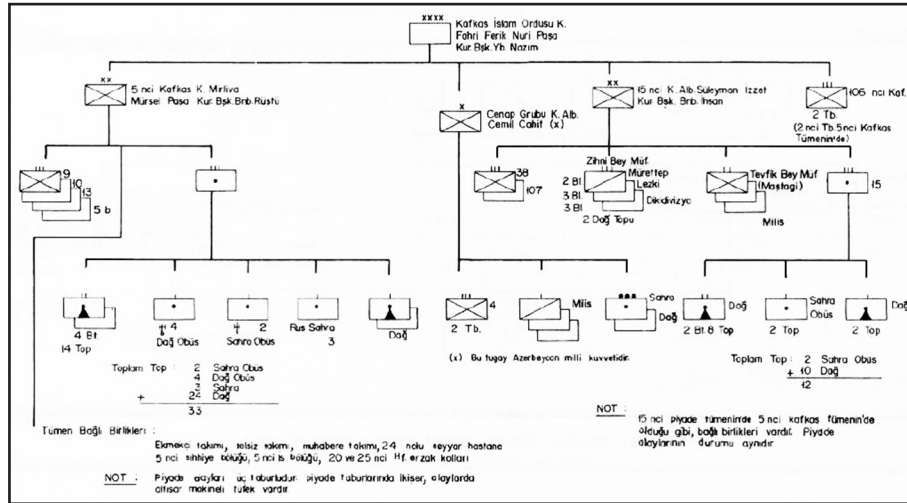
5.nci ve 15.nci Tümenlerin 14-15 Eylül 1918 Bakü'ye Taarruzları

Ek-4
Bakü Cephesi'nin 26 Ağustos 1918 Akşam Durumu

Ek-5
Kafkas İslam Ordusu Teşkilat Krokisi

OSMANLI DEVLETİ'NİN BATAKLIK KURUTMA UYGULAMALARINA BİR BAKIŞ: TOKAT KAZ GÖLÜ ÖRNEĞİ (1870-1892)

Dr. Öğr. Üyesi Murat HANILÇE*

Öz

Bu yazı, Osmanlıların son zamanlarında günümüzde Tokat ili sınırları içerisinde kalan Kaz Ova'ya adını veren Kaz Gölü ve etrafında oluşan bataklığın kurutulması çabalarını konu edinmektedir. Gölün kurutulması yolunda ilk girişimler Sivas Vilayeti'nden yapılan başvuru üzerine 1870 senesinde başlatılmıştır. Ne var ki, vilayetin isteklerine rağmen İstanbul'daki hükümet organları, projede çeşitli eksikler buldukları için kurutma çabaları sonuçsuz kalmıştır. 1880'de Tokat'ın sancak haline gelmesini takip eden dönemde, bu defa, Tokat'tan 1890 senesinde tekrar bataklığın kurutulması çabaları gündeme getirilmiş; ancak 1892'ye kadar yapılan yazışmalardan anlaşıldığı üzere, ahalinin de kişisel çıkarlarını önde tutmasıyla, konu yine sürüncemede bırakılmıştır. Kanaatimizce, yöredeki bataklığın kurutulması, özellikle sıtmaya karşı etkin mücadele, arazi açma gibi çok çeşitli nedenlere dayanmaktaydı. Bu yazı, Kaz Gölü'nün genel bir tanıtımını, tarih boyunca geçirdiği evreyi, sözlü kültürdeki yerini de içerecek şekilde gölün tarihsel kayıtlardaki yerini de ortaya koymaktadır. Yazının başlıca amacı genelde Osmanlı Devleti'nin bataklıklarla mücadelesini; özelde ise Sivas ve Tokat yöresindeki uygulamayı aktarmaktır. Araştırmanın başlıca kaynakları Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nden temin edilen belgelerdir. Çalışma sırasında, konuyla ilgili diğer araştırmalar, halkla yapılan söyleşiler, bir seyyahın izlenimleri de dikkate alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, Tokat, Kaz Gölü, Bataklık, Kurutma.

An Overview to Swamp Drying Operations of the Ottoman Empire: The Example of Tokat Kaz Gölü / The Lake Goose (1870-1892)

Abstract

This article deals with the Lake Goose, which gave its name to the Kaz Ova in the Tokat province borders in the late Ottoman times and the efforts to dry the marsh in its vicinity. The first initiatives on the way to drying the lake began in 1870 upon the application made from the province of Sivas. Despite the wishes

* Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

of the province, however, the efforts of the government in Istanbul have been inconclusive because they found various shortcomings in the project that came to the fore at that time. In 1880, in the period following Tokat's becoming a star-board, in 1890, this time the efforts from the Tokat to dry the marsh again were brought to the agenda; however, as was evident from the correspondence made up to 1892, the issue was left to drag on again as the people kept their personal interests ahead. Drying of the marshes was based on a variety of factors, especially effective struggle against malaria, land openness. This article reveals a general introduction to Lake Goose, its phase throughout history, and also its place in the historical records of the lake, including its place in oral culture. The main aim of the article is to reveal in general, the struggles of the Ottoman Empire with the marshes and in particular the practice in Sivas and Tokat regions. The main sources of the research are the documents obtained from the Presidency Ottoman Archives. During the study, other sources related to the subject, interviews made with the public, impressions of a traveler were taken into consideration.

Keywords: Ottoman Empire, Tokat, The Lake Goose, Swamp, Drying.

Kaz Gölü'nde bataklıkların kurutulmasına ilişkin yaptığımız bu çalışmanın ilginç bir öyküsü var. Akademisyen arkadaşım Yunus Emre Tekinsoy'la birlikte, beraberimizde lisansüstü öğrencilerimiz Metin Aydar ve Onur Duran olduğu halde, araştırmacısı olduğumuz bir projenin kaynaklarını araştırmak üzere 26 Ekim 2017 tarihinde Ankara'da bulunan Cumhuriyet arşivine gitmiştik. Projemiz için, arşiv kataloglarını tararken birden karşıma Kaz Gölü, havza, otel ve gazino kelimelerini içeren bir kayıt çıktı. İlk anda “Kaz Gölü'nde Osmanlı Devleti bir otel mi açmıştı?” sorusu aklıma geldi ve oldukça heyecanlandım. Osmanlı Devleti'nin doğa turizmine dönük bir işe kalkıştığı hissine kapıldım. Heyecanla, taramalarımı sürdürdüm ve Kaz Gölü Bataklığı'yla ilgili bulabildiğim bütün belgeleri topladım. Arşivden dönerken Kaz Gölü'nde yapılan hotel gözümde canlandı. Döndüğümde, “Bir gün yazarım.” diyerek belgeleri bilgisayarıma kaydettim.

Aradan geçen süre zarfında kafamda aslında şöyle bir sorun da belirdi: “Eğer Osmanlı Kaz Gölü'ne bir otel yapmışsa ve ben bunu bugün insanların aklına düşürsem göle bir kötülük yapmış olur muydum?” Bu korku nedeniyle epey bir süre belgeleri açmaya cesaret edemedim. Sonunda, korkularımı bir kenara bırakarak, biraz da merak duygusuyla 2018 Mayıs ayında bir boşluk bulduğumda bilgisayarımda beklettiğim belgeleri okumaya karar verdim. Belgeleri okumam bittiğinde Kaz Gölü'nde bir otel inşa edilmediğini anladım. Zira, otel Havza'daki kaplıcada yapılmaktaymış. Kaz Gölü'yle ilgili husus buradaki bataklığın kurutulması girişimleriymiş. İki proje yakın zamana denk geldiği için bazı belgeler aynı dosyalarda birikmiş. Bunu fark etmek bana cesaret verdi ve nihayet bu yazıyı yazmak için kendimi topladım. Belgeleri okumuştum okumasına ama gölle ilgili başka çalışmalar var mıydı? Göl bugün ne durumdaydı? Gölle hangi kuruluşlar ilgileniyordu? Bu konuda açıkçası nasıl bir yol alabileceğime dair bir fikrim yoktu. Eski bir öğrencim olan Talip Nalça, Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü'nün Tokat'taki şubesinde çalışıyordu. Onunla iletişime geçtim. Doğru adresi bulmuştum. Zira göl, bu müdürlük bünyesinde koruma altındaymış. Öğrencim beni Sulak Alanlar

ve Doğa Koruma Şefi Mühendis Uğur Erdem'le tanıştırdı. Uğur Erdem yıllarını bu göle adanmış birisiydi. Kendisi 1 Ağustos 2018'de kendisiyle görüştüğümüzde Orman Bakanlığı tarafından hazırlanmış iki kitabı bana verdi. Ayrıca, gölle ilgili hikâyeler bulunduğunu söyledi. Bir bakıma bu çalışmadaki sözlü kültür öğeleri Uğur Erdem'in önerileriyle ortaya çıktı. Uğur Erdem ayrıca bataklığı özellikle bir gün batımı ziyaret etmemin yerinde olacağı uyarısında bulundu. Son olarak, beni, bataklık hikayeleri için, kendisi bu yazıyı yazdığım sırada İl Genel Meclisi üyesi olan ve Tokat Pazar konusunda oldukça bilgisi olduğunu fark ettiğim, İsmail Kaynar'a yönlendirdi. Ben de hemen aynı gün İbrahim Kaynar'a ulaştım ve gölle ilgili bir söyleşi yaptım. Böylece bu çalışmada yer alan ve ilk kez yazılı bir metinde yer alan *Bataklık'ta Sivrisineklerin Öldürdüğü Gelin Hikâyesi* ortaya çıktı.

Bu yeni gelişmeler beni oldukça heyecanlandırmıştı. Gerek Uğur Erdem gerekse İbrahim Kaynar göle gitmem konusunda çok baskı yapmıştı. Kaldı ki yazdığım gölü görmemek doğru olmazdı. Bunun için 5 Ağustos 2018 tarihini seçtim. Tokat'tan saat 18:20'de yola çıktım. Tokat-Turhal karayolu boyunca ilerledim. Daha önce defalarca geçtiğim, ama dikkatimi vermediğim yol boyunca bu defa her noktaya "*Acaba yazdıklarına ilişkin bir şeyler bulabilir miyim?*" diye farklı bir gözle bakmaya çalıştım. İlk dikkatimi çeken eski telgraf direkleri ya da yol boyunca bulunan elektrik direkleri üzerindeki leylekler ve yuvaları oldu. Hemen aklım geçmişe daldı. Bu leylekleri buraya asırlardır getiren özelliğin ilerlediğim yol boyunca uzanan Kazova'yı ortadan ikiye ayıran Yeşilirmak ve diğer sulak alanlar olduğunu hayal ettim. Pazar yol ayrımına gelip Türkiye Selçukluları tarafından yapılan Tavukçu Köprüsü'nü, daha sonra Türkiye Selçuklu sultanlarından Alaeddin Keykubat'ın eşi adına yaptırılan Mahperi Hatun Kervansarayı'nı geçince tarih gözümde canlanmaya başladı. Pazar'dan Zile yoluna saptığımda ve yavaş yavaş göle yaklaştığımda dikkatimi çeken bir başka nokta oldu: Tokat'ta her yerde kavak ağacı görüyordum ama Kaz Gölü'ne yakın noktalarda adeta bir kavak denizi içerisinde yüzüyor hissine kapıldım. Daha da mühimi kavağın olmadığı yerlerde de tarlalar içerisinde bolca mısıra rastladım. Artık *bataklık* yakındı. Saat 19:00 olmadan göldeydim. Uğur Erdem gerçekten haklıydı. Gölü ziyaret etmek için en uygun saati seçmiştim. Günbatımı başlamak üzereydi. Beni iki kuş gözetleme kulesi karşıladı. Açık olan birincisine girip gölü yüksekten izleme fırsatı buldum. Devlet Su İşleri'ne bağlı ekiplerin gölde çalışmalarının devam ettiğine şahit oldum. Göl bu saatte oldukça romantikti. İnsanı hoş eden hafif ve ara sıra orta şiddette esen rüzgar insanı cezbediyordu. Uğur Bey yapacakları çalışmayla gölde üç su toplama merkezi yapacaklarını belirtmiş; bunlardan birinin tamamlandığını söylemişti. Bahsettiği küçük göl, etrafındaki sazlıklarla adeta bir doğa harikasıydı ve batmaya başlayan güneşin son ışıkları gölün mavisini ve sazların yeşilliğini mükemmel bir hale sokuyordu. Güneş tepeler ardında yavaş yavaş kaybolurken gölde bizim dışımızdaki ziyaretçileri de gözlemlene fırsatım oldu. Gelenler arasında yeni evlenen ve bu romantik manzarada fotoğraf çekinmek için bulunanlar, kuşları izleyen meraklılar ve en çokta çevre köylerden gelen-

ler dikkatimi çekti. Çevre köylülerin gölde günbatımını izlemesi gölün değerini bilmeleri ve önemsemeleri bakımından önemli bir husustu. Göl beni o kadar etkilemişti ki havanın karardığını bile fark etmemiştim. Zira, hava kararmak üzereyken gökyüzünde kuş sürülerinin ritmik uçuşları başlamıştı. Rüzgar durmuş, güneşin canlandığı sazlar ve göl bir silüete bürünürken gökyüzünde kuşların dansı başlamıştı. Birden beraberimde bulunan eşimin beni uyardığını fark ettim. Eşim “Gün battı, hava karardı.” diyordu. Ancak bir şey daha ekliyordu: “Her tarafta sivrisinekler uçuşuyor!”. “Bataklık, herhalde bataklığını yapıyor hâlâ”, diye düşünmeden edemedim. “Acaba yanardağlar gibi bataklıklar da bir gün uyanır mı?”, sorusunu sormadan geçemedim. Gölde ayrılrken göle en yakın köylerden Çiftlikköylülerle tanıştım. Onları bulmuşken gölle ilgili hikayeler bilip bilmediklerini sordum. Bildikleri daha çok dedelerinin gölde balık avladığı, büyük sazanlar yakaladığı ya da gölden kestikleri sazları Tokat’taki semercilere sattıklarından öteye geçmiyordu. Bizi köylerine davet ettiler ve köyün en yaşlı kişisi olan Ethem Asıl’ın evine götürdüler. Bizi sıcak karşılayan köylülerden hikayeyi dinledik, ama çok da farklı bir şey öğrenemedik. İster istemez, gölün koruma altına alınmasının köylülerle göl arasındaki bağı kopardığına şahit olduk. Gezimizi de bu şekilde tamamladıktan sonra artık yazımızı toparlama işine giriştik ve böylece bu yazı ortaya çıktı.

Giriş: Osmanlılar Zamanında Kazova’nın İdari Yapısı

Eski Çağ’ın meşhur coğrafyacısı Amasyalı Strabon, o tarihlerde adı *Dazimonitis* olan Kazova hakkında Coğrafya adlı eserine şu notu düşmüştü: “*Kaynakları Pontus’ta olan İris (Yeşilirmak), Pontus’taki Komana (Gümenek) şehrinin ortasından ve verimli bir ova olan Dazimonitis (Kazova)’ten batıya doğru akar.*”¹ Danişmendlilerle birlikte başlayan yöredeki Türk hakimiyeti günümüze kadar kesintisiz bir biçimde sürmüştür.

Yörede Danişmendlilerle sonra sırasıyla; Selçuklu, Moğol, Eretna, Kadı Burhaneddin devletleri hakim olmuş; Tokat çevresinin 1398’de Osmanlı egemenliğine girmesiyle Kazova da bir Osmanlı toprağı haline gelmiştir. 1647 ve 1656 yıllarında Tokat ve Kazova’yı anlatan ünlü gezgin Evliya Çelebi, bu ovayı *ekin ocağı* ve *zahire anbarı* olarak tanıtarak; Osmanlı askerlerinin bu ovaya konup göçtüklerinde asla güçlük çekmediklerini belirtmiştir. Ayrıca Evliya Çelebi, ova ve aynı ismi taşıyan kasaba hakkında şunları kaydetmiştir:

“Kaz Ovası Tokad’a bir konaktır. Gayetü’l-gâye ganîmetli bir diyardır. Asıl Kaz Ovası kasabası Tokat şehri hâkinde (toprağında) 150 akçelik kazadır. Kethüda yeri, serdarı, camisi, han ve hamamı, suk-ı muhtasarı vardır. Bu Kazova’dan Tavukçu Köprüsü geçilerek Tozanlı Nehri’ne ve ondan Tokad şehrine varılır. Eski İnepazarı [bugün Tokat Pazar ilçe merkezi] Kazova hâkinde Tokad’a karib 150 akçelik kazadır. Sipah, kethüdayeri, serdarı ve bir mamur hanı var. Kazova’ya gayet karibdir. Buradan bir konakda (Turhal) Kalesi’ne varılır. Dimorta [bugün Tokat Pazar ilçesine

¹ Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*, Çev. Adnan Pekman, 4. Baskı, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000, s. 26-27.

bağlı Üzümlören beldesij kasabası Amasya Sancağı hâkinde, Amasya'ya karib hass-ı vüzeradır. 150 akçelik kaza olup kethüda yeri, serdanı, camisi, hanı, hamamı, çarşı ve pazarı vardır. Gürcüköy de bu mahalle karibdir. Kasaba misal bin haneli mamur köy olup haftada bir kere azim pazarı olur. Allah-ı alem mürûr-ı eyyâm ile bu köy şehri azim olacaktır. Dört çevresi mamur ve abadan kurra ile arastadır. Turhal Ovası Kaz Ova'ya muttasıldır ve yolumuz üzerinde Arıkova [Artukova] ile de meşadır.²

Osmanlıların yöredeki ilk zamanlarında, Kazabad'ın 1455'te 42, 1485'te 70, 1520'de 72, 1554'te 73 ve 1574'te 76 meskun köyü olmuştur.³ Kazabad, çoğu kez Tokat'a bağlı bir nahiye sayılmış, bazen de doğrudan kaza teşkilatlanmasıyla Sivas Vilayeti sınırları içerisinde yer almıştır. 1620'lerden Tanzimat Dönemi'nin ilk yıllarına kadar geçen zaman zarfında bazı değişikliklerle birlikte Sivas Sancağı'nın kaza sayısı 22 civarında kalmıştır. Bunlardan birisi de Kazabad'dır. 1867 yılında Sivas Vilayeti'nin Merkez Sancağı'nda şu kazalar yer alıyordu: Sivas, Tokat, Divriği, Kazabad, Yıldızili, İlbeylü, Hafikili, Tonus, Gelmuğat, Emlâk, Gedikcik, Kangal, İznik, Tozanlı, Aşiret-i Türkman, Alacahanderbendi. 1870 yılı salname kayıtlarına göre, Şarkipare, Artukabad ve Kazabad nahiyelerinin ilavesiyle Tokat Kazası'nın nahiye sayısı 3'ten 6'ya çıkarılmıştır. Kaza merkezi 57 mahalle, 5 nahiye ise toplam 195 köyden oluşmaktaydı. 1878'de kazanın nahiye sayısı aynı kalmakla birlikte, Şarkipare Nahiyesi yerine Turhal Nahiyesi'nin Tokat Kazası'na bağlandığı görülmektedir. Bu son idarî durum, Tokat'ın sancak statüsü elde ettiği 1880 yılına kadar muhafaza edilmiştir. Tokat Kazası'na bağlı Kafirni (bugünkü Almus ilçesi), Komanat (bugünkü Kılıçlı köyü), Turhal, Artukâbâd (bugünkü Artova ilçesi) ve Kazâbâd (bugünkü Pazar ilçesi) nahiyeleri, 1864 sonrası dönemde birer müdürün başkanlığı altında nahiye meclisleri tarafından idare edilmekteydi. Nahiye Meclisi, nahiyenin idarî müzakere ve karar organı niteliğindedir. Meclis, her nahiyenin dairesi dâhilindeki köy ihtiyar meclislerinden gönderilen, en çok dörder kişinin toplanması ile oluşmaktaydı. Ayrıca bu nahiyelerde tapu işleri için "tapu katibi", diğer yazışmalar için "kâtip", yargı işleri için "nâib" unvanlı görevliler bulunmaktaydı. 1870 verilerine göre Kazabad'da 1360 hane 3348 Müslim ve 225 Gayrimüslim erkek nüfus yaşamaktaydı. Tokat kaza genelinde toplam Müslim hane 8569 hane vardı.⁴ 1883'te Pazar Nahiyesi olarak anılan nahiye 1890-1899 arasında Kazabad adında örgütlenmişti ve 21 köyü vardı. 1908'de tekrar Pazar adıyla anılacak nahiyenin köy sayısı 49'du. 1890-1899 arasında Kaz Gölü'nün içerisine yer aldığı Dimorta nahiyesinin 15 köyü vardı. 1908'de ise Dimorta Nahiyesi bulunmamaktaydı.⁵

² Evliya Çelebi Mehmed Zilli ibn-i Derviş, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Cilt: 3, Yay. Ahmed Cevdet, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1314, s. 237-238.

³ Ahmet Şimşirgil, *Osmanlı Taşra Teşkilatında Tokat (1455-1574)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1990, s. 223.

⁴ Ali Açık, "Tanzimat Döneminde Tokat Kazasının İdari ve Nüfus Yapısındaki Değişiklikler (1839-1880)", *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 27, Sayı: 2, s. 254, 258, 259, 262.

⁵ Ali Açık, "Tokat Sancağının İdari Durumu ve Nüfus Yapısı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 2, Elazığ 2004, s. 359. İdari yapı hakkında ayrıca bkz. Ali Açık,

I. Toplumsal ve Tarihi Hafızada Kaz Gölü

Osmanlılar dönemindeki idari yapısı kısaca verilen Kazabad Nahiyesi içerisindeki Kaz Gölü hakkındaki tarihsel kayıtlar oldukça sınırlı olup; bunlar daha çok halk arasında söylenegelen hikayeler ve gezginlerin gözlemlerine dayalı bilgilerdir. Bu türden bir efsane, bir hikaye, bir destan ve bir misyonerin gözlemlerine aşağıda değinilmiştir.

Bir Efsane: Bir gölün tarihi kayıtlarını bulmak ve hakkında bir şeyler yazabilmek gerçekten zordur. Bununla birlikte göl, etrafında yaşayan insanlar üzerinde mutlaka derin tesirler bırakmış ve bu tesirler dilden dile, nesilden nesile söylenen ve biraz da değişerek günümüze ulaşan efsane ve hikâyelerle gölün tarihini oluşturmaya katkı sağlamaktadır. Kaz Gölü için de durum böyledir. Kaz Gölü'nün tarihini en eskiye götüren kayıt toplumsal hafızada şekillenmiş ve gölü Nuh Tufanı'na kadar geri götüren bir halk efsanesidir. Bu kayıt, aslında birçok topluluk tarafından söylenegelen ve sahiplenilen Nuh Tufanı Efsanesi'nin bir uyarlamasıdır. *Kaz Gölü'nde Nuh Tufanı Efsanesi* başlığını taşıyan bu halk söylencesi özetle şöyledir:

“Tufandan önce Dünya'nın her tarafında olduğu gibi Kaz Gölü'nün bulunduğu yerde de alabildiğine mamur, büyük bir yerleşim merkezi varmış. Saraylarda kadınlı erkekli, yarı çıplak hayvanî bir saltanat sürülürmüş. Şeytana pabucunu ters giydirecek ahlaki çöküntü almış başını gitmiş. Namuslular ortadan kalkmış; dürüstlerin de yaşam hakkı elinden alınmış. Tanrıtanımazlar Tanrı kesilmiş. Taş heykellerin önünde arsızca kurbanlar verilmiş. Çocuklar zalimce boğazlanmış. Sevgili diye kız kardeşlerin kollarına girilmiş. Güzellik ilahesi diye kadına tapılmış. Gelenekler ayaklar altına alınmış. Karşı gelenler şeytani ejderhaların önüne bırakılmış. Yaşlılar insafsızca ateş kuyularına atılmış... Tamamı kurtuluş müjdesi aramaktaymış... İşte bu ortamda Hz. Nuh gemisini hazırlamış. Yeryüzünde ne kadar hayvan varsa hepsinden bir çift geminin yolunu tutmuş. Hz. Nuh, gemisine binmiş; birden bire gök delinmiş, yer yarılmış, arzın altından gökyüzüne doğru ırmaklar akmaya başlamış. Yeryüzü şiddetli depremlerle sarsılmış. Bu tufandan şimdilerde Kaz Gölü'nün altında kalan şehir de nasibini almış. Koca şehir, birkaç saniye içerisinde yeraltından gelen bir ırmığın sularında kaybolmuş.”⁶

“Tokat”, TDVİA, Cilt: 41, 2012, s. 219-223. 1298/1880 senesinde Kazabad Nahiyesi dört idari parçaya bölünmüştü; nahie içerisinde dört ayrı nahie yapısı kurulmuştur. Bu nahiyeler sırasıyla Pazar, Dimorta, Emirsaid (bugün Emirsemit) ve Necip nahiyeleriydi. Bu nahiyelerden her birinde bir nahie müdürü, bir nahie müdür muavini ve beş azadan kurulu bir yönetim vardı. Pazar'a bağlı 22, Dimorta'ya bağlı 16, Emir Said'e bağlı 15 ve Necip'e bağlı 13 köy vardı. Bu nahiyelerin dördü birden yine Kazabad olarak anılıyordu. Hatta Tokat'ta Kazabad Tapu Katibi, Kazabad Vergi katibi gibi görevliler vardı. Bazen aynı vergi katibi Kazabad ve Turhal'a bir arada bakmaktaydı. Bkz. *Salname-i Vilayet-i Sivas*, sene 1298/1880, s. 121, 146-147 ve 197. Bu idari yapı 1308/1890 senesinden sonra eski haline döndürülmüş; bu dört nahie Pazar Nahiyesi çatısında toparlanmıştır. Bkz. *Salname-i Vilayet-i Sivas*, sene 1308/1890, s. 137.

⁶ Kaz Gölü ve Nuh Tufanı ile ilgili bu rivayet Abdullah Ateş ve Cemal Canlı'nın anlattığı, daha sonra Üzümlörenliler tarafından da teyit edilen bir hikâyedir. Hikâye için bkz. Hakkı İncebay - M. Emin Ulu, *Kazabad'dan Üzümlören'e*, Üzümlören Belediyesi Kültür Yayını, İstanbul 2007, s. 122-123.

Bir Halk Hikâyesi: Günümüzde Kaz Gölü kontrol altına alınmış, geçmişte gölün sebep olduğu bataklıkların yarattığı sıkıntılar büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Bununla beraber Pazar yöresinde, gölün geçmişte sebep olduğu sıkıntılardan doğan olaylar, toplumsal hafızada hikâyeleştirilmiştir. *Kaz Gölü'nde Sivrisineklerin Öldürdüğü Gelinin Hikâyesi* bunlardan birisidir. Hikâye, göl yakınında bulunan Çiftlikköylü bir delikanlıyla Üzümlörenli bir genç kız arasında geçmekte ve sonu hazin bir şekilde bitmektedir. Bu hikâye aşağıda anlatılacak kurutma çabalarının olduğu dönemin öncesine dayalı olmalıdır. Hikâye şu şekildedir:

“Çiftlikköy'den bir delikanlı Dimorta (Üzümlören) köyünden bir kıza gönlünü kaptırır. Ne var ki erkek tarafı kıza istemeye gitse de kız tarafı kıza vermemekte diretmiş. Kıza çok âşık olan delikanlı, onu kaçırmış. Aileler kendilerini bulamasınlar diye gençler Kaz Gölü'ndeki sazlıklar arasına saklanmış. Ancak aradan günler geçince gençlerin yanındaki erzak bitmiş. Bunun üzerine delikanlı bir gece vakti yiyecek bulmak için oradan ayrılmış. Sabah yiyecek bulup döndüğünde, sazlıklar üzerinde uğursuzca uçan akbabaları görmüş ve o anda içini bir korku kaplamış. Bir de bakmış ki sevdiği kızın her tarafı sinekler tarafından ısırılmış ve gözleri göldeki kuşlar tarafından oyulmuş.”⁷

Bir Destan: Kaz Gölü, Türklerin Anadolu'ya girişiyle birlikte ortaya çıkan ve Danişmendlilerin kuruluşunu anlatan *Danişmendname* isimli destana da yansımıştır. Haliyle, Kaz Gölü'nün Türkiye'de yaşayan Türklerin tarihiyle birlikte tarihsel hafızalara girdiğini söylemek yanlış olmasa gerekir. *Danişmendname*'de Kaz Gölü Danişmend Gazi'nin Zile Kalesi'ni fethettiği kısımda anılmıştır. Destanın Zile'nin alınmasına ilişkin bölümünde, daha önceden ant içtiği için Danişmend Gazi'nin Zile Kalesi'ni yıktığı ve taşlarını da esirler vasıtasıyla Kaz Gölü'ne taşıttığı yazılıdır.⁸ Bu durum destanda şu şekilde dile getirilmiştir:

⁷ Bu hikâyeyi 1 Ağustos 2018'de Tokat İl Genel Meclisi Üyesi İsmail Kaynar'la yaptığımız söyleşide not ettim. Bununla birlikte hikâyeyi olayın geçtiği yere yakın ve vakanın kahramanı olarak gösterilen delikanlının köyü olan Çiftlikköy'de dinlemek üzere 5 Ağustos 2018 akşam saatlerinde köye uğradım. Köydeki gençlerin neredeyse hiçbirinin hikâyeden haberi yoktu. Bizi köyde o an için en yaşlı kişi olan ve 1932 doğumlu Ethem Asıl'ın evine götürdüler. Ethem Asıl'ın gözleri görmüyordu ve hafızası pek yerinde değildi. Konuşmamızın bazı satır aralarında hikâyenin varlığını hatırladığına şahit oldum. Ne var ki bir bütün olarak hikâye, kişiler ve olayın detaylarına giremedi. Eşi Zeynep Hanım ise hikâyeyi hiç duymamıştı. Evin gelini 40 yaşında ve ilkokul mezunu olan Gülden Asıl ise hikâyeyi farklı duyduğunu bize aktardı. Onun işittiği hikâyede Kaz Gölü çevresindeki köylerle irtibatı olmayan bir delikanlı yine kendi köyünden bir kıza zorla alıkoymuş ve Kaz Gölü Bataklığı'na getirmişti. Geldikten kısa bir süre sonra kaçmasını önlemek için kızın el ve ayaklarını bağlamış ve çevre köylerden yemek aramak için oradan ayrılmıştı. İşte ne olduysa o esnada olmuştu ve eli kolu bağlı kız sabaha kadar sivrisineklerin saldırısına maruz kalmış ve eli kolu bağlı olduğu için çaresizlik içerisinde orada can vermişti.

⁸ Necati Demir, *Danişmend Gazi Destanı*, Niksar Belediyesi Yayını, Niksar 2005, s. 149-150. *Danişmendname*'nin destan türünün bir ürünü olması, ilk bakışta, bu bilginin doğruluğu konusunda şüphe uyandırmaktadır. Bununla birlikte, Danişmendlilerin şehri almasından 1574 senesine kadar gelen süreçte kaynaklarda Selçuklu, İlhanlı, Eretna ve Kadı Burhaneddin dönemleri de dâhil olmak üzere Zile Kalesi'ne ilişkin kayıtların bulunmaması akla Danişmend Gazi'nin kaleyi gerçekten yıktırması olma ihtimalini getirmektedir. [Bazı yerel araştırmacılar kaynak belirtmeksizin kalenin İlhanlılar egemenliğinde tamir edildiğini dile getirmişlerdir. Mustafa Şahin ve Yusuf Karabacak, *Coğrafi, Tarihi, İdari, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Zile*, Tofset Matbaacılık, Tokat 2005, s. 63.] Ne var ki, bu konuyu daha net aydınlatılabilmek adına Zile'ye 30 km. uzaklıkta yer alan Kaz

“...Emenos [Zile'nin Bizanslı idarecisi] gördü ki kaleden davul dümbelek sesi geliyor. Canına ateş düştü, savaş meydanından atın başını çevirdi, sürüp kale kapısına geldi. Gaziler onu görüp oka tuttular. Artuhî ve Efrumiye [Danişmend Gazi'nin çok sevdiği yoldaşları] kâfirleri kırardı. Melik Dânişmend de bu taraftan nara atarak, o beş yüz kâfiri ortaya alıp kırdılar. Birçoğu kendini hendeğe attı. Lânetlenmiş Emenos atını sürdü, askerleri yardı, içeri girmek için kale kapısına geldi. Melik ona karşı yürüdü. Lâin [lanetlenmiş], Melik'i görünce ejderha gibi kükredi, süngü ile Melik'e saldırdı. Melik, onun süngüsüne kılıç ile vurdu, iki parçaya böldü. Bu kez kılıçla saldırdı. Melik onu da geri çevirdi. Bu kez Melik Dânişmend Gazi, o din cambazı kâfirin başına ulaşıp öyle bir kılıç vurdu ki, kâfirin başı cevğandan çıkmış top gibi ta uzaklara gitti. Artuhî ve Efrumiye kaleye girdiler. Sabah olunca gaziler sevindi. Göz gözü gördü. O kadar kâfir kırdılar ki kan sel gibi akıp gitti. Kale içindeki cesetlerden tepeler oluştu. Kimisi kendisini damdan attı, kimisi de kapıdan çıkmak istedi, fakat yol bulamadı. Melik Dânişmend'den aman dilediler. Gaziler çok sayıda kâfir esir aldılar. Rivayet edenler şöyle naklettiler: O kale içinde bin kadar bekâr kız, oğlan ve iki binden fazla kadın vardı. Dışarı çıkarıp esir ettiler ve o kadar mal ve hazine topladılar ki, ne kadar olduğunu Allah bilirdi. Melik Gazi, ganimetleri hep gazilerle paylaştırdı. Melik sonra buyurdu: O kaleyi yıktılar. Oraya yakın yerde Kaz Gölü adında bir göl vardı. Emretti, taşlarını esirler taşıyıp o göle doldurdular. Çünkü Melik Dânişmend, bu kalenin taşlarını denize dökmek için ant içmişti. O kalenin yerinde binanın eseri kalmadı, tamamını Kaz Gölü'ne döktüler. Ondan sonra İslâm askeri döndü. Dükiye [Tokat]'ye yöneldi...”⁹

Bir Seyyahın Gözlemi: 1854-1863 tarihleri arasında American Board misyoner teşkilatının Merzifon'daki istasyonuna bağlı olarak Tokat'taki uç istasyonu teşkilatlandırmak üzere görev yapmış olan misyoner Henry John van Lennep 24 Nisan 1864'te İzmir'den Samsun'a oradan da Tokat'a ve daha sonra kara yoluyla Yozgat üzerinden İzmir'e dönüşüne ait notlarını *Küçük Asya'nın Az Bilinen Yerlerinde Seyahatler* isimli iki ciltlik kitabında yayımlamıştır. Lennep, bu gezisi sırasında iki defa Kazova'dan geçmiştir; Kazova ve Kaz Gölü hakkındaki gözlemlerini bu kitabında yayımlanmıştır. Misyonerin bu gezisinde Kazova'ya ilk uğradığı 17 Mayıs tarihli gözlemlerinde bu gölün adının bataklıklarda yaşayan yaban kazlarından verildiği bilgisine ilk kez rastlanmaktadır. Lennep, Turhal'dan itibaren Yeşilirmak'ın etrafında bataklıkların bulunduğunu da belirtmektedir. Yine, onun verdiği bilgilerden 1860'lara yakın bir tarihte bataklık alanları kurutmak için hendekler açılmaya ve bazı arazilerin tarıma kazandırılmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Lennep Kazova'dan ilk geçişinde burası hakkında şu bilgileri vermiştir:

Gölü'nde su altı araştırmaları yapılması gerekmektedir. Bu ise koruma altına alınan göl ve havzasında çok zordur. Zira göldeki su seviyesi 1,5 mt. derinliklere kadar gerilemiştir.

⁹ *Dânişmend Gazi Destanı*, Yay. Haz. Necati Demir, Niksar Belediyesi Yayını, Niksar 2005, s. 149-150. Ayrıca bk. *Dânişmendname*, Yay. Haz. Necati Demir, Niksar Belediyesi Yayını, Niksar 1999, s. 131.

“Kazova, Commena Pontica'nın biraz kuzeyinde veya Tokat'ın yaklaşık dört saat kuzey-doğusunda başlar. Eğri bir şekilde yayılır ve doğu-batı yönünde uzanır. Bu şekilde on saat veya 40 mil ilerler. Batı kısmı hariç tamamen Yeşilirmak ile sulanır. Çünkü bu nehir Turhal'ın güneyinde bir yere geldiğinde, kuzeye döner ve dağların arasında Amasya'ya doğru akar. Yeşilirmak'ın yaptığı bu dirseğin batısında, çok uzak olmayan bir yerde, geniş ve derin bataklıklar bulunur. Çevredeki bataklıklar nedeniyle buraya erişim zordur. Bu bataklıkların zehirli buharları, hâkim yaz rüzgârları ile taşındığında son derece sağlıksızdır. Yakın zamanlarda hendekler kazılmış, büyük miktarda toprak geri kazanılmış ve tarıma alınmıştır. Böylece yaban domuzlarının doğal ve erişilmez yaşam alanları engellenmiştir. Fakat bunları drene etmek imkânsız görünmektedir, çünkü bazı kısımlarının nehirden daha alçak [seviyede] olduğu anlaşılmaktadır. Bu bataklıklar yağmurlarla ve yerel kaynaklarla beslenmektedir ve ayakları yoktur. Çok sayıda yabani ördek ve kaz barındırır. Bunlar burada sazlar arasında, yırtıcı kuşlar hariç, rahatsız edilmeden kendi hallerinde ürer ve beslenirler. Bu tüm ovaya, isimlerini verirler.”¹⁰

Lennepe, 27 Mayıs 1864'te Kazova'dan ikinci kez geçmiştir. Tokat'tan İzmir'e geri dönüş yolunda uğradığı Kazova'nın idari, etnik ve ekonomik yapısı yanında Kaz Gölü hakkında da önemli bilgiler vermiştir. Lennepe bu ikinci geçişinde Söngüt Köyü üzerinden Pazar Köyü'ne ulaşmıştır. Yol boyunca rastladığı ördek, turna gibi kuşlar ve bunların özelliklerinden bahsetmiştir. Ayrıca Kazova'nın o tarihlerde Pazar'dan idare edildiğini ve Pazar'da bir nahiye müdürü ve bir de kadı bulunduğunu sözlerine eklemiştir. Misyoner, köydeki birkaç mağaza ve dükkana işaret ettikten başka köye son zamanlarda yerleştirilen Çerkez göçmen ailelerin yörede sorunlar çıkardığına vurgu yapmıştır. Lennepe bu konudaki tespitlerini kendi cümleleriyle şu şekilde ifade etmiştir:

“[27 Ağustos 1864, Çarşamba] Saat [öğlen] 1:15'te tekrar yolumuzdaydık ve Türk köyü Söngüt köyü “altın ördeğin köyü”nü geçtik. Bu köy, tepenin eğimli yerlerine doğru konumlanmıştı ve neredeyse tamamı bataklıklarla çevriliydi. Burada kış dönemi boyunca pek çok çeşit ördek oluyor, ayrıca turnaların da burada yaşadığı ve uzun otlar arasında yavrularını büyüttükleri söyleniyor. Ancak burada bu kuşlardan üç dört tanesi dışında tek seferde, hiç, bir arada ve çok sayıda olduklarını görmedim. Onlara yaklaşmanın çok zor olduğu ve onları yakalamaya çalışırsanız çok hızlı kaçtıkları söyleniyor. Hiç şüphe yok ki bu tür, yılda iki defa uzun mesafeli göçe çıkan tür ile aynı, fakat yöre halkı bu kuşların yöreye özgü olanlarını yerli olanlar olarak ayırt ediyor. Nehir, dört kemerli dik ve eski bir köprü tarafından yanılmıştır. Köprü'nün kenarlarındaki delikli yerlere vahşi güvercinler dolmuştu. Saat 3:20'de suyun bol olduğu, üzüm bağları ve geniş bahçelerle çevrili olan, bir ovanın kenarına kurulmuş bir Türk köyü olan Pazarköy'e geldik. Burada, ovanın bu kısmındaki köylerin aynı za-

¹⁰ Henry John van Lennepe, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. 1, John Murray, London 1870, s. 133-134.

manda toplanabildikleri haftalık bir Pazar kuruluyor. Burası bütün nahiyeyi ya da Kaz Ova bölgesini otoritesi altında tutan Müdür ve Kadının ikamet ettiği yerdir. Köyde birkaç mağaza ve dükkân bulunuyor. [Köy]de son zamanlarda pek sorunlu oldukları söylenen Çerkez aileler [çoğaldı]. Köylerin içinden geçmek yerine daha direk bir yol olarak, sağdaki bahçelerden geçip ovanın yanından geçen ve şimdi çok tozlu-sıcak olan ana yolu terk edip, yamaca doğru olan yolun sol eteğine geçtik.¹¹

Misyonerin Pazar'dan sonraki uğrak noktası Farnı Köyü olmuştur. Yolda gördüğü bir çermikten bahsetmiştir. Bu çermik bugün Kat Köyü'nde bulunan sıcak su kaynağıdır ve hala Tokat yöresinde bazı hastaların tedavi için götürüldüğü bir yerdir. Lennep, Farnı Köyü civarında Ermeni bir dost olarak tanımladığı ve kendisinden övgüyle bahsettiği Hacı Boğos Ağa'nın çiftliğine gelmiştir. Anlatımlarından anlaşıldığı kadarıyla, geceyi bu çiftlikte geçirmiştir. Lennep, çiftliğe giden yoldaki izlenimlerini şu şekilde tasvir etmiştir:

"Bu yamaçlar iyi ekili olup ağaçlarla gölgeleniyor. Bir vadi ya da boğaza doğru döndük, meyve bahçeleri ve güzel bahçeler ile dağdan akan nehrin oradan Türk köyü "Farnı"ya geçtik. Yamaç boyunca 5:30'a kadar yol almaya devam ettik, çermik çeşmesini geçtik. Bu, 30 ila 50 fit yükseklikteki kireç taşlarının altındaki kaya tabakasından dışarı fışkıran suların olduğu bir kaynak idi. Bu çermiğin yukarısında iyice eskimiş taşlarıyla yüzümler önce kullanımda olduğu anlaşılan bir banyo mevcut. Bu çeşmenin çok şifalı olduğu varsayılıyor ve hatta çok uzaklardan bu çeşme için gelenler de çok. İsmi şu anlama gelir: Çermik: Kaplıca ya da maden suyu demektir. Fakat biz bu suyun normal sulardan gerek tat ve gerekse basınç açısından bir farkını gözlemleyemedik. Çok eskimiş bir cami ve ev yıkıntılarında, burada bir zamanlar bir köy olduğunu anlıyoruz. Bir bahçe hala ekili fakat bölge yakıcı kuraklıktan kavruluyor gibi, oysa ufak bir masraf ile düzeltilebilir. Saat 6:30'da Ermeni arkadaşımız Hacı Boğos Ağa'nın çiftliğine ulaştık, geceyi onunla geçirmek için çok sıcak bir teklif almıştık. Bura [çiftlik ve civar] kıymetli bir araziydi, ova boyunca kuzeydeki dağlara kadar ekilebilir kısımları olan, hatta Yeşilirmak'ın kuzeye doğru dönüp Turhal'a kavrıldığı yere kadar iki yakasını kaplayan verimli bir alandı."¹²

Lennep, Hacı Boğos Ağa'nın çiftliğini seyahat notlarında detaylı bir şekilde izaha kalkışmıştır. Onun bu izahında Osmanlı Devleti'nin Tanzimat dönemindeki tarım politikalarında bazı problemlere yer verilmiştir. Ayrıca Lennep'in Boğos Ağa'nın çiftliğinde karşılaştığı manzara, birazdan üzerinde duracağımız Kaz Gölü Bataklığı ve çevresinde ahalinin toprağa bakışını ve yöredeki etnik ve dini toplulukları ve bunların özelliklerini örneklendirmesi açısından kayda değer bilgiler içermektedir. Burada bir Ermeni çiftçisi örneği olarak karşımıza çıkardığı Hacı Boğos Ağa'nın 25 yaşında ve oldukça genç ama bir o kadar da iyi eğitim almış, görgülü bir sima olduğuna değinmiştir. Ancak yöresindeki

¹¹ Lennep, *a.g.e.*, Vol. 2, s. 82.

¹² Lennep, *a.g.e.*, s. 83.

Türklerin Boğos Ağa'nın mal varlığı ve zenginliğini kıskandığını sözlerine eklemiştir. Öyle ki Ova'da yaşayan Türklerin bu geniş arazi sahibi adamı batırmak için uğraştığının altını çizmiştir. Türklerin sahte belgeler uydurup bölgede üç sene üst üste ekilmeyen arazilerin Çerkezlere verilmesi konusunda Bab-ı Ali'ye baskı yaptığını anlatan misyoner, bu kişilerin silahlandırılmış Çerkezler vasıtasıyla Boğos Ağa'yı da bezdirdiklerini aktarmıştır. Lennep'in belirttiği bir başka husus yöredeki Türklerin ekin tarlalarında ürün rotasyonunu etkin şekilde kullanamaması ve arazileri nadasa bırakmak zorunda kalmasıdır. Boğos Ağa bütün bu olumsuzluklar üzerine mallarını uygun bir fiyata satıp Avrupalı temsilcilerin daha çok bulunduğu ve kendisini daha rahat hissedeceğine inandığı İzmir ya da İstanbul'a yerleşmeye karar vermişti. Lennep'in Kazova'da tarımsal üretimi aktardığı bölümde şu ifadeler yer almaktadır:

"Bu beyefendi [Hacı Bogos Ağa] daha 25 yaşında olmasına rağmen Türkiye'nin her yerini gezmiş, doğal zekâya sahip ve ülkede elde edilebilecek en iyi eğitimi almış; tarımı seven ve başarıyla yapan birisiydi ancak [Osmanlı topraklarında yaşayan] tüm Hristiyanların ortak bir sorunu olarak, Türkler onun malvarlığını kıskanıyor ve onu batırmak için bölgedeki tüm Türkler birleşiyorlar. Türkler Bab-ı Ali'den elde ettikleri bir belge ile üç yıldır ekilmeyen tüm bölgelerin Çerkezlere verilmesini talep ediyorlar. Arazinin bol, iş gücünün az olduğu, ekinlerde rotasyon sisteminin bilinmediği bu ülkede ekilebilir arazinin önemli bir kısmı mecburen uzun süre nadasa bırakılmak zorunda kalıyor. Tokat ve Pazarköy otoriteleri arkadaşımızın topraklarından en kıymetli olanlarını seçip Müslümanların yalancı şahitliği ile üç yıldır ekilmediklerini söyleyerek, iyi silahlandırılmış bir grup Çerkezi bu mallara el koymak üzere yolladılar. Bu Çerkezler Hacı Bogos Ağa'nın kendi evinin bir mil kadar aşağısında yerleşmişler. Şimdi ise bu Çerkezlerin sebep olduğu soygunların ve sinir bozucu hallerin sonu yok. Haklı olan bu ev sahibi, beyhude çabalarla kaybettiklerini tanzim için elindekilerin önemli bir kısmını da kaybetti ve bizi buradan göçmesi gerektiğine ikna edip sadece elindekileri daha fazla zarar etmeden satıp temelli göçmek için bir fırsat beklediğini [söylüyor]; ayrıca Avrupalı güçlerin temsilcilerinin bol olduğu İzmir ya da İstanbul'da bir çiftlik alıp Türklerin tehditlerinden kurtulacağına inanıyordu."¹³

Lennep Hacı Boğos Ağa'nın çiftliğinde kaldığı anları anlattığı kısımda bir yandan Osmanlı Hükümeti'nin yanlış tarımsal politikalarını eleştirirken öte taraftan tarım arazilerinde çalışan insanları da tasvir etmiştir. Lennep, yöredeki Çerkezlerin haksız ve baskıyla toprak elde etmelerinin devleti önemli bir gelir kaybindan mahrum bıraktığını söylerken Hacı Boğos Ağa'nın çiftliklerinde çalışanların daha çok Kızılbaşlardan oluştuğuna dikkat çekmiştir. Lennep'e göre, Kızılbaşlar, Türklere [Hanefileri kast etmiştir.] kıyasla daha itaatkâr; Hristiyanlarla mukayese edildiğinde daha az hilekâr insanlardı. Lennep, hayran kaldığı bu insanlar hakkında başka bazı bilgiler de vermiştir. Lennep, Boğos Ağa'nın çiftliğindeki çalışanlara ilişkin gözlemlerini şöyle açıklamıştır:

¹³ Lennep, a.g.e., s. 84.

“Şuna şüphe yok ki iktidarın bu gibi davranışları anlık fayda sağlasa da sonunda kendi yıkımları ile sonlanır, Hükümet’in önemli kısmı bunu savunuyor ve görülüyor. Herkes anlayabilir ki bu kadar büyük tarım arazisi esas sahibinin marifetli yönetimi altında devlete vergi olarak büyük gelir sağlayabilirken, bu sefil Çerkezler Türk bağınazlığını ve kıskançlığını öne çıkarıp ele geçirdikleri bu tarım arazilerinde devlet hazinesine sürekli zarar veriyor. Böylece bu bağınazlık kendi kendisini cezalandırıyor ve yalnız kendi haklılığını savunan Türkiye açlık çekiyor. Arkadaşımızın tarlalarında çalışanlar çoğunlukla Türklere göre daha itaatkâr, Hristiyanlara göre daha az hilekâr ve çok çalışkan bulduğu Kızılbaşlardan oluşuyor. [Kızılbaşlar] kendi evlerini dairesel, önemli ölçüde zeminden düşük ve düz çatılı olacak şekilde kendileri inşa ediyorlar. Bu insanlar dayanıklı ve kuvvetli görünüyorlar. Muhtemelen Küçük Asya [Türkiye] Yarmadası’nın ilk yerleşimcilerinden ve kendilerine has bir ırktan insanlar. Muhammedî olduklarını açıkça söylüyorlar fakat bu beyanın pek samimi olmadığı biliniyor ve Türkler de bunun tam olarak farkındalar, bu yüzden de onlardan tamamen nefret ediyorlar. Onlar Tanrı’ya inanmıyor ve ruhların göçüne olan inançlarına [hâlâ] bağlılar. Türkleri taklit ederek dini öğretmenlerine hoca, şeyh, derviş gibi isimler veriyorlar. Burada 90 yaşında ama hala güçlü ve ayakta olan Derviş Hüseyin Baba adında birini gördük. Resminin çizilmesi teklifine karşın oldukça memnun olmuştu. El ve ayaklarının dikkat çekici şekilde küçük olduğunu fark ettim. Türkiye’nin her büyük şehrinde hükümet hediyesi olarak buldukları ofislerinde her çeşit ticaretle uğraşan [Kızılbaş] adamlar bulunmasına rağmen hâlâ pek çoğu tarıma bağlıdır, kadınları Hristiyanların olduğu yerde peçe takmaz, fakat sadece Türklerin olduğu yerlerde takarlar.”¹⁴

Kazova, tarım arazileri, yörenin etnik yapısı ve tarımda çalışan kesim hakkında bu doyurucu açıklamaları yaptıktan sonra Lennep, sözü Kaz Gölü Bataklığı’na getirmiştir. Kışın bataklıkların ördek ve yaban kazlarının yaşam alanı haline geldiğini, teknelerle sazlıklarda ilerleyen avcılarının bunları avladığını, suyun üç kesimde derinleştiğini, yöredeki insanların bataklığın kaynağı olarak Yeşilirmak Nehri’ni gördüğünü, yörede sıkça rastlanan sıtma vakalarının halk tarafından, bataklığın neden olduğu kötü kokuların batı rüzgârlarıyla Tokat’a doğru taşınmasından kaynaklandığına inanıldığını kitabında aktarmıştır. Lennep, bataklık hakkındaki tespitlerini şu cümlelerle dile getirmiştir:

“Perşembe 28 [Ağustos 1864]: Kaz Ova’nın bataklıkları, altımızda, net görüş alanımızda. Bataklıklar, bu bölgenin sağlıklı yapısını etkilememiş çünkü hastalık [ateş] mevsimi boyunca rüzgâr bu yönden esmiyor. Kışın bataklıklar ördeklerin ve ovaya ismini veren vahşi kazların yaşam alanı haline geliyor. Zaman zaman bataklığa açılan düz teknelerde ağaç dalları altına yatan veya sazlıklar arasında usulca ilerleyen avcılar tarafından vuruluyorlar. Suyun çok derin olduğu üç bölge var. Bizi ağırlayanlar ba-

¹⁴ Lennep, a.g.e., s. 85-86.

taklığa nazaran daha yüksek olan karşısındaki nehrin kesilmesi ile bataklığın kurutulamayacağına inanıyor. Tokat'ın en batısındaki sınırlarında köy evlerinde çok yaygın olan sıtmanın ve kötü kokulu havanın batı rüzgârları ile bu bataklıktan oralara taşınmasına sebep olduğu var sayılıyor.”

Kaz Gölü'nün sıtma kaynağı olarak Tokat'a kadar etkili olabileceğine Lennep'in pek inanmadığı görülmektedir. Ona göre, bataklıkla Tokat arasındaki mesafe en az yedi saattir ve bataklık etkilerinin oralara uzanması imkânsızdır. Örneğin Taşlıçiftlik Köyü sıtmadan tamamen arınmıştı. Lennep'in anlatıklarına bakılırsa, Kaz Gölü bataklıklarında çok sayıda yaban domuzu da vardı ve yaban domuzları yöredeki ekin tarlalarına zarar veriyordu. Hastalıkların bir nedeni de Müslümanların ekin saplarını [anız] tarlada bırakmalarıydı. Lennep, Kaz Gölü ile ilgili sözlerini şu cümlelerle tamamlamıştır:

“Ben ise öyle olabileceğine inanmıyorum. Aradaki mesafe en az yedi saat ve bu çok uzun bir süre. Söngütköy civarındaki bataklıkların bu sıtmanın ve bataklıkta ikinci yarısına yakın olan iki çiftlikteki sıtmanın en temel sebebi olduğuna şüphe yoktur, zira buralar sıtmadan ağır şekilde etkilenirken Taşlıçiftlik ise sıtmadan tamamen arınmış ve uzak idi. Kaz Ova bataklıkları, gece ortaya çıkan ve bölgedeki tarlaların ekinlerine zarar veren çok sayıda yaban domuzunun da uğrak yeri idi. Vurulmaları için izlenmeleri gerekiyordu. Ancak insanlar Müslüman olduklarından sapları tarlada bırakıyorlardı ve bu hastalık doğuruyordu, bu yüzden hükümet görevlileri gelip onları bu sapları yakmaları için zorlamak zorunda kalırdı.”¹⁵

II. Kaz Gölü Bataklığının Kurutulması

i. Osmanlı Devleti'ni Bataklıkları Kurutmaya Zorlayan Nedenler ve Bu Konuda Aldığı Önlemler

Osmanlı Devleti kurulduğu andan itibaren bataklıkların yol açtığı problemlerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Devletin bataklıklarla mücadelelerinde çok farklı nedenler etkili olmuştur. Bu nedenler, zamana ve mekâna göre farklılıklar göstermiştir. Örneğin, bataklıklar *ordunun geçiş güzergâhında* olduğunda askerin sevinde sorun çıkarabilmekteydi. Bu hallerde padişah ve merkezdeki hükümet organları tarafından ordu güzergâhı üzerindeki yerleşim birimlerinin idarecilerine bataklıklar konusunda önlem almaları için emir ve hükümler yollanabilmekteydi. Örneğin 10 Mayıs 1791'de Osmanlı-Rus Savaşları devam ederken bu şekilde bir hüküm Şumnu yakınlarındaki kazaların kadılarına gönderilmişti. Hükümde, kadılardan ordunun Şumnu Sahrası'ndan hareket ederek Babadağı'na varacağından, bataklıkların kurutulması, dar ve çalılık olan yolların düzeltilmesi emredilmişti.¹⁶

¹⁵ Lennep, *a.g.e.*, s. 86.

¹⁶ BOA.C.NF.3.116 (07 Ramazan 1205/10 Mayıs 1791). Osmanlı Devleti sefer sırasında bataklıkları doldurmak için öküz arabalarından da yararlanılmaktaydı. 1683-1699 arasında Kutsal İttifak Savaşları devam ederken sefere gitmek için askerlerin geçeceği Niş-Belgrad yolu üstündeki köprülerin tamiri, bataklıkların doldurulması ve yolların temizlenmesi için istenilen öküz arabalarının hazırlanıp gönderildiğine dair 4 Mayıs 1692 tarihli belge buna işaret etmektedir. Bk. BOA.AE.SAMD.II.3.232 (17 Şaban 1103/4 Mayıs 1692).

Osmanlı Devleti *verimsiz arazilerin ıslahı* için de bataklık kurutma politikalarına başvurabilmekteydi. Verimsiz bataklık arazilerin ıslahının da gözetilerek sel baskınına sebep olan ark ve setlerin ıslah ve engellerinin giderilmesi gerektiğine dair 9 Temmuz 1912 tarihli bir belge buna açık bir delildir.¹⁷ Osmanlı devlet adamları bataklıkların suyuna mecra açarak *arazi sulama ve değirmen işletme* konusunda bazı göl sularından yararlanmaya da çalışabilmekteydi.¹⁸

Bataklıkların kurutulmak istenmesindeki bir amaç da bataklıkların etrafa yaydığı *kötü kokuların önlenmesi*ydi. Kala-i Sultaniye [Çanakkale]'de Kofalık denilen bataklığın etrafına yaydığı kötü koku hem fakir halkın hem de kışla ve kalelerde bulunan askerlerin sağlığına zarar verdiğinden Biga ve dört kale ahalisinin imece suretiyle çalıştırılarak adı geçen bataklığın kurutulması ve kendilerine ekmek ile gereken alet edevatın verilmesine dair 1835 senesine ait belge buna güzel bir örnektir.¹⁹

Bataklıkların meydana gelmesinde *sel* sularının önemli bir payı vardı. Örneğin, Trabzon ve Gümüşhane gibi yerlerde sellerden meydana gelen bataklıklar bir takım hastalıkların çıkmasına sebep olmaktaydı. Bu yüzden, buralarda, bataklıkların temizlenmesi ve ıslahı için yeterli miktarda amele istihdamıyla, masrafların Nafia ödeneğinden karşılanmasına dair bazı önlemler alınmaktaydı.²⁰

Bataklıkların kurutulmasında *sivrisineklerin* neden olduğu ve genel halk sağlığını tehdit eden *sıtma* salgınlarıyla mücadele önemli bir etkendi. Sıtmaya karşı mücadele devletin erken dönemlerinden itibaren vardı. Üzeyr haslarından Karakova ve Ağnyas nehirlerinin ziraat olunan yerleri Payas Kalesi etrafında olup bataklık ve sazlık yapmasıyla *humma* hastalığına yol açtığından halk tarafından kurutulmalarına izin verildiğine dair 1574 senesinde Halep Defterdarı Mehmed Çelebi'ye gönderilen hüküm bu durumu kanıtlamaktadır.²¹ Gümölcine dolaylarındaki bataklıkların, orada bulunan taburlardaki zabitlerin ve halkın sıtmaya yakalanmasına yol açmasından dolayı bunların sık sık değiştirilmesi ve adı geçen bataklıkların kurutulmasına izin verilmesine dair 1884 senesine ait bir yazışma bu durumla ilgili başka bir örnektir.²² Bataklıkların yayılmasına yol açtığı hastalıklardan birisi de *koleraydı*. Koleranın yayılmasını önlemek için Fırat Nehri'nin Basra ve Bağdat vilayetlerinde oluşturduğu bataklıkların kurutulması veya suyla doldurulması 1889 senesinde gündeme gelmişti. O zaman merkezdeki hükümet organları bir fenni heyetin bu iş için keşif yapmak üzere görevlendirilmesini ve masraflarının karşılanmasını kararlaştırmıştı.²³

¹⁷ BOA.DH.MB.HPS.M.5.43 (24.07.1330/9 Temmuz 1912).

¹⁸ Örneğin, Kırşehir civarında bataklık halinde bulunan Seyfe Gölü suyunun Mucur Kasabası'na getirilmesi halinde bölgedeki geniş bir arazi ile birçok değirmenin bundan faydalanacağına dair yerel makamlardan gönderilen teklif üzerine, merkezi idareciler 15 Mart 1894 tarihli cevabi yazıda gerekli teknik ve mali çalışmanın yapılmasını istemişlerdi. BOA.DH.MKT.5.53 (8 Ramazan 1311/15 Mart 1894).

¹⁹ BOA.C.SH.6.274 (16 Rebiülahir 1251/11 Ağustos 1835).

²⁰ BOA.DH.MKT.18.16 (6 Şevval 1310/23 Nisan 1893).

²¹ BOA.A.DVNSMHH.d..24.2 (13 Ramazan 981/6 Ocak 1574).

²² BOA.Y.MTV.13.65 (6 Rebiülevvel 1301/5 Ocak 1884).

²³ BOA.DH.MKT.1657.14 (19 Muharrem 1307/15 Eylül 1889).

Nehir ulaşımının sağlanması hususu bataklıkların kurutulmasında önemli nedenlerden birisiydi. Aydın Vilayeti sınırları içerisindeki Menderes Nehri etrafındaki bataklıkların kurutulması ziraate, kurutma ve liman inşası yoluyla nehrin yolcu ve eşya taşımacılığına uygun hale getirilmesi ve nehirde vapur işletmeciliği konularında Ohannes Samancı, Abdullah Efendi ile Mösyö Nathan Dreyfus'a imtiyaz verilmesine dair bir emr-i ali yayımlanmıştı.²⁴ Bataklıkların kurutulmasıyla sağlanması düşünülen faydalar içerisinde son dönemlerde Osmanlı Devleti'nin Türkiye'deki topraklarında tarım arazisi açma düşüncesinin de rolü büyüktü. Kurutulacak bataklıklarla Konya Ovası'nın sulanmasıyla kazanılacak tarım arazilerinin İslam muhacirlerin iskânına tahsis olunmasına dair yazışmalar bunu ortaya koymaktadır.²⁵

Bataklıkların kurutulmasına ilişkin önceliklerin sıralanmasının ardından ıslah sürecinde hangi yöntem ve tekniklerin uygulandığını şöyle özetlemek mümkündür: Kurutulması planlanan bataklıklarda devlet, ilk olarak *keşif* yaptırmaktaydı. Örneğin 1882'de Selanik ve Vidin kazalarındaki *Larwa* bataklıklarının kurutulması için gerekli keşif yapılması ve operasyonla ilgili rapor ve haritaların hazırlanıp kendilerine verilmesini isteyen Selanikli Hakkı ve Said Efendiler tarafından sunulan dilekçe buna işarettir.²⁶ Keşif kadar önemli bir konu da üzerinde işlem yapılacak bataklıkların *haritalarının* ve *resimlerinin* çizilmesiydi. Bataklıkların kurutulması amacıyla haritalar çizilmesi ve incelemelerde bulunulması için; Sivas, Ankara ve Basra vilayetleri tarafından tayin olunan veya olunacak olan mühendis, kondüktör ve amele masraflarının düzenlenmesi talebi ve bataklıklar civarında alınacak tedbirlere dair 1889 senesine ait yazışmalar bu konunun önemini ortaya koymaktadır.²⁷ Bataklıkların kurutulması konusunda Avrupa'dan temin edilecek *aletlerin* maliyetinin düşürülmesi de devletin öncelikleri arasındaydı. İskenderun bataklıklarının temizlenmesi işinde kullanılmak üzere 1893'te Avrupa'dan getirilecek eşyadan *gümrük vergisi alınmaması* Ticaret ve Nafia Nezareti'nin gündemindeydi.²⁸ Devlet, bataklıkların kurutulmasında en iyi seçeneğin şirketler kurulması olduğuna inanmaktaydı. Bataklıkların kurutulması ve kanallar açılması gibi bayındırlığa ait işlerin şirketler kurularak halledilmesinin en iyi yol olduğuna ilişkin 1911 senesine ait bir yazışma bulunmaktadır.²⁹ Kurulan şirketlere yapacakları işe karşılık bazı imtiyazlar verilmekteydi. İmtiyazların kötüye kulla-

²⁴ BOA.A.DVN.MKL.30.34 (27 Safer 1307/23 Ekim 1889).

²⁵ BOA.İ.TNF.17.44 (27 Zilkade 1325/1 Ocak 1908).

²⁶ BOA.Y.A.RES.17.65 (23 Zilhicce 1299/5 Kasım 1882).

²⁷ BOA.DH.İD.44.4 (4 Şevval 1328/23 Ekim 1889).

²⁸ BOA.DH.MKT.53.26 (13 Safer 1311/26 Ağustos 1893).

²⁹ BOA.DH.HMŞ.14.75 (7 Şevval 1329/1 Ekim 1911). Kurulan şirketlere bu işleri yapmalarının karşılığı olarak imtiyazlar da verilmiştir. Drama Sancağı'nda Pravişte Gölü ile etrafındaki bataklıkların kurutulması ve ziraate elverişli bir hale getirilmesi için Dramalı Mehmed Bey-zâde Agah ve Selanikli Hıfzı Beylere 1909'da imtiyaz verilmişti. Bkz. BOA.İ.İMT.8.5 (05 Zilkade 1327/18 Kasım 1909). Manastır Vilayeti'nin Görice Kazası'ndaki Soyan diğer adı Kaynata Gölü ile çevresindeki bataklıkların tarıma açılması için 1883'te Debreli İlyas Paşa-zâde Mehmed Cemal, Kalkandelenli müteveffa Hüseyin Paşa-zâde Cafer beylere imtiyaz verilmişti. Bkz. BOA.Y.A.RES.19.59 (30 Cemaziyevvel 1300/8 Nisan 1883).

nımı, teminatların yerine getirilmemesi ve başka sorunlar ortaya çıkması durumunda imtiyaz sahipleri değiştirilebilmekte ya da imtiyaz tamamen ortadan kaldırılabilmekteydi.³⁰

ii. Kaz Gölü Bataklığını Kurutma Girişimleri

Osmanlı egemenliğindeki Sivas Vilayeti sınırları içerisinde birçok ufak tefek su birikintisi vardı. Ancak bunların içerisinde göl terimini tam anlamıyla hak edenler *Ladik*, *Kaz*, *Karagöl* ve *Koçhisar* gölleri idi. Bu göllerden önemli miktarda balık avlanılır ve sazlıklarındaki kamışlarından hasır yapılırdı. Sivas Vilayeti'nin arazisinin büyük kısmı yüksek dağ ve yaylalardan meydana geldiği halde oldukça alçak ovaları da vardı. Amasya Sancağı'ndaki Suluova; Tokad Sancağı'nda bulunan Kazova ve Taşova bu şekildeydi. Bazı yerlerinde çeltik ekilen Suluova'da önceleri sıtma [humma-yı merzagiye] şiddetle etkili olmaktaydı. 20. yüzyılın başlarından itibaren çeltiğin zararları fark edilip ova da ekimi daraltılınca sıtmanın etkisi biraz azaldı. Kaz Gölü'nün yazın etrafına kötü koku yayan bir bataklığa dönüşmesi nedeniyle Kazova'da da sıtma vakaları yaygın bir şekilde görülmekteydi. Gariptir ki bu gölün etrafındaki köyler sazlık ve çayırliklarından yararlanmayı kendi sağlıklarına tercih edip gölün kurutulmasına karşı çıkmaktaydı. Taşova'da ise böyle sağlığı bozan bir yer bulunmamaktaydı. Kazova kadar kötü ve ağır kokulu bir havaya sahip değildi. Ancak Taşova'nın birçok yerinde içme suları sıkıntılıydı. Kelkit Vadisi'nin daha yukarı tarafında yer alan Niksar Ovası pirinç ziraatından dolayı sıtmanın ortaya çıkmasına elverişli bir alan teşkil etmekteydi. Ladik Gölü yaz mevsiminde çekilerek bataklıklar bırakmaktaydı, ancak bulunduğu yerin yükseltisi ve güzel havası kötü etkilerin ortaya çıkmasına izin vermemekteydi. Tokat ve Amasya sancaklarında bilhassa yukarıda bahsi geçen ovalarda kış ılıman geçer ve dört mevsim muntazam bir şekilde yaşanırdı. Tokat ve Amasya sancakları dışında Sivas Vilayeti'nin diğer taraflarında sıtma riski yok gibiydi.³¹

Kaz Gölü, Zinav ve Uyuz gölleriyle birlikte Tokat'taki üç dikkate değer doğal gölden birisiydi. Zinav Gölü, Reşadiye Kazası'nda ve Kelkit Irmağı'na karışan Zinav Deresi üzerindeydi. 400 metre uzunlukta ve 130 metre derinlikte bir sahayı işgal eden bu göl, Zinav Deresi ve vadisindeki arazinin kaymasıyla meydana gelen çukurluğa dere suyunun dolmasından oluşmuştu. Gölün etrafı çam ve diğer ağaçlarla kaplıydı. Kaz Gölü gibi bataklığı yoktu. Manzara ve hava açısından yayla olarak kullanılmaya ve kamp kurmaya elverişliydi.³² Uyuz Gölü, Artova'nın Sulusaray Nahiyesi'nde ve Ulubağ ile Balıkhisar köy-

³⁰ İzmit dolaylarında bulunan bataklıkların temizlenmesi imtiyazını alan Viçen Acemyan'ın teminat parasını ödeyememesi üzerine imtiyaz Taşçıyan Serkiz Efendi'ye verilmişti. Bkz. MV.15.2 (22 Rebiülevvel 1304/9 Aralık 1886). Taşçıyan Serkiz 1887'de bu iş için anonim bir Osmanlı şirketi kurmuştu. Bkz. BOA.MV.15.65 (13 Rebiülahir 1304/9 Ocak 1887). Bazen imtiyazını kötüye kullanmaya kalkışanlar olabilmekteydi. Devlet bu durumlara da müdahale etmişti. Örneğin, Mehmed Paşa'nın bir bataklık ruhsatnamesine istinaden şahsı üzerine almak istediği orman ve bu ormanın işletmesi için Fransız Birol'la yapılan kontrat iptal edilmişti. Bkz. BOA.Y.PRK.OMZ.2.54 (2 Rebiülevvel 1318/3 Haziran 1900).

³¹ *Salname-i Vilayet-i Sivas*, sene 1325/1907, s. 174-176.

³² Şükrü Meral, *Tokat Vilayeti, Sıhhi ve İctimai Coğrafyası*, T.C. Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti Yayını, Ankara 1938, s. 11-12.

leri arasındaki düzlükteydi. Çevresinde yaşayan köylüler, uyuz hastalığına tutulan sığır ve koyunlarını bu gölün suyu ile yıkayarak iyi ettiklerinden Uyuz Gölü adını almıştı. Bununla beraber suların çekildiği vakitlerde burası da bir sıtma kaynağı olmaktadır.³³

Kaz Gölü, Cumhuriyet'in ilk senelerinde Kazova'nın kuzey-batısında beş kilometre kadar bir sahayı işgal etmekteydi. En derin yerleri orta kısımlarıydı ve sularını daima muhafaza eden yerlerde 30 mt. kadar derinlik kazanırdı.³⁴ Osmanlılar döneminde, bulunduğu yerin yakınlarından geçen Yeşilirmak'ın yatağına göre alçakta bulunmasına bakılarak, Kaz Gölü'nün suyunu çoğunlukla sızıntı suretiyle bu ırmaktan aldığına inanılırdı. Gölün, belli başlı bir ayağı yoktu ve olağanüstü kurak geçen senelerde tamamen çekilip ötede beride gölcükler halinde kalırdı. Böylece belirli oranda küçülür ve çekildiği yerlerde karasığır ve manda hayvanlarına uygun bol çayır otları yetişirdi. Biraz da tuzlu, halkın deyimiyle çorak olduğundan hayvanlar lezzetli otu ve muhtaç oldukları kaloriyi buralardan günlük olarak almış olurdu. Havası ılıman olduğundan burası ve çevresi birçok aşiretin mesken ve kışlağı olurdu. Yazın çekildiği yerleri bataklıklara terk ettiği zamanlarda havası kötüleşir ve sıtma vakaları çoğalırdı.³⁵

Tokat'ta Osmanlılar dönemi ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında Artova Kazası'nın merkez nahiyesinin Çiftlik-Kızık-Kervansaray-Yatmış köyleri ile çevrilen ve ortasında Bolus ve Gedagız köyleri bulunan çevresi 15 km.yi bulan çayırılık saha bir uçtan öteki uca bataklık halindeydi. Sulusaray Köyü'nün dört yanından birer saatlik arazide Çekerek'in taşkın suları ile yazın bataklık olurdu. Yeşilirmak Kazova'nın kuzey kısımlarını; Kaz Gölü kendi bulunduğu alanı bataklık haline getirdiği gibi Kelkit Irmağı taşıdığı zamanlarda, sıcak aylarda Niksar Ovası da bataklığa dönüşürdü. Fakat bunlar geçiciydi. Kaz Gölü'nün kurutulması Cumhuriyet döneminde de gündeme gelmiş; Kaz Gölü'nün ve Kazova Bataklığı'nın kurutulması kararlaştırılmıştı. Tokat'taki öteki bataklıklar da kurutulduğunda hem sıtma kaynakları ortadan kalkacak hem de geniş ve verimli tarım arazileri elde edilmiş olacaktı.³⁶

Bataklıklar haşeratların yuvalandığı önemli yerlerdi. Bununla birlikte Kaz Gölü Tokat ve yöresinde tek haşerat yuvası değildi.³⁷ Tokat'ta hem *anofel* hem *küleks* çeşidinde *sivrisinek*lere her yerde rastlanırdı. Bu sivrisinekler, ilkbahar ortalarındaki yağışlarla ortaya çıkar; yaz mevsimi boyunca ve sonbahar ortala-

³³ Meral, *a.g.e.*, s. 12.

³⁴ Meral, *a.g.e.*, s. 11.

³⁵ *Tokad Vilayeti, Tokad Kasabası Hakkında Malumat*, Tokad Himâye-i Etfal Cemiyeti Neşriyatı, Vilayet Matbaası, Sivas 1926, s. 6.

³⁶ Meral, *a.g.e.*, s. 12.

³⁷ Tokat'ın 20. yüzyıl başında çekilen fotoğraflarına dikkatle bakanlar, şimdilerde Sanayi olarak bilinen yer ve çevresinde Yeşilirmak'ın taşmasına bağlı olarak bir göl göreceklere. Bu göle Çağagölü ismi verilmekteydi. Hatta, günümüzde Tokat'ta Yeşilirmak Mahallesi içerisinde gölün bulunduğu yerde Çağagölü adında bir cadde bulunmaktadır. Bu açıdan Tokat şehir merkezinde Osmanlılar döneminde sıtma vakaları konusunda şehirden 39 km. uzaktaki Kazgölü'nü tek başına sorumlu tutmak tarihe büyük haksızlık olur. Sıtma vakalarının önemli nedenlerinden birisi de Yeşilirmak gibi büyük nehirlerin yataklarının Osmanlılar döneminde henüz kontrol altına alınmamış olmasıdır.

rına kadar kaybolmazlardı. Barınma yerleri kuytu ve loş köşeler, ılık ve nemli ortamlar, dere kıyılarında ve bahçe kenarlarındaki söğüt ağaçları ve sazlıklardı. Üreme yerleri ahırlar, şehir ortasından geçen ve yazın yer yer birikintilerden ibaret kalan dere kenarındaki sazlıklarla şehrin içinde ve dışındaki sebze ve meyve bahçelerinin kuytu ve nemli köşeleri ve harkları. *Tatarcıklar*, daha çok, dere kıyılarındaki bahçelerin sulak ve gölgeli yerlerinde, ahırlarda görülürdü. Yaz gecelerinde insanlara rahat uyku uyutmazlardı. *Karasinekler*, şehir ve çevresi bahçelik ve meyvelerle bezenmiş olduğu için yazın bunların her çeşidi her tarafta bulunurdu.³⁸ Hem bataklık alanlar, hem burada sıralanan yerlerdeki sinek türleri sıtmaya yol açan parazitleri taşıyan türler içerisindeydi.

Tokat'ta vilayet arazisinin yazın çok sıcak olması, ovalarını besleyen ırmakların mevsimlere göre azalıp çoğalarak etrafında bataklıklar ve birikinti sular meydana getirmesi, kenarları kavak ve söğüt ağaçlarıyla gölgelendirilmiş bağ ve bahçelerin bolluğu, tütün tarlalarının ve özellikle çeltiklerin çok zaman su altında bırakılarak geçici gölcükler meydana getirilmesi gibi sivrisineklerin üremelerine pek elverişli olan durumlar yüzünden sıtma, buranın yüzyıllardan beri yerleşmiş ezeli bir belasıydı. Kazova, Niksar Ovası, Artova Kazası'nın Çıkrık Irmağı Havzası vilayetin belli başlı sıtma yataklarını, sivrisinek kaynaklarını teşkil ederdi. Osmanlı Devleti zamanında halk sağlığı konusunda görülen bazı ihmaller bu hastalığın yayılmasına yol açtığı için birçok köyde sıtmadan birçok ocak sönerdi. O devirlerde sağlıkla ilgili kuruluşlar tam anlamıyla kurulmadığından, günümüzde, sıtmanın yol açtığı ölümlerin hangi boyutlarda olduğunu ortaya koymak imkansızdır. Artova Kazası'nın Çermikönü, Zile'nin Reşadiye, Almus'un Alemdar köyleri, Kaz Gölü nahiyesindeki birkaç köy sıtmayı derinden hisseden yerlerdendi. Sıtmanın vilayet içerisinde en çok görülen şekilleri *tersiyane* ve *kuvartanaydı*. Niksar, Taşova, Turhal ve Zile'nin bazı yerlerinde *tropika* şekillerine de tesadüf olunmuştu. Tropikananın adı halk arasında *humma* veya *yataklık*ti. Sıtmanın etkili olduğu yerlerde, çeşitli derecelerde dalak ve karaciğer büyümesi, kansızlık, sıtma kaşekrileri, kadınlarda erken doğum gibi şikayetler görülürdü. Tokat'ta sıtmaya karşı tedbir alma işleri *Vilayet Sıhhat ve İctimai Muavenet Teşkilatı*'nın kurulduğu R. 1336/M. 1920 yılında başlamış ve Cumhuriyet devrinde kuvvetlendirilmiştir. Hükümet tabipleri ve sağlık memurlarının halka ücretsiz korunma ve tedavi sağlaması, *kinin*³⁹ kullanımının yaygınlaşması, hastalığın kötü etkileri hakkında halkın bilgilendirilmesi Tokat'ta sıtmanın giderek azalmasında etkili olmuştur. Geniş sıtma alanları olmadığı gibi bu tedbirler de amacı karşılamaya yeterli olduğundan Cumhuriyet'in erken dönemlerinde vilayet içinde *Sıtma Mücadele Teşkilatı* kurulmasına gerek görülmemiştir.⁴⁰

³⁸ Meral, *a.g.e.*, s. 151.

³⁹ *Kinin*, kınakına ağacının kabuğundan çıkarılan bir ilaçtır. En çok kullanıldığı hastalık sıtma (malarya)dır. Yıllarca bu hastalığın tek ilacı olarak kalmış, yalnız, sıtma mikroplarının her çeşidine tesir edemediğinden, zamanla, kimya biliminin ilerlemesi üzerine, kininden daha kuvvetli sıtma ilaçları yapılmıştır. Bundan dolayı, kininin bugün sıtma ilacı olarak önemi azalmıştır, ancak, ateşli hastalıklarda, özellikle grip hastalığının tedavisinde, bu hastalıktan korunmada kullanılmaktadır (<http://www.nkfu.com/kinin-nedir-kinin-ne-ise-yarar/>-Erişim tarihi: 05.09.2018, 03:08).

⁴⁰ Meral, *a.g.e.*, s. 170-171.

ii.i. Kaz Gölü Bataklığı'nın Kurutulmasına Yönelik İlk Ciddi Girişim (1870-1871)

Kaz Gölü'nün kirlenmesi ve etrafına kötü koku yayması sebebiyle temizlenmesi yönünde önlem alınması için Pazar Suyu'nun göle bağlanıp oradan gölün suyunun Yeşilirmak'a akıtılması, Karakaya denilen taşlığın kırılarak göldeki suyun Amasya'da Yeşilirmak'a aktarılması ya da gölün etrafına ağaç diktilmesi önerilerini içeren bir girişim ilk olarak 1870 senesinde gündeme gelmiştir.

Dahiliye Nezareti'ne yollanan 25 Receb [12]87/21 Ekim 1870 tarihli Sivas Vilayeti Umumi Meclis mazbatası bu konuda ulaşabildiğimiz en eski belgedir. Belgede, ilk olarak, o tarihlerde Sivas Sancağı'nda bulunan Tokat Kazası'na bağlı Kazabad Nahiyesi arazisinin veriminden bahsedilmiştir. Bununla birlikte, Kaz Gölü denilen bataklıktan meydana gelen kötü kokunun havalinin genel sağlığına zarar verdiği dile getirilmiştir. Gölün ayağının bulunmamasından dolayı önemli miktarda araziye kapladığı, toprakları işlenemez hale getirdiği, çekildiği mevsimde havanın olumsuzluğu nedeniyle çevresindeki herkesin sürekli olarak sıtma hastalığına yakalandığı belirtilmiştir. Ayrıca ara ara insan ve hayvanlarda salgın hastalık ortaya çıkmasıyla çok sayıda ölüm vakasının ortaya çıktığı da ifade edilmiştir. Bu nedenle ahalinin perişan ve mağdur olduğu; göl etrafında iskân edilen muhacirlerin rahat edememelerinden dolayı zorunlu olarak havası daha güzel olan mahallere nakledildikleri hatırlatılmıştır. Pazar Köyü'nün batı tarafından akan büyük suyun, köyün alt tarafından ilk olarak 5000 mt. uzunluğunda yeniden hark/kanal açılmasıyla göle ve oradan da suyun önceki yatağına [Yeşilirmak] akıtıldığı ya da göle yakın bir yerde Karakaya denilen taşlığın kırılarak uygun bir yatak bulunduğu takdirde hem kötü koku ve hem gölün sebep olduğu diğer olumsuzlukların tamamen ortadan kaldırılacağı hem de bataklıktan kurtarılarak kazanılacak arazi sayesinde 20-30 bin kile⁴¹ tohum artırılacağı vurgulanmıştır. Eğer, [bataklığın kurutulmasıyla elde edilecek] arazi talep edenlere ihale olunursa bu iş için ortaya çıkacak masrafları tamamıyla karşılayamayıp az bir eksiğinin kalacağını altı çizilmiştir. Her ne kadar az bir eksik kalsa da göl ve bataklık çevresinin tamamen bayındır hale geleceği söylenmiş ve bu iş için bir haritanın çizildiği dile getirilmiştir. Belgeden anlaşıldığına göre, gerekli ıslahata dair Sivas'tan gelen bir rapor vardı ve harita konusu bu raporun bir bendinde açıklanmıştı. Belgede aktarılan ifadelerle göre, göl, Bahar aylarında genişleyerek etrafından büyük miktarda araziye ele geçirmekteydi. Bu durumun yol açtığı zararların giderilmesi amacıyla göl suları Yeşilirmak'a karıştırılmalıydı. Bu iş için gereken masrafın keşif usulü yerine getirilmemişti. Ancak tahmini olarak bataklığın kurutulmasıyla ortaya çıkacak arazi satıldığı takdirde masrafların çoğu karşılanabilecekti. Bataklıkta yapılacak işler araziye yeni baştan canlandıracak ve büyük bir ıslahat böylece gerçekleşecekti. Bataklığın ku-

⁴¹ Özellikle hububat ağırlığını ölçmek için kullanılan kile ya da *keyl* değişik yerlerde farklılık arz etse de 1 İstanbul kilesi 25,659 kg.'a karşılık gelmekteydi. Buna göre bataklığın kurutulmasıyla elde edilecek araziden 513180-769770 kg. aralığında ek ürün elde edilmesi hedeflenmekteydi. Bkz. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, Cilt: I, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 401-408.

rutulması sağlayacağı birçok fayda yanında nahiyeden toplanan örü de iki katına çıkaracak ve Kazova hazineye daha fazla katkı sunacaktı. Bahsi geçen haritanın ekte sunulduğu da belgeye not düşülmüştü. Belgenin sonunda iş için gerekli eksik meblağın verilmesi de talep edilmişti.⁴²

Sivas Sancağı Umumi Meclisi'nin Kaz Gölü ve etrafındaki bataklıkla ilgili mazbatasından anlaşıldığı kadarıyla, bataklığın kurutulmak istemesindeki başlıca etken olarak kötü koku ve bu kötü kokunun genel halk sağlığını tehdit etmesi, zaman zaman toplu olarak insan ve hayvanların ölümüne yol açması gösterilmiştir. Bir başka deyişle bataklık yörede etkili olan sıtmanın önemli nedenlerinden birisi olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca, bir başka neden bataklığa yakın yerlere yerleştirilen muhacirlerin de kötü koku ve uygun olmayan hava koşulları nedeniyle başka yerlere yerleştirilmek zorunda kalınmasıydı. Bataklığın kurutulması için önerilen çözüm ise Pazar köyünün batısından akan suyun 5000 mt. uzunluğunda olacak bir kanalla göle bağlanması, daha sonra gölden Yeşilirmak yatağına açılacak bir kanalla yaratılacak devir-daimle kötü kokunun önlenmesiydi. Bir başka çözüme Karakaya denilen taşlığın kırdırılıp göl suyunun aktarılabilceği yeni bir yatak oluşturulmasıydı. Bu ıslah projesiyle sağlanacak yararlar içerisinde bataklıktan yeni araziler kazanılması da gösterilmekteydi. Kazanılacak arazinin talep edenlere satılmasıyla elde edilecek gelirin proje masraflarının önemli bir kısmını karşılayacağı da hesaba katılmıştı. Meclis üyeleri, masrafların çok azının hazineye yükleneceğinin öngörüldüğünü belirtmekle birlikte, her şey olumsuz gitse bile bataklıkların kurutulması ve Kazova'nın etkin kullanımıyla yöreden hazineye ödenen öşrün iki katına çıkacağını öne sürerek bu projenin yapılmasının önemine işaret etmekteydi. Bütün bunlar meclisin bir öngörüsüydü; ancak ortada ciddi bir sorun vardı: Bataklıkla ilgili yapıldığı iddia edilen bir harita dışında göl ve çevresinde henüz ıslah için gerekli keşif yapılmamıştı.

Sivas Valisi Ahmed İzzet⁴³'in 24 Şevvâl [12]87/17 Ocak 1871 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne cevabi olarak gönderdiği yazı daha sonra gölde bir keşif yapıldığını ortaya koymaktadır. Vali'nin keşif raporunu andıran yazısında Kaz Gölü'nün kurutulması ve Pazar Köyü'nden akan nehrin göle bağlanması ya

⁴² BOA.ŞD.1782.A.56.3. Sivas Umum Meclisi üyesi olarak belgenin altında aşağıdaki imzalar bulunmaktadır: Âzâ 'an hânedan-ı Zile Hayreddin, Âzâ 'an hânedan-ı Osmançık Es-seyyid Abdullah Nebi, Âzâ 'an hânedan Karahisar-ı Şarkî Es-seyyid Lütfullah, Ed-dâ'î Âzâ 'an hânedan-ı Amasya Es-seyyid Ahmed Kâmil, Ed-dâ'î Âzâ 'an hânedan-ı Sivas Es-seyyid Şemseddin, Ed-dâ'î Âzâ 'an 'ulemâ-i Sivas Es-seyyid Süleyman, Mektûbi ve Re'is-i Sâni-i Meclis-i 'Umûmi-i Sivas Mehmed Râif, Vâli-i Vilâyet-i Sivas Ahmed İzzet, Âzâ 'an-millet-i Rûmiyân-ı Karahisar-ı Şarkî Gurgor, Âzâ 'an millet-i Ermeniyân-ı Karahisar-ı Şarkî (Mühür-Ermeni harfleriyle), Âzâ 'an millet-i Ermeniyân-ı Sivas Mikırdıç (Mühür).

⁴³ Ahmed İzzet Paşa (öl. 1893), Erzincanlı Hacı (Türk) Osman Haşim Paşa'nın oğludur. Babasının Girit valiliği sırasında Resmo'da dünyaya gelmiştir (1813?). Erzurum'da Redif Binbaşılığı, Çıldır Kaymakamlığı, Van, Şam, Cidde, Diyarbakır, Trablusgarp, Harput, Sivas, Hicaz, Bursa ve Edirne valiliklerinde bulunmuştur. 1884'te ikinci kez atandığı Edirne Valiliği onun son görevi olmuştur. Bkz. Kemalettin Kuzucu, "Ahmed İzzet Paşa'nın Edirne Valiliği", *Edirne'nin Fethinin 650. Yılı Sempozyumu (4-6 Mayıs 2011) Bildirileri Kitabı*, Trakya Üniversitesi Yayını, Edirne 2012, s. 163. Ahmed İzzet Paşa Haziran 1864'te Sivas Valiliği'ne atanmış; (1872-1874 arası ilk Edirne valiliği dışında) 1879 senesine kadar bu görevi yürütmüştür. Bkz. Ela Özkan, "Harput Valisi Hacı Ahmet İzzet Paşa", *Uluslararası Harput'a Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu (Elazığ 14-16 Mayıs 2015)*, s. 469.

da Karakaya denilen taşlığın kırdırılarak gölün akıtılmasıyla kötü kokunun giderilmesi konusunda Sivas Sancağı'nın layihası üzerine Vilayet Umum Meclisi'nde görüşüldüğü ve gereğince bir mazbata düzenlendiği hatırlatılmıştır. Vali'nin belirttiğine göre, kendisinin Zile'den dönerken, gölün kenarına uğrayıp Tesviye-i Turuk Baş Mühendisi Mösyö Abramoviç ve yardımcıları, Mekteb-i Hayriye'den yetişen Kolağası Ahmed Efendi'yi de yanında bulundurarak, Tokat kaymakamı, onun yanında bulunan üyeler ve memleketin ileri gelenlerinden bir komisyon teşkil edildiği öğrenilmektedir. Bu komisyon gölün dört bir köşesini gezmiş ve bataklığı etrafıca kontrol etmiştir. Kontrol sonucunda adı geçen gölün çukur bir yerde, üstünün açık olmayıp sazlık ve bataklık olduğu görülmüştür. Vali'nin yazdığına göre, Pazar Suyu'nun akıtılması, güya gölü doldurup daha sonra üzerinden taşırarak Tokat Irmağı'na akıtıp bu şekilde suda bir hareket ortaya çıkarılmasıyla söz konusu kötü koku giderilir sanılmışsa da Pazar Nehri kuru bir su olup göle dâhil edilmesinden bir fayda sağlanamayacağı gibi Tokat Nehri'nin yatağı gölden yüksek olduğundan gölün oraya akıtılması imkan dâhilinde değildi. Karakaya denilen yerse 40 zirâ⁴⁴ yüksekliğinde bir taş olup bu taşlıktan sekiz saat uzaklıkta Amasya'ya doğru bir yatak açılması 400 bin amele, bol miktarda barut ve madeni eşyalara muhtaçtı. Göl ise bu kadar masrafa karşılık hiçbir fayda gösteremeyecek durumdaydı. Açılacak yatak dağlar arasından geçeceğinden dolayı sel olduğunda az zaman içinde yatak bozulacaktı. Bu nedenle gölün etrafına ağaçlar dikildiği halde adım adım havanın ağırlığının giderileceği tarzında verilen bir rapor hazırlanmıştı. Bununla birlikte, Tokat'tan bu konuda bir düşünce ya da talep olmadığı, Sivas'ta bu konunun mecliste müzakere edildiği belirtilmektedir. Vali'ye göre, oralarda kimsenin araziye ihtiyaç ve rağbeti olmayacağı açıktı. Bu nedenle o havalide bulunan köylerin ahaliyi toplanıp gölün etrafına dikilecek ağaçlar yardımıyla havanın ağırlığından kurtulabilecekleri, binaları ve yakacak için de bu ağaçlardan yararlanabilecekleri kendilerine anlatılmıştı. Gölün etrafına ve içerisinde mümkün olan mahallere bol miktarda ağaçlar diktirilmesi kendilerine ilan ve tenbih edilmişti. Baş Mühendisin verdiği raporla komisyonun verdiği mazbata ekte sunulmuştu.⁴⁵

⁴⁴ 1 zirayı 75 cm. varsaydığımızda bahsedilen yüksekliğin 30 mt. dolaylarında olması gerekir.

⁴⁵ BOA.ŞD.1782.A.56.4. Şura-yı Devlet Melfufat Müzekkeresi'nde görüldüğü üzere Vali'nin bu yazısı, Sivas Umumi Meclisi mazbatasını da içeren toplam yedi adet belge bir dosyada toplanmıştı. Valinin yazısı 16 Zilhicce [12]87/9 Mart 1871'de Şura-yı Devlet'e ulaşmıştı. Belgeler deftere Sivas 116 numarasıyla kaydedilmişti. Şura-yı Devlet kayıtlarında Kaz Gölü maddesinin özeti olarak şu not düşülmüştü: "Tokat kazasında Kazabad nahiyesinde vaki Kaz Gölü'nün izale-i taaffınatı için etrafına dikdirilecek ağaçların garsi hususunun ahaliye tenbih olunduğuna ve teferruatına dair." Maddeyle ilgili Sivas'tan yollanan evrak sayısı beşti. Bunlar: Sivas Meclis-i Umumi Mazbatası (1 adet), Sivas Valisi'nin Tahrirâtı (1 adet), Başmühendisin mahtur varakası (1 adet), Komisyon Mazbatası (1 adet), Melfuf resim (1 adet). Bu müzekkerede madde ya da dosya içerisinde bulunduğu belirtilen son üç evrak, yani başmühendisten çıkan belge, komisyon mazbatası ve ekli resim incelenen dosya içerisinde çıkmadı. Bu belgeler ya kayboldu ya da arşivdeki başka dosyalar içerisinde saklı. O nedenle, bu çalışmayı ciddi anlamda destekleyecek Kaz Gölü'nün kusursuz olmasa da o dönemdeki durumunu ortaya koyacak resim tarzındaki çizimine çalışmada yer verilemedi. Bu maddede yer alan diğer iki belgeyse Nafia Nezaret-i Celilesi Vekaleti'yle muharebe-yi tezkire-i riyaset-penahi ve Sivas Valisi'ne yazılan Tahrirât-ı Nezâret Müsveddesi'dir. Bu konuda bkz. BOA.ŞD.1782.A.56.2.

Esasında, valinin yaptığı inceleme ve oluşturulan komisyonun tespitleri bataklıkla kurutulmasının o an için imkân dâhilinde olmadığı ve düşünülen çözümlerinse gerçeğe ve akla yatkın olmadığını gözler önüne sermekteydi. Önerilen ilk çözüm yolu olan Pazar Suyu'nun bataklığa bağlanması ve bataklıktan bir su yoluyla Yeşilirmak'a su akıtılması göl seviyesinin Yeşilirmak'ın yatağına göre alçakta kalması nedeniyle coğrafi ve teknik açıdan, en azından o günün koşullarında, imkânsız görünüyordu. İkinci çözüm yolu olan Karayaka taşlığının kırılması ise ihtiyaç duyulan 400 bin aemele, barut ve eşyaların doğuracağı maliyet yüzünden ekonomik açıdan engellere gebeydi. Belki bu ikinci çözüm yolu imkânsız değilse de külfeti bakımından ağırdı ve karşılığı olmayan bir işti. Muhtemelen başmühendisin hazırladığı raporda geçici bir çözümden öteye geçmeyecek, gölün etrafının ve uygun yerlerinin ağaçlandırılması fikrine yer verilmişti. Ağaçlandırma en azından ahali yardımıyla gerçekleştirilebilecek bir girişim olduğundan diğerlerine oranla daha uygulanabilir bir proje olarak öncelikli ve pratik görülmüştü.

Sivas Vilayeti'nin ortaya attığı bataklığa ağaç dikilmesiyle ilgili görüş Şura-yı Devlet'e ulaştığında Şura-yı Devlet Nafia Dairesi'nde incelendikten sonra Nafia Nezareti⁴⁶'ne gönderilmiş ve Nezaret'in görüşüne başvurulmuştur. Nafia Dairesi'nden Nezaret'e gönderilen 11 Muharrem [1]288/2 Nisan 1871 tarihli yazıda Kaz Gölü'nden meydana gelen bataklıkla, kötü etkilerinden olmak üzere ara sıra insan ve hayvanların hastalanmasına sebebiyet verdiği belirtilmiştir. Bu olumsuz durumun ortadan kaldırılması için ahaliye gölün etrafına

⁴⁶ Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda bayındırlık faaliyetleri büyük ölçüde Nafia Nezareti gözetiminde yürütülüyordu. Bu açıdan Kaz Gölü'ne ilişkin çeşitli yazışmaların en son vardığı makam bu nezaret olmuştur. Nafia Nezareti'nin 6 Sefer sene 1297/19 Ocak 1880 tarihinde yayımlanan Nizamnamesi'nin ikinci faslı Nafi'â Nazırının Vazifeleri hakkındadır. Bu faslın altındaki ilk maddede olan ikinci maddede Nafi'â nazırının vazifeleri: demiryolları, karayolu ve geçitler, limanlar ve rıhtımlar ve doklar inşası ve bataklıkların kurutulması, kanallar açılması, arazinin sulanması, nehirlerin seyri sefere uygun hale getirilmeye çalışılması, deniz ve nehirlerde setler inşası, genel olarak nehir, deniz ve göller üzerine yapılacak her türlü işler olarak gösterilmiştir. Nizamnamenin bazı maddeleri nezaretin taşra teşkilatını da ilgilendirmekte ve daha önceki düzenlemelere göre teşkil edilerek görev tanımları yapılan taşra memurlarının sayı, unvan ve özlük hakları ile ilgili değişiklikleri içermektedir. Nizamnamenin ikinci bölümünün dördüncü maddesi, "*Vilayet Nafia Müdürlerini*" atanması irade-i seniyyeye muhtaç olan memurlar arasında sayar. Ayrıca diğer görevlilerle ilgili olarak "*Vilayet mühendisleri ile ikinci mühendisler nezaret tarafından tayin edilir ve yolları. Üçüncü bölümün yedinci maddesinde, Nafia nazırının görevleri sayılırken bütçe ile ilgili olarak "Her vilayetin genel inşaat tahsisatını içeren havale-nâmeleri Maliye Nezareti'nden talep edip alır ve vilayet valilerine gönderir ve tahsisatın iyi bir biçimde kullanılmasına dikkat eder"* hükmüne yer verilmektedir. 10. maddesinde, önemli ve geneli ilgilendirmesi sebebiyle devletin yardımına muhtaç bulunan büyük mahalli bayındırlık işlerinin Nafia Nezareti'ne ait olduğu fakat vilayetlerin basit işler ve hususlarının vilayet mühendislerinin görüşü ve marifetiyle valilerin kararına göre gerçekleştirileceği ifade edilmektedir. 12. maddede, doğrudan valiler tarafından gerçekleştirilecek bayındırlık işleri sıralanmıştır. Bunlar: Kazalar ve köyler arasında yollar, inşaat masrafi vilayet nafia bütçesini aşmayacak şekilde sancaklar arasında yollar inşası; gemilerin işlemesine uygun olmayan nehirler üzerinde gerekli olan işler, bataklıkların kurutulması, arazilerin sulanması, fabrika ve değirmenlerin işletilmesi için gemi işlemesine elverişli olmayan nehir ve çaylardan kanal ve arklar açılması; alanı 12.000 dönüm aşmayan bataklıkların kurutulması; mevcut bayındırlık işlerinin iyi halde muhafaza ettirilmesidir. Nafi'â Nezareti'nin Nizamnâme-i Dâhilisi için bk. *Düstur*, I. Tertib, C. 4, s. 684-690. Nafia Nezareti, Birinci Meşrutiyet'in ilanına kadar bazen müstakil bazen de Ticaret Nezareti'nin idaresi altında varlığını sürdürmüştür. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Aziz Tekdemir, "Tanzimat Dönemi Nafia Nezareti", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 1, (2011), s. 129.

ağaç dikilmesi konusunda uyarıda bulunulduğu dile getirilmiştir. Dairenin fikrine göre bu önlemin kötü koku ve diğer zararları giderme konusunda etkili olamayacağı ortadaydı. Bununla birlikte, o yöre ahalisinin sağlıklarının korunması ve rahatlarının sağlanması da önemliydi. O nedenle Nezaret tarafından [vilayet tarafından gönderilen] ekteki resmin kontrol edilmesi, gereken incelemelerin yapılması, bataklığın kolaylıkla ve en iyi şekilde kurutulmasına bir çare bulunup bulunamayacağı konusunda değerlendirme talep edilmişti. Şura-yı Devlet'in bu talebine Nezaret 27 Safer [1]288/18 Mayıs 1871 tarihinde cevap yazmıştır. Cevabi yazıdan anlaşıldığı kadarıyla Nafia Nezareti kendisine ekleriyle beraber gönderilen Kaz Gölü'nün kurutulması konusunu Turuk ve Maabir İdaresi'ne havale etmiş ve idarenin bu konudaki değerlendirmesine başvurmuştur. Turuk (Yollar) ve Maabir (Geçitler) İdaresi bu tür yerlerin kurutulmasıyla meydana getirdikleri zararların önlenmesinin önemli olduğunu belirtmiştir. Bununla beraber gölün hangi şekilde kurutulmasının mümkün olabileceğinin, etrafının büyüklüğüyle sarp ve engebeli olup olmadığının bilinmesinin kusursuz bir haritasının yapılmasına bağlı olduğu ve vilayetten gönderilen resmin gereken bilgilerin elde edilmesi açısından yetersiz bulunduğunu dile getirmiştir. Bu sebeple, gerekenlerin yapılmasına başlamadan önce mahalli başmühendis tarafından gölün haritasının çizilmesi, ayrıca yapılacak işler konusunda ayrıntılı bir rapor hazırlanıp vilayet tarafından gönderilmesinin vilayete iletilmesi bildirilmiştir.⁴⁷

Nezaretin Şura-yı Devlet Riyaseti'ne gönderdiği cevabi yazı Kaz Gölü'nde yapılması düşünülen ıslahat için vilayetten gönderilen mazbata ve ekte bulunan göl resminin yetersiz bulunduğu şeklinde anlaşılabilir. Zira, vilayetin başmühendisinin yeni ve kusursuz bir harita ile detaylı bir rapor hazırlaması talep edilmiştir. İşte, bu noktada Şura-yı Devlet Nafia Dairesi 18 Rebiülevvel [12]88/7 Haziran 1871 tarihli 6 numaralı ve Sivas 116 numaralı Nezaret Tahriratı'nı Sivas Vilayeti'ne havale etmiştir.⁴⁸

Kaz Gölü'nün kurutulması yolunda yapılan bu ilk girişim bürokratik engellere takılmış ve en nihayetinde Nafia Nezareti'nin eksiksiz bir harita ve yeni bir rapor isteğiyle askıda kalmıştır. Aslına bakılırsa, bataklığın kurutulması için gerekli masrafın ağırlığı da girişimin sonuçsuz kalmasında önemli bir etken sayılmalıdır. Ayrıca, Bab-ı Ali'nin pek de teşvik edici, aynı zamanda aceleci olmayan tutumu, vilayetin diğer öncelikli bayındırlık işleri konunun yerel idare organları tarafından da geri planda bırakıldığını ortaya koymaktadır. Zira, göldeki bataklığın kurutulması yolundaki girişimler ancak 20 sene sonra 1890'da yeniden gündeme gelmiştir.

ii.ii. Kaz Gölü Bataklığı'nın Kurutulması Yeniden Gündemde (1890-1892)

Kazlıgöl⁴⁹'ün mecrası olmadığından bir mecra (yatak) açılması 1890 senesinde bir kez daha gündeme gelmiştir. Bu defa talep 1880'de sancak statü-

⁴⁷ BOA.ŞD.1782.A.64.1.

⁴⁸ BOA.ŞD.1782.A.56.1.

⁴⁹ Yalnız bu belgede Kaz Gölü için *Kazlıgöl* ismi kullanılmıştır.

sünü elde eden Tokat'tan gelmiştir. Dahiliye Mektubi Kalemî'nde 21 Şaban [1]307/11 Nisan 1890 tarihinde beyaza çekilen ve Nafia Nezareti'ne gönderilen tezkerede Tokat Sancağı'nda Kazabad Nahiyesi civarında bulunan Kazlı Göl'ün mecrası olmamasından dolayı birçok ölümlere ve hastalık ortaya çıkmasına neden olduğu belirtilmiştir. Ayrıca gölün bu özelliğinin ziraati de sekteye uğrattığından adı geçen gölden bir mecra açılmasının gerekliliğine işaret edilmiştir. Bunun için masraf isteğine gerek olmayıp o civar ahalisinin bir senelik *mükellef amele*⁵⁰si bir sene boyunca orada çalıştırılırsa arzu edilen talebin mümkün olacağı dile getirilmiştir. Bu hususta gerekenin yerine getirilmesi talebi ve bu suretle daha bazı ifadeleri içeren ahali tarafından verilen dilekçe ekte gönderilmiş olmakla içindekilere bakılarak gereğinin yapılmasına yardım edilmesi Nezaret'ten talep edilmiştir.⁵¹

Bu yazıdan anlaşıldığına göre, Kaz Gölü Bataklığı 1890 senesine kadar halen kurutulmamıştır. Öte yandan gölün sebep olduğu sıkıntılar varlığını sürdürmektedir. Öncekilerden farklı olarak bu defa bataklığın kurutulması talebi yöre ahalisinden gelmiş; ahali bu konuda dilekçe vermiş ve bataklığın kurutulması için herhangi bir para talep etmemiştir. Bu defa mecranın ahali-den karşılanacak mükellef amele ile açılması öngörülmüştür.

Dahiliye Mektübî Kalemî müsveddelerine mahsus ve Sivas Vilayeti'ne gönderilen 29 Rebiülahir [1]309/2 Aralık 1891 tarihli varakadan takip edilebildiği kadarıyla Kazabad⁵² Gölü'nün kurutulması ve doldurulması işi bir şirkete bırakılmıştı. Bu durumu haber alan Kazabad Nahiyesi'ne bağlı 19 köyün ahali-si bir şikayet dilekçesi vermişti. Dilekçede uğrayacakları zarardan bahseden

⁵⁰ Mükellef amelelik Osmanlı Devleti'nin bilhassa karayolu inşaatı için getirdiği bir düzenlemeydi ve 19. yüzyılda bayındırlık, haberleşme ve ulaştırma işlemlerinde devreye soktuğu zorunlu bir uygulamaydı. Birtakım inşaat işlerinin çözümünde zorunlu da olsa devlet-vatandaş işbirliğinin bir yansımasıydı. 4 fasıl (bölüm) altında toplam 28 maddeden oluşan 18 Cemaziyelevvel 1286/26 Ağustos 1869 tarihli Turuk ve Ma'abir Nizamnâmesi'nde mükellef ameleler ve yükümlülüklerine yer verilmiştir. Nizamnamenin ikinci faslında (7-15. maddeler), yol yapmakla yükümlü tutulanlar (ameleler) ve bunların uyacakları kurallar ayrıntılı olarak tespit edilmişti. Mükellefler (bedenen veya hayvanlarıyla) belirli günlerde çalışacaklar veya bedel ödeyeceklerdi. Her şehir, kasaba ve köyden 16-60 yaş aralığındaki erkekler ile yük ve yük arabası hayvanları her 5 yılda 20 gün çalışacaklardı. Vilâyet Meclis-i Umûmisi gerek gördüğünde bu sureyi 5 yılda azami 10 güne kadar uzatabilecekti (7. ve 8. maddeler). Yükümlü amelenin günlük işi muayyen miktarda toprak tesviye etmek veya taş çıkarıp kırmak ve döşemek; her bir hayvanın günlük işi ise belirli miktarda taş nakletmekti. Her şehir, kasaba ve köye yüklenen muayyen vazifeyi ahali kendi arasında taksim edecekti (9. madde). Din görevlileri, mektep ve ders hocaları kişisel olarak yol yapım hizmetinden muaf olacaklardı. Sakatlar ile nizamiye ve zaptiye askerleri de istisna tutulacaktı. Muaf olanların isimleri ihtiyar meclislerince liva ve kaza yöneticilerine bildirilecekti. Ticaret veya başka bir iş için yerlerinde bulunmayanlar ise adlarına adam çalıştıracaklardı (10. madde). Yol yapım çalışmalarının zamanı, süresi, kaç kişinin o dönemde çalıştırılacağı Liva İdare Meclislerince belirlenecek, ziraat ve sanatın sekteye uğratılmamasına dikkat gösterilecekti. Hizmetlerini yerine getirenlere "ifa-yı hizmet tezkeresi" verilecek, kimse gereğinden fazla veya az çalıştırılmayacaktı. Hükümet tarafından özel bir emir gelmedikçe yapılacak yola 12 saatten uzak olan şehir, kasaba ve köylerden yükümlü amele istenilmeyecekti. Yol yapımında ameleler en yakın yerleşim yerlerinden temin edilerek, iki vilayet hududunda valiler görüşerek iş birliği yapacaklardı (11-15. maddeler) Nizamnamenin mükellef amelelerle ilgili kısmının tamamı için bkz. *Düstur*, I. Tertip, C. 3, s. 303-306; Turuk ve Maabir Nizamnamesi'nin tamamı için bkz. *Düstur*, I. Tertip, C. 3, s. 302-309.

⁵¹ BOA.DH.MKT.1716.101. Evrak numarası: 3-27/Müsvedde tarihi: 27 Mart [1]306/8 Nisan 1890; Tebyizi tarihi: 20 Şaban [1]307/11 Nisan 1890.

⁵² Bu belgede gölün adı *Kazabad* Gölü olarak ifade edilmiştir.

köylüler ev, arazi, hayvanlarının otlatılmasına ait olan meralarına yapılan bir müdahale olarak görülen bu işin önlenmesi hakkında bazı ifade ve isteklerini içeren dilekçeyi ekte yollamışlardı. Dilekçeyi ekte gönderen Dahiliye Vekaleti Sivas Vilayeti'nden bu konuda gerekli önlemlerin alınmasını istemişti.⁵³

Karakolda Doğruyu Söyleyen Mahkemede Şaşan Kazabad Ahalisi

Dahiliye Nezareti'nin 2 Aralık 1891'de Sivas Vilayeti'ne gönderdiği ve vilayetten gerekli önlemleri almasını talep ettiği Kazabad Nahiyesi'nden 19 köyün verdiği dilekçeyle ilgili vilayetin Mayıs 1892'de harekete geçtiği mahallinde yapılan bir keşif ve soruşturmadan anlaşılmaktadır.⁵⁴ Soruşturma oldukça etraflı tutulmuş olup Dimorta (Üzümören) başta olmak üzere yöredeki Farnı, Kuşoğturağı, Vazanya, Kaledere, Çayköyü ve Manastır köyleri ileri gelenleri ve Sağancı aşireti temsilcilerini içerecek şekilde derinleştirilmiştir. Sorular ilk olarak 14 Mayıs [1]308/26 Mayıs 1892 tarihinde Dimorta (Üzümören) köyü sakinlerine yöneltilmiştir. Bu durum büyük ölçüde, Dimorta'nın o tarihlerde nahiyeye olması ve göl civarındaki köylerin adı geçen nahiyeye bağlı olmasıyla ilgilidir. Soruşturmayı gerçekleştiren komisyonun üyeleri şunlardı: [Tokat] Belediye Azası, Zabtiye Bölük Ağası Muavini, [Tokat] İdare Meclisi Azası, Tokat Belediye Reisi, Tokat Defter-i Hakani Memuru ve Defter-i Hakani Nezareti Murahhası.

Dimortalılara soruşturmada ilk olarak şu soru sorulmuştur: *“Kaz Gölü'nün müteahhitleri tarafından sizin arazilerinize müdahale edildiği ve hayvanlarınızı otlatmanızın engellendiği tarafınızdan şikâyet olunmuş. Kimin hangi arazilerine kimler tarafından müdahale olunmuş ise birer birer açıklayınız.”* Dimorta adına söz alanlar bu soruya şöyle yanıt vermiştir: *“Efendimiz müteahhitler tarafından bizim arazilerimize bir müdahale olmadı ve hayvanlarımızın otlatılması engellenmedi fakat işittiğimize göre Dere Köyü altında Çavundur Tepesi'nden ve Hıdırlık Irmağı'ndan ve Daşlıhöyük⁵⁵ civarında Hu Tepesi'nden*

⁵³ BOA.DH.MKT.1896.99. Dahiliye Mektûbi Kalemî Müsveddelerine mahsus varakanın numarası 436'ydı. Müvedde tarihi 16 Teşrin-i Sani [1]307; beyaza çekilme tarihi 29 Rebiülahir [1]309 olarak not esilmişti.

⁵⁴ BOA.BEO.51.38.1.4.2.

⁵⁵ Kaz Gölü'nün batısında Taşlıhöyük köyünün biraz kuzeydoğusunda yer alan Taşlıhöyük Tepesi (563 mt.), ova tabanında belli belirsiz küçük bir tepelik olup, yer yer tahrip edilmiş durumdadır. Adını bu höyükten alan şimdiki Taşlıhöyük köyünün oldukça eski bir yerleşme yeri olduğunu 1574 tarihli Osmanlı tahrir defterinden de öğrenmiş bulunuyoruz. Akdağlar'ın Kazova'ya bakan yamaçlarında 600-800 mt. kuşağında yer alan höyük ve yığma tepeler ise: Yeniköy'ün hemen kuzeybatısında Bahçebaşı Deresi'nin sol tarafında yer alan Yeniköy höyüğü, bir sırt üzerine tünememiş olan Çayköy'ün kuzeyinde bulunan Çayköy dökmetepeleri ve Uzümören kasabası-Bağlarbaşı köyü kuzeyindeki Dökmetepe'dir. Kazova'da Yeşilirmak'ın güneyinde kalan sahadaki höyük ve yığma tepeler batıdan doğuya doğru belirli aralıklarla sıralanmışlardır. Akdağlar'ın Kazova'ya bakan yamaçlarında 600-800 m. arasındaki kuşakta dört adet, ova tabanında (600 mt.nin altında) ise üç adet olmak üzere toplam yedi adet yapay tepe tespit etmiş bulunuyoruz. Bu tepelerin coğrafi dağılımlarına baktığımızda, bunların şimdiki köy yerleşmelerinin yakınında, derelerin oluşturduğu birikinti konilerinin kenarlarında yer aldıklarını görüyoruz. Bu duruma bakarak eski yerleşme yerleriyle yeni yerleşmeler arasında bir ilişki kurulabilmektedir. Eskiden ova tabanının Yeşilirmak'a yakın kesimleri tamamen bataklık olduğu için ve özellikle taşkınlardan etkilenmemek amacıyla yerleşmeler daha çok yamaçlarda toplanmışlardır. Şimdiki çoğu yerleşmeler için de aynı şeyi söylemek mümkündür. Bugünkü yerleşmeler de eskiler gibi, daha çok suya ve tarım alanına

ve *Manda Burnu*'ndan tapu senedi almışlar. Bu topraklarda bizim arazilerimiz de var ve hayvanlarımızın otlağı ve sulağı olabilmesi için şikâyet ettik. Bu göl her zaman için bize lazım. Hayvanlarımız oradan sulanıp kömüşlerimiz barınıyor; kendimiz de otundan ve kamışından yararlanıyoruz ve kurak senelerde de gölün bize yararı vardır. [Bizler] böylece terk olunmasını, yani mevcut haliyle bırakılmasını hükümetten rica ederiz.”

Dimortalıların soruşturmada kendilerine yöneltilen ve Kaz Gölü'ndeki bataklığı kurutacak müteahhitlerin arazilerine müdahalesi ve hayvanlarını otlatma konusunda zorluk çıkarmalarına dair şikâyetleri hakkındaki soruya verdikleri cevaptan anladığımız kadarıyla, müteahhitlerin onlara baskı kurmadığı anlaşılmaktadır. Ne var ki köylüler soruşturma sırasında gerçek niyetlerini açığa çıkarmışlardır. Köylüler ilk olarak, kanıtlayamadıkları ancak işittiklerine dayandırdıkları bilgilerden hareketle müteahhitlerin yöreden tapu senedi almalarından rahatsızdır ve müteahhitlere verildiğini düşündükleri araziler üzerinde kendi arazileri olduğunu öne sürmektedirler. Ayrıca, gölün bu haliyle kalmasını da istemektedirler. Onlar, gölün kamışından yararlandıklarını belirttikten başka gölün kömüşleri için gerekli olduğunu öne sürerek gölün mevcut haliyle bırakılmasını talep ettiklerini belirtmişlerdir. Haliyle, ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla köylüler gölün kurutulmasına bir şekilde karşı olduklarını ortaya koymuşlardır.

Soruşturmada Dimortalı köylülere sorulan ikinci soru şu olmuştur: “*Madem ki müteahhitler tarafından böyle müdahale yoktur diyorsunuz, niçin böyle bir dilekçe verdiniz ve dilekçeniz ne anlama gelmektedir? Bir kere bize de açıklayınız.*” Ahalinin bu soruya verdiği cevap şöyledir: “*Efendimiz! İşte, yukarıda ifade ettik. Bundan başka bir şikâyetimiz ve diyeceğimiz yoktur. Mühürleyip verdiğimiz dilekçe bundan ibârettir.*” Soruyu soran yetkililerin tutumundan anlaşıldığı kadarıyla şikâyet dilekçesinde ahali müteahhitler hakkında çok daha fazlasını yazmış olmalıydı. Ancak karşılarında hükümet yetkililerini görünce gerçeğe aykırı olabilecek beyan vermekten kaçınmışlardı. Tabir yerindeyse karakolda doğru söyleyip mahkemede şaşmışlardı.

Bu ikinci soruya verilen cevap soruşturma yapanları tatmin etmemiştir. Ayrıca soruşturanlar şikâyetin kimden geldiğini de merak etmiştir. O yüzden ahaliye üçüncü bir soru daha yöneltilmiştir: “*Şikâyetname sizin dediğiniz gibi değildir. Müdahale ve tecavüzün olduğunu içermektedir. Bu şikâyetnameyi kime yazdırdınız; okuyup anlayarak mı mühürlediniz, yoksa bu göl ve bataklığın mevcut haliyle bırakılmasında menfaatiniz nedir?*” Soruya verilen cevap esasında şikâyetin ardındaki kişiyi de ortaya çıkarmıştır. Ahali soruya şu cevabı vermiştir: “*Efendim! Kuşoturağı'ndan Dağıstanlı İsmail Bey'i ahali ve-*

bağımlı olarak birikinti konileri kuşağında, dere yataklarına yakın korunaklı yerleri tercih etmişlerdir. Özellikle Kazova'da sıkça rastladığımız yığma tepelere halk “*dökme tepe*” adını vermiştir ve bu itibarla çoğunun adı topografya haritalarına “*dökme tepe*” şeklinde yazılmıştır. Eski yerleşim yerleri içinde dikkati çeken kaya odalarına Kazova'da iki ayrı yerde rastlamaktayız. Bunlardan ilki Mercimek Tepesi'nde kalker kaya içerisine oyulmuştur. Bu kaya odası ile hemen yakınındaki su sarnıcı bu kesimin önemli bir yerleşim yeri olduğunu ortaya koymaktadır. Bkz. Ali Özçağlar, “Kazova ve Çevresinde Eski Yerleşmeler”, *Coğrafya Araştırmaları*, Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu, Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu Yay., S. 3, (1991), s. 64-73.

kil eyledi. O vekilimiz tarafından yazılmış ise bilmeyiz fakat bizim davamız ve şikâyetimiz bundan ibarettir. Daha arazilerimize müdahale ve hayvanlarımız men olunmadı ve gölün haliyle kalmasında menfaatimiz var. Şöyle ki semerciler semer yapar. Bizlere hasır filan yapıp yarar sağlıyor.”

Bu son soruya verilen cevaptan anlaşıldığı kadarıyla Dimortalılar dilekçeyi kendilerinin hazırlamadıklarını kabul etmişlerdir. Kuşoturağı Köyü'nden Dağıstanlı İsmail Bey'i kendilerine vekil tayin ettiklerini dile getirmişlerdir. Haliyle dilekçenin içeriğinden bu kişiyi sorumlu tutmuşlardır. Dağıstanlı bu kişinin sorumlu tutulması akla Lennep'in 1864'teki yöre ile ilgili Çerkezlerin toprak elde etme taleplerine dönük gözlemlerini getirmektedir. Soruşturmanın altında, aralarında Dimorta Köyü birinci ve ikinci muhtarı, Dimorta Nahiye Müdürü ile imamının da yer aldığı dokuz kişinin mührü vardı. Kaledere Köyü ileri gelenlerinden bir kişi ise *“Daha önceden yapılan şikâyetten malumatım olmayıp arazime müdahale ve hayvanatım otağından men olunmadı.”* şeklinde ifade verip altını mühürlemişti. Farnı ve Dere köylerinden üçer kişi de belgenin altına mühürlerini basıp Dimortalılarla aynı ifadeyi paylaşmıştı. Seki Köyü'nden Beyler-oğlu diye birisi *“Bu hususta köyümüzce herhangi bir şikâyet yapılmamıştır.”* diyerek belgenin altını mühürlemişti. Sağancı Aşireti'nden dört temsilci *“Kaz Gölü'nün bizlere yarar ve zararı yoktur fakat civarında olan merada barınıyoruz.”* şeklinde ifade vermişlerdi. Ancak soruşturmayı gerçekleştirenlerin belge üzerine düştükleri nottan anlaşıldığı üzere bu aşiretin ifadesi Dimorta Köyü'nün ifadeleri gibi mühürlenmişti. Altında dört mührün bulunduğu ve isimleri okunamayan iki köyün temsilcileri *“Kaz Gölü hakkında İsmail Bey'i vekil eylemiş idik. Şimdi bulunmadığı için bizler bir şey diyemeyeceğimizi tahayyür eyledik.”* şeklinde ifadelerini mühürlemişti. Son olarak Beyobası Köyü'nden üç temsilci ise *“Kaz Gölü hakkında yapılan şikâyetten asla bilgimiz olmayıp bize gölün zarar ve yararı olmadığı cihetle temhir eyledik.”* ifadesini vermişlerdi. Soruşturmaya dair son bilginin altında Pazar, Kat ve Dimorta Nahiye Müdürlerinin mührü bulunmaktaydı ve hemen üzerinde *“Kuşoturağı ve Vazanya köyleri ahalisi işbu Kaz Gölü için İsmail Bey'i vekil eylediklerini ve Hicaz'da olup gelmeyince bir şey söylemeyeceklerini haber gönderdikleri gibi Çayköyü ve Manastır köyleri muhtar ve ihtiyarları da Dimorta köyünün ifadelerini teyit edencesine beyan ancak gayrinden nükul eylemediklerini tasdik ederek mühürledik.”* ifadesi yer almıştır. Belgenin altında 15 Mayıs [1]308/27 Mayıs 1892 tarihi bulunmaktaydı.

Keşfi gerçekleştiren komisyon soruşturma tutanağını, alt kısmına eklediği yazıyla Vilayet'e göndermiştir. Komisyon, yapılan keşfi şöyle özetlemiştir: İlk olarak, Kaz köyü bataklığının kurutulmasını ve doldurulmasını yüklenen şirketin çevre köylerin ahalisinin arazisine tecavüzle hayvanlarını meradan men ettiklerine dair yapılan şikâyet üzerine gerçeğin köyler ahalisinden öğrenilmesi hakkında verilen emir ve irade üzerine söz konusu mahalle gidildiği belirtilmiştir. İkinci olarak göl civarında bulunan köylerin ahalisinin çağrılıp işin aslının soruşturulduğu dile getirilmiştir. Üçüncü olarak ahaliden temsilcilerin mühürleyip verdikleri ifadelerinde arazilerine tecavüzle müdahale ve

meradan hayvanlarının meninin aslı olmadığını ve bu şirketin müteahhitle-
rinin bir geniş sınır ile biraz Çavundur Tepesi'nden, Hıdırlık Irmağı'ndan, Hu
Tepesi'nden ve Manda Burnu'ndan tapu senedi aldığını işittiklerini, buralarda
arazileri olup hayvanlarının merası bulunduğu ve sonradan tecavüz ve
müdahale olarak hayvanları otlatılmaktan men olunur zan ve korkusuyla ha-
len Hicaz'da bulunan İsmail Bey adında birisini o vakit vekil tayin ettiklerini
ve iştikâ-namenin [şikayet dilekçesi] onun tarafından yazılıp kendilerinin yalnızca mühürlediklerini açıklamışlardır. Birkaç köyün ahalişi söz konusu şika-
yetten bilgileri olmadığını ve bazı köylerin ahalişi de İsmail Bey gelmedikçe
bir şey söylemeyeceklerini beyan ettikten sonra bütün maksat ve arzularının
bu göl ve bataklığından hasıl olan kamış ve sair ve otundan istifadeleri ve
hayvanlarının merası olduğundan mevcut haliyle bırakılmasını ve bu mevcut
halin devamını ricadan ibaret olup ancak müdahale ve tecavüzün aslı olmayıp
şirketin işe başlamasıyla bataklığın ot ve sazından istifadeleri kalmayacağını
his ile telaş etmiş oldukları anlaşılmıştır. Gereği vilayete havale edilmiştir.

iii. Kaz Gölü Bataklığı'nın Kurutulması Neden Mümkün Olmadı?

Kaz Gölü'yle ilgili 1890-1892 arasında gerçekleşen kurutma çabaları ve
engelleme girişimlerine ait bazı detaylar, Bab-ı Ali tarafından Sivas Valisi
Mehmed Memduh⁵⁶ Bey'e yöneltilen, hakkında yapılan bir teftiş sırasında vi-
layetteki bazı bayındırlık işlerine ve uygulamalara dair sorular, sorular üye-
rine valinin gönderdiği belgelerdeki açıklamalardan öğrenilmektedir. Mehmed
Memduh Paşa o tarihlerde çok sayıda soruşturma geçirmişti ve göl konusu

⁵⁶ Mehmed Memduh Paşa 1895-1908 yıllarında Dahiliye Nazırı olmuş; 1908'deki ihtilalden sonra sırasıyla Büyükkada, Sakız ve İzmir'de sürgünde yaşamış; Sultan Abdülhamid döneminin önemli simalarından biriydi. Üç Anadolu Vilayeti'nde (Konya, Sivas ve Ankara) valilik yapan Memduh Paşa Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri dikkate alındığında en uzun süre Dahiliye Nazırlığı'nı yürüten kişi olarak da önemli bir simadır. Mazlum Paşa-zâde Mehmed Faik Memduh Paşa/Bey olarak da belgelerde adı geçmektedir. Maarif Nezareti, Sadaret ve Maliye Nezareti gibi hükümet organlarında yaptığı mektupçuluk görevlerinin ardından Şura-yı Umur-ı Maliye, Şurayı Devlet azalığı gibi görevlerde bulunduğundan sonra Konya Valiliği görevine atanmıştır. Konya Valiliği sonrasında Sivas Valiliği'ne atanmıştır. Sivas Valiliği'ni 9 Nisan 1889 ile 13 Kasım 1892 tarihleri arasında üç sene boyunca sürdürmüştür. Kendisi Sivas'ta önemli işlere de imza atmıştır. 4 Eylül 1919'da Sivas Kongresi'nin toplandığı 1924-1981 arasında Sivas Lisesi olarak hizmet veren ve 1983'ten sonra Atatürk Kongre ve Etnografya Müzesi olarak kullanılan üç katlı ve iç avlulu taş bina onun tarafından 1892'de bugünkü liseye eşdeğer idadi olarak hizmete sokulmuştur. Valiliği döneminde Sivas Vilayeti'nde Ermenilere karşı izlediği politikalar yüzünden çok sayıda şikayet ve soruşturma geçirmiştir. Hatta vilayetteki Ermenilerin ve yabancı konsolosların şikayetleriyle görevinden alınmıştır. Mehmed Memduh Bey Ermenilere yaklaşımı ve geçirdiği teftişler ve hizmetleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Abdülhamit Kırmızı, "Şikâyet Tezâyüd Etmekte: Memduh Bey'in Sivas Valiliğinde Ermeni Politikası", *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri (21-25 Mayıs 2007)*, Cilt: 1, Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını, Sivas 2007, s. 361-376. Devlet adamlığının yanı sıra edebiyat sahasında da kendisini gösteren Mehmed Memduh Paşa hem nazım hem nesir türünde önemli eserler vermiştir. Risâle tarzında birçok eser ve bazı tercümelemler (Terceme-i Hikâye-i Jönevyo vd.) yayımlamıştır. Kitaplarının önemli bir bölümünü İkinci Meşrutiyet'in ardından İzmir ve İstanbul'daki ikameti sırasında bastırılmıştır. Eserleri: Eser-i Memduh (İstanbul 1289), Yemen Kitası Hakkında Bazı Mütâlaâtım (İstanbul 1324), Miftâh-ı Yemen (İstanbul 1327), Tasvir-i Ahvâl Tenvir-i İstikbâl (İzmir 1328), Mir'ât-ı Şuûnât (İzmir 1328), Esvât-ı Sudûr (İzmir 1328), Serâir-i Siyâsiyye ve Tahavvülât-ı Esâsiyye (İstanbul 1328), Hal'ler ve İclâslar (İstanbul 1329), Kuvvet-i İkbâl Âlâmet-i Zevâl (İstanbul 1329), Bedâyi-i Âsâr (İstanbul 1330), Divân-ı Eş'âr (İstanbul 1332). Mehmed Memduh Paşa ve eserleri için ayrıca bkz. Zekeriyâ Kurşun, "Mehmed Memduh Paşa", *TDVİA*, Cilt: 28, Ankara 2003, s. 495-497.

yeniden gündeme gelindiğinde Mirliva Ziya Paşa başkanlığındaki bir heyet Vali hakkında yeni bir soruşturmayı devam ettirmekteydi. Bu soruşturma ve teftiş sırasında başka hususlar yanında Hükümet, Vali Mehmed Memduh'a Vilayet dâhilindeki üç işin gidişatını sormuş olmalıydı. Bunlar sırasıyla Kaz Gölü'ndeki bataklığın kurutulması, Alacahan ve Deliklitaş Derbentleri'nde derbentçilerin çeşitli vergilerden muaf tutulması ve Havza'da vakıf kaplıca inşaatıydı. Vali Kaz Gölü'yle ilgili elinde bulunan üç yazışmanın suretlerini yazdırarak diğer belgelerle beraber 26 Safer 1310/17 Eylül 1892'de İstanbul'a göndermişti.⁵⁷

Vali'nin soruşturma dosyasında yer alan Kaz Gölü'yle ilgili belgelerden ilki Ticaret ve Nafia Nezareti'nin 28 Teşrin-i Evvel [1]306/9 Kasım 1890 tarihli ve 41 numaralı tahriratıdır. Bu tahrirat gölde yapılacak işlemler konusunda bazı ayrıntıları ve aynı zamanda Nezaret'in bataklığın kurutulmasına bakış açısı konusunda önemli bilgiler içermektedir. Belgede göl ve bataklık hakkında özetle şu bilgilere yer verilmiştir: Tokat Sancağı sınırları içerisinde ve Tokat'a altı-yedi saat uzaklıkta olan, gerek genel halk sağlığını tehdit eden ve gerek birçok arazide tarımsal faaliyetleri engelleyen Kaz Gölü'nün kurutulması ve ıslahı için yapılan istekler yer almaktaydı. Bunun üzerine gerçekleşen yazışmaya cevaben gelen 23 Temmuz [1]306/4 Ağustos 1890 tarihli tahrirat, ekinde bulunan mahalli mazbata, rapor ve lâyiha ile beraber Nezâret Fen Müşâvirliği'ne havale edilmişti. Tahriratın içeriğine bakılarak hükümetten bir miktar yardım sağlamak ve bilhassa [gölün kurutulması ve ıslahı için] tahmin olunan dört yüz elli bin [450.000] kuruş masraftan yüz elli bin [150.000] kuruşun Tokat Belediyesi ve Ziraat Bankası gelirlerinden borçlanmak ve kurutulacak arazi yedi sene öşürden muaf tutulmak şartıyla bu iş için mahallî bir şirket kurulmasının tasarlandığı anlaşılmıştı. Bu türde işlerin mahallî şirketler aracılığıyla yerine getirilmesi arzu olunur işlerden olmasıyla mevcut tasarı aslında takdire yaraşır bulunmuştu. Ancak lâyiha içeriğinden açık bir şekilde anlaşıldığına göre, söz konusu yüz elli bin [150.000] kuruş ve faizine [gölde yapılacak] işler sebebiyle meydana çıkarılarak satılacak olan arazi karşılık gösterilmek istenilmekteydi. Oysa Ziraat Bankası'ndan derhâl teminat alınmadıkça akçe borçlanılması nizamden uygun olamayacağı gibi yedi sene müddet öşürden muafiyet de fazlaca görüldüğüne binaen talep edilen akçe için nizamına uygun karşılık tedariki ve talep olunan muafiyetin de daha akla uygun bir şekilde değiştirilmesi suretiyle maksada ulaşılmasının mümkün olacağı dile getirilmişti. Durum böyle olduğu hâlde işin her yönü düşünü- lüp gereğine bakılmak ve imkân yokluğunun giderilmesi hususunda buraca talebin incelenmek üzere keyfiyetin yazılı olarak bildirilmesi ve bununla birlikte her iki takdire göre gölün kurutulması ve ıslahının ne türlü fen işlerine muhtaç olduğunun bilinmesi önemli sayılmıştı. Bu da fenne uygun keşif yapılmasına bağlı olup bildirilen rapordan ise hiçbir şey anlaşılamamıştı. Ayrıca beklenen harita da gönderilmemişti. Bundan başka mühendis verilen emri

⁵⁷ BOA.Y.PRK.UM.25.45.8. aşağıdaki belge suretleri bu tasnifin içerisinde derlenmiştir. Bu nedenle ayrıca kaynak belirtilmemiştir.

etrafı bir şekilde dikkate almayarak böyle üstünkörü bir rapor yapmakla yetmiş ve her şeyden önce harita bile çizmemiş, sorumluluklarını yerine getirmediği için bu seferlik azarla cezalandırılması önerilmişti. Bununla beraber, ekte gönderilen fenni talimat ve haritaya uygun olarak lazım gelen keşiflerin yapılarak yeniden düzenlenmesi ve çizilmesiyle rapor ve haritanın Nezaret'e gönderilmesi yazılmıştı.

Nezaret'in Kaz Gölü ile ilgili yaptığı işlemler göz atıldığında, ilk olarak kendisine ulaşan mazbata ve diğer ekleri Nezaret Fen Müşavirliği'ne havale ettiği anlaşılmaktadır. Müşavirliğe sevk edilen belgeler içerisinde gölün ıslahı için tahmini olarak 450.000 kuruş nakit gerektiği; bunun 150.000 kuruşunun Tokat Belediyesi ve Ziraat Bankası'ndan karşılanmasının planlandığı belirtilmiştir. Ayrıca, bu paraya karşılık olarak bataklığın kurutulmasıyla elde edilecek arazinin karşılık gösterildiği dile getirilmiştir. Bunun için de kurutulacak arazinin yedi sene öşürden muaf tutulması planlanmıştır. Son olarak, bu iş için yerel bir şirket kurulması da düşünülmüştür. Ne var ki Nezaret Fen İşleri Müşavirliği Ziraat Bankası'na en başında teminat gösterilmediği müddetçe ilgili bankadan finansman sağlanmasının nizamla aykırı olduğunu söylemiş ve bataklıktan kazanılacak arazinin yedi sene öşürden muaf tutulmasını uzun bir süre olarak bulmuştur. Müşavirlik bataklık çevresinde yapılan keşfi ve haritaları yeterli bulmamıştır. Hatta bu yetersizlikten Başmühendisi sorumlu tutmuş ve kendisine azarlama cezası verilmesini önermiştir. Bütün bunlara ek olarak, ekte yolladığı ve bugün elde olmayan örnek rapor ve haritaya göre yeniden ve detaylı bir raporla düzgün çizilmiş bir bataklık haritasının gönderilmesinin önemli olduğunu belirtmiştir. Zira, Nezaret'e gelen harita, rapor ve söz konusu evraktan hiçbir şey anlaşılmadığı açıklanmıştır.

Kaz Gölü'yle ilgili belgelerden ikincisi Sadaret'e sunulan 25 Mayıs [1]308/6 Haziran 1892 tarihli Vali'nin cevabi arızasıdır. Arıza Mehmed Memduh Paşa'ya ait olup kendisi hakkında yapılan soruşturmanın bir parçasıydı. Bu cevap sureti Sadaret'in Kaz Gölü'ndeki kurutma çalışmalarına bakışını göstermesi bakımından dikkati çekmektedir.

Belgede ilk olarak Kazabad Nâhiyesi'nde bulunan gölün kurutulması için kurulan müteahhit şirketin civârda bulunan köylere ait tarla ve meralardan birçoğunu göl sınırına dahil ederek ele geçirme ve tasarruf arzusuna kalkıştığı anlatılmaktadır. Bu durumun yerli ahalinin ziraat ve hayvan yetiştirebilmek faydasından mahrumiyetlerine sebep olduğundan nahiyede bulunan civar köyler ahali tarafından dilekçe verildiği belirtilmektedir. Belgeden ayrıca, ahalinin haklarının korunması hakkında 26 Teşrin-i Sâni [1]307/8 Aralık 1891 tarih ve 33 numaralı nezaret emir-namesinin vilayete bildirildiği anlaşılmaktadır. Vali'ye göre, bu ana kadar konu hakkında Nezaret'e cevap verilmek gerekiyordu. Emir-name 13 Kânun-ı Evvel [1]307/25 Aralık 1891 tarihinde Tokat Mutasarrıflığı'na tebliğ edilmişti. Ne var ki, bütün uyarılara rağmen ancak beş ay sonra 11 Nisan [1]308/23 Nisan 1892 tarihli cevabi tahrirat alınabilmişti. Mutasarrıflıktan gelen belgenin özetinden ise şirketin iş bitmeden tapu senetleri aldığı doğrulanmıştı; fakat şirket sahiplerine Vilâyet

makamından ruhsat-nâme verilmemişti. Köylerin halkının bu süreçte tarla ve meralarına taarruzun şekli ve oluşan maddi hasar asla soruşturulmamıştı. Bu açıdan Tokat mutasarrıflığından gelen cevap pek üstünkörü idi. Bunun üzerine, maslahatın beş ay süründürülmesiyle beraber gerçeğin perde ardında saklı kalmasının sebepleri mutasarrıftan sorulmuştu. Çünkü göl ve bataklık mevcut haliyle durmaktaydı. Sınır tecavüzünün niteliğiyle bilinmemekteydi. Gerçekteki durum ve dedikodunun kaynağı gerektiği gibi anlaşılacak üzere mahalline bir keşif heyeti yollanması ve nahiye müdürleri de hazır bulunarak ahaliden durumun aslının öğrenilmesi ihtiyacı tekrar tekrar Tokat mutasarrıfına yazılı olarak bildirilmişken asla öyle bir heyetin gönderilmesini istememişti. Diğer maddelere dair üst makamlarca sorular soruldukça kanuna ve usule uygun olarak mutasarrıflığa tebliğ olunup onların da cevapları aylar geçtikten sonra alınmak ifade edilse de Vali Mehmed Memduh devren Tokat'a geldiğinde liva idaresinde soruşturmayı hızlandırmıştı. Dâhiliye Nezâreti'nin konuyla ilgili yazışmalarına ekli olarak daha önce mutasarrıflığa gönderilen şikâyet-name gözden geçirilmiş ve yine îade ve gönderilmek üzere resmi tezkireyle talep edilince evrak, teftiş heyeti reisi Mirliva Ziya Paşa⁵⁸'ya verilmişti. Onun da oturduğu ev yanmıştı. Bu durum mutasarrıftan bildirilmiş ve Ziya Paşa'nın cevabında tevdi kılınan evrak asıl olmayıp suretlerden ibaret olduğu yazılı olarak iletilmişti. İşte bir tarafın bir diğerine zıt cevapları adı geçen şikâyetnâmeyle açığa çıkarmaya engel olmuştu. Vali'nin söylediğine göre, şikâyet-nâme elde olsa "*Mühürlerin sahipleri kimlerdir?*", bilinerek soruşturma ona göre yapılabilir ve doğru ve yanlış iddialar ortaya çıkarılabilirdi. Ona göre, [Ziya Paşa'nın da içinde olduğu bir grup] için çözümsüz kalmasına gizli bir amaç gibi çalıştılsa da gayrimeşru mesailer gerçeğin ortaya çıkmasına engel olamadı. Şikâyet esasen ikiye ayrılmakta olup birisi göl daha kurutulmadan şirketin tapu senetleri almış olması ve diğeri civarda yaşayan ahalinin mera ve çayırının göl sınırlarına dâhil olundu, denilmesidir. Gölün o havali tarafından ahalinin sağlığını ihlal etmesinden dolayı kurutulması civar ahalisinin isteği üzerine Mehmed Memduh Paşa'dan önce gelen idareciler tarafından tasarlanmıştı. Ancak hazineye masraf yüklenemeyeceğinden ve bir şirket de kurulamadığından göl civarında bulunan köylerin sakinleri hastalığa yakalanarak ölümler görülür ve yıldan yıla köylüler dağılır giderdi.

⁵⁸ Sivas Valisi Mehmed Memduh Bey, 1891'den itibaren özellikle Ermeniler tarafından yapılan şikâyetler üzerine soruşturma üzerine soruşturma geçirmiştir. Bu soruşturmalardan birisini de Mirliva Ziya Paşa başkanlığındaki bir heyet yürütmüştür. İşin ilginç tarafı Memduh Bey, Ziya Paşa'yı rüştiye mektebinden beri kırk yıldır tanımaktaydı ve 25 sene önce aralarında bir tatsız olay da yaşanmıştı. Tatsızlığın nedeni bilinmemekle birlikte, Memduh Bey Ziya Paşa'nın kendisine kin güttüğünü bildiriyor ve müfettişin sadarete yazdığı tahkikat sonuçlarının içeriğini sağda solda yayıp gezdiği yerlerde haysiyetine ve hükümete dokunacak sözler sarf ettiğini öne sürüyordu. Ziya Paşa, valiyi teftiş için 30 kişilik bir maiyetle gelmişti. Ziya Paşa'nın bir yıldır ikamet ettiği hanelerin kira ve eşyasını belediyeler karşılıyor ve dahası, Paşa geceleri eve fahişe alıyordu. Ziya Paşa'nın misafir olduğu Zabtiye Kumandanı Hüsrev Paşa'nın hareminden gelin diye aldığı eşi yaşındaki cariyeyi cinsel açıdan istismar ettiğini, Tokat'ta kaldığı evin yanmasına sebep olduğunu ve yanan evden çıkınca girip bir ay misafir olduğu eve hiçbir ücret ödemediğini da bildiriyordu. Üç buçuk aya yakın Sivas'ta kalan Ziya Paşa'nın Sivas'ta bir usulsüzlük bulamadığı halde vilayeti terk etmemesini teftiş süresince aldığı harcırah ve iki kat maaşla sefasını uzatmak istemesine bağlıyordu. Abdülhamit Kırmızı, *a.g.b.*, s. 366-367.

Geçen ve daha evvelki seneler devren Tokat'a ulaştığında, Vali, göl ve bataklık zararlarının ortadan kaldırılması hakkında birçok kere genel istekler ortaya çıkmaktan ve Nâfia Nezareti'nden yazılar almaktan ötürü teşvikler sonucunda bir şirket kurulabildiğini ve Tokat mühendisinin gönderilerek keşif yapılmış olmasından sonra Tokat'tan Amasya Sancağı'na giderken Tokat mutasarrıfı sabık Lütfi Efendi⁵⁹ merhûmun sözlü izniyle bahsedilen şirketin işe başladığını ve fakat kurutma son bulmaksızın tapu senetleri alınmasına teşebbüs etmiş olduğu[nu] daha sonra duyunca yolsuzluk olduğu[nu] mutasarrıfa [Lütfi Bey] söylediğini bu belgede belirtmiştir. Tapuların daha o zaman iptali akla geldiyse de şirket ahalinin tarlalarına ve çayırlarına taarruz edemeyeceği ibaresi yazıldığı ve açıklandığı haber verildiğinden bu ilerisi düşünülerek yapılan kaydın gözetilmiş olmasıyla işin yapılmasını bozmamak için kurutmanın sona ermesi beklenerek bir işleme girişilmemişti. Bu kere söz konusu tapular iptal edilmiş ve kayıtları silinmişti. Yukarıda arz edildiği üzere şikâyetin araştırılmasına dâir resmi tebligâtın gereği, mutasarrıflıkça yerine getirilmediğinden Tokat Defter-i Hâkânî müfettişi Hayri ve Defter-i Hâkânî memuru Ali Hıfzı ve Belediye Reisi Derviş ve İdare Meclisi üyelerinden Ohannes ve Tabur Ağası Vekili Hüsnü Efendiler ile Belediye Meclisi üyelerinden Andon Bey'den oluşan bir keşif ve soruşturma heyeti kurdurulmuş; göl tarafına gidilerek göl civârında bulunan köylerin ahalisinin sorgusunu içerecek şekilde düzenleyip verdikleri rapor ekli olarak ve şirketin taahhüdü yerine getirmekten çekilmek mecburiyetini ortaya çıkaran sebeplerin açıklamasını içeren dilekçesi de birlikte olmak üzere Nezaret'e takdim kılınmıştı. Rapor içeriğinde açıklananlara bakılarak şikayette bulunanların mera ve çayırlarına müdahale ve taarruz olduğunun temelsiz olduğu mühürleri altındaki ifadeleriyle ispatlanmış olup köylülerin, gölün kamışından hayvanlarına semer yapmak ve bataklığındaki çamurları kömüpleri için kullanmak gibi yararlılardan mahrum kalmamak için gölün kurutulmasını istemedikleri ortaya çıkmıştır. Valiye göre, köylülerin bu şekilde şikayete başvurmaları ve sağlığın korunmasına yardımcı olacak fırsatlara gözlerini kapamaları cehaletleri ve bazı kötü niyetli tahriklere yenik düşmelerinden ileri geliyor; hayati bir mesele olan bataklığı kurutma işini hayata geçirmek yine hükûmete kalyordu. Valinin anlattıklarına göre şirketin işe başlaması konusunda hükûmetle şirket arasında yazılı bir sözleşme de imzalanmamıştı. Şirketin işe başlaması önceki mutasarrıfın iznine bağlı olup vilâyetten usul gereği şirkete ruhsat-nâme verilmemişti. Köylülerin şimdiki

⁵⁹ Tokat sancak haline geldiği 1880 senesinden itibaren mülki amir olarak mutasarrıflar tarafından idare edilmiştir. Tokat Sancağı'nın ilk mutasarrıfı 1880-1884 arasında bu görevi yerine getiren Mehmed Rauf Bey'di. Ondan sonra bu göreve Abdülhadi Paşa atanmış ve bu görevi 12 Şubat 1885'e kadar üstlenmiştir. Tokat'ın üçüncü mutasarrıfı olan Abdülatif Bey 1889 senesi başlarında hastalığı nedeniyle bu görevden alınmış ve emekli edilmiştir. İşte, bu sene boş kalan Tokat mutasarrıflığına Siirt Sancağı'ndan çekilen tecrübeli Davut Lütfi Bey'in getirilmesi kararlaştırılmıştı. Kaz Gölü'nün yeniden kurutulması gündeme geldiğinde ve bu iş için bir şirket kurulmasına karar verildiğinde Tokat mutasarrıfı Davut Lütfi Bey'di. Bkz. Esat Aktaş, *XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Tokat Sancağı*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2009, s. 32-37. 1892 senesine gelindiğinde Davut Lütfi Bey'in büyük olasılıkla görevi devam ederken Tokat'ta vefat ettiği anlaşılmaktadır. Zira, bu tarihte ailesi Lütfi Efendi'nin ölümünden dolayı kendilerine maaş bağlanmasını talep etmekteydi. Aktaş, *a.g.t.*, s. 136.

dilekçeleri de yalnız o köyleri değil, aynı zamanda yedi sekiz saat uzaklıktaki Tokat'ta yaşayanları da hastalıklara gebe bırakıyordu.

Vali'nin Nezaret'e gönderdiği bu cevabi arıza aslında bataklığın kurutulma teşebbüsünün sona erdiğini teyit eden bir yazıdır. Yazıdan öğrenildiği kadarıyla, bataklık kurutma teşebbüsü büyük oranda köylülerin şikayeti sonucunda askıya alınmıştır. Zira, bu iş için bir şirket kurulmuş, Tokat mühendisi tarafından gerekli rapor hazırlanmıştı. Ne var ki kurulan şirket gerçekten işe girişmeden evvel bataklık etrafındaki arazilere ait tapu senetlerini toplamaya başlamıştı. Bu husus halkın şikayetine neden olduğunda ve şikayet merkeze ulaşıp soruşturulması vilayete yazıldığında Vali de durumu Tokat Mutasarrıfı'na bildirmişti. Bununla birlikte, Tokat Mutasarrıfı'nın konu üzerine yeterince eğilmediği ve soruşturmayı geciktirdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca, şikayet-namenin kayıp olması da bir diğer önemli meseleydi. Yukarıda da belirtildiği gibi soruşturmanın raporu bugün arşivde mevcuttur ancak şikayet dilekçesi kayıptır. Vali, konu üzerine gittiğinde şikâyetnamenin teftiş için Tokat'ta bulunan Ziya Paşa'ya verildiğini, Müfettiş Ziya Paşa'nın kaldığı evin yanmasıyla şikayet metninin yandığını öğrenmiştir. Haliyle, Kaz Gölü bataklığının kurutulması çabaları bir bakıma o dönemin bürokratik kesimi arasındaki çekememezliklere ve devlet adamlarının şahsi çıkarlarına kurban gitmiş gözükmektedir.

Vali'nin bu yazısına karşılık olarak Sadaret'ten gelen 3 Ağustos [1]308/15 Ağustos 1892 ve 18 numaralı emir-name sureti işin sürüncemede kalacağı'nın son göstergesidir. Yazıda Kazabad Nahiyesi'nde bulunan gölün kurutulup doldurulması için kurulan şirketin kendi arâzilerine olan tecâvüzünden bahisle önlenmesi hakkında bazı ifâde ve istekleri içeren bazı köy imam ve muhtarlarıyla ahali tarafından önceden gönderilen dilekçe ve aynı hususta Ticâret ve Nâfi'a Nezâreti'yle gerçekleşen haberleşme üzerine 25 Mayıs sene [1]308/6 Haziran 1892'de gelen yazı üzerine gölün kurutulması hakkında gösterilen sûret ve tedbire bakılarak gereğinin yerine getirilmesi Nezaret'e bildirilmişti, denmektedir. Bu kere gelen cevapta Vilâyet'in yazdığına göre, şikâyetin mahiyeti anlaşılmalı ise de müteahhitlerin taahhüdünü yerine getirme noktasında sözlerinde durup durmadıkları konusunda yeterli bilgi verilmemiş olduğundan ve teşebbüs memlekete menfaat sağlayacak bir konu olduğundan, bahsedilen müteahhitlerin teşebbüslerini eyleme dökme azminde oldukları ya da onlardan başka bu işi yapacak tâlipler bulunduğu takdirde önceden ve sonra Nezâret tarafından tebliğ edilmiş olan şartlara bağlı olarak Vilâyetçe ruhsat-nâme verilmesi ve sûretinin gerekçeleriyle beraber durumun yazıyla bildirilmesi ve şayet şimdiki müteahhitler tarafından bu işe devâm edilmek istenilmez ve mahâllince başka talip bulunamaz ise buraca tâlip araştırılmak üzere Vilâyet mühendislerinden uygun birisi tarafından gerekli keşiflerin yapılması ve bataklığın kurutulmasından hâsıl olacak menfaatin derecelerini ve bu işin muhtaç olduğu masrafların miktârını gösterir harita ve keşif-nâme tanzim ettirilerek gönderilmesi istenmektedir. Açıkçası Sadaret'in bu yazısı başlangıç noktasına yeniden dönüldüğünü gözler önüne sermektedir.

Vali'nin gönderdiği bu belgelerin altında “Kaz Gölü’ne müteallik olarak *bâlâda muharrer bulunan üç kit’a sûretin asıllarına mutâbik olduğu tasdik olunur. Fi 5 Eylül sene [1]308/17 Eylül 1892*” ibaresi ve mühür bulunmaktadır. Son olarak Vali kendisinin soruşturulduğu Kazabad Gölü’yle Alacahan Derbendi’ne ve Havza’daki vakıf kaplıcaya ait resmi evrakın posta ile gönderileceğini 29 Ağustos [1]308/10 Eylül 1892 târihli cevabi telgrafında belirttiğini ve bu üç konuya ait gelen emirler, gönderilen cevaplar ve diğer evrak suretleriyle göl hakkında verilen dilekçe ve Havza’da yapılacak hamâm için iki adet teşekkür-nâmenin aynen ve melfûfât pusulası gereğince takdîm edildiğini ilettiği yazıda. Üç husustan birincisi olan Kaz Gölü’nün kurutulması işinin şahsi menfaatlerini umumun zarar görmesinde arayan bazı şahısların tahriklerinden ve sonra da teftiş heyeti reisi Mirlivâ Ziya Paşa’nın yanlış bilgilerinden gerçekleşemediğinin altını çizmiştir. Böylece, insan yaşamı için oldukça önemli görülen Kaz Gölü Bataklığı’nı kurutma girişimi tasarıdan öteye geçememiştir.

III. Kaz Gölü’nün Bugünü

Kaz Gölü, günümüz idari yapısında, Turhal-Tokat arasında uzanan Kazova düzlüğünün⁶⁰ batı kesiminde yer almaktadır. Göl, Tokat ilinin Pazar ilçesine bağlı Üzümlü Beldesi ve Çiftlik köyleri ile Turhal ilçesine bağlı Şatroba ve Tatlıcak köyleri sınırları içerisinde kalmaktadır. Pazar-Zile karayolu üzerinde, bulunan göl, yaklaşık olarak 7.000 dönümlük bir alanı kaplamaktadır. Pazar ilçe merkezine 11, Turhal ilçe merkezine 19, Zile ilçe merkezine 23, Tokat merkez ilçeye ise 39 km. uzaklıktadır. Göl ve etkili olduğu alan, Orman ve Su İşleri Bakanlığı tarafından 1998 yılında *Av ve Yaban Hayatı Koruma Sahası*, 13.09.2006 tarih ve 2006/10966 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla *Yaban Hayatı Geliştirme Sahası* olarak kabul edilmiştir. Sahanın toplam koruma alanı 1170 hektar olup göl alanı 73 hektar kuru, 201 hektar sulu olmak üzere 274 hektardır. Kaz Gölü’nün mülkiyeti hazineye ait olup gölün tamamına yakını sazlarla kaplıdır. Saha içerisinde su kuşları koruma altındadır. Doğa Koruma ve Mili Parklar Genel Müdürlüğü tarafından 2007 yılında kuş gözlemcileri için göl kenarında bir ziyaretçi ve iki kuş gözetleme kulesi kurulmuştur.⁶¹

⁶⁰ Kazova, Orta Karadeniz bölümünün iç kuşağında, İç Anadolu bölgesine komşu geçiş alanında yer alan tektonik bir depresyondur. Tokat-Turhal arasında, deniz seviyesinden 550-600 m. yüksekte bulunan bu depresyonu, kuzeyden Hanife-Arboy-Yaylacık dağı sırası (1200-1600 mt.); güneyden Akdağlar (en yüksek yeri 1916 mt.) kuşatmaktadır. Kazova’ya hayat veren Yeşilirmak (Tozanlı Çayı-Tokat Suyu), doğu-batı doğrultusunda aktıktan sonra, batıda Katmerkaya Boğazı’na girerek Turhal Ovası’nda güney-kuzey doğrultusunda akışına devam etmektedir. Ali Özçağlar, “Kazova’nın İklim Özellikleri”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 35, Sayı: 1, 1991, s. 219. Ova, 29812 hektar yüzölçüme sahiptir. Kazova’nın doğu-batı doğrultusunda uzunluğu 45 km.; kuzey-güney doğrultusunda genişliği 1-9 km. arasındadır. Kazova’nın en geniş kısmı batı bölümüdür. Kazova’yı Turhal Ovası’na bağlayan Katmerkaya Boğazı ile, Kaz Gölü-Kaledere köyü çizgisinde ovanın genişliği 9 km.’dir. Bu genişlik doğuya doğru gittikçe azalır ve Tokat civarında 1 km.’nin de altına düşer. Kazova’nın taban arazisini, Yeşilirmak ve yan derelerin taşıyarak biriktirdikleri alüvyal malzeme oluşturur. Kazova’nın taban arazisi oldukça düz olup eğimi %0-2 arasında değişmektedir. Yamaçlarda bu değer %2-25 arasındadır. Taban arazide eğimin sıfır, drenajın yetersiz olduğu yer, ovanın batı bölümünde Kaz Gölü çevresindeki geniş düzlüktür. Bkz. Ali Özçağlar, “Kazova’da Zirai Faaliyetlerin Gelişimi”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 32, Sayı: 12, 1988, s. 307.

⁶¹ *Kaz Gölü*, T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 2013, s. 4.

Kaz Gölü'nün içerisinde bulunduğu Kazova içerisinden bölgenin önemli akarsuyu olan Yeşilirmak geçmektedir. Kazova'nın topografik bakımdan en derin ve en düşük kotlu alanı⁶² konumunda olan Kaz Gölü'nün deniz seviyesine göre yüksekliği 540 mt. civarındadır. Kaz Gölü sulak alanının çevresinde, günümüzde, Devlet Su İşleri (DSİ) tarafından açılan çok sayıda kurutma kanalı bulunmaktadır.⁶³ Gölü besleyen bir akarsu yoktur. Yeraltından kaynak su ile beslendiği kaydedilmiştir.⁶⁴

*Kaz Gölü Sulak Alan Alt Havzası'nda*⁶⁵, kara içi yüzey suları, bataklık ve çayırlar ile segetal alanlar olmak üzere üç ana habitat tipi belirlenmiştir.⁶⁶ Göl etrafında geniş bir sulak çayırlık ve mera alanı bulunmaktadır. Gölün orta kısımlarının tamamen sazlıklarla kapalı olması *Kamuşçınlar* gibi küçük kuşlar ve *Su Kılavuzu* gibi sazlıklar arasında gezinebilen türler için beslenme ve üreme alanlarının rahatsız edilmeden korunmasını sağlamaktadır. Alanda; önceleri yöre halkının önemli geçim kaynaklarından birini oluşturan saz

⁶² Çevresine göre daha çukur bir topoğrafyada yer alan sulak alanlar, uzun yıllar çevreden taşınan sedimentler ile dolarken su ile doygunluktan dolayı organik maddenin oldukça yavaş parçalanıyor olması ile var olan yüksek organik madde içerdiklerinden dolayı oldukça verimli alanlardır. Bu alanlar yılın önemli bir kısmında su ile doygun durumdadır ve su seviyesi açılan drenaj kanalları, sulak alanlar etrafına oluşturulan setler ile kontrol edilmektedir. Su ile doygun koşullarda oldukları için sürekli olarak organik maddenin biriktiği bu verimli araziler tarım arazisi olarak kullanımlarını cazip hale getirmektedir. Bu yüzden ülkemizde resmi kuruluşlar tarafından 21 adet sulak alan drenaj kanallarının tesis edilmesi ile tamamen tarım arazisine dönüştürülmüştür. On yedi adet sulak alan ise taşkın önleme ve su rejimine yapılan müdahaleler sebebiyle kurumaya terk edilmiştir. Türkiye'de günümüzde 76 tanesi uluslararası öneme sahip 135 adet sulak alan bulunmakta olup bunların birçoğu kuruma tehlikesi altındadır. On dokuzuncu yüzyılda milyonlarca insanın ölmesine neden olan sıtmanın kaynağının sivrisinek olduğu öğrenilince, sulak alanlara bakış açısı değişmiş ve kurutma çalışmaları hız kazanmıştır. Bu büyük ölçekli drenaj çalışmalarından önce, ülkemizde orta-batı arazilerinin çoğu sulak alanlardan oluşmaktaydı. Son 150 yılda bu sulak alanların drene edilmesi büyük ölçüde halk sağlığı ve ekonomi için faydalarla sonuçlansa da, çevre üzerine olumsuz bir etkiye neden olmuştur. Sulak alanlar topoğrafyaları, yüksek taban suları ve verimli topraklarından dolayı genellikle ya toprak işlemeli tarım arazisine ya da sadece otlak alanı yapıldığı mera arazilerine dönüştürülmektedir. Otlak olarak kullanım düşünülerek yapılan drenaj faaliyetleri tarım arazisine dönüştürülmesine göre sulak alanların fonksiyonlarını yitirmesine daha az etki yapmaktadır. Zira bu alanlarda gübre ve pestisit kullanımı sınırlı olduğu gibi toprak tarım arazilerine göre daha az drene edildiğinden organik maddenin parçalanması da daha sınırlı olmaktadır. Bununla birlikte bu durumda dahi biyoçeşitlilikte ciddi değişimler olduğu rapor edilmektedir. Günümüzde birçok sulak alan ise bu iki amacın dışında torf olarak kullanım hedeflenerek yok edilmektedir. Nurullah Acir vd., "Drenaj Faaliyetleri Sonrası Kaz Gölü Çevresindeki Toprak Özellikleri ve Vejetasyonun Mesafeye Bağlı Değişimleri", *III. Ulusal Toprak ve Su Kaynakları Kongresi 22-24 Ekim 2013-Tokat*, s. 627. Kazova'da su kullanımı için ayrıca bkz. Sevda Safi, "Kazova'da Su Kullanımı ve Vejetasyon Durumunun Landsat 5-Tm Uydu Görüntüleri Yardımıyla Değerlendirilmesi", *III. Ulusal Toprak ve Su Kaynakları Kongresi 22-24 Ekim 2013-Tokat*, s. 634-639.

⁶³ *Kaz Gölü*, T.C. Orman ve Su İşleri..., Ankara 2013, s. 8.

⁶⁴ Hüseyin Saraçoğlu, *Bitki Örtüsü, Akarsular ve Göller*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul 1990, s. 410. Tabanı geçirimsiz kille dolu bulunan Kaz Gölü'nde dere suları ve Yeşilirmak'ın taşkın suları birikerek ovanın büyük kısmını işe yaramaz hale getirmekteydi. 1980 yılında sonra bu gölün taşkın alanını daraltmak amacıyla DSİ tarafından gölün doğu kısmına bir set yapılmış; ayrıca açılan bir tahliye kanalıyla göldeki fazla sular Yeşilirmak'a aktılmıştır. Böylece göl civarında bulunan köyler, kurutulmuş alanlardan yararlanmaya başlamışlardır. Balık ve yabani ördek avı yapılan, kamış elde edilen Kaz Gölü'nün eski doğal özelliğinin bütünüyle ortadan kalkmaması için tamamen kurutulmasından vazgeçilmiştir. Bkz. Ali Özçağlar, "Kazova'da Zirai Faaliyetlerin...", s. 309.

⁶⁵ *Kaz Gölü sulak alanında yaşayan canlı türleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Kaz Gölü Sulak Alan Biyolojik Çeşitlilik Araştırması*, T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 2013.

⁶⁶ *Kaz Gölü*, T.C. Orman ve Su İşleri..., Ankara 2013, s. 12.

kesimi 2002-2003 yıllarında yasaklanmıştır.⁶⁷ Göl; gerek kış göçmeni gerekse yaz göçmeni kuşların⁶⁸ önemli bir uğrak yeri niteliğindedir ve yaz göçmeni çok sayıda kuş alanda üreme yapmaktadır. Gölde yaşayan omurgalı hayvanlar içinde suya tam bağımlı veya yarı bağımlı çok sayıda tür vardır. Balıklar suya tam bağımlı türlerdir. Kaz Gölü'nde *Yaygın Sazan*⁶⁹ ve *Kızıl Kanat* olarak bilinen iki balık türünün örneklemesi yapılmıştır.⁷⁰

Kaz Gölü'ne yakın tarım arazilerinde daha çok buğday; buğdaydan sonra mısır, ayçiçeği, domates, kavun yetiştirilmektedir. Boş bırakılan tarlaların bir kısmı otlak ve mera olarak kullanılmaktadır. Kaz Gölü sınırları içerisindeki Şatroba, Çiftlik ve Tatlıcak köyleri çevresindeki arazilerde daha çok şeker pancarı ve sebze tarımı yapılmaktadır. Sulak alanı besleyen kaynakların kullanımında; Bahçebaşı ve Çayköy derelerinden gelen sular Haziran ayı sonlarına kadar çiftçiler tarafından arazilerini sulamada kullanılmaktadır. Haziran ayından sonra derelerden su gelişi olmamaktadır.⁷¹ Arazileri hem dağlık hem de ovada bulunan köylerden Üzümören Beldesi'nde ürün çeşitliliği daha fazladır. Ayrıca göl çevresindeki meralarda manda ve sığır gibi büyük baş hayvanlar otlatılmaktadır.⁷²

Ziraî faaliyetlerin gelişiminde, ovanın sulanması ile Yeşilirmak ve Kaz Gölü'nün taşkınlarının önlenmesi en büyük rolü oynamıştır.⁷³ 1945 yılında To-

⁶⁷ *Kaz Gölü*, T.C. Orman ve Su İşleri..., Ankara 2013, s. 15.

⁶⁸ Kaz Gölü'nde 108 farklı kuş türü gözlemlenmiştir. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. *Tokat İli Doğa Turizmi Master Planı 2013-2023*, s. 53-55. Kaz Gölü Sulak Alanı'nda daha önceki yıllarda yapılan çalışmalarda kaydedilen kuş türü sayısı 125 iken, 2013 yılında bu sayı yarılanmıştır. Kaz Gölü ve yakın çevresinde yayılış gösteren kuş türlerinin çoğunlukla sazlıkların arasında, küçük su birikintilerinde ve göl kenarındaki açık alanlarda dolaşarak beslenen balıkçıl türleri olduğu görülmüştür. Gölün orta kısımları sazlığın yoğun olması nedeniyle ördek, patka, kaz vb. yüzeyden beslenen türlerin bir arada yüzmesine imkân sağlayacak durumda olmadığından alandaki Anseriformes takımı türleri sınırlı sayıda gözlenmiştir. Bunlardan *Anğıt* bireyleri gölün kıyısında açık alanda toplu halde gözlenirken, *Yeşilbaş* ve diğer ördek türlerinin bireyleri gölün kıyısında kanalın genişlediği yerde yüzerken görülmüştür. Bu kanalı *Sakarmeke* ile az sayıdaki *küçük batağan* bireyleri kullanılmaktadır. Bu iki tür, ördek türleri kadar ürker olmadıklarından kanallarda dolaşarak beslenmekte ve zaman zaman gözlem kulelerinin yakınındaki insanlara daha yakın durabilmektedirler. Bkz. *Kaz Gölü*, T.C. Orman ve Su İşleri..., Ankara 2013, s. 18-31.

⁶⁹ Bu tür hakkında yapılmış bir çalışma için bkz. Mehmet Karataş, "Kazova (Tokat) Kaz Gölü Sazan (*Cyprinus carpio* L., 1758) Populasyonu'nun Üreme Özelliklerinin İncelenmesi", *Turkish Journal of Veterinary and Animal Sciences*, Cilt: 24, 2000, s. 261-265.

⁷⁰ Türkiye'de yayılış gösteren 25 kadar iki yaşamlı türünden Kaz Gölü'nde yalnız Ova Kurbağası = Su Kurbağası (*Pelophylca ridibundus*) saptanmıştır. Gölde, ayrıca, iki semender, iki kara kurbağası, iki su kurbağası ve bir ağaç kurbağasının yayılışının olduğu belirtilmiştir. Kaz Gölü'nde kirpiller ve sivriburunlu fareler (2 tür), yarasalar (2 tür), çeşitli kemirgenler (7 tür), yirticilar (1 tür) ve çift toynaklılar (1 tür) olmak üzere beş takıma ait 12 memeli hayvan türünün yayılış yaptığı görülmüştür. Gölün etrafındaki ağaçlık alanlarda Anadolu Sincabı (*Sciurus anomalus*) tespit edilmiştir. *Kaz Gölü*, T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı..., Ankara 2013, s. 18-31. Kaz Gölü zooplankton faunası ve fitoplankton florası tespit çalışmasında, zooplanktonik organizmalara ait 98 tür ve fitoplanktonik organizmalara ait 85 takson tespit edilmiştir. Kaz Gölü'ndeki planktonlar ve çeşitleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Esra Zaim, *Kaz Gölü (Pazar-Tokat) Planktonik Alg Florası*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2007; ayrıca bkz. *Kaz Gölü*, T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı..., Ankara 2013, s. 16-17.

⁷¹ *Kaz Gölü*, T.C. Orman ve Su İşleri..., Ankara 2013, s. 14.

⁷² *Kaz Gölü*, T.C. Orman ve Su İşleri..., Ankara 2013, s. 33.

⁷³ Kazova ve Niksar ovalarındaki bataklıklar nedeniyle yayılan sıtma ile mücadele, Niksar Kelkit Irmağı yatağının temizlenmesi ve çevresindeki bataklıkların kurutulması, 1870'teki ilk kuruta

kat'ın doğusunda eski Komana şehrinin yer aldığı Gümenek mevkiinde Yeşilirmak üzerine inşa edilen sulama regülâtörü ile Kazova'nın kuzey bölümünde kalan 8.000 hektarlık kuru tarım alanı sulanmaya başlamıştır. 1966 yılında Almus Barajı'nın hizmete girmesiyle, Yeşilirmak'ın akışı kontrol altına alınarak Kazova taşkınlardan korunmuş oldu. Bu baraj yapılmadan önce özellikle ilkbaharda taşan Yeşilirmak, etrafında bataklıklar oluşturmaktaydı.⁷⁴ Bu alanda içme ve kullanma suyu ihtiyacını karşılayacak miktarda yeraltı su kaynakları bulunmaktadır. DSİ tarafından 1958 yılından beri Kaz Gölü civarında drenaj, araştırma ve işletme olmak üzere çok sayıda sondaj kuyusu açılmıştır. Göl sulama açısından büyük önem taşımaya rağmen taban suyunun çok yüksek tuzlu olduğu tespit edilmiştir. Kaz Gölü'nün son zamanlarda su seviyesinin azalması nedeniyle bir bataklık görünümüne sahip olmaya başladığı gözlenmiştir. Bu durum uzaydan çekilen fotoğraflarla da tespit edilmiştir. Gölün iç kesimlerine doğru çok geniş bir alanda sızlıklar hâkimdir. Gölün çevresinde ise kavak ve söğüt ağaçlarına rastlanmaktadır.⁷⁵

Sonuç ve Değerlendirme

Bu yazıda, Kaz Gölü'nde Osmanlılar döneminde iki kez gündeme gelen ve sonuç alınamayan kurutma girişimi, bu girişimin başarısız olması üzerinde durulmuştur. Sivas Vilayeti Umumi Meclisi 1870 senesinde Kaz Gölü Bataklığı'nın kurutulması amacıyla İstanbul'daki hükümet organlarına ilk müracaatını yapmıştır. Bu müracaatta, bataklığın etrafına yaydığı kötü koku ve bu kokunun sebep olduğu hastalıklara dikkat çekmişlerdir. Gölü kurutma konusunda ilk öne sürdükleri çözüm Pazar'dan gelen suyun göle akıtılması, böylece gölün suyunun seviyesinin yükseltilip daha yüksek rakımda bulunan Yeşilirmak'a akıtılması olmuştur. İkinci çözümse Karakaya denilen taşlığın kırdırılıp açılan ayakla göl suyunun Amasya sınırlarında Yeşilirmak'a aktarılmasıydı. Neresinden bakılırsa bakılsın Kaz Gölü'ndeki temel sorun gölün içerisinde yer aldığı Kazova'da en alçak alanı oluşturması ve bu nedenle göl suyunun bir ayakla dışarı akıtılmasının önemli olduğuydu. Ayrıca projeyi destekleyenler gölün kurutulmasıyla elde edilecek arazinin satılmasıyla gerekli masrafların önemli bir kısmının karşılanacağına inanmaktaydı. Dönemin Sivas Valisi Ahmed İzzet Bey'in yaptığı inceleme ve oluşturulan bir keşif komisyonu bataklığın kurutulmasının o an için imkân dâhilinde olmadığı ve düşünülen çözümlerinse gerçeğe ve akla yatkın olmadığını ortaya koymuştu. Önerilen ilk çözüm yolu olan Pazar Suyu'nun bataklığa bağlanması ve bataklıktan bir su yoluyla Yeşilirmak'a su akıtılması göl seviyesinin Yeşilirmak'ın yatağına göre alçakta kalması nedeniyle coğrafi açıdan neredeyse imkânsızdı. İkinci çözüm yolu olan Karayaka taşlığının kırılması ise ihtiyaç duyulan 400 bin aemele, barut ve eşyaların doğuracağı maliyet yüzünden ekonomik açı-

girişiminden tam 70 yıl sonra, 1940 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin gündemine girmiştir. Bkz. CA.30.10.0.177.223.8 (29.08.1940) ve CA.30.10.0.0.158.112.6 (12.02.1940).

⁷⁴ Ali Özçağlar, "Kazova'da Zirai Faaliyetlerin Gelişimi", s. 309.

⁷⁵ DSİ, *Kazova-Turhal Ovaları Amenajman Raporu*, Sayı: 18, 19, 22, 23, 40, DSİ Etüd ve Plan Dairesi Başkanlığı, Ankara 1978.

dan engellere gebeydi. Ayrıca, başmühendis hazırladığı raporda geçici bir çözümden öteye geçmeyecek gölün etrafının ve uygun yerlerinin ağaçlandırılması fikrine yer verilmişti. Ağaçlandırma sayesinde göldeki kötü kokunun giderilmesi en azından ahali yardımıyla gerçekleştirilebilecek bir girişim olduğundan daha uygulanabilir bir proje olarak diğerlerine oranla daha öncelikli ve pratik görülmüştü. Kaz Gölü'nün kurutulması yolunda yapılan bu ilk girişim hakkında 1871 yılına kadar yazışmalar devam etmiş; girişim bürokratik engellere takılmış ve en nihayetinde Nafia Nezareti'nin eksiksiz bir harita ve yeni bir layiha isteğiyle askıda kalmıştır. Bataklığın kurutulması için gerekli masrafların ağırlığı da ilk girişimin sonuçsuz kalmasında önemli bir etken olmuştur.

Bataklığın kurutulması yolunda ikinci girişim 1890'da başlamıştır. Bu tarihte gölün ıslahı için tahmini olarak 450.000 kuruş nakit gerektiği; bunun 150.000 kuruşunun Tokat Belediyesi ve Ziraat Bankası'ndan karşılanmasının planlandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, bu paraya karşılık olarak bataklığın kurutulmasıyla elde edilecek arazinin karşılık gösterilmek istenmiştir. Bunun için de kurutulacak arazinin yedi sene öşür [aşar]den muaf tutulması planlanmıştır. Son olarak, bu iş için yerel bir şirket kurulması da düşünülmüştür. Ne var ki Nezaret Fen İşleri Müşavirliği Ziraat Bankası'na en başında teminat gösterilmediği müddetçe ilgili bankadan finansman sağlanmasının nizamla aykırı olduğunu söylemiş ve bataklıktan kazanılacak arazinin yedi sene öşürden muaf tutulmasını uzun bir süre olarak bulmuştur. Müşavirlik bataklık çevresinde yapılan keşfi ve haritaları yeterli bulmamıştır. Hatta bu yetersizlikten Başmühendis'i sorumlu tutmuş ve kendisine azarlama cezası verilmesini önermiştir. Bütün bunlara ek olarak ekte yolladığı ve bugün elde olmayan örnek rapor ve haritaya göre yeniden ve detaylı bir raporla düzgün çizilmiş bir bataklık haritasının gönderilmesinin önemli olduğunu belirtmiştir.

Zira, nezarete gelen harita, rapor ve söz konusu evraktan hiçbir şey anlaşılmadığı açıklanmıştır. 1890-1892 arasında devam eden yazışmalar bu ikinci girişimin başarısızlığında etkili olan bazı faktörleri ortaya koymaktadır. Bunlardan ilki Tokat Sancağı Mutasarrıfı tarafından bir şirket kurulmasına izin verilmesi; ancak bunun sözlü olarak yapılmasıdır. İkincisi kurulan şirketin daha işe başlamadan göl çevresindeki arazilerin tapularını toplaması ve bunun yöre halkını tedirgin etmesidir. Üçüncü olarak tedirgin olan halkın bir şikayetname ile İstanbul'daki yöneticilerden bataklığı kurutma işini durdurma talebinde bulunmasıdır. Dördüncü ve diğer önemli bir husus 1890'larda Sivas Valiliği yapan Mehmed Memduh Paşa'nın o tarihlerde teftişe tabi tutulması ve teftiş yapan Ziya Paşa'nın da valiyle sürtüşmesinde bu hususu kullanmasıdır.

Sonuç olarak, 1892 yılı itibarıyla gelinen nokta, bataklığın kurutulması çabalarının son bulmasıdır. Herhalde, 1940'lara kadar da bu iş bir daha gündeme gelmemiştir. Bataklık bu tarihten sonra yapılan işlemlerle ancak kontrol altına alınabilmiştir.

Kaynaklar

Yararlanılan Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Arşivleri (Eski usulde BOA-Osmanlı Arşivi; CA-Cumhuriyet Arşivi olarak kısaltılmıştır.)

Kaynak Kişiler

- KK-1: Uğur Erdem (Tokat Sulak Alanlar ve Doğa Koruma Şefi-Mühendis).
KK-2: İsmail Kaynar (Tokat İl Genel Meclisi Üyesi).
KK-3: Ethem Asıl (Çiftlikköy Sakini-1932 Doğumlu).
KK-4: Zeynep Asıl (Çiftlikköy Sakini-1932 Doğumlu).
KK-5: Gülden Asıl (Çiftlikköy Sakini-40 yaşında ilkokul mezunu).

Araştırma ve Başvuru Eserleri

ACİR, Nurullah vd.: “Drenaj Faaliyetleri Sonrası Kaz Gölü Çevresindeki Toprak Özellikleri ve Vejetasyonun Mesafeye Bağlı Değişimleri”, *III. Ulusal Toprak ve Su Kaynakları Kongresi 22-24 Ekim 2013-Tokat Bildiriler*, s. 626-633.

AÇIKEL, Ali: “Tanzimat Döneminde Tokat Kazasının İdari ve Nüfus Yapısındaki Değişiklikler (1839-1880)”, *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 27, Sayı: 2, 2003, s. 253-265.

_____: “Tokat Sancağının İdari Durumu ve Nüfus Yapısı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 14, S. 2, 2004, s. 331-359.

_____: “Tokat”, *TDVİA*, Cilt: 41, 2012, s. 219-223.

AKTAŞ, Esat: *XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Tokat Sancağı*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2009.

Dânişmend Gazi Destanı, Yay. Haz. Necati Demir, Niksar Belediyesi Yayını, Niksar 2005.

Dânişmendname, Yay. Haz. Necati Demir, Niksar Belediyesi Yayını, Niksar 1999.

DSİ, *Kazova-Turhal Ovaları Amenajman Raporu*, Sayı: 18, 19, 22, 23, 40, DSİ Etüd ve Plan Dairesi Başkanlığı, Ankara 1978.

Düstur, I. Tertib, Cilt: 3, 4.

Evliya Çelebi Mehmed Zilli ibn-i Derviş: *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Cilt: 3, Yay. Ahmed Cevdet, İkdam Matbaası, Dersaadet 1314.

İNALCIK, Halil: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, Cilt: I, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.

İNCEBAY, Hakkı - ULU, M. Emin: *Kazabad'dan Üzümlüören'e, Üzümlüören Belediyesi Kültür Yayını*, İstanbul 2007.

KARATAŞ, Mehmet: “Kazova (Tokat) Kaz Gölü Sazan (*Cyprinus carpio* L., 1758) Populasyonu'nun Üreme Özelliklerinin İncelenmesi”, *Turkish Journal of Veterinary and Animal Sciences*, Cilt: 24, 2000, s. 261-265.

Kaz Gölü Sulak Alan Biyolojik Çeşitlilik Araştırması, T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 2013.

Kaz Gölü, T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 2013.

KIRMIZI, Abdülhamit: “Şikâyet Tezâyüd Etmekte: Memduh Bey’in Sivas Valiliğinde Ermeni Politikası”, *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri (21-25 Mayıs 2007)*, Cilt: 1, Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını, Sivas 2007, s. 361-376.

KURŞUN, Zekeriya: “Mehmed Memduh Paşa”, *TDVİA*, Cilt: 28, Ankara 2003, s. 495-497.

KUZUCU, Kemalettin: “Ahmed İzzet Paşa’nın Edirne Valiliği”, *Edirne’nin Fethinin 650. Yılı Sempozyumu (4-6 Mayıs 2011) Bildirileri Kitabı*, Trakya Üniversitesi Yayını, Edirne 2012, s. 163-184.

LENNEP, Van - JOHN, Henry: *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. 1-2, John Murray, London 1870.

MERAL, Şükrü: *Tokat Vilayeti, Sıhhi ve İçtimai Coğrafyası*, T.C. Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaleti Yayını, Ankara 1938.

ÖZÇAĞLAR, Ali: “Kazova’da Zirai Faaliyetlerin Gelişimi”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 32, Sayı: 12, 1988, s. 307-318.

_____ : “Kazova ve Çevresinde Eski Yerleşmeler”, *Coğrafya Araştırmaları*, Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu, Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu Yay., Sayı: 3, 1991, s. 61-78.

_____ : “Kazova’nın İklim Özellikleri”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 35, Sayı: 1, 1991, s. 219-251.

ÖZKAN, Ela: “Harput Valisi Hacı Ahmet İzzet Paşa”, *Uluslararası Harput’a Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu (Elazığ 14-16 Mayıs 2015)*, s. 469-477.

SAFİ, Sevda: “Kazova’da Su Kullanımı ve Vejetasyon Durumunun Landsat 5-Tm Uydu Görüntüleri Yardımıyla Değerlendirilmesi”, *III. Ulusal Toprak ve Su Kaynakları Kongresi 22-24 Ekim 2013-Tokat Bildiriler*, s. 634-639.

Salname-i Vilayet-i Sivas, Sene 1298/1880; 1308/1890; 1325/1907.

SARAÇOĞLU, Hüseyin: *Bitki Örtüsü, Akarsular ve Göller*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul 1990.

STRABON: *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*, Çev. Adnan Pekman, 4. Baskı, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000.

ŞAHİN, Mustafa - KARABACAK, Yusuf: *Coğrafi, Tarihi, İdari, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Zile*, Tofset Matbaacılık, Tokat 2005.

ŞİMŞİRGİL, Ahmet: *Osmanlı Taşra Teşkilatında Tokat (1455-1574)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1990.

TEKDEMİR, Aziz: “Tanzimat Dönemi Nafia Nezareti”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2011, s. 109-132.

Tokad Vilayeti, Tokad Kasabası Hakkında Malumat, Tokad Himâye-i Etfal Cemiyeti Neşriyatı, Vilayet Matbaası, Sivas 1926.

Tokat İli Doğa Turizmi Master Planı 2013-2023.

ZAİM, Esra: *Kaz Gölü (Pazar-Tokat) Planktonik Alg Florası*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2007.

TÜRK İSLAM DEVLETLERİNDE TIP İLE DİĞER BİLİMLER VE YORUMLAMALAR

Prof. Dr. Ayşegül Demirhan ERDEMİR*

Öz

Türkler, İslamiyet'i kabul ettikten sonra tıp ve diğer bilimlerde büyük çalışmalar yaptılar. Bu dönemde İbni Sina, Farabi, Razi gibi bilim insanları tıpta ve diğer bilimlerde ilerlemeler gösterdiler ve birçok kitap yazdılar.

Bu gelişmelere örnek olarak İbni Sina verilebilir. Bu ünlü hekim, hem tıpta, hem de matematik, astronomi gibi alanlarda büyük çalışmalar yaptı. Onun "Kanun" adlı eseri çok önemlidir. Bu eser, önemli orijinal bir tıp kitabı olarak bilinir. "Kanun" batıda çeşitli üniversitelerde Latince'ye çevrildi.

Tıp eski Türk devletlerinde bazı orijinal özellikler gösterdi. Nabız ve ateş kontrolü, idrar incelemesi gibi tanı ve tedavi uygulamaları iyi idi. Bazı ilaçlar ve mistik tedaviler, hastalıkların tedavilerinde kullanıldılar. Tıp eğitimi usta-çırak şeklinde idi.

Büyük Selçuklu Devleti'nde bilimsel kitaplar Arapça yazıldı ve bu dönemle ilgili yazma eserler bazı tıbbi bilgiler ve tedaviler içerirdi. Ayrıca bazı hekimler Selçuklu tıbbını geliştirdi.

Hekim Ebu İbrahim Seyid Zeyneddin İsmail Curcani (öl. M.S. 1135), "Zahire-i Harzemşahi" adlı tıbbi bir kitap yazdı. Bu kitap on bölümdür ve farmakolojik bilgiler içerir.

Hekim Ebu İbrahim Seyid Zeyneddin İsmail Curcani (öl. M.S. 1135), "Zahire-i Harzemşahi" adlı tıbbi bir kitap yazdı. Bu kitap Mumin b. Mukbil tarafından "Zahire-i Muradiye" ismiyle ve "Murad the Second (1421-1451)" adına çevrildi.

Ayrıca Selçuklular askerî tıba büyük önem verdiler. Kırk deve ile taşınan seyyah bir askerî hastane, Sultan Melikşah döneminde Selçuklu ordusunda kuruldu.

Anadolu Selçuklu Devleti de hastaneler, tıp okulları, çeşitli sosyal yardım kuruluşları ve kaplıcalar gibi sağlık kuruluşları kurdu. Bunlar orijinal mimari kuruluşlardı. Bu durum, Anadolu Selçuklu hastanelerinde hem hasta tedavi edildiğini, hem de hekimlerin eğitildiğini gösterir.

* Tıp Etiği, Tıp Hukuku ve Tıp Tarihi Derneği Başkanı, Maltepe Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı.

Tıp ve diğer matematik, astronomi vb. gibi fenni bilimler İslam Dünyası'nda, usta-çırak şeklinde öğretilirdi. O dönemde Anadolu'da bağımsız eczaneler olmasına rağmen, herbalistler vardı. Her hastanede bir eczane bulunurdu.

Anahtar kelimeler: Tıp Tarihi, İslam Tıbbı, Hastaneler.

Medicine And Other Sciences In The Turkic Islamic States And Comments

Abstract

Turks made great studies in medicine and in other sciences after their acceptance Islamic religion. In this period, Ibn Sina, Farabi etc showed great developments in these sciences. Ibn Sina can be given as an example. This famous physician made great studies in both medicine and some sciences such as mathematics, astronomy etc.

Medicine showed some original characteristics in the old Turkish states. The procedures of diagnosis and treatment such as the control of heart and fever, the examination of urine, progressed quite well. Some drugs and mystical methods were applied in the treatments of the diseases. The education of the medicine was in the form of instructor-apprentice.

Scientific books were written in Arabic in the Great Seljukian State and the manuscripts with regard to that period contained some medical knowledge. Moreover, some physicians developed Seljukian medicine.

Physician Ebu İbrahim Seyid Zeyneddin İsmail Curcani (the date of his death is 1135 A.D) wrote a medical book, called "Zahire-i Harzemshahi". This book consists of front chapters and it contains pharmacological knowledge. This work was translated by Mumin b. Mukbil into Turkish by the name of "Zahire-i Muradiye", in behalf of "Murad the Second (1421-1451)".

Furthermore, Seljukians generally gave a great importance to military medicine Thus, an ambulant military hospital that was carried by Forty camels, was found in Seljukian armies in the period of Sultan Melikşah.

The state of Anatolian Seljukian State, also built health foundations such as hospitals, medical schools, various foundations of social help and thermal springs. These were original architectural buildings. It shows that both patients were treated and the physicians were trained in Anatolian Seljukian hospitals.

Furthermore, medicine and other sciences such as mathematics, astronomy was taught in the form of instructor-apprentice as in the Islamic world. Herbalists were found in Anatolia at that time and although independent pharmacies weren't established. A pharmacy was found in every hospital.

The 93 War and Balkan Disaster were the two important events that not only threatened the Ottoman Empire itself but also led to a migration case which was a social issue.

Keywords: History of Medicine, Islamic Medicine, Hospitals.

Giriş

Zaman içinde gelişen bilgi birikimi ile insan kendisini evrenin bir parçası olarak gördü ve evrenle kendisi arasında belli bağlar kurmaya çalıştı ve gök-sel olan, yani gök cisimlerinin hareketlerini incelemeye başlayarak kendisi ile evren düzeni arasındaki ilişkiyi bulmaya çalıştı. Bu arada, evrenin düzeni onu etkiledi ve gök cisimlerinin kendi durumunu ve geleceğini yönlendirdiğini düşünerek, onlar hakkında bilgi sahibi olmak suretiyle kendi durum ve geleceği

hakkında bilgi edinmeye çalıştı. Bu şekilde ilkçağlarda olduğu gibi ortaçağ İslam Dünyası'nda da astroloji çalışmaları şekillenmeye başladı.

Ancak evreni bir bütün olarak (makrokosmos) kavramaya çalışan insan kendisini onun bir küçük modeli olarak (mikrokosmos) kabul etti. Doğa düşünürlerindeki evreni bütün olarak kavrama çabası, evrenin içinde yerinin belirlenmesi ve ondan benzer ve farklılıklarının ortaya çıkarılması çabalarına dönüştü. Evren sonsuzdur ve insan ise geçicidir. İnsan doğar, büyür ve ölür. Yani insan değişkendir ve sürekli değişim içindedir. Ancak evren daima uyum içindedir.

Bu anlayış, bir taraftan insanların gök cisimlerine Tanrılık vasıflarını vermesine ve kendilerinin onlara göre durumlarını belirlemeye çalışmasına neden oldu. Onlara ibadet ettiler ve kurbanlar adadılar. Onlar evren düzeninden sorumludurlar ve insanların hastalık ve sağlıkları ve kendileriyle evren arasındaki ilişkilerine bağlıdır. Bunların içinde en önemli yer, Güneş'e aittir.

Böylece insanlar araştırmalarıyla bir taraftan sağlıklı kalabilmek için hastalıkların tedavisi ile ilgilenip onları ortadan kaldırmak için çareler aradılar ve diğer taraftan da yaşamı uzatma yollarını incelediler. Gök cisimlerinin çok iyi düzeni ve uyumu, insanı çok iyinin ne olduğu konusunda araştırmaya sevk etti. Eğer gök cisimleri mükemmelse, yeryüzünde mükemmele en yakın olan "altındır". Dolayısıyla mükemmel madde, *el-iksirin* elde edilmesinde altın sıkça kullanıldı.¹

Bu çalışmalar zaman içinde bir taraftan kimya çalışmalarının temelini oluştururken (iatrokimya çalışmaları şeklinde), diğer taraftan da tıp ve onun yan dalları veya destek dalları olarak kabul edebileceğimiz eczacılık gibi alanlara yeni boyutlar kazandırdı. Canlı ve cansız bütün olarak kavramaya çalışan iatrokimya anlayışı, yapıyı, dolayısıyla fonksiyon ve hastalıkları fizik ve kimya bilimleri kurallarına göre açıklamaya çalıştı ve sonuçta tedavide kullanılacak olan maddelerin de inorganik kökenli olmasının gerektiği sonucuna vararak, bugünkü eczacılığın temelini attı.

Bu arada ortaçağda İslamiyet döneminde yalnızca tıp alanında değil, aynı zamanda astroloji, fizik, matematik gibi alanlarda da bazı çalışmalar yapıldı. İslamıktan önceki çalışmaların, İslamıktan sonra çok daha ileri gittiğini görmekteyiz.

Başlangıçtan XIV. yüzyıla kadar olan Türk Tıp Tarihi İslamıktan önce ve sonra diye ikiye ayrılır. XIV. yüzyıl ise Osmanlı-Türk tıbbının başladığı dönemdir.

İslamıktan Önce Türklerde Tıp ve Diğer Bilimlere Genel Bir Bakış

Türkler İslamiyet'ten önce "Gök Dinini" kabul ettiler. Devletin başı aynı zamanda Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisidir. Toplumda belli bir hiyerarşi bulunurdu ve imtiyazlı bir aristokrat sınıfı şekillenmişti. Hiyerarşi içinde köle sınıfı da vardı.

¹ E. Kahya - A. Demirhan Erdemir, *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000, s. 56.

Bu dönemde Hunların demiri, silah yapımında kullandıkları görülmektedir. Kazılarda bulunan ok uçları vb. bunu kanıtlar. Ayrıca hayvan kemiği, yay ve süs eşyası yapmakta yaygın bir şekilde kullanıldı. Bronzu da yaygın bir şekilde kullanan Hunlar onu daha çok bıçak, balta, zincir ve kazma gibi ziraat aleti yapımında kullandı. Ayrıca kabartma resim yapmakta da kullandıkları bilinir.

Hunlar dokuma yapmayı biliyorlardı ve bunun için yünün ve pamuğun yanı sıra ipeği de çeşitli dokuma işlerinde kullandılar.

Yapılan arkeolojik araştırmalar, Çinlilerle yakın temas içinde olup, onların kültürlerinden etkilendiklerini göstermektedir. Örneğin Çin'den alınma ayna, kumaşlar, hatta Çince kitabelerle diğer kültür malzemeleri, onların ne kadar Çin etkisinde kaldıklarına işaret eder. Yine bu kazılarda Hunlarda saban demiri ve sulama kanallarına rastlanmaktadır. Buradaki malzemeler, bu dönemde Çin kültürünün Hunlar üzerinde kendisini hissettirdiğini göstermektedir.²

Bu dönemde Türklerin ölümlerini yüksek yerlere gömdükleri belirlenmektedir. Dolayısıyla birçok ölü günümüze kadar bozulmadan kaldı. Ayrıca, bu dönemden kalan prens mezarlarının, iki bölümden meydana geldiği ve bir dehlizden geçilerek asıl ölünün bulunduğu bölmeye gelindiği belirlenmektedir. Ölünün üstü dikkatle muntazam bir kalasla kapatılırdı ve altın plaka ve ipeklerle kapak süslenirdi.

Mumyalanmış ölümlere de rastlanmaktadır. Bozulmadan bugüne kadar gelebilmesinin sebeplerinden biri de bu olmalıdır. Ölünün vücudu T şeklinde açılarak, içindeki daha çabuk bozulabilecek organlar çıkarılır ve tekrar açılan kısım dikilerek kapatılırdı.

M.Ö. VIII. yüzyıldaki arkeolojik araştırmalar mumyalamanın Türklerde bir gelenek olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak sadece Eski Mısırlılarda değil, Eski Türklerde de bu geleneğin yaygın olduğu görülmektedir.

Göktürkler halk sağlığına da önem verirlerdi. Bu durum tıp tarihi açısından çok önemlidir. Nitekim Göktürkler tarafından açılmış sulama kanallarının izleri de Rus arkeologları tarafından bulunmuştur. Bunlardan *Tötö Kanalı* on kilometredir. İşlenmesi son derece güç kayalık bir alanda açılarak iki vadiyi birleştiren ve yüksek bir matematik bilgiyle yapılan bu kanal, halk sağlığı ve temizlik açısından çok önemlidir.

Bundan başka iklime uygun giyim de bu ülkede halk sağlığına verilen diğer bir önemi gösterir. Göktürklerin kayalar üzerine yaptıkları resimlerden giysileri hakkında da bilgi edinilebilir. Bunlar, çizme, pantolon ve uzun kaftan giyerler, sakal temizliğine önem verirlerdi.

Başlarına kürkten yapılmış börk, savaş sırasında tulga takarlardı. Pantolon ve ceketin Türkler tarafından Avrupa'ya sokulduğu da bilinmektedir.

Madencilikte ve özellikle demircilikte çok ileri olan Türkler, bu madenlerden ilaç kapları da yaparlardı. Altay ve Sayan dağları, Türk demir madenle-

² A. D. Erdemir, *Tıp Tarihi*, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul 2014, s. 99.

rinin bulunduğu bölgelerdi. Göktürkler dönemine ait Türk demir ocakları ve dökümhaneleri de bulundu.

Hayvansal drogları ilaç olarak da kullanan Türklerin diğer bir geçim kaynakları da hayvancılıktı.

Bu dönemde Türk tıp tarihi açısından önemli bir konu da adli tıpla ilgili sorunlardı. Evli bir kadına tecavüzün cezası idamdı. Bir genç kıza tecavüz ise, genç kız evlenmeyi kabul etmezse yine idamdı. Soylu genç kızlar, halktan erkeklerle evlenmezlerdi.

Göktürklerin beslenme hijyeni açısından da bazı özellikleri vardı. En çok yenilen yemekler, börek, kaymak, bal, tatlı idi. Herkes günde iki kez et yedi. Az ekmek yiyen Türkler, bekletilmiş kısırak sütünden yapılan kıymız içerlerdi. Kıymız, Türkler arasında çok kullanılan bir içkidir. Bu içki biraz ekşi ve sarhoşluk verici etkiye sahiptir. Bu bakımdan yalnız Göktürklerde değil, birçok Türk toplumunda kıymız kullanılırdı.

Türklerde yemekten sonra ellerin yıkanması ve temiz havlular kullanılması da halk sağlığına verilen önemi gösterir.³

Türklerde, doğal olarak, insan ve insan sağlığı büyük önem taşımıştır. Ancak şu kadarını da belirtmek gerekir ki, diğer uygarlıklarda olduğu gibi, insan doğa ve evrenle ilişkili olarak ele alındı. İnsan doğanın ve evrenin bir parçasıdır. Dolayısıyla astroloji, astronomi, alşimi ve biyoloji bilimleri büyük önem taşır. Bunun en güzel örneği yıldızlarla ilgili çalışmalar, madenlerle ilgili erken tarihli bilgilerdir.

Göktürklerden kalma eserler arasında sunaklar, heykeller, balbal taşları vb. eserlere de rastlanmaktadır. Onların en önemli eseri şüphesiz ki, *Orhon Abideleri*'dir. Onların yanındaki iki mezarın *Bilge ve Kültigin Kağan*'a ait olduğu sanılmaktadır. Bu eserler taşlar üzerine yazılmış bir tarih, devlet adamının milletle hesaplaşması, Türk töre, uygarlık ve kültürünün güzel bir örneğidir. Bu metinlerden biz sosyal hayat ve askerlik düzeni hakkında bilgi ediniyoruz.

Orhon Abideleri'nden biri *Bilge Kağan* zamanında 734 yılında dikildi. Onun yanında başka kitabeler de bulunmaktadır. *Orhon Kitabeleri*'nin önemi, Türk adının ilk defa geçtiği yazılı belgeler olmasıdır. *Kültigin Abidesi*, devletin güçlenmesini sağlayan bir devlet adamı olan *Bilge Kağan*'ın methiyesi gibidir. "Varlıklı ve zengin millet üzerine oturdum; İşte aşsız, dışta donsuz, düşkün, perişan bir milletin üzerine oturdum. Küçük kardeşim Kültigin ile konuştuk. Babamızın, amcamızın kazandığı milletin adı, sanı kaybolmasın diye Türk Milleti için gece uyumadım, gündüz durmadım. Küçük kardeşim Kültigin ile iki şad ile de yite kazandım. Öyle kazanıp bütün millete ateş, su kılmadım."

Kitabenin Kuzey Doğu cephesinde ise *Kültigin*'in koyun yılında, on yedinci günde uçtuğu söylenir. Buradaki ifadeden onların *On İki Hayvanlı Türk Takvim*'ni kullandıklarını belirleyebiliyoruz. Burada kullanılan alfabe Türk alfabesidir. Onlar Orhon alfabesiyle birlikte, Çin alfabesini de kullandılar.⁴ Ayrıca erken dönemlerde Sanskrit alfabesini de kullanmış oldukları bilinmektedir.

³ B. N. Şehsuvaroğlu - A. D. Erdemir - G. Cantay, *Türk Tıp Tarihi*, Bursa 1984, s. 97.

⁴ B. N. Şehsuvaroğlu - A. D. Erdemir - G. Cantay, Not. 3'de, a.g.e., s. 43.

Bunların dışında Göktürklerin kullandıkları madeni kapların üstünde, ayrı şekilde Göktürk yazısı görülmektedir. Ayrıca çeşitli buluntular, giysiler, kullandıkları aletler, silahlar, hayvanlara ilişkin alet ve edevat, bize onların kültür ve tekniği hakkında bilgi vermektedir. Bu malzemelerden biz onların at beslediklerini, atın onlar için önemli bir hayvan olduğunu, onların özellikle de demiri çeşitli aletlerin yapımında başarı ile kullandıklarını belirlemektediriz. Demiri özel olarak muamele ederek, çelik yapmasını biliyorlardı. Pülük ve kürek onların ziraatla meşgul olduğunu göstermektedir. Bu dönemde yapılmış olan *Tötö Kanalı* on km. kadardır ve bu kanala bağlı su dağıtma şebekesi vardır.

Göktürkler zaman içinde biraz Kırgız, biraz da Uygur kültürü etkisine girdiler. Kırgızların ise arpa, yulaf yetiştirdikleri, koyun, besledikleri, çam, söğüt, kayın, karaçam gibi bitkileri tanıdıkları görülmektedir. Madenlerden, altın, gümüş, kalay ve demiri çeşitli gayelerle kullanmışlardır. Demirden saban yaptıkları ve demiri çok gayeli olarak kullandıkları bilinmektedir. Kürklü hayvanların kürklerinden de yararlanmışlardır.

Göktürkler başlangıçta yerleşik bir yapıya sahiptiler; Kırgızların da yerleşik yapıda olduğunu söyleyebiliriz. Onlar *Uygur Yazısı*'ni kullandılar. Ayrıca Göktürk alfabesiyle yazılmış M.S. VI. ile IX. yüzyılda bazı belgelere de rastlanmaktadır.

Göktürkler, *On İki Hayvanlı Türk Takvimi* kullanıyorlardı. Bu takvim aynı zamanda Çin'de ve Hindî Çini'de bazı bölgelerde bugün de kullanılır. Bu takvime göre, bir yıl hayvanların adlarıyla anılan on iki aya ayrılmaktaydı.⁵ Aynı zamanda bu adlar birer yıla da işaret etmekteydi. Bir başka ifade ile Türkler on iki devrelik bir birimde kullanılmaktaydılar.

Bunlar:

- 1- Sıçan
- 2- Ud (Sığır)
- 3- Bars (Pars)
- 4- Tavişgan (Tavşan)
- 5- Lu (Ejder)
- 6- Yılan
- 7- Yond (At)
- 8- Koy (Koyun)
- 9- Biçin (Maymun)
- 10- Taguk (Tavuk)
- 11- İt (Köpek)
- 12- Tonguz (Domuz)

Bu takvime göre, bir gün, bir yıla paralel olarak on iki eşit parçaya ayrılırdı. Her birine çağ denir. Her bir çağ da yukarıda verilen hayvan adlarıyla anılır. Bir çağ, iki saat ve sekiz kehtir. O halde, bir saat dört kehtir. Gün, gece yarısı başlar. Bütün devri hareketlerin başlangıcı sıçan çağının ortasıdır.

⁵ E. Kahya - A. D. Erdemir, Not. 1'de, *a.g.e.*, s. 56-57.

Göktürklerin halk sağlığına büyük önem verdikleri bilinmektedir. Bunun en güzel örneği, sulama kanallarıdır. Ayrıca, temizliğe önem verdikleri, yine giysileri ve besinleri konusunda da onların ne kadar dikkatli davrandıkları anlaşılmaktadır. Onlar iklime uygun olarak, soğuk olan yörelerde börk, çizme, pantolon giyerlerdi.

Besin olarak, daha çok bal, süt ve süt ürünlerini yaygın bir şekilde kullandılar ve bunların yanı sıra ete beslenmelerinde büyük önem verdiler. Türkler ayrıca, at sütünden yapılan kıymız sütlü bir içki içiyorlardı. Bu içki sadece Göktürklerde değil, diğer Türk boylarına mensup halk tarafından da yaygın olarak kullanılırdı.

Göktürkler çeşitli hastalıklar için, daha çok değişik bitkilerden yaptıkları ilaçları kullandılar. Bunların pek çoğu yabani yerel bitkilerdir. Ayrıca reçetelerde hayvansal droglara da rastlanmaktadır.⁶

İslamlıktan Sonra Türk İslam Devletlerinde Tıp ve Fen Bilimleri Uygurlarda Tıp ve Fen Bilimleri

Büyük Hun Devleti'nden itibaren Orhon ve Selenga Nehri kıyılarından Aral Gölü kıyılarına kadar yayılan ve zaman zaman muhtelif adlarla anılan bir Türk kavmine rastlıyoruz. Kendilerine *Dokuz Oğuz* adı veren ve daha sonra da Göktürklerden kendilerini ayıran bu grup Uygur Devleti'ni kurdular. Zaman içinde yaşadıkları yerlerin kendilerini tatmin etmemesi sonucunda güneye doğru indiler. Uygur Devleti 744'de Orhon Nehri üzerinde kuruldu ve 840 yılına kadar bağımsız bir devlet olma özelliğini sürdürdü.

Uygurlar, Mani Dini'ni benimsediler ve bu dinin yayılması için canla başla çalıştılar. Genel kanaat odur ki, bu din onların gevşemesine neden oldu. Zaman içinde Uygurlar *İslamiyet*'i kabul ettiler.

Ancak şu kadarı bilinmektedir ki, genellikle Türkler arasında yaygın din o dönemde, *Şamanizm*'di. Uygurların *İslamiyet*'i kabul etmeleriyle, Horasan, Buhara ve Semerkant gibi zamanlarında büyük önem taşıyan Türk şehirleri İslam Dünyası'nın bir parçası haline geldi. Dolayısıyla orada bulunan bilgin düşünürlerin faaliyetleri de, İslam Dünyası'nın şemsiyesi altındaki bilimsel faaliyetlerin bir parçası oldu.

İslamlıktan önce Türkler, çok Tanrılı bir dine, yani *Şamanizm*'e inanıyorlardı. Bu din, bir çeşit totemizm, başka bir deyimle bir doğa dini idi. Doğa dininde, gökyüzü, güneş, ay, yıldızlar, yeryüzü, hayvanlar, kutsal bir varlık olarak kabul edilirdi. İnanişeye göre bunların her birinde bir ruh, bir melek saklı idi. Göz Yüzü Tanrısı baş Tanrı olup, Tan'dan gelen bir kelime olan *Tangrı* denirdi. Çinliler *Ti*, Hintliler *Dyon Pitar*, İranlılar *Ahura*, Yunanlılar ise *Zeus* adını verdiler. Büyük anne olan Yeryüzü Tanrıçası ise *İstar*, *Cybele*, *Demeter*, *Ceres*, *Afrodite*, *Venus* gibi adları zamanla alarak yaygınlaştı.

Ancak Türklerin ruhlarında büyük bir mistikçilik vardır. Nitekim bu durum, Türklerde telkinle tedaviyi, yani psikoterapiyi de ön planda tuttu. Bu mistikçilik nedeniyle çok Tanrı'dan tek Tanrı'ya yöneldiler ve tek Tanrılı başka

⁶ A. D. Erdemir, Not. 2'de, a.g.e., s. 67.

dinleri de bu dönemlerde tanıyan Türkler olduysa da büyük çoğunluk, İslam-
lığa yöneldi.

Uygurların kendi yazıları vardı. Ancak Çin yazısı da zaman zaman kulla-
nıldı. Daha sonra Moğolların da Uygur yazısını kabul ettikleri görülmektedir.
Resim, minyatür, edebî ve bilimsel kitaplar açısından çok zengin olduğu gibi
matbaacılıkta da çok gelişmişti. Nitekim matbaacılıkta portatif tahta harfler
kullanılırdı.

Bu arada Uygurlar maden işlerinde ileri idiler. Özellikle de demiri kullanı-
yorlardı. Onların maden kömürünü bildiği söylenir. Bir Çin kaynağında şöyle
bir bilgi ile karşılaşırız: “*Ağzından alev çıkan dağın eteğinde, siyah taşlar ve
kumlar bulundu. Uygurlar bu siyah taşları odalarında yaktılar.*” Onların ayrıca
nişadır ticareti yaptığı bilinmektedir. Onu tatar tuzu diye adlandırdılar.

Uygurların tıbbı daha çok halk hekimliği şeklinde idi. Halkın inançları ve
gelenekler tıp bilgisinin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Zaman zaman
ele geçen yazılı belgeler de bu görüşü doğrulamaktadır.

Orta Asya’daki Türk boylarının tıpla ilgili bilgileri daha çok halk hekimleri
sınırları içinde kalıyordu.

Her ne kadar tedavi esas itibarıyla halk hekimliğine dayalı olarak yürütül-
mekte ise de, tedavinin de dört unsur, dört hilt ve dört mizaç teorisine dayan-
dığı belirlenmektedir. Bu dört hilt, kara safra, sarı safra, balgam ve kandır.
Dört hilt arasındaki denge bozulduğunda hastalık meydana gelir.⁷

Uygurlardan günümüze kadar geldiği bilinen yegâne tıp eseri, I. Tufan Se-
feri’nde Dakyanus’ta bulunan TID 120 numara ile sınıflandırılan Uygur harf-
leriyle yazılmış kitaptır. Bu eserde körlük, göze pus inmesi, gece körlüğü gibi
çeşitli göz hastalıkları, baş ağrısı, kulak hastalıkları, burun hastalıkları, ağız
hastalıkları (ağız kasları felci ve diş hastalıkları gibi), sesle ilgili hastalıklar
(boyun hastalıkları), solunumla ilgili hastalıklar, kalp hastalıkları, meme has-
talıkları, kulunç çeşitli vücut ağrıları, deri hastalıkları (siğil, cüzam vb.), ke-
mik hastalıkları, kadın hastalıkları, çocuk ve doğumla ilgili hastalıklar, cinsel
organ hastalıkları (iktidarsızlık, kısırlık, bazı urlar), zihin hastalıkları (divane-
lik, sarhoşluk vb.) hakkında bilgi bulunmaktadır.

Uygur metinlerinin ilginç yanlarından birisi metinlerdeki tıbbi terimlerdir.
Onlar örneğin guatr için buk, bukuk terimini kullandılar.

Uygur metinlerinde verilen açıklamalarda kızamık ve çiçekle ilgili açıkla-
malara rastlamaktayız. Özellikle, sonucu genellikle ölümle biten ya da başta
göz olmak üzere, organlarda kalıcı zararlar yapabilen çiçek hastalığı ile ilgili
ilginç açıklamalar bulunur.

Bilindiği gibi, Türkler erken tarihten itibaren çiçeğe karşı aşı uygulaması
yaptılar. Aynı paralelde uygulama Çin’de de görülmektedir. Bu tatbikatta kul-
lanılan, insan çiçeğinin yaralarından alınıp, kurutulmuş ve genellikle ceviz
kabuğu içinde saklanan kabuklardır. Çiçek salgını görüldüğünde, bu kabuk-
lar dövülüp, sulandırılarak ve tercihen de kol çizilerek çizilen yere sulandırıl-
mış olan mikroptan biraz konur. Hasta nispeten zayıflamış mikrop dolayısıyla

⁷ E. Kahya - A. D. Erdemir, Not. 1’de, a.g.e., s. 78.

çiçek hastalığını normal yoldan çiçeğe rastlamış olan kişilerden daha hafif olarak geçirir.

Uygurlarda gelişmiş bir halk tıbbı olduğu bazı belgelerden anlaşılmaktadır. Ancak Uygurlarda dönemine göre oldukça ileri gitmiş pozitif bir tıp anlayışı vardı ki, bu durum mistik tıp anlayışına göre çok daha fazla gelişmişti. Tıp öğretimi o dönemin geleneğine uygun olarak usta-çırak şeklinde yapılırdı.

Uygurlar, ilaç hazırlama ve kullanma sanatında da ileri idiler. Safra, idrar, kuş etleri, yılan derisi gibi hayvansal, soğan, sarımsak, turp, çeşitli otlar gibi bitkisel ve çeşitli madensel droglar kullanılırdı. İlaçları balla kıvamlandırılan Uygurlar, yaralara nişadır ve küflü peynir karışımı sürerlerdi.

Müslüman Uygurlar arasında edebiyat da gelişmişti. Ayrıca bu devlet san'ata da çok önem verirdi. Nitekim Karahanlıların vezirlerinden *Yusuf Has Hacip* tarafından 1069'da yazılan "*Kutadgu Bilig*" adlı değerli kitap, Uygurların sosyal durumlarından söz ederken hekime de değinir. Bu duruma göre bu eserde sosyal sınıflar şöyle sıralanır: *Kara-halk, tabukçu-memur, satıkçı-tüccar otakçı-laik hekim, efsuncu-ruh hekimi, müneccim, vezir, subaşı-komutan, bitikçi-mektupçu.*

Bu sınıflar arasında hekim üst düzeyde bir meslek mensubudur. Ayrıca bu kitap, *efsuncu* denen ruh hekiminin cinlerden ileri gelen ruh hastalıkları ile uğraştığını belirtir. Bu arada *otakçı* denen pozitif hekim ile *efsuncu* denen ruh hekimi arasındaki farkı belirtir.

Uygurlar, günümüze kadar gelebilen tıbbi folklor bilgileri bıraktılar. Bugün bile Anadolu Türklüğünde yaşayan birçok tıbbi ve farmakolojik bilgilerin kaynağı Uygurlardır.

Bu konudaki kaynaklar ise eski Türklerden kalan ve günümüze gelen dokümanlar ve halk arasında babadan oğula geçerek gelen bilgilerdir. İşte Uygur Türklerinden de bu konuda bazı halk bilgileri kalmıştır.⁸

Tolunoğulları'nda Tıp

İlk Müslüman Türk devletlerinden olan *Tolunoğulları*, Dokuzgöz Türklerinden *Ahmed İbn Tolun* (868-884) tarafından kuruldu. Arapça kitaplarda adı *Ebul-Abbas Ahmed bin Tolun* olarak geçer.

Bazı tarihçilere göre Bağdat'ta, bazılarına göre ise Samarra'da 20 Eylül 835'te doğan *Ahmed İbn Tolun*, bu devleti Mısır'da kurdu. *Tolunoğlu Ahmed*, doğruluk, merhamet ve bilgiçlik sembolü idi. Babası, Oğuz boylarından bir Türk olan *Tolun* idi. İslam Halifesi *el-Me'mun* zamanında Türkistan'daki bir savaşta, Abbasilere yenik düşerek, halifenin sarayına getirildi ve yüksek görevler verildi.

İşte *Tolun*'ün oğlu *Ahmed İbn Tolun* da bir asker olarak geldiği Mısır'da 12 Eylül 868'de *Halife el-Mu'tez* tarafından Mısır Genel Valiliği'ne atandı. Halifeye ancak ad olarak bağlı olan *Ahmed İbn Tolun*, Suriye, Lübnan, Filistin ve Bin-gazi'yi egemenliğine alarak genişledi.

⁸ A. D. Erdemir, Not. 2'de, *a.g.e.*, s. 78-82.

Ahmet İbn Tolun, Mısır'da tıp alanında bazı yenilikler yaptı. Kahire'de, Fustat'ta 876-879 yıllarında yaptırdığı *İbn Tolun-Tolunoğlu Camii* yanında bir hastane, bir eczane ve iki hamam da yaptırdı. Bu darüşşifa-hastane, Mısır'ın ilk hastanesi olup XIII. yüzyılda bile çalışır durumda idi. Zengin bir vakfın beslediği bu kuruluşta, kalabalık bir bilimsel ve idari personel vardı ve her Cuma, namazdan sonra, eczanede bir hekim tarafından poliklinik muayenesi yapılır ve ilaç verilir.

Hayvansal, bitkisel ve madensel droglarla tedaviye de önem veren Tolu-noğulları, hekimlerini usta-çırak eğitimi yaptırarak yetiştirirlerdi ve hekimin toplumda üst düzeyde bir yeri vardı.⁹

Karahanlılar'da Tıp

Türk devletleri içinde toptan ve kendiliğinden ilk Müslüman olanlar Karahanlılar'dır. Bu devlet de kültür ve bilimde ilerledi. Merkezleri Kaşkar olan bu devletin ilk Müslüman olan hakanı *Saltuk Buğra Han*'di. Ondan sonra bu devlete *Karahanlılar* veya *Hakaniye* dendi. Hakaniye dili, bu ülkenin ilk edebî dili oldu ve bu dilin ilk ürünü de bu devletin vezirlerinden *Yusuf Has Hacip* tarafından yazılan "*Kutadgu Bilig*"di. Bu devlette de tıp öğretimi usta-çırak şeklinde yapılırdı ve ayrıca çeşitli bitkisel, hayvansal ve madensel droglar tedavide kullanılırdı.

73 fasıllık (kısmılık) ve 6500 beyitlik (dizelik) "*Kutadgu Bilig*"de bazı sosyal konularla birlikte hekimlerden de söz edilir. Özellikle alt veya üst düzeyden tüm çalışanların, doğru ve fedakâr olması gerektiği belirtilir ve hekimden de bu özellikler beklenir. *Otakçı (pozitif hekim)* ve *efsuncu (ruh hekimi)* gibi iki tip hekimden söz edilir. Buradan da anlıyoruz ki, mistik inanışlar ve tedaviler yanında, pozitif tedavi uygulamaları da vardı. Böylece pozitif hekimin de bir tedavi sisteminin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Türkistan'da 840-1212 tarihlerinde görülen Karahanlılar'dan başka diğer bazı Türk devletlerinden de söz etmek gerekir.

Bu Türk devletleri arasında Türkistan'da *Samanoğulları* (874-999) Afganistan'da *Gazneliler* (962-1183) ve Maveraünnehir'de *Harzemşahlar* (1077-1231), vardır. Bütün bu Türk devletlerinde hayvansal ve madensel droglar, ayrıca bitkisel maddelerle tedavi yanında mistik bir anlayış da vardı. Hekimler usta-çırak şeklinde hastanelerde yetişirlerdi.¹⁰

Büyük Selçuklularda Tıp ve Fen Bilimleri

Selçuklular zamanında Türkler gerek bilimsel, gerekse siyasi açıdan önemli adımlar atmışlardır.

Selçuklular zamanında, 1038 tarihinden başlayarak, yaklaşık üç buçuk yüzyıl boyunca bilim ve düşünce adına önemli faaliyetler yürütüldü. Bu bilimsel faaliyetlerin genel olarak, özellikle de astronomi ve matematik adına olanlarının fevkalâde başarılı olduğunu söyleyebiliriz.

⁹ E. Kahya - A. D. Erdemir, Not. 1'de, *a.g.e.*, s. 89.

¹⁰ S. A. Ali, "Europe's Department to Muslim Scholars of Medicine and Science", *Studies in History of Medicine* 1(1): 38 (1977).

Selçuklu Devleti'nde bizzat bilim adamı olmamakla beraber bilimsel çalışmaları yönlendirici olması açısından *Melikşah* zamanının ünlü veziri *Nizâmülmülk* önemli rol oynadı. "*Siyasetname*" adlı bir eser de kaleme almış olan *Nizâmülmülk*, yöneticiliği sırasında ilk medresenin kurulmasını sağladı ve böylece yüksek eğitim ve öğretimin kurumlaşmasına büyük katkıları oldu.

Bu dönemde bilim adına yapılan çalışmaları matematik çalışmalarıyla başlayarak kısaca gözden geçirelim. Bu dönemde kullanılan sayı sistemi Mezopotamya'nın *Altmış Tabanlı Sayı Sistemi* idi. Bu sistem Yunanlılar kanalıyla İslam Dünyası'na geçti ve daha sonra da diğer uygarlıklar tarafından astronomi hesaplamalarında kullanıldı. Aslında, İslam Dünyası'nda *On Tabanlı Sayı Sistemi* de Hint'ten gelip, İslam Dünyası'nı etkiledi. Ancak bu sistemin daha çok matematik hesaplamalarda yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir.

İlerleyen zaman içinde astronomi gittikçe yoğunluk kazandı. Orta Asya'dan İspanya'ya kadar yayılan geniş hudutlar içinde, Gazneliler, Samaniler ve diğer devletlerin başkentlerinde yoğun astronomi çalışmaları yapıldı. Buna bağlı olarak yaklaşık 800 ile 1050 arasında 104 kadar astronomi çalışmasıyla karşılaşılmaktadır.

Genellikle, bu çalışmalar, *zic* adı verilen astronomi cetvellerinde toplanmaktadır. İçerikleri trigonometrik fonksiyonlardan oluşan saf matematik cetvellerdir. Bunlar belli başlı şehirlerin enlem ve boylamları ve sabit yıldızların yerlerini ve gezegenlerin bu yıldızlara göre konumlarını verirler. İşte bütün bu çalışmalar Büyük Selçuklu Devleti'ndeki astronomi çalışmalarına temel oluşturur.

İslam Dünyası'ndaki bilimsel faaliyetler arasında matematik ayrıcalıklı bir yer taşır. Genellikle, matematikle ilgilenenler arasında, astronomiye de merak saranlar vardır. İslam Dünyası'nda yaşamış belli başlı matematikçilerden biri olan *Harezmi*'de de aynı ilgiyi görüyoruz. Hatta bu konuda, XII. yüzyılda Latince'ye de çevrilmiş olan bir *Zic* kaleme aldı. Bu arada *Memun* tarafından yer ölçüm çalışmaları için görevlendirilmiş olan grup içinde de yer alır.¹¹

Büyük Selçuklular dönemindeki bazı ünlü fen bilimleri araştırmacılarını kısaca verebiliriz:

Ömer Hayyam (1048-1131)

Astronomi ile ilgili olarak, *Ömer Hayyam*, 1075'te Selçuklu Sultanlarından *Celaleddin Melikşah* tarafından kurulmuş olan İsfahan'daki gözlemevinde çalışmalar yaptı. Sultan kendisinden yeni bir takvim yapmasını istedi ve o da *Celali Takvimi* denen takvimi yaptı. Bu takvim daha sonra, İran'da uzun yıllar kullanıldı. Bu takvim *Gregoryen Takvimi*'ne göre daha dakiktir.

Ömer Hayyam matematikçi olarak daha çok cebirle ilgilendi ve bu konuda "*Cebir*" adlı bir eser de kaleme aldı. Burada daha çok üçüncü derece denklemlerle ilgili çalışmalarına yer verdi.

Browne, kitabında, *Ömer Hayyam*'ın, üçüncü derece denklemlerin aritmetik olarak çözülemeyeceğini kabul ettiğini ve bunların çözümünde geometrik

¹¹ Ö. M. Alper, *Kindî, Farabi, İbni Sina Örneği, Ayışığı* Kitapları, İstanbul 2000, s. 89.

yolu kullandığını. Ancak negatif kökleri, kendinden önceki matematikçiler gibi çözüm olarak kabul etmediğini belirtmektedir.¹²

Nasıruddin-i Tusi (1201-1274)

Selçuklular zamanında matematik ve özellikle de trigonometri çalışmaları büyük önem taşır. Yine bu konuda önemli çalışma yapanlar arasında matematiğe ilişkin olarak *Nasıruddin-i Tusî*'yi verebiliriz. *Ebu'l Vefa*, *Buzcani* ve *Nasr Mansur*'un çalışmalarını esas alarak yapılan bu çalışmalarda *Nasıruddin-i Tusi* önemli bir nirengi noktası oluşturur. Devrinin önemli kültür merkezlerinden biri olarak kabul edilen Meraga'da çalışmalarını yürüttü. Adından da anlaşılacağı gibi, Tus şehrinde dünyaya geldi (1201).

Tusi, astronom olarak çalışmalarını yürüttüğü sırada İsmaililer tarafından kaçırıldı. Ancak *Hülagû Han* tarafından daha sonra buraların fethiyle kurtarıldı ve ona vezir oldu. Onun teşvikiyle Meraga'da devrinin en gözde gözlemevi kuruldu. Burada yaptığı gözlemler ve çalışmaları sonucunda *Batlamyus*'un bazı hatalarını belirlemeyi başararak yer merkezli sistemi tenkit etti. Onun tenkitlerinin haklılığı, daha sonra, XVI. yüzyılda Batı'da yapılan çalışmalarla ortaya kondu.

Tusi, "*Kesener Teoremi*" adlı eseriyle trigonometrinin bağımsız bir alan olmasını sağladı. Uzun yüzyıllar astronominin yardımcısı olarak nitelendirilen trigonometri böylece gerçekleştirildi.

Nasıruddin-i Tusi son beş eserini bu konuda yazdı. Açılırları ya da kenarları bilinen küresel üçgenlerin altı kombinasyonunu verdi. Her bir kombinasyonun sistematik çözümünü de verdi. Bu anlamda eser, ilk trigonometri eseri olarak nitelendirilebilir.

Tusi, trigonometriyi astronomiye yardımcı bir disiplin olarak anlamaktan çok, matematiğin bir dalı olarak ele aldı.

Bilindiği gibi astronomi hesaplamaları, trigonometrinin gelişmesini olumlu yönde etkiledi ve onun gelişmesini hızlandırdı. Bu tip çalışmalar, daha sonra, *Timur* devrinde daha da arttı. Ancak bu çalışmaların XII. ve XIII. yüzyıllardaki çalışmalardan daha parlak olduğunu söylemek mümkün değildir. Bunun en güzel örneği *Zic-i İlhanî*'de verilen tanjant fonksiyonlarıdır.

Meraga Okulu'nun bu dönemde astronomi çalışmalarında ayrıcalık yarattığı bilinir. Yer ve güneş sistemindeki diğer gezegenler çember şeklindeki yörüngelerinde dönerler. Bu çember çark-gardun denen bir tekerlek şeklinde tasavvur edildi. Sistemde yer sabit durumdadır; Güneş yer etrafında döner. Güneş bir nevi gezegen olarak düşünülür.

Selçuklular zamanında, birçok astronom, yaptıkları gözlemler ve hesaplamalarla sonuçlarını yazdıkları astronomi eserlerinde verdiler.¹³

Sultan Melikşah zamanında, M.S. 1079'dan itibaren Selçukluların Güneş takvimini kullandıklarını biliyoruz. Bu, onların ay takviminin yanı sıra bir takvim yaptıkları anlamına gelir. Bu çalışmalarda yer alan astronom-ma-

¹² E. G. Browne, *Arabian Medicine*, Cambridge 1921, pp. 67-69.

¹³ A. D. Erdemir, Not. 2'de, *a.g.e.*, s. 89.

tematikçiler arasında *Ömer Hayyam* da vardır ve konuyla ilgili olarak yaklaşık yirmi yıl kadar çalıştı. *Nevruzname* denen bu takvimin ortaya çıkmasında, sadece *Ömer Hayyam* çalışmadı, aynı zamanda Sultan'ın görevlendirmiş olduğu bir grup astronom bu konuda çalışma yaptılar.

Bu çalışmalarda en iyi teknik olanaklar kullanıldı. Duvar quadranti, usturlap, vb. aletler bunlar arasındadır. *Ebu Cafer Muhammed* bu konuyla ilgili gözlemlerini Amul'da yürüttü.

Meraga'daki çalışmalar, *Nasıreddin-i Tusî'nin* idaresi altında, *Hülagû'nun* patronluğunda yürütüldü. Bu çalışmalar tam anlamıyla astronomi üzerinde yoğunlaştı. 1259'da başlayan çalışmalar ilk direktörün ölümüne kadar da devam etti. Bu çalışmada yaklaşık yirmiyeye yakın astronomun yer aldığı bilinmektedir. Bunlar dünyanın çeşitli yerlerinden gelmiş seçkin bilim adamlarıdır. Bunlardan birisinin Çinli bir matematikçi olduğu söylenir. Onlar resmî binalara yerleştirildiler ve kullanmaları için zamanın en zengin kütüphanesi emirlerine sunuldu. Burada kullanılan aletler arasında, duvar quadranti, halkalı küre, usturlap, iki yıldızın ufki koordinatlarını aynı zamanda ölçebilmek için iki quadrant vardı.

Uluğ Bey (1394-1449)

Zaman içinde, tarih sahnesine yeni Türk devletleri çıktı. Bunlardan biri de Moğol İmparatorluğu'dur. Asya'dan başlayarak, Anadolu'ya kadar gelen Moğollar zamanında idarecilik yapmış olan *Timur* ve *Hülagû* zamanında bilim ve kültürel çalışmalara büyük önem verildi. Bunlardan *Timur*'ün torunu olan *Uluğ Bey*, astronomiye ve matematiğe büyük ilgi duydu ve onun zamanında Semerkant şehri bir kültür merkezi oldu. O Semerkant'ta bir medrese ve gözlemevi kurdu. *Uluğ Bey* Semerkant'ta 1421 yılında kurulmuş olan medrese uzun yıllar bir merkez olarak faaliyetini sürdürdü. Onun yine aynı şehirde kurduğu gözlemevi devrinin en modern gözlemevi olma özelliğini taşır. Bina yirmi üç metre çapında ve otuz metre yüksekliğinde silindir şeklindedir. Bu gözlemevinde Anadolu'dan gelmiş olan *Kadızaade'nin* de çalıştığı bilinmektedir.

Uluğ Bey yapmış olduğu astronomi çalışmalarını *Uluğ Bey Zic'i* adıyla bir araya getirdi. Bu eser, XVII. yüzyıla kadar kaleme alınış olan astronomi cetvellerinin en iyisi olarak Batı'da ve Doğu'da kullanıldı. Eserde kırk sekiz takımyıldız ele alındı ve bunlardan 1028'inin yerleri belirlendi. Onun *Zic'ini* Batı'da kullananlar arasında *Greenwich Gözlemevi* kurucusu *Flamsteed* ve *Newton* da vardır.

Ortaçağ boyunca Müslüman matematikçilerinin matematik çalışmaları iki ana çizgide yürüdü. Bunlardan birisi sayılardır. İkincisi ise geometridir ve bu geometri çalışmaları, temelde *Euclidyen* geometriyi esas aldı.

Ölçümler, özellikle ağırlık belirlemesi, her zaman önemini korudu. Bu konuda çalışan kişilerden biri *Ebu Reyhan Biruni'dir*. Selçuklular zamanında ise *Hatun el-Muzaffer İsfazari* ve *Ebu'l-Rahman el-Hazini'dir*. *El-Hazini* bu konudaki çalışmalarını "*Kitab el-Mizan el-Hikme*" adlı eserinde yazdı.¹⁴

¹⁴ E. Kahya - A. D. Erdemir, Not. 1'de, a.g.e., s. 59.

Diğer konulardan biri de ışık konusudur. İslam Dünyası'nda optik konusu hep dikkati çekti ve özellikle de kırılma ve yansımalarla ilgili ilginç bilgiler ve belirmeler yapıldı. Işıkla ilgili olan konulardan biri de gök kuşağı problemi- dir. Daha önce bu konuda *Seneca* ve *Aristoteles*'in çalışmalarının olduğunu biliyoruz.

Kemaleddin Farisi (1267-1320)

Kemaleddin Farisi (öl. yaklaşık 1320), Meraga'da *Kutbeddin Şirazi* (1236-1311) idaresinde çalıştı. *Kutbeddin Şirazi* gezegen ve hareketleriyle ilgili çalış- malar yapmıştır. *Kutbeddin Şirazi* optikle ilgilendi. Aslında *Kemaleddin Fari- si*'yi de o yönlendirdi. *Kemaleddin Farisi*, *İbn Heysem*'in (yaklaşık 1000) "*Kıtab el-Menazır*"ı üzerinde çalıştı ve bu eseri incelemesinin yanı sıra, su dolu küre şeklindeki cam bir kapla deneyler yaptı. Bu deneyleri sırasında, su dolu küre şeklindeki kaba güneş ışınları düştüğünde neler olduğunu belirledi.

Büyük Selçuklular döneminde klasik tıp anlayışı hâkimdi. Bu dönemde kalp ve ateş kontrolü, idrar muayenesi gibi, tanı ve tedavi usullerinin oldukça gelişmiş olduğu anlaşılmaktadır. Şüpheli hastalıklarda konsültasyon yapıldı- ğı da bilinmektedir. *Sultan Melikşah* (1072-1092)'ın torunu *Mes'ud* hastalan- dığı zaman saray hekimlerinin isteği üzerine Bağdat'tan Hemedan'a çağırılan hekim *Ebul Berekat* böyle bir konsültasyonda bulunmuştu.

Büyük Selçuklu döneminde askerî hekimliğe de önem verilmiş olduğu *Me- likşah* zamanında 40 deve ile taşınan, geçici bir seyyar hastahanenin varlığı kaynaklardan öğrenilmektedir.

Büyük Selçuklu döneminde eğitim ve öğretimin ilk olarak kurumlaştığı ve vezir *Nizâmülmülk* tarafından "*Medrese*" adıyla okullar inşa edilip, eğitimin sistemleştirildiği anlaşılmaktadır. Bu kuruluşlarda *Nizâmülmülk*'ün İran ve aşağı Mezopotamya'da kurduğu sistemi, Musul ve Şam Atebeyleri *Nurettin Zengi* ve *Selahaddin Eyyubi* yukarı Mezopotamya, Suriye ve Mısır'da kurduk- ları medreselerle batıya yaymışlardı.

Devlet tarafından maddi ve manevi yardım gören ve sarayın himayesindeki bu kuruluşlarda (Nizamiyelerde) teşkilat ve öğretim, çağının diğer eğitim ku- ruluşlarından çok üstündü; ders programlarında İslami ilimler yanında po- zitif ilimlere de yer verildi. Böylece tıp, matematik ve astronomi gibi dersler okutuldu.

Büyük Selçuklular ve Atabeyleri döneminde tıp eğitimi, sağlık hizmetleri ve sosyal yardım için bazı kuruluşların meydana getirmiş olduğu kaynaklar- dan öğrenildiği gibi, günümüze ulaşan yapılardan da anlaşılmaktadır.

Bu dönemde; Halep'te bir Darüşşifa (Hastane) yaptırıldığı gibi, Şam'da *Nu- reddin Zengi*'nin 1154'te inşa ettirdiği darüşşifa, günümüze ulaşan örnekler arasındadır.

Ayrıca Musul'da *Atabey Muzaffereddin Gökbörü* (1159-1232), zamanı için örnek nitelikte hasta ve körlere için sosyal yardım kurumları kurdu ve ye- tim ve kimsesiz çocuklar için sütannelerin de görevlendirildiği yurtlar inşa et- tirdi. Bu yurtlar, *Çocuk Esirgeme Kurumu*'nun XII.-XIII. yüzyıllardaki öncüsü olarak düşünülebilir.

Medrese sistemini ilk kez Mısır'a getiren Selahaddin Eyyubi tarafından Akkâ'da *Eyyubi Darüşşifası* (Hastanesi) 1187 tarihinde, Şam'da *Kaymeri Maristanı* (Hastanesi) 1248 tarihinde, Mısır'da Kahire'de *Kalavun Maristanı*, Mısır Memlûk Sultanı *Seyfeddin Kalavun* (1279-1290) tarafından 1284'de inşa ettirildi.¹⁵

Halep'te *Ergun Kamili Maristanı*, 1271-81 yılları arasında inşa edildi. İran'da Kwerman'da *Kutluğ Türkan Hastanesi* 1271-1281'de yapıldı. Tebriz'de Hekim ve Vezir *Reşidüddin* tarafından inşa ettirilen Darüşşifa'da ise büyük Selçuklular zamanında önemli bazı hekimlerin yetiştirildiği ve görev yaptığı ve bunlar arasında tıp konusunda eserler verenlerin bulunduğu kaynaklardan öğrenilmektedir. Bu devirde hekimlerin yetişmesi usta-çırak yöntemiyle olduğu gibi tıbbi yazma eserlerden de yararlanmaktaydılar.

Semerkanlı hekim *Nizami-i Aruzi*'nin 1156 tarihinde yazdığı "*Çahar Makale*" (dört makaleden ibaret) eserinde devlet görevi yapan kişilerden ve hekimlerden söz edilir. Ayrıca her makalede yer alan hikâyeler bölümünde kırk kadar hikâyenin bulunması o devirdeki İran'ın edebiyat, kültür ve bilim alanındaki bilgileri aktarması yönünden de önemlidir.

Büyük Selçuklu döneminde önemli sayıda hekim yetiştiği de anlaşılmaktadır.

Ebu İbrahim Seyid Zeyneddin İsmail Curcani (öl. 1135)

Harzemşahlar zamanında da görev yapmış olup, onların adına yazdığı "*Zahire-i Harzemşahi*" adlı eseriyle tanınmaktadır. Bu eser Arapça ve Farsça yazılmış olup on bölümden ibarettir. Son iki bölüm farmakoloji ile ilgilidir. *İsmail Curcani*'nin "*Agrâd-ı Tıb*", "*Yadigar*" ve "*Huffi Alâi*" gibi tıbbi konulu eserleri de bulunmaktadır.

Curcani'nin "*Zahire*" adlı eserinin Hindistan'da "*Ordu*" diliyle ve taşbaskısı olarak yapılmış basılı bir nüshası da bulunmuştur. Bu eser 1437'de *Mü'min b. Mukbil* tarafından *II. Murad* (1421-1451) adına "*Zahire-i Muradiye*" adıyla Türkçeye de çevrildi. Yine aynı eserin son farmakolojik bölümleri, XV. yüzyılda Amasyalı hekim *Sabuncuoğlu Şerafeddin* tarafından, bir yüzyıl sonra da *Ebul Fadl Muhammed b. İdris-i Bitlisi* tarafından Türkçeye çevrildi.

Anadolu Selçuklularında Tıp ve Fen Bilimleri

26 Ağustos 1071'de *Alparslan*'ın Malazgirt Meydan Savaşı'nı kazanmasıyla Türklere Anadolu kapıları açılmıştı. *Kutulmuş oğlu Süleyman Bey* 1076'da Anadolu'nun büyük bir bölümünün Türklerin eline geçmesini sağladı. Ancak Batı Anadolu'ya yerleşme I. ve IV. Haçlı Seferleri'nin olması nedeniyle iki yüzyıl kadar gecikti.

Anadolu'da genellikle, kozmolojinin (evren bilim) ilgi çeken bir konu olduğu görülür. Anadolu'ya gelen Türklerin bilimsel temelini İslam bilimi oluşturmaktaydı ve bundan dolayıdır ki, onların kozmoloji konusundaki bilgileri de aynı şekilde İslam kozmolojisini esas almaktaydı. Bu kozmoloji dine dayalı olup, *Kur'an*'a bağlı olarak geliştirildi.

¹⁵ A. D. Erdemir, Not. 2'de, a.g.e., s. 109.

Tanrı yer ve gökteki her şeyin yaratıcısıdır, onları meydana getirendir ve düzenin kurucusudur. Yani o kozmosun var oluş sebebi ve onu oluşturandır. Genellikle kozmoloji ile ilgilenen bilim adamları ve filozoflar bu görüşleri paylaştılar ve bunlara bağlı olarak yedi gök, yedi yer, ilahi kürsü, arş, Kaf Dağı, kozmik ağaçlar gibi terimleri kullanarak yer ve göğün oluşumunu açıklamaya çalıştılar.

Anadolu'da yaşayan Türkler matematikle de ilgilendi. Sayılara ve geometrik şekillere, bazı sembolik anlamlar da yüklendi. Bazı sayılara sosyal düzenin ifadesi olarak da belli bir anlam verilirken, üçgenin uyum sembolü olması gibi, bazı geometrik şekiller de belli anlamlar taşırlar. Ayrıca matematik, astronomi ve astrolojideki hesaplamalarda âdeta bir alet gibi kullanıldı.¹⁶

Anadolu Selçuklularında cebir konusundaki çalışmalar ilm-i hesap adı altında toplanmıştır. Burada çeşitli arazi hesapları ile miras hukuku gibi bazı konulardaki sorunların çözümü ele alındı. Cebir problemleri daha çok bir ya da iki derecelidir.

İsmail b. Mardini

XII. yüzyılda yaşamış olan matematikçilerden biri *İsmail b. İbrahim Mardini*'dir. Mardin şehrinde yaşamış olan bu bilim adamı 1194'te doğdu ve tahminen 1239 ya da 1252 tarihinde öldü. Onun matematik konusunda üç eseri vardır. Bu eserlerinden biri "*Kitab al-Adad el-Esrar fi'l-Esrar al-Adad*"tır. Eser aritmetik ile ilgili olup, özellikle sayı sistemi üzerinde yoğunlaştı. Bilindiği gibi *Pitagoras*'ın adıyla özdeşleştirerek, söz konusu edilen belli özellikte sayılar vardır. Burada bu tip sayıların özellikleri ve sayısal ilişkileri konusunda açıklamalar verilmektedir ve bunlarla ilgili bazı cetveller ve sayı dizileri örneklerine rastlanmaktadır.

Yazarın ikinci eseri "*Kitabü'l-İrşadi'l-Hisab fi'l-Hussab fi'l-Maftuh min İlmi'l-Hisab*" adını taşır. Bu eserde bazı aritmetik hesaplama tarzları hakkında bilgi verilir. Yazarın üçüncü eseri "*Nisabi'l-Habr fi'l-Hisabi'l-Cebr*" adını taşır. Eser, adından da anlaşıldığı gibi, cebirle ilgilidir. İlk kez cebir kelimesi *Harezmi* tarafından İslam Dünyası'na onun kaleme aldığı "*Cebir*" adlı eserle sunuldu. Bu eser özellikle ikinci derece bazı denklemlerin geometrik çözümlerini vermesi bakımından önem taşıyordu. *Mardini* ise kendi eserinde, birinci ve ikinci derece denklem çözümleri vermektedir. Bu eserde de, *Harezmi*'nin eserinde olduğu gibi, negatif nicelik anlayışının henüz şekillenmediği görülür. Yazar bu eserini ve ikincisini Mekke'de yazdı.

Anadolu Selçukluları için astronomi önem taşırdı. Müslüman toplum olan Selçuklular için, İslam Dünyası'nda da görüldüğü gibi, enlem ve boylam hesapları büyük önem taşırdı. Bu çalışmalar ibadet yapabilmek için gereklidi. Namaz kılabilmek için kible yönünün tayini konusunda çeşitli çalışmalar yapıldı. Aynı zamanda, namaz vakitleri ile Ramazan ayının başlangıç ve bitiş tarihlerinin belirlenmesi gerekiyordu. Bu konuya *mikat ilmi* adı verilmekteydi. Bu çalışmalarda yardımcı olmak üzere yapılmış olan güneş saatlerine Erzu-

¹⁶ B. N. Şehsuvaroglu - A. D. Erdemir - G. Cantay, Not. 3'de, *a.g.e.*, s. 34.

rum'daki bazı cami duvarlarında olduğu gibi, çeşitli şehirlerde yapılmış olan cami duvarlarında rastlamak olasıdır.

Anadolu'da yaşayan Türklerin astronomi gözlemleri yaptığını, çeşitli kentlerde bu konuyla ilgili düzeneklerden anlıyoruz. Bunlardan biri *Caca Bey Medresesi*'nde (1272) bulunan gözlem kuyusudur. Kırşehir'de kurulmuş olan bu medresenin aslında astronomi medresesi olduğu düşünülmektedir. Diğer bir gözlem kuyusu Konya'da bulunmaktaydı.¹⁷

Cevberi

İslam Dünyası'nda olduğu gibi, Selçuklular da simyaya ilgi duydular. Simya ile ilgilenenlerden biri de *Cevberi*'dir. *Cevberi* veya *Abdurrahman (Abdurrahim) b. Ömer Zeyneddin el-Dıvıŝki* daha çok doğal bilimlerle ilgilenen bir bilim adamı olarak bilinir. Değişik ülkeleri gezdiği gibi Doğu'da Hindistan'a kadar gitti. Ayrıca Anadolu'da bir süre Harran (1219) ve Konya'da bulundu. Daha sonra, *Malik el-Mesud*'un sarayında görev yaptı (1221). Bu hükümdar için, seyahatleri sırasında edindiği bilgiden de yararlanarak bir eser yazdı.

Cevberi'nin "*Kitab el-Muhtar fi Keşf el-Esrar ve Hatk el-Astar li'l-Alamet*" (*Sırların Ortaya Çıkarılması ve Örtülerin Kaldırılması Hakkında*) adını taşıyan bu eserinin çeşitli nüshaları yazma eser kütüphanelerinde bulunmaktadır. Ayrıca eser, 1885 tarihinde yayınlandı. Eser, esas itibarıyla bir simya kitabıdır. Eser hakkında *G. Sarton* şöyle demektedir: Yazar, eserde simyager diye bilinen ve 300'den fazla hile ve büyü yapmasını bilen kuyumcuların, büyücülerin ve alkimistlerin hilelerini anlatır. Bu eser *Wiedemann* tarafından yayınlandı. Eser hakkında bilim tarihçi *Wiedemann*'ın çeşitli yazıları bulunmaktadır.

Cevberi'nin bize göre farklı konularda çalışmalar yapıyor gibi görünen bilim adamı ya da düşünürleri bir arada zikretmesinin sebebi o dönemin simya anlayışından kaynaklanmaktadır. Çünkü o zamanki simya konusu, bugün farklı disiplinler olarak gördüğümüz astronomi, astroloji, ruhbilim, ilahiyat, matematik, kozmoloji, kimya, doğa felsefesi gibi disiplinlerin iç içe oluşturduğu âdeta bir örgü niteliğini taşımaktaydı. Evrenin oluşumu, ilk madde, evrenin yaratılışı ve zaman içinde şekillenmesi ve hali hazırdaki durumu ve bütün bunları kapsayan olaylar onun konusu içine giriyordu.

Buna göre, *Cevberi* simyayı sırlar sanatı olarak kabul etmektedir. O özel bir sanattır, kutsal bir yönü vardır, özel bir beceriye ihtiyaç gösterir ve peygamberler sanatıdır.

Cevzi (1116-1201)

Selçuklu dönemindeki tıp çalışmalarına örnek olarak *Şeyh İmam el-Hafız Cemaleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. el-Cevzi*'yi verebiliriz.

Yazarın elimizde üç kısa eseri bulunmaktadır. Bu ünlü bilgin eserlerini Arapça olarak kaleme aldı. Bunlardan biri "*Tıbb-ı Eşyah*"tır. Eser "*Kitab-i Lukati'l-Menafi'fi't-Tıbb*" şeklinde kaydedildi. Eserin yazılış tarihi M. 1200'dür. Yirmi dört varaktan meydana gelen bu kısa eserde, genel açıklamalar içinde

¹⁷ E. Kahya - A. D. Erdemir, Not. 1'de, a.g.e., s. 66.

hayatın evreleri, çocukların ve yetişkinlerin mizacı hakkında bilgi verilir. Bunlara ek olarak, hıtlar ve onların düzensizlikleri hakkında açıklamalar vardır. Eserde daha sonra, yiyecek ve içecek ve onların yiyecek olarak özellikleri ile medikal özellikleri hakkında bilgi verilir. Bunlar arasında gülsuyu da vardır. Gülsuyunun kalbi ve mideyi güçlendirdiği söylenir. Demirhindi de aynı şekilde mideyi güçlendiren bir drog olarak verilir. Limon suyu midedeki safrayı teşvik eder, ancak yine de mideyi güçlendirir; göğse zararlıdır.

Bu gibi bitkisel kökenli drogların yanı sıra, helva gibi bazı yiyecekler hakkında da bilgi verilmektedir. Yazara göre helva güçlü bir besin maddesidir. Ancak vücutta bazı sorunlar yaratır. Örneğin karaciğerde problem yaratır. Onda ağır hıtlar meydana getirir. Mesanede taş oluşmasına sebep olur. Bundan dolayı zencefil gibi bazı droglarla birlikte yenmelidir.

Yazarın ikinci eseri “*Kitabu’l-Muhtari’l-Lukat fi’t-Tıbb*” adını taşımaktadır. Eser, ilkiyle aynı cilt içinde bulunmaktadır. Eser birincisini tamamlar niteliktedir. Birincisinde daha çok yiyecek ve içecekler ele alındı. İkincisi ise, daha çok yağlar, onların medikal özellikleriyle banyolar ve sağlıklı giysiler hakkındadır. Yağlar arasında menekşe yağı, gül yağı gibi bitkisel yağlar ağırlık taşır. Bunlar arasında, örneğin gül yağı hakkında şöyle denmektedir: “*Sıcak baş ağrısına iyi gelir; onu teskin eder.*”

Yazarın üçüncü eseri ise ülkeler hakkında bilgiler verir.¹⁸

Cezeri (1153-1233)

Anadolu’ya yerleşen Türkler sadece bilimsel faaliyetlerle ilgilenmemişler, aynı zamanda teknik konulara da büyük ilgi duydular. Bunun en güzel örneklerinden biri Artukluların Diyarbakır’daki saraylarında yaşayan mühendis *el-Cezeri*’nin, bugün *otomata* adı verilen alet ve düzenekleridir. *El-Cezeri* su saatleri müzik otomataları, günlük yaşamda kullanılacak bazı aletler yaptı.

Artukoğulları zamanında, Diyarbakır’da yaşamış olan *Ebu İsmail b. Razza el-Cezeri*, “*Kitab fi’-Ma’rifeti’l-Hiyel*” adlı meşhur eserinde ilk otomatları öneren kişi olup, onun çalışmaları da çok önemli olup diğer bilimsel çalışmalar gibi, Anadolu’da bilim adına on iki, XIII.-XIV. yüzyıllarda yapılan çalışmaların hiç de yabana atılır nitelikte olmadığını kanıtlamaktadır. *Cezeri*’nin tam adı *Bedi üz-Zaman Ebu el-Izz İsmail b. el-Cezeri*’dir.

El-Cezeri’nin kitabı bir mühendislik harikasıdır. Bu ünlü bilgin verdiği alet ve makinelerin ve de düzeneklerin hepsinin görüşünü ve gayesini (fonksiyonu) adım adım açıklayarak onların hangi kısımlardan meydana geldiğini ayrıntılı bir şekilde anlattı. Bu kısımların nasıl bir araya getirilip, birleştirildiğini ve nasıl denendiğini belirtti. Ayrıca, bütün bu açıklamalarını, verdiği resim ve şemalarla da destekledi. Bunlar, bugünkü anlamda robotlardır. Genellikle bunların hareket ettirilmesinde su gücü kullanıldı.

Anadolu’da sağlık kuruluşlarının yapımı, XIII. yüzyıl başından kalan örneklerle tanınmakta olup bu kuruluşlar arasında dini eğitim yapan medreseler (okullar), hukuk eğitimi yapan medreseler ve tıp medreseleri ile darüşşi-

¹⁸ E. Kahya - A. D. Erdemir, Not. 1’de, *a.g.e.*, s. 23.

falar (hastaneler) ve sosyal yardım kuruluşları ile hidroterapi için kaplıcalar inşa edildi.¹⁹

Anadolu Selçukluları döneminde de hekim ve cerrahlık usta-çırak yöntemiyle sürdürüldü, Aktar ve kökçüler tıp eğitimi ve hasta tedavisinde kullanılan ilaçların yapımı için gerekli drogları sağlamaktaydılar. Yine Anadolu Selçukluları döneminde hastanelerde eczahane olarak kullanılan birimlerin de bulunduğu ve kurallara bağlı olarak ilaç dağıtımı yapıldığı kaynaklardan öğrenilmektedir.

Anadolu Selçukluları döneminde inşa edilen hastanelerden bazıları ise şunlardır:

Mardin-Emineddin Darüşşifası (1108/9-1122/3): *Artuklu Sultanı Necmeddin İlgazi* ve kardeşi *Emineddin*'e atfediliyor. Bugün mevcut değildir.

Kayseri Gevher Nesibe Darüşşifası ve Tıp Medresesi (1205-6): Anadolu'da çifte medrese olarak inşa edilmiş en erken tıp kompleksidir. Bir tarafı tıp medresesi diğeri ise hastane olarak teşkilatlandırılmıştır.

Sivas-İzzeddin Keykavus I. Darüşşifası (1217-18): Anadolu Selçuklu Sultanı *İzzeddin Keykavus I.* tarafından yaptırılmış, kendisi veremden ölünce darüşşifa içindeki türbesine gömülmüştür.

Divriği-Turan Melik Darüşşifası (1228-29): Mengücek Sultanı *Behram Şah*'ın kızı *Melike Turan Melik* tarafından inşa ettirilmiştir. Kısmen iki katlıdır. Mimarı Ahlatlı *Hürrem Şah*'tır.

Çankırı-Cemaleddin Ferruh Darüşşifası (1235): *Atabey Cemaleddin Ferruh* tarafından, Mimar *Şehabeddin İnal b. el Cemali*'ye inşa ettirilmiştir.

Kastamonu-Pervane oğlu Ali Darüşşifası (1272-3): Günümüze bir duvarı gelebildi.

Tokat-Muineddin Pervane Darüşşifası (Gökmedrese) (XIII. yüzyıl son çeyreği): Son araştırmalar yapının Kayseri'de olduğu gibi "*Tıp Medresesi ve Şifahanesi*" olarak düşünüldüğü inşa edilmiş olduğunu ortaya koymuştur.

Amasya-Anber b. Abdullah Darüşşifası (1308-9): *Sultan Muhammet Olcayto Hüdebende*'nin eşi *İlduş Hatun*'ün kölesi "*Anber b. Abdullah*" ve "*Anadolu Emiri Ahmed Bey*" inşa ettirdi. Bu darüşşifada XV. yüzyılda hekim ve cerrah *Şerefeddin Sabuncuoğlu* on yedi yıl çalışmış ve "*Cerrahiyet al-Haniye*" adlı tıbbi eserini yazdı.

Anadolu'da Selçuklu döneminde Silvan, Malatya, Erzincan ve Aksaray'da birer ve Konya'da iki, gene Akşehir'de bir darüşşifanın bulunduğu kayıtlardan öğrenilmekteyse de bunlardan hiç biri günümüze ulaşamadı.²⁰

Anadolu'da Selçuklular döneminde çalışmış diğeri bilgin ve hekimlerden bazıları da kaynaklardan ve eserlerinden tanınmaktadırlar:

Hekim Ekmeleddin b. Müeyyed al-Nahcivani (XIII. yy.): Selçukluların saray hekimlerindedir. *Hz. Mevlana*'yı tedavi ettiği biliniyor. Ayrıca çeşitli tiryaklar hazırlayıp tedavide kullanmıştır.

¹⁹ E. Kahya - A. D. Erdemir, Not. 1'de, *a.g.e.*, s. 29.

²⁰ A. D. Erdemir, Not. 2'de, *a.g.e.*, s. 90.

Hekim İbrahim Gazanfer (XIII. yüzyıl.): Hz. *Mevlana*'nın çağdaşıdır. Konya'da gömülüdür.

Hekim Zekioğlu Ebu Bekr (Sadr Konevi): Konyalı olup Kayseri'de hekimlik yapmış ve *Hoca Tabib Ekmeleddin*'den bilgi edindi.

Hekim Fazlullah Reşidüddin (1248-1318): Hemedanlı hekim ve tarihçidir. İlhanlı Sarayı'nda hekimlik yaptığı ve vezirliğe yükseldiği, adına hastaneler inşa ettirdiği bilinmektedir.

Anadolu'da Selçuklu döneminde orijinal tıbbi eserlerin yazıldığı veya Arapçadan Farsçaya tercüme edildiği bilinmektedir. Bunun en açık örneği ise XI. yüzyılda Artukluların hazırladığı "*Materia Medica*" eserinin çeviri ve çoğaltılmasıdır.

Anadolu Selçukluları dönemi darüşşifaları, genel olarak medrese plan şemasından hareket edilerek, fonksiyonel ihtiyaca cevap veren mekânlardan meydana gelen plan şemalarına sahiptirler.

Zamanın mimari süslemelerini cephelerinde yer alan anıtsal portallerinde (kapılarında) günümüze ulaştıran bu yapılar, iç mekânlarında, özellikle bazıların avluya bakan cephelerinde renkli çini süslemelerle personelin olduğu kadar hastaların psikolojileri üzerinde etki yapmaktaydılar.

Anadolu Selçuklu dönemi darüşşifalarının adı ile ilgili görülen yılan sembolünün bir kabartma olarak yer aldığı tek yer ise *Kayseri Gevher Nesibe Darüşşifası*'nın kapısıdır. Ayrıca *Çankırı'daki Cemaleddin Ferruh Darüşşifası*'nın avlusunda bulunan kadehe sarılı yılan figürü, şifa ile ilgili sembolik bir anlamı belirtmektedir.

İslamiyet'i kabul ettikten sonra da Türklerin bilime katkıları geniş ölçüde devam etti. Türklerin erken tarihlerden itibaren İslamiyet'i kabul etmiş olmalarından dolayı, İslamiyet'in erken dönemlerinde Bağdat'ta Türk kökenli bilim adamı ve düşünürlere rastlanmaktadır. Ancak bunların çoğunun bugünkü kaynaklarda Arap ya da Acem olarak kaydedildiği görülmektedir. İslam uygarlığında bilim adına önemli faaliyetlerde bulunanlar arasında *Farabi*, *Ama-cur Ailesi*, *Harezmi*, *İbn Sina*, *Ebu Reyhan Biruni* ve diğer bazı ünlü araştırmacılar belirtilebilir.

Tıp ve diğer bilimler arasındaki ilişkiyi göstermesi açısından en güzel örneklerden birisi, yukarıda da belirtilmiş olduğu gibi *İbn Sina*'nın "*el-Kanun*"udur. İyi bir hekim olduğu kadar iyi bir düşünür de olan *İbn Sina* en önemli tıp kavramlarını ve matematik bilgilerini tartıştı.

Yeni bir dinin Arap Yarımadası'nda doğuşundan itibaren bu yeni doğan dinin şemsiyesi altında yeni bir uygarlık filizlendi. Bu uygarlık ilkin Arap Yarımadası'nda başlamışsa da, daha sonra, kısa zamanda gelişip, genişleyerek, büyük bir dünya uygarlığı halini aldı. Bu uygarlık her ne kadar din şemsiyesi altında gelişmişse de, bu gelişip yayılmada ve özellikle de bilimsel açıdan kaydedilen gelişmelerde sadece Müslüman olan bilim adamları değil, aynı zamanda Hristiyan, Yahudi ve diğer dinlerden insanlarla, herhangi bir tek Tanrılı dine inanmayan kişiler de katkıda bulundu.²¹

²¹ M. Bayraktar, *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, TDV Yayınları, Ankara 1985, s. 64.

İslam Dünyası'nın şekillenmesinde, başlangıçta komşu uygarlıkların birikimlerinin önemli rolü oldu. Bunları;

a) Doğu uygarlıklarının etkisi,

b) Batı uygarlıklarının etkisi olarak iki ana dalda toplamak mümkündür. Doğu'da, Hint ve İran'daki bilimsel faaliyetlerin Arapçaya kazandırılmasıyla, mevcut bilginin İslam Dünyası'na aktarılmış olduğunu belirliyoruz.

İslam Dünyası'nda tıp ve fen bilimleri ortaçağda Avrupa'ya göre ileri düzeydeydi. Tıpta ve fen bilimlerinde bilimsel ilerlemeler ünlü İslam bilginlerinin çalışmalarında görülür. Bu dönemde, hekim aynı zamanda matematik, astronomi, trigonometri, cebir, fizik ve kimya alanlarında da uzman kişiydi. Bu bakımdan verilecek örneklerde bu dalların hepsinde başarılı olmuş kişiler vardır.

Her ne kadar İslam tıbbını oluşturan kaynaklar o dönemlerden günümüze gelen tıbbi folklor bilgileri ile *Kur'an-ı Kerim* ve hadislerde görülen sağlıkla ilgili fikirler ise de sonraları ortaçağın o ünlü ve Avrupa'da uzun yıllar etkisini gösteren tıp bilginlerinin bıraktığı değerli bilimsel kitaplardır. Nitekim bu tıbbi yazmalar, zamanla hem birçok batı dillerine, hem de Türkçeye çevrilerek yararlı oldular. Bu arada birçok şehirde hastane, eczane ve simya (kimya) laboratuvarı gibi önemli kuruluşlar da göze çarpar. Yine bugünkü anlamda ilk özel eczanenin *Halife Mansur* devrinde (754-755), 754'te Bağdat'ta açtığı bilinmektedir. Sonraları bu tip kuruluşların sayısı artmıştır.²²

İslam Dünyası'nda görülen, pozitif ve denemeye dayanan çalışmalar arasında kimya ve tıpla ilgili çalışmalar, ayrıca klinikte gözlem ve deneye yer verme ve bunun sonucu olarak çeşitli pozitif tıbbi buluşların bulunması ile ilgili çalışmalar vardır.

Ancak ortaçağda İslam Dünyası'nda tıbbi ilerlemelerin bir nedeni de ilkçağ ülkelerinde tıp anlayışının bu devirde etkili olmasıdır. Bu bakımdan İslam tıbbı, eski Mezopotamya, Mısır, Çin, Hint, İran, Roma, Orta Asya ve eski Yunan'dan birçok bilgi almıştır. İşte bu bilgilere İslamların da katkıları olunca büyük çalışmalar ortaya çıktı. Bütün bu ülkeler içinde eski Yunan'ın rolü büyüktür. Çünkü ilk pozitif tıp anlayışı eski Yunan'da görüldü. Başta eski Yunan olmak üzere bazı ilkçağ ülkelerinin tıp bilginlerinin Yakın Doğu'ya geçmesinde *İslam Çeviri Ekolü'nün* rolü büyüktür.²³

İslam Çeviri Ekolü'nün esasını *Nasturiler* ve *Cond-i Şapur Ekolü* oluşturur. *Cond-i Şapur*, Ortaçağda antik Yunan uygarlığını yaşatan *İskenderiye Ekolü'nün* devamı olup onu Bağdat, Buhara, Semerkant, Endülüs gibi İslam okulları izledi. Bütün bu ekollerin kaynağı İskenderiye ve Bizans'a dayanır. M.S. II. yüzyıla kadar din ve bilim alanında söz sahibi olan *İskenderiye Ekolü*, tıp alanında da zaman zaman bilimsel çalışmalar yaptı.

²² R. J. Vakil, *History of Eastern Medicine*, Vol. 3, Hamdard Medical Digest, pp. 18-35, April-May 1959, pp. 56.

²³ L. F. R. Williams, "A Ninth Century Defence of Islam", *Islamic Culture*, Cilt: 8, 1934, pp. 109-110.

İşte bu ekolün fikirlerini sürdüren bir kişi olan Rahip *Nastorius*, dindeki pozitif görüşlerinden dolayı dini konsilce aforoz edilerek Yakın Doğu'da yaşamaya başladı. Onun fikirlerini yansıtan *Nasturilik* doğuda yayılmaya başladı. Bu ekolün sahipleri VI. yüzyılda İran'da *Cond-i Şapur (Gondichapour) Ekolü*nü kurdular. Bu ekolün çok çeşitli yararları oldu.²⁴

Burada bazı Türk İslam hekimlerinin tıp alanındaki çalışmaları aşağıdadır:

Farabi (870-950)

Muhammed b. Muhammed b. Uzluk b. Turhan adıyla bilinen *Farabi* (870-950), Türkistan'ın Farab veya Otrar kasabasıdır. Doğduğu yerde medrese öğrenimi gören bu ünlü ansiklopedik hekim, Bağdat'ta bilimsel çalışmalar yaptı. Çeşitli bilim dallarındaki bütün bilgileri öğrenerek ansiklopedik bir ilim adamı oldu. Bilgisini ilerletmek için İran, Mısır gibi merkezlerde dolaştı. *Farabî*'ye filozof hekim demek daha doğrudur.²⁵ Nitekim İslam felsefe piramidinin esasını oluşturan *İbn Sina*, *İbn Rüşd* ve *Farabî*'den ibaret üçlü topluluğun içindedir. Kitaplarının bir kısmı sonradan batı dillerine çevrilmiştir. "*İhsa al-Ulum*", "*Kitab al-Musiki*", "*Medinet al-Fazıla*", "*Et-Talim al-Sani*" gibi kitapları en ünlüleridir.

Abu Hanife Dinaveri (895-992)

Çeşitli bilim dallarında değişik kitaplar yazmış olan *Dinaveri* (895-992), on üç ciltten oluşan bir "*Kur'an-ı Kerim Tefsiri*" de hazırlamıştır. Ancak İran'ın Dinaver şehrinde doğan bu ünlü hekim, tıp alanındaki çalışmalarını kapsayan iki kitap da yazmıştır. Bunlardan biri "*Kitab al-Bah*" olup afrodisyak ilaçlardan söz eder. Diğeri ise "*Kitab al-Nebat*" diye bilinir ve altı cilttir. Bu kitapta bitkilerin fizyolojik etkileri incelenmekte ve bitkiler sınıflandırılmaktadır. Ayrıca kitabın sonunda alfabetik bir liste vardır ki, bitki adları çeşitli dillerde verilmektedir.²⁶

Ebu Bekir Muhammed b. Zekeriya Razi (854-932)

İslam Dünyası'nın en büyük hekimi olan ve Türkistan'da, Rey'de doğan *Razi* (854-932), çeşitli fen bilimleri üzerinde de çalışmalar yaptı. Şam, Irak ve Mısır'da bilimsel incelemelerde bulundu. Ayrıca *Rey Bimaristanı* ve Bağdat'taki *Abudi Bimaristanı*'nda başhekimlik görevinde bulundu.

Razi'nin İslam tıbbına getirdiği bilimsel yenilikler şunlardır:

- 1- Hasta başında ilk klinik dersi veren İslam hekimidir.
- 2- Çiçek ve kızamığın ayırımını yaparak bunların tanımını verdi. İlk kez çiçek hastalığının bulaşıcı özelliğine belirsiz bir şekilde değindi.
- 3- Tedavide basit ilaç kullanılmasını bildirdi. Bu arada diyete önem verdi.
- 4- Kimya alanında bazı bilimsel buluşları vardır ki, deneye ve ayrıca hayvan deneylerine yer verdi. Sülfürik asit, formik asit, sinameki, demirhindi gibi bitkisel ve madeni maddelerin tanımını yaptı. Distilasyon usulünü ta-

²⁴ C. C. Mettler, *History of Medicine*, Toronto 1947, pp. 67-89.

²⁵ B. L. Gordon, *Medieval and Renaissance Medicine*, New York 1959, pp. 45.

²⁶ G. W. Corner, *Anatomical Texts of the Earlier Middle Ages*, Washington 1927, pp. 89.

nımladı. Ayrıca cıvayı maymunlarda deneyerek, bir drog olarak kullanılmasını sağladı.

Tıp, eczacılık ve deontoloji alanında bazı kitaplar yazan Razi'nin en önemli birkaç çalışması şunlardır:

Kitab al-Mansuri

El-Havi (Ansiklopedik)

Kitab al-Cüderi vel-Hasbe (Çiçek ve kızamıktan söz eder). Bütün bu kitaplar, batı dillerine de çevrilerek Batı'da okutulmaları sağlanmıştır.

Razi'nin bütün çalışmalarında gözlem ve deneyin sonuçları vardır ve daha o devirde bu ünlü hekim, günümüz tıbbı için etkili olabilecek bilgiler verdi.²⁷

Ebu Reyhan Biruni (973-1051)

Matematik alanında da ün yapmış olan *Biruni*, *Ebu'l Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Biruni* adıyla bilinir. Harzem'lidir ve 973-1051 yılları arasında yaşamıştır. Hekimlik ve eczacılık alanında da çalışmaları vardır. Çeşitli ülkeleri dolaşarak incelemelerde bulunmuştur. "*Kitab al-Saydala*" adlı farmakolojik kitabı, eczacıyı tanımlamakta ve droglarla ilgili bilgiler vermektedir. Bu kitabın terimleri Süryanicedir. Kitap çeşitli dillere de çevrilmiştir.

İbn Sina (980-1037)

Dünyanın günümüze kadar etkisini göstermiş en büyük bilim adamlarından biri olan *İbn Sina* (980-1037), Buhara'lı bir anne ve Belh'li bir babanın oğludur. Buhara'da esaslı bir medrese eğitimi gören *İbn Sina* (*Ebu Ali Hüseyin b. Abdullah b. Hasan b. Ali b. Sina al-Buhari*), tıp yanında çeşitli bilimler üzerinde de bilgisini arttırdı.

Önce Samanoğulları, sonra da çeşitli hükümdarlara bağlanan *İbn Sina*, devlet hayatının bazı kademelerinde de görev yaptı. Öldüğü zaman İran'da, Hemedan'da gömüldü.

İbn Sina denilebilir ki, ortaçağ tıbbına bıraktığı etkiler ile İslam Dünyası'nın bilimsel başarısını en üst düzeyde tutmuş çok büyük bir bilim adamıdır. Onun tıbbı getirdiği yenilikler, yüzyıllar boyu Avrupa'da etkisini göstermiş, kitapları klasik bir ders kitabı olarak okutulmuştur. O kadar ki, bugün de bu etkisi görülmektedir.²⁸

İbn Sina'nın tıbbı getirdiği yenilikleri şöyle sıralayabiliriz:

- Gözlem ve deneye yer verme onun çalışmalarının temelidir.
- Hasta başında klinik dersi verdi.
- Bazı droglarla ilgili farmakolojik kitaplar yazdı. Özellikle kalp ilaçları, oxy-mel ve hindiba üzerinde çalışmalar yaptı. Cıva buharını insanlarda kullandı.
- Boğulmalara karşı bazı tedavi yöntemleri buldu.
- Diyabet ve enfeksiyon hastalıkları üzerinde çalışmalar yaptı.

²⁷ R. Wisnovsky, *Avicenna's Metaphysics in Context*, Cornell University Press, Ithaca 2003, pp. 123.

²⁸ İ. Aka, "İbni Sina'nın Tarihteki Yeri", *İbni Sina Kongresi Tebliğleri Kitabı*, Erciyes Üniversitesi Mat., Kayseri 1984, s. 10-17.

İbn Sina, birbirinden değerli kitaplar yazdı. “*Şifa*”, “*Necat*”, “*Hidaye*”, “*Uyun al-Hikme*” gibi kitaplar yanında, en büyük tıp kitabı olan “*Kanun*”u hazırladı. “*Kanun*”da, doğu ve batı bilginlerinin bilgileri verildi ve yazarın da kişisel gözlemleri yer aldı. Bu kitapta, yazar, çeşitli hastalıklara değinmekte ve bunların tedavisinde kullanılan droglardan söz etmektedir.²⁹

Yıllarca Avrupa’da klasik bir öğretim kitabı olarak kullanılan “*Kanun*” beş cilttir.³⁰

- a) *Külliyat*: Genel tıp konularından söz eder.
- b) *Müfredat*: Basit drogları verir.
- c) *Mualecat*: Çeşitli hastalıklardan söz eder.
- d) *Hummiyat*: Ateşli hastalıklardan söz eder.
- e) *Mürekkebat*: Bir farmakope niteliğindedir.

Doğu’da ve batıda birçok ile çevrilen bu kitap, XVIII. yüzyılda Türkiye’de *Hekim Tokatlı Mustafa Efendi* tarafından Türkçeye çevrildi.³¹

İbn Ebi Usaybia (1203-1270)

Tıp tarihçisi olarak bilinen *İbn Ebi Usaybia* (1203-1270), Şam’lıdır. Mısır’da, Kahire’de, Kalavun Hastanesi’nde göz hastalıkları uzmanlığı da yaptı. Ayrıca değerli hekim - eczacı olan bu bilgin, “*Uyun al-Enba fi Tabakat al-Etibba*” adlı ve İslam ve antik devirlerin tıbbi hakkında bir kitap yazdı. Bu kitap başka dillere de çevrildi.

İbn al-Nefis (1210-1288)

Uzun adı *Alaeddin b. Ebil Hazım al-Karaşi* olup Suriye’nin Şam şehrinde dir. Kalavun Hastanesi Başhekimliği yapan *İbn al-Nefis* (1210-1288), önemli bir anatomik kitap olan “*Şerh-i Teşrih-i İbn Sina*”yı yazdı. Küçük kan dolaşımından söz edilen bu kitapta, *Galen*’in yaptığı anatomik hatalar belirtilir. Yazar, özellikle perhizle tedaviyi önerir.

Ebül Farac (1233-1286)

Suriyeli bir Hristiyan olan ve asıl adı *Farac b. Salim olan Ebül Farac* (1233-1286), saray hekimi olarak görev yapmıştır. Cerrahi ile ilgili “*Kitab al-Umda fi al-Cerihat*” adlı kitabı özellikle cerrahide kullanılan drogları vermesi bakımından önemlidir. Ayrıca altı ciltlik bir “*Kanun Şerhi*” hazırlamıştır.

İspanya’da İslam Tıbbı

VIII. yüzyılda Emevilerin bir bölümünün İspanya’da yerleşmeye başlamasıyla İslam tıbbı İspanya’da da başladı. Böylece Endülüs yolu ile İslam etkisi Avrupa’da da yayıldı. Burada da bazı hekimler tıp alanında değerli çalışmalar yaptılar.

²⁹ Ö. M. Alper, *İbn Sina*, İsam Yayınları, İstanbul 2010, s. 89.

³⁰ E. Kahya, *İbn Sina, El-Kanun fi’t-tıbb*, 1. Kitap, Ankara 1995, s. 277.

³¹ N. R. Yarar, *İbn Sina’nın Tıp Müfredatına Bir Bakış. Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbn Sina, Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikleri*, Türk Tarih Kurumu, Yayın No: 8.1, İstanbul 1937, s. 8-9.

Davud al-Antaki (X. Yüzyıl)

X. yüzyılda yaşayan bu ünlü bilim adamı daha çok teorik çalışmalar yaptı. En tanınmış kitabı “*Tezkere-i Davud*” olup hastalıklardan ve hekim biyografilerinden söz eder. Bilinen kitapları arasında bir diğeri de “*Nuzhat fı al-Teşrih*”dir.³²

İbn Cülcül (X. Yüzyıl)

Uzun adı *Ebu Davud Süleyman İbn Hasan İbn Cülcül* (X. yüzyıl) olan bu ünlü hekim, özellikle bitkisel droglar üzerindeki çalışmalarıyla ün kazanmıştır. Çeşitli yerler dolaşarak 982’de “*Materia Medica*” adlı kitabı yazdı. Ayrıca tıp tarihi üzerine de merak saldığından 987’de “*Tabakat al-Etibba vel Hüke-ma*” adlı bir kitap hazırladı.³³

Ebül Kasım Zehravi (936-1013)

Daha doğru adı *Ebül Kasım Halef bin Abbas* olan *Ebül Kasım* (936-1013), Kurtuba’nın Zehra kasabasıdır. Bu ünlü bilgin İslam Dünyası’nın en büyük cerrah ve anatomistidir. Özellikle devri için modern sayılacak cerrahi esasları getirmiştir. Cerrahideki çalışmaları şöyle özetlenebilir:

- 1- İlk kez cerrahi alet resimlerinin çizimini sağladı.
- 2- Sünnet konusuna değindi.
- 3- Odontologique bilgiler üzerinde durdu.
- 4- Dağlama (cauterisation) usullerine yer verdi.
- 5- Amputation usullerini uyguladı.
- 6- Kırık, çıkık ve felç konularında çalışmalar yaptı.
- 7- Cerrahide anestezi olarak afyonu kullandı. Nitekim afyon, bütün İslam Dünyası’nda bu gaye için kullanıldı.³⁴

Ebül Kasım Zehravi, “*Al-Tasrif fit Tıp*” adlı kitabında bütün bu özelliklere değinmiştir. Ayrıca bu kitap, uzun yıllar Avrupa’da bir ders kitabı olarak okutuldu.

Bir cerrah olduğu kadar ünlü bir hekim de olan bu bilgin, droglar üzerinde de çalışmalar yaptı.

İbn Vefid (997-1074)

Toledo Darüşşifası’nda hekim olarak görev yapan *İbn Vefid* (997-1074), hastalıklar ve bunların tedavisinde kullanılan droglara değindi. Bu konu ile ilgili “*Kitab al-Edviye al-Müfreda*” adlı bir kitap yazdı.

İbn Rüşd (1126-1198)

Ebül Velid Muhammed b. Ahmed İbn al-Rüşd adıyla bilinen *İbn Rüşd* (1126-1198), hem filozof, hem hekimdir. Çeşitli devlet görevlerinde bulunduğu gibi, saray hekimi olmuştur. İki önemli kitabı vardır. Bunlardan biri, “*Kitab al-Kül-liyat*”, diğeri “*Kitab al-Edviye al-Müfreda*”dir.

³² A. D. Erdemir, Not. 2’de, *a.g.e.*, s. 45.

³³ A. D. Erdemir, Not. 2’de, *a.g.e.*, s. 36.

³⁴ E. Kahya - A. D. Erdemir, Not. 1’de, *a.g.e.*, s. 89.

Birçok kitabı batı dillerine çevrilen bu ünlü bilgin, *Farabi* ve *İbn Sina*'nın bulunduğu İslam Felsefe Ekolü'nün üçüncü kişisiydi. Onun getirdiği felsefi esaslar, *İbn Rüşdçülük* adı altında XIX. yüzyılda Avrupa'ya etkisine aldı.³⁵

İbn Zühr (1094-1162)

Asıl ve tam adı *Ebül Mervan Abdülmelik b. Abdullah İbn Zühr* olan bu ünlü bilgin, 1094-1162 yıllarında yaşadı. Çeşitli alanlarda bilgisi olduğu kadar iyi bir hekim idi. Tıbbı getirdiği yenilikler şöyledir:

- 1- O devir için modern sayılacak anlamda bir klinik kurucusu idi.
- 2- *Assoab* adı verilen bazı parazitlerle uyuzun bulaştığını öne sürdü.
- 3- Sun'i beslenmeyi ilk kez bularak yemek borusuna soktuğu gümüş bir boru ile yutma güçlüğünü gidermeye çalıştı.
- 4- Basit droglar üzerinde çalışmalar yaptı.

Farmakolojik çalışmalarını "*Kitab al-Teysir fi al-Müdatat vel Tedbir (Al-Te'isir)*" adlı ünlü kitabında topladı.

İbn Baytar (1197-1248)

Endülüs'ün Malaga şehrinde doğan *İbn Baytar* (1197-1248), *Ziyaeddin Ebi Muhammed Abdullah b. Ahmed* adıyla bilinir. Hem bir hekim, hem de ünlü bir botanikçidir. Memluk saraylarında hassa hekimliği yapmış, çeşitli ülkeleri dolaşmıştır. Dolaştığı yerlerde droglar üzerinde incelemeler yapmıştır. Çeşitli araştırmacılar da yararlanarak yazdığı "*Kitab al-Cami fi al-Müfredat al-Edviye vel-Agdiva*" adlı kitap, 2000'den fazla drogu alfabetik olarak verir. Bu çalışma, hem batı dillerine, hem de XIV. ve XVII. yüzyılda (*Hekim Rindani* tarafından) olmak üzere iki kez Türkçeye çevrildi.

İbn Meymun (1135-1204)

1135-1204'de yaşayan *İbn Meymun*, *Ebu Musa bin Meymun* adıyla da bilinir. Kurtubalı bir Musevi olup hekimlik yaptı. Hem hijyen, hem de tıbbi droglar üzerinde çalışmıştır.³⁶

Tıbbi sadece tedavi ile ilgili teknik bir konu olarak görmeyen bu zihniyet yalnızca *İbn Sina*'da değil, ondan önce ve ondan sonraki hemen bütün tıbbi katkıda bulunmuş olan hekimlerde görülür. Bu anlayışı en iyi aksettiren hekim sözcüğüdür. Hekimin anlamını en iyi anlatan ünlü hekim *Galen*'in şu sözleri önemlidir: "*Bütün hekimler filozof olmalıdır.*" Onun ne kadar haklı olduğu, tıbbın yaşadığı tarihi süreç içinde doğrulandı.

Aslında birçok hekim tıbbi sadece bir tedavi sanatı olarak ele almadı. Ayrıca insanı evren içinde, onun bir parçası, onun bir modeli olarak değerlendirdi ve ona felsefi bir boyut kazandırdı. Bunun en güzel örneklerinden birisi de Osmanlı İmparatorluğu'nda XIV. yüzyılda yaşamış olan *Cemaleddin Aksarayi*'dir.

Ayrıca yine Sanskrit dilinden yapılan çeviriler arasında meşhur astronom ve matematikçi *Brahmagupta*'nın (598-668) "*Siddhanta*" adlı eseri ile ünlü tıp

³⁵ A. D. Erdemir, Not. 2'de, a.g.e., s. 46.

³⁶ A. D. Erdemir, Not. 2'de, a.g.e., s. 55.

ansiklopedisi “*Susruta*” vardır. Bunlardan ilki *İbrahim el-Fezari* (öl. 777) tarafından, ikincisi de *Manka el-Hindi* tarafından Arapçaya kazandırıldı. Birinci eser, İslam Dünyası’na Hint’te benimsenen astronomi sistemi, gezegenler, yıldızlar, yıldız uzaklıkları, yer, güneş ve ay ve bütün bu gezegenlerin hareketleri ve düzensizlikleri hakkında bilgi vermektedir.

İslam Dünyası’nda çeviri faaliyetleri Abbasi Halifesi *Harun Reşid* (763-809) zamanında kurulan çeviri kurumu (*Beytül-Hikme*) ile kurumlaştı. Çeviriler grup halinde yapılmaya başlandı ve çevirmenler birbirini kontrol etmek suretiyle çalışmalarının daha sağlıklı olması için çalıştılar. Ayrıca çevirisi yapılan eserin muhtelif nüshaları karşılaştırılarak en eski ve orijinal esere en yakın tarihli olan, varsa otograf nüsha belirlenmeye çalışıldı. Böylece nüshaların kıyaslamasından elde edilen metnin çevirisi yapılmak suretiyle aslına en yakın bir şekilde metin aktarılmaya çalışıldı. Devlet bu işlemler için maddi ve manevi destekten kaçınmadı. Özellikle bunu *Memun* (786-833) ve *Mansur*’da (öl. 775) izlemek mümkündür.³⁷

İslam Dünyası’nda, en önemli disiplinlerden birisi de *astronomidir*. Müslüman ibadet edebilmek için zamanı bilmek zorundadır. Beş vakit namaz kılabilmesi, oruç tutabilmesi, hac görevini yapabilmesi için zamanı bilmesi gerekir. İslam Dünyası’nda, Mezopotamya uygarlığında olduğu gibi, ay takvimi kullanıldı. Çeviri faaliyetinde olduğu gibi, devlet astronomi çalışmalarını da destekledi. Bunun en güzel örneği Halife *Me’mun* zamanında ve daha sonra kurulan gözlemevleridir. Halife *Me’mun* (786-833) zamanında Bağdat ve Şam’da olmak üzere iki gözlemevi açıldı.

Ayrıca matematik, cebir, geometri, kimya, trigonometri gibi önemli alanlarda da çok değerli çalışmalar yapıldı.

Bunlardan ilk kurulan Bağdat’taki *Şemmasiye Gözlemevi*’ndeki aletlerin büyük bir kısmı Şam’daki *Kâsiyün Gözlemevi* kurulduğunda oraya nakledildi. Buradaki aletler zamanın en büyük aletleri olarak bilinir. Aletin boyutları büyüdükçe daha dakik ölçümler yapabilmek mümkündür. Daha sonra bunu diğerleri izledi. Örneğin X. yüzyılda kurulan *Şemsüddeve Gözlemevi* gibi. Burada devrin en ünlü astronomları görev yaptılar.

Ayrıca yine Halife *Me’mun* zamanında yapılan yer ölçüm çalışmaları da buna örnek olarak verilebilir. Namaz vakitlerinin dakik olarak belirlenebilmesi ve kible yönünün kesin olarak saptanabilmesi için bir grup astronoma yer ölçüm çalışmaları yaptırıldı. Bu astronomlar arasında meşhur matematikçi *Harezmi*’nin (*Ebû Ca’fer Muhammed bin Mûsâ el-Hârizmî*) de olduğu söylenir. Bu ölçüm çalışmaları Sincar ve Tadmür ve Bağdat ve Kufe arasında yapıldı. Bu çalışmalarda görev alanlar arasında *Sened b. Ali*, *Maşaallah* ve *Ebu Sehl b. Nevbaht* da bulunmaktadır.

İslam Dünyası’nda astronomi çalışmaları yapan belli başlı astronomlar arasında *Beni Musa Kardeşler*, *Fergani*, *Battani*, *Amajur Ailesi*, *Ebu’l-Vefa*, *Ebu Reyhan Biruni* vb. sayılabilir.

³⁷ E. Kahya - A. D. Erdemir, Not. 1’de, a.g.e., s. 99.

Beni Musa Kardeşler (IX. yüzyıl)

Beni Musa Kardeşler, yani *Muhammed*, *Ahmet* ve *Hasan*, *Halife Memun* zamanında, yani IX. yüzyılda yaşamış olan üç kardeştir. *Halife Me'mun*'ün sarayında astronomi ilmiyle uğraşan *Musa bin Şakir*'in oğullarıdır. *Beni Musa* (*Musa'nun oğulları*) diye zikredilmektedirler. Matematik, mekanik, geometri, tıp, fizik ve diğer ilimlerde yüksek dereceye ulaştılar. Bunlardan özellikle ikisi, *Ahmet* ve *Muhammed* daha çok astronomiyle ilgilendiler. İslam Dünyası'nda bazı astronomların kendilerinin gözlemevi vardır ve gözlemlerini orada yaptılar. *Beni Musa Kardeşlerin* de Bağdat'ta özel gözlemevi vardı ve çalışmalarını orada sürdürdüler.

Ayrıca onlar, *Memun*'ün emriyle yürütülmekte olan *Sincar* ve *Tedmur* arasındaki yer ölçüm çalışmalarına da katılmışlardır.

Astronomi çalışmalarında kıyaslamalı çalışmanın önemini gayet iyi idrak etmiş olan bu bilim adamlarının *Samarra* ve *Nişabur*'da da gözlemler yaptığı bilinmektedir. Onlar özellikle sabit yıldızlarla ve ayla ilgili gözlemler yaptılar. Bu çalışmalarını bir *Zic*'le de saptayan *Beni Musa Kardeşlerin* bu çalışmaları daha sonraki çalışmalarda kullanılmıştır.³⁸

IX. yüzyılın önemli astronomlarından biri de *Dinaveri*'dir (815-895). Çalışmalarını *Dinaver* ve *İsfahan*'da yürüttü. "*Kitabü'l-Rasad*" ve "*Tarikü'l-Güzide*" adlı bir astronomi eseri de yazmış olan *Dinaveri* özellikle, sabit yıldızlarla ilgilendi ve gözlem sonuçlarını kitaplarında verdi.

Sinan b. Battani (858-929)

İslam Dünyası'nın önemli astronomlarından birisi de *Battani*'dir. *Sinan b. Battani* (858-929) *Harranlı* olup, kendi gözlemlerini yaptığı özel bir gözlemevi vardır. Kırk sene otuz beş kadar devamlı gözlem yapmış olan bu bilim adamı, sabit yıldızlar ve güneş gözlemleri yapmıştır. Ekliptiğin (Güneş'in gökyüzünde yıllık görünür hareketini oluşturduğu çember) eğimini hesaplamaya çalışan *Battani*, *Carra de Vaux*'ya göre, büyük aletler kullandı. Onun duvar quadranti (çeyrek daire) kullandığı bilinmektedir (1 m. çapında).

Fergani (Ahmed bin Muhammed bin Kesir el-Fergâni)

XIX. yüzyılda yaşamış olan *Fergani* (öl. yaklaşık 861), *Türkistan*'ın *Fergana* şehrinde doğdu. Daha sonra Bağdat'a gelerek, orada astronomi çalışmalarını yürüttü. Onun belli başlı eserleri arasında "*Astronominin ve Göksel Hareketlerin Ana Prensipler*" adlı eseri vardır. Bu eser, XIII. yüzyıla kadar Batı'da el kitabı olarak kullanıldı. Genel olarak incelenecek olursa, *Fergani*, bu eserinde *Batlamyus* sistemine uygun olarak yer sistemini açıklamaktadır. Ayrıca onun bazı astronomi aletlerine ilişkin eseri de vardır. Örneğin *Usturlap* (gökcisimlerinin yükseltisini ölçmekte kullanılan araç). "*Hakkında ve Usturlap Yapımı Hakkında*" adlı eserleri gibi.³⁹

³⁸ E. Kahya - A. D. Erdemir, Not. 1'de, *a.g.e.*, s. 109.

³⁹ A. D. Erdemir, Not. 2'de, *a.g.e.*, s. 86.

Amacur Ailesi (X. Yüzyıl)

İslam Dünyası'nda ad yapmış olan astronomlar arasında grup halinde çalışma yapanlardan biri de *Amacur Ailesi* idi. *Ebu'l-Kasım Abdullah b. Amacur et Türkî el-Herevî, oğlu, Ebu'l-Hasan* ve daha sonra azat edilmiş olan köleleri *Muflih*'le birlikte, İslam Dünyası'nın en uzun soluklu astronomi gözlemleri yapan gruplarından biri oldular (885-933 arasında). Onların lakapları *el-Türki* idi.

Amacurlar, güneş gözlemleri yaptılar ve 928'deki güneşin tutulmasını adım adım izleyerek ayrıntılı bir şekilde anlattılar. Ayrıca, *Amacurlar*, sabit yıldız, ay ve diğer gezegenler üzerinde de gözlem çalışmaları yürüttüler. Gözlemlerini Şiraz ve Bağdat'ta olmak üzere iki ayrı şehirde yaptılar.

Ebu'l-Vefa

İslam Dünyası'nın önemli astronomlarından birisi de, *Ebu'l-Vefa*'dır (940-998). Tam adı *Ebu'l-Vefa Muhammet b. Ahmet el-Buzcani* olup seçkin bir matematikçi ve astronomdur. Hem kendi özel gözlemevinde, hem de, *Şemsüddeve Gözlemevi*'nde astronomi çalışmaları yaptı. Yine ay tutulmasını inceledi ve *Ebu Reyhan Biruni* ile belirledikleri değerleri karşılaştırarak Harezmi ve Bağdat arasındaki saat farkını bir saat olarak belirledi. Ayrıca *Ebu'l-Vefa*'nın mevsim farklarının hesaplanmasıyla ilgili çalışmaları da vardır. *Ebu'l-Vefa*, astronomi çalışmalarını "*Zicu'l-Vazih*" adlı eserinde verdi.⁴⁰

Ebu'l-Vefa küresel üçgenlerle ilgili olarak çeşitli bağlantıları belirlemeyi başardı. Bunlar arasında küresel üçgenler için sinüs teoremini ilk defa onun bulmuş olması gerekir. Ayrıca matematiğin birçok dallarında da önemli katkılar yaptığı bilinir.

Ortaçağ İslam Dünyası'nda XI. yüzyıl, Türk devletleri için önemli bir dönem olarak adlandırılabilir. Bu yüzyıl içinde çeşitli Türk Devletleri Asya'da egemen oldular. Bunlardan biri de Gazneliler olup, özellikle de *Gazneli Mahmud* bilim ve kültür faaliyetlerini destekledi. Onun desteklemiş olduğu bilim adamlarından biri de *Biruni*'dir. O, *Ebu Reyhan Biruni*'yi sarayına aldı ve Hindistan'a yaptığı sefere götürdü.

Ebu Reyhan Biruni (Biruni) (973-1052)

Biruni'nin tıbbaya yaptığı katkılar daha önceki bölümde verilmektedir. *Ebu Reyhan Biruni*, (973-1052) Harezmlidir, ancak bazı siyasi çatışmalar sebebiyle ülkesini bir süre için terk etmek zorunda kaldı ve Rey'e gitti. *Gazneli Mahmud*'un Harezmi'yi istilasına kadar da orada kaldı ve daha sonra ülkesine dönerek; *Gazneli Mahmud*'un himayesinde çalışmalarını sürdürdü. Onunla Batı Hindistan seferine de katıldı.

Biruni, kendinden önce ve daha sonra yaşamış olan bilim adamlarından farklıdır. Çok değişik konuları ele alıp, onları fevkalâde ayrıntılı bir şekilde inceledi. Bunlar arasında *Sögüt Takvimi*, *Çin Porseleni*, gibi daha çok özel konular da vardır. *Biruni* devrindeki ve daha önce ve sonraki bilim adamlarından farklı olarak, kültürle de ilgilendi. Onun kültürle ilgili önemli eserlerinden biri

⁴⁰ E. Kahya - A. D. Erdemir, Not. 1'de, a.g.e., s. 29.

“*Hindistan Tarihi*” adlı eseridir. Bu kitapta Hindistan’la ilgili çeşitli konularda ayrıntılı bilgiler vardır.⁴¹

Biruni, astronomi ile ilgili olarak, güneş hareketleri ve ekliptiğin eğiminin hesaplanmasıyla ilgilendi ve bu düzlemin sabit olmadığını ileri sürerek, astronomi konusundaki açıklamalarını “*Kitab el-Mesudi*” adlı kısmen kaybolmuş olan eserinde verdi. Burada yerin günlük hareketini inceleyen *Biruni*, yerin boyutlarını dikkate alarak ve hareket hızının etkilerini düşünerek, yerin etrafındaki kürelerin hareketli olduğunu varsaydı.

Bu arada *Biruni*, İslam Dünyası’nda çok büyük önem taşıyan yer ölçüm çalışmalarıyla da ilgilendi.

Biruni beşeri olarak da dünyayı inceledi ve dünyanın çok farklı yörelerinde, örneğin Madagaskar’da yaşayan kişiler hakkında bilgi verdi. Ancak bunlar arasında Hindistan ayrıcalıklı bir konumdadır.

Biruni’nin matematik, astronomi ve coğrafya alanlarında yapmış olduğu çalışmalarının yanı sıra kimya ve tıp konusunda da kayda değer araştırmaları olduğu gözlenmektedir. *Biruni*’nin kimya ile ilgili çalışmalarını “*Kitabü’l-Cevahir fi Ma’rifetü’l-Cevahir*” (*Cevherlerin Marifetleri Hakkında Cevher Kitabı*) adlı eserinde buluyoruz. Bu eserinde onun metallerle ve taşlarla ilgili açıklamaları ve bu maddelerin günümüzde birim ağırlığı diye adlandırabileceğimiz konuda çalışmalarını buluyoruz. Bu çalışmalarıyla *Biruni*, altın, gümüş, bakır gibi o zaman bilinen metallerin gümüş, altın veya cıvanın esas olarak birim ağırlıklarını belirledi. Bunların yanı sıra elmas, zümrüt gibi değerli taşlar için de aynı değerlendirmeyi yaptı.⁴²

Biruni, birim ağırlığını belirlemeye çalışırken, piknometreye benzer bir alet geliştirdi. Bu alet güğüme benzer ve gövdesi kalındır. Yan tarafında bir taşıma borusu bulunur. Borunun altına rastlayan yerde özel bir terazi kefesi vardır. Böylece kaba daldırılacak herhangi bir şey, nesne kendi hacmi kadar suyu kaptan taşır ve terazide, kabın taşıma borusu altına konmuş olan kabın içine dökülür. Böylece cismin hacmi ve ağırlığı bilinince, onun birim ağırlığını bulmak da kolay olacaktır.

Biruni, bu konudaki çalışmalarını sekiz farklı maden ve yirmi üç farklı maden üzerinde yürüttü. Bu arada sıcak ve soğuk suların özgül ağırlıklarının farklı olduğu belirtilir ki, bu doğrudur. Her iki su arasında 0.05 kadar fark olduğu belirtilir. Biz bugün soğuk ve sıcak suların birim ağırlıklarının birbirinden farklı olduğunu biliyoruz Ancak *Biruni*’nin verdiği değerlerde ısı derecesinin ne olduğu bilinmemektedir. Böylece onun verdiği değerlerin mukayese edilerek ne kadar isabetli olduğunu söylemek mümkün değildir.

Biruni’nin bu çalışmalarından yararlanarak, *el-Hazini* kendi çalışmalarını geliştirdi.

Biruni, kendinden önce ve devrindeki simya çalışmalarını da değerlendirdi. Ona göre, transmütasyon teorisi doğru olamaz. Yani altın, gümüş gibi kıymet-

⁴¹ D. Guthrie, *A Short History of Medicine*, London 1945, pp. 56.

⁴² S. Hamarneh, “India’s Contribution to Medieval Arabic Medical Education and Practice”, *Studies in History of Medicine*, 1(1): 25-26 (1977).

li metalleri, bakır, kurşun, cıva gibi metallerden herhangi birisiyle yapılan işlemler sonucunda elde ederiz. Sihir, büyü, efsun gibi şeyler temelsizdir. *Biruni* seri deneyler yapmak suretiyle bunu gösterdi.⁴³

Harezmi (780-850)

Harezmi 780 yılında Özbekistan'ın Karizmi kentinde dünyaya geldi. Tam olarak ismi *Ebu Abdullah Muhammed bin Musa El-Harezmi*'dir.

Kendisini matematik tarihinin en büyük bilim adamı olarak tanımlayabiliriz. Çünkü *cebirin ve algoritmanın kurucusudur*. *El Harezmi* sadece matematikle değil aynı zamanda astronomi ve coğrafya ile de ilgilendi. Batı dünyasında en çok etkide bulunan bilim adamı diyebiliriz. Çalışmalarına Abbasi Halifesi Mem'un tarafından Bağdat Saray Kütüphanesi'ne getirilmesiyle başladı.

Daha sonra burada yabancı eserlerin çevirisini yapmak amacıyla kurulan bir tercüme akademisi olan *Beyt'ül Hikme*'de göreve başlar. *Harezmi*'nin bu kadar önemli bir bilim adamı olmasının sebebi yalnızca cebirin kurucusu olması değildir, fakat aynı zamanda geliştiricisi de olmasıdır. Hayatındaki birçok büyük eserini Bağdat Saray Kütüphanesi'nde yaptı.

Harezmi'nin daha yaygın olarak bilinen çalışmaları cebirle ilgili olanlardır. O ikinci derece denklemlerin geometrik çözümleriyle ilgilendi. Bu konuda kaleme almış olduğu "*Kitabül'l-Muhtasar fi Cebr ve'l-Mukabele*" adını taşıyan cebir kitabında muhtelif binom formülleri, bugün daha çok sayısal diyebileceğimiz bazı konularda bilgi vermesinin yanı sıra, bazı ikinci denklemlerin geometrik çözümlerini verdi.

Batı dünyası ilk kez bu kitap sayesinde cebiri kullandı ve öğrendi. *Harezmi*'nin bu büyük yapıtı XII. yüzyılda *Chesterli Robert* ve *Cremonalı Gerard* tarafından Latinceye çevrildi. Batı dünyası bu yapıttan çok fazla etkilendi ve cebiri bu sayede öğrendi. Cebir batı dünyasında el-cebr isminden algebraya dönüştürüldü. Daha sonra batı dillerinde cebir algebra olarak tanımlanmıştır. Aynı zaman *Harezmi*'nin bu yapıtı batı dünyasında cebirin kullanımının yaygınlaşmasında da büyük rol oynamıştır.

Harezmi'nin belli başlı çalışmaları arasında aritmetik ile ilgili çalışmalar da yer almaktadır. *Harezmi* Hint sayı sisteminden de yararlanmak suretiyle bir sayı sistemi teklif etti. "*Kitabu'l-Hisab'il-Hindi*" adlı eserinde bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgi verdi. Bu eserin daha sonra Latince'ye de çevrilmiş olduğunu görüyoruz. *Kahya* ve *Erdemir*, onun teklif ettiği bu sistemin daha sonra kendi adına atfen *algoritmi* diye adlandırıldığını kitaplarında yazarlar.⁴⁴

Sabit b. Kurra (854 ?-901)

İslam Dünyası'nda geometri ve trigonometri konusunda da önemli çalışmalar vardır. Bunlar arasında, *Sabit b. Kurra* (826-901) ve *Nasreddin-i Tusî*'ninkiler örnek olarak verilebilir. *Sabit b. Kurra*, *Apollonius*, *Archimedes* ve *Euclid*'den çeviriler yapmak suretiyle matematiğe katkılarda bulundu.

⁴³ E. Kahya - A. D. Erdemir, Not. 1'de, *a.g.e.*, s. 19.

⁴⁴ A. D. Erdemir, Not. 2'de, *a.g.e.*, s. 86, s. 45.

Sabit b. Kurra cebri geometriye başarı ile uyguladı ve *Harezmi*'nin geometrik çözümleriyle *Euclid*'in teoremleri arasında bağlantılar kurdu. Ayrıca Çin matematikçileri arasında popüler olan sihirli karelerle ilgilendi.

Geometri alanında *Pitagoras* teoremi ile ilgilendi *Sabit b. Kurra*, trigonometri ile ilgilendi. Yunanda trigonometrik münasebetler kırıyla ifade ediliyordu. İslam Dünyası'nda ise Hint'teki gibi, sinüs ve cosinus şeklinde ifade edildi. *Sabit b. Kurra* da trigonometri çalışmalarında, aynı şekilde, sinüs ve cosinusu kullandı.

İslam Dünyası'nda boşluk olup olmadığı fiziğin belli başlı problemleri arasında idi.

Farabi (870-950)

Daha önce tıbbi çalışmalarını belirttiğimiz *Farabi*, İslam Dünyası'nın belli başlı düşünürlerinden biridir. Çeşitli konulara ilgi duydu. Bunlardan birisi müziktir. Onun İslam Dünyası'nın belli başlı müzisyenlerinden olduğu bilinir. Felsefe ile ilgili olarak *Aristo* felsefesini benimseyen bu düşünürü *muallim-i sani* adı verildi. (*Muallim-i evvel Aristo*'dur). *Farabi* de *Aristo* gibi, doğada boşluk olmadığı fikrini savundu ve bu konudaki görüşlerini "*Hala*" (*Boşluk*) adlı risalesinde doğada boşluk olmadığını bir deneyle göstermeye çalıştı.

Bu deneyde bir şişe alınmaktadır ve şişe içi su dolu bir kaba ters döndürülerek sokulmaktadır. Ancak deney sonunda şişe içinde su olmadığı görülmektedir. Çünkü şişede hava olduğu için su şişenin içine girememektedir. Daha sonra ikinci bir deney yapılır. Bu deneyde şişe su dolu kaba daldırılmadan önce içindeki havanın bir kısmı çekilir. Deney sonunda, şişenin içine bir miktar su girdiği görülür. Bunun sebebi, havanın bir kısmının boşaltılmış olmasıdır.

İslam Dünyası'nda ilerleyen zaman içinde fizikle ilgilenenler özellikle iki konu üzerinde durdular. Bunlardan birisi hareket, diğeri ışıkla ilgili çalışmalardır. Bunlardan hareketle ilgili olanlara örnek olarak *İbn Sina*'yı verebiliriz.⁴⁵ *İbn Sina* (980-1037) XI. yüzyılın belli başlı düşünürleri arasında yer alır. Onun tıbbi çalışmaları tıpla ilgili kısımda ele alınmaktadır.

İbn Heysem (965-1039)

İslam Dünyası'nda XI. yüzyılda yaşayan bilim adamları arasında, *İbn Heysem*, optikle ilgilendi ve bu konuda önemli çalışmalar yaptı. *İbn Heysem* (965-1039) çalışmalarıyla dikkati çekti ve Fatimiler zamanında Mısırda, Nil'in taşmalarına engel olması için Kahire'ye davet edildi. Ancak istenilen görevi yerine getiremediği için görevden alındı. Daha sonra çalışmalarını bağımsız olarak sürdürdü.

İbn Heysem, bir bilim adamı olarak çeşitli eserlerin çevirisini yaptı. Bunlar daha çok matematik ve tıpla ilgilidir. Optikle ilgili olarak "*Kitab el-Menazır*" adlı eseri yazdı. Burada ışık ışınları ile ilgili çeşitli olayları ele alarak; görme, ışık ışınlarının yansması ve kırılması gibi optik olguları inceledi.

⁴⁵ E. Kahya - A. D. Erdemir, Not. 1'de, a.g.e., s. 39.

İbn Heysem'e göre, gözün görmesi, daha önceki bilim adamlarının iddia ettikleri gibi, gözden çıkan ışık ışınlarıyla olmaz. Gözün görebilmesi için etrafın aydınlık olması gerekir.

Daha önce konuyla ilgilenen *Batlamyus* ve *Euclid*, görmenin gözden çıkan ışınlarla olduğunu söylemişlerdir. Ayrıca yine görmeyi açıklarken, ışığı daha çok geometrik olarak düşünmüşlerdi. Dolayısıyla yansıma ve kırılmayı açıklarken bu temele dayalı açıklamalar getirmişlerdi. *İbn Heysem* de ışığı ele almaktadır.

Cabir b. Hayyan (721-815)

Cabir b. Hayyan, *Cafer b. Sadık*'ın öğrencisidir. Onun eserleri Doğu ve Batı'da çok iyi tanınır. Cabir, Batı'da Geber adıyla bilinir.

Cabir Bin Hayyan (721-815), ya da Batı'da bilinen adı ile *Geber*, bilim tarihçilerince modern kimyanın ve metalürjinin babası olarak gösterilir. Modern kimyanın temelini oluşturan kristalizasyon, damıtma gibi pek çok temel kimyasal süreci buldu ve imbik ve retort (imbik) gibi günümüz kimya laboratuvarlarında kullanılan 20'den fazla laboratuvar malzemesini geliştirdi.⁴⁶

Bunların yanında *Bin Hayyan*, sitrik asit, asetik asit, cıva, kükürt, tartarik asit, kral suyu gibi birçok önemli kimyasalın üretim metotlarını buldu. *Bin Hayyan* o kadar etkili bir kimyacıydı ki, hem doğuda, hem de batıda takipçileri olan bir ekolün kurucusu oldu. Onun eserleri uzun yüzyıllar kullanıldı. Batı'da etkilediği bilim adamları arasında, iatrokimyanın kurucusu *Paracelsus*'u (1493-1541) verebiliriz. Daha sonra bu konu ile ilgili çalışmalar, kimyanın olduğu kadar, tıbbın şekillenmesinde de etkin oldu.

Cabir b. Hayyan, *Aristo* gibi dört unsur teorisine dayanarak maddeyi açıklar. Unsurların özellikleri, yani yaş ve kuru olması, ya da sıcak ve soğuk olması maddenin özelliklerinin şekillenmesinde temel oluşturur. *Cabir*, maddeyi üç ana grupta ele aldı:

- 1- Uçucu maddeler,
- 2- Metaller,
- 3- Bunların dışında kalanlar (bazı boya maddeleri ve bunun gibi).

Cabir, metallerin meydana gelmesiyle ilgili olarak, temel maddelerin kükürt ve cıva olduğunu belirtti. Bu maddelerin farklı oranlarda olması farklı metallerin meydana gelmesini sağlar. Belli başlı metaller ise, altın, gümüş, kalay, cıva, kurşun, demir ve bakırdır. Simyagerler bu görüşü temele alarak, temel maddelerin oranlarını değiştirip kıymetli metaller olan altın ve gümüş elde etmeye çalıştılar (Transmütasyon).

Cabir, aynı zamanda, diğer simyagerlerdeki gibi, mükemmel madde *el-iksir*'i elde etmeye çalıştı. Burada, gaye sadece mükemmel madde elde etmek değil, aynı zamanda, ezeli ve ebedilik sağlayan maddeyi elde etmektir. *Cabir*, eserlerinde birçok *el-iksir* formülü verdi.⁴⁷

⁴⁶ D. Gutas, *Avicenna and the Aristotelian Tradition*, E. J. Brill, Leiden 1988, pp. 78.

⁴⁷ E. Kahya - A. D. Erdemir, Not. 1'de, *a.g.e.*, s. 119.

Razi de, Cabir gibi, transmütasyon teorisini kabul ederek ve bu teori paralelinde bazı çalışmalar yaptı. Ona göre, transmütasyon beş safhada gerçekleştirilir:

İslam Dünyası'ndaki simya çalışmaları zaman içinde diğer bilim dallarında olduğu gibi, eski dinamizmini kaybetti ve deney ve gözlemlere dayalı çalışmalar yerini, daha çok kozmoloji ve dini motiflerle süslü bazı yorumlara bıraktı.

Ünlü Türk hekimi *İbn Sina* (980-1037), cebir ve geometri ile ilgilendi. Onun *Euclid*'in geometri kavramlarının yorumunu yaptığını görüyoruz. Ayrıca müzikle ilgili olarak bazı usuller önermiş olduğunu da bilmekteyiz. *İbn Sina*'nın felsefesi daha çok *Farabi*'nin felsefi görüşleri paralelindedir ve *Aristo*'cu esasta geliştirilmiş bir felsefedir

İbn Sina'nın yukarıda belirtildiği gibi, ilgilendiği alanlardan biri astronomidir. Bilindiği gibi, İslam Dünyası'nda, astronominin ayrıcalıklı bir yeri vardır. Bilimsel faaliyetin gelişmeye başladığı dönemde ilk ele alınıp çevrilen ilk eserlerden birinin astronomiyle ilgili olması da bunu bize kanıtlamaktadır.

Gerek *İbn Sina*, gerekse *Biruni*, aletlerinin boyutlarını büyültmeden daha dakik bir ölçüm yolu bulmak için çalıştılar. X. yüzyıl sonlarında *Şerefüddeve*, Bağdat'ta kendi sarayının bahçesinde kendi adıyla anılan bir rasathane yaptırdı. *İbn Sina* bu rasathane için bir alet yaptı. *Azimet Kadranı* denen bu alet rasathanenin belli başlı aletlerinden biri idi. Bu aletin kadranı yoktur. Alet, yer, yükseklik, açıklık ve açıları ölçmek üzere planlanmıştı. Aslında *İbn Sina* bu aleti, çok daha önce buldu.⁴⁸

İbn Sina özellikle hayatının sonlarına doğru astronomiyle daha çok ilgilenmeye başladı. O sıradaki idareci *Alâü'd-Devle* kendisinden bir zic hazırlamasını istedi. Hatta bu iş için Hemedan'da bir rasathane kurdu. *İbn Sina* bunun üzerine bu rasathanede yoğun bir şekilde çalışırken yeni bir aletten yararlandı. Bu alet muhtemelen azimutal quadrant şeklinde bir alettir.

İbn Sina'nın genellikle, astroloji ve simya gibi pseudo bilimlere karşı bir tavır aldığını söylemek mümkündür. Bu ünlü bilgin ciddi bir bilim adamının bu tip bilimleri reddetmesi gerektiğini ifade etti. Ona göre, fal, sihir ya da bazı organ veya şeylere bakarak kehanetlere ulaşmak hiçbir değere sahip değildir ve astroloji de bu çeşittendir.

Yine *İbn Sina*'ya göre, gök cisimlerinin insanın vücut organları üzerinde de bir etkisi yoktur. Hastalığında ya da sağlığında gök olayları ile ilgisi olamaz. Doktorun bunları esas alarak tanı ve tedavisini yönlendirmemesi gerekir.

İbn Sina, gök sistemi olarak ortak merkezli küreler sistemini kabul etti. Bu sistem temelde *Aristo*'nun sistemine büyük benzerlik göstermektedir. Genellikle bu sistemin *İbn Sina*'nın çağdaşı olan *İbnü'l-Heysem* tarafından kurulduğu kabul edilir.

Her ne kadar *Aristoteles* gibi, *İbn Sina* da cisimleri aydınlık ve karanlık olarak iki ana grupta toplamışsa da, onda bir grup daha kesin olarak belirlenmiştir: Işıklı cisimler kendinde bizzat ışık olan cisimlerdir ve bunlarla aydınlatılmış olan cisimleri karıştırmamak gerekir. *İbn Sina* ışıklı cisimlerden saydam ve renkli cisimleri de ayırdı. Saydam cisimler, ışıklı ya da ışıksız değildirler.

⁴⁸ Ö. M. Alper, Not. 29'da, *a.g.e.*, s. 66.

Ortam şartları dolayısıyla onları görebiliyoruz. Örneğin hava saydamdır ve o ışık kaynağı sayesinde görülebilir ya da görülemez.

Görme fonksiyonunun klasik açıklaması gözden ışık ışınlarıyla görme teorisine göre yapıldı. Buna göre, gözden çıkan ışınlar ya da özel ruh, objeye gider ve onun şeklini kavrayıp, tekrar göze döner ve o objenin algısının oluşmasını sağlar.⁴⁹

Sonuç olarak, ona göre, görme dıştan göze gelen ışınlarla mümkün olmaktadır. Gözde görüntü meydana gelmesi, tıpkı aynadaki yansıma olgusundaki gibidir. *İbnü'l-Heysem* de benzeri bir görme tezini savundu ve klasik görme teorisini eleştirdi.

Cisme hareket verildiğinde hareketin devamını sağlayan şey hava olmaz, başka bir şey olmalıdır. Buna kasri meyl (hareket etme isteği) adını verdi. Bu meyl kazanan cisim zorunlu hareketini yapar.

İbn Sina, böylece, hareket açıklamasına yeni bir görüş getirdi ve onun kasri meyl kavramı Batı'ya impetus olarak çevrildi.

İbn Sina, devrindeki birçok bilim adamı gibi simyaya ilgi duydu. Konuyla ilgili olarak kaleme aldığı *El-İksir* adlı risalesinde, çeşitli simya işlemlerini ve bunlar arasında simya işlemlerine temel oluşturan transformasyon teorisini de tartıştı.⁵⁰

Görüldüğü gibi Ortaçağ'da İslam Dünyası'nda tıp ve fen bilimlerinde büyük gelişmeler oldu ve buluşlar yapıldı.⁵¹

Kaynaklar

- AKA, İ.: "İbni Sina'nın Tarihteki Yeri", *İbni Sina Kongresi Tebliğleri Kitabı*, Erciyes Üniversitesi Mat., Kayseri 1984.
- ALİ, S.A.: "Europe's Department to Muslim Scholars of Medicine and Science", *Studies in History of Medicine*, 1(1): 38, 1977.
- ALPER, Ö.M.: *Kindî, Farabî, İbni Sina Örneği*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2000.
- ALPER, Ö.M.: *İbn Sina*, İsam Yayınları, İstanbul 2010.
- AYDINLI, Y.: *Fârâbî*, ISAM Yayınları, İstanbul 2000.
- BAYRAKDAR, M.: *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, TDV Yayınları, Ankara 1985.
- BROWNE, E.G.: *Arabian Medicine*, Cambridge 1921.
- CORNER, G.W.: *Anatomical Texts of the Earlier Middle Ages*, Washington 1927.
- ERDEMİR, A.D.: *Ortaçağ'da, Rönesans'da, 17. ve 18. Yüzyıllarda Avrupa'da Tıp Etiği ve Deontolojide Gelişmelere Yorumsal Bakışlar*, Medikal Etik No. 11, Yüce Yayın, İstanbul, Aralık 2013.
- ERDEMİR, A.D.: *Tıp Tarihi*, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul 2014.
- GORDON, B.L.: *Medieval and Renaissance Medicine*, New York 1959.
- GUTAS, D.: *Avicenna and the Aristotelian Tradition*, E. J. Brill, Leiden 1988.
- GUTHRIE, D.: *A Short History of Medicine*, London 1945.
- HAMARNEH, S.: "India's Contribution to Medieval Arabic Medical Education and Practice", *Studies in History of Medicine*, 1(1), 25-26, 1977.
- KAHYA, E. - ERDEMİR, A. D.: *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000.
- KAHYA, E.: *İbn Sina, El-Kanun fi't-tıbb*, 1. Kitap, Ankara 1995.

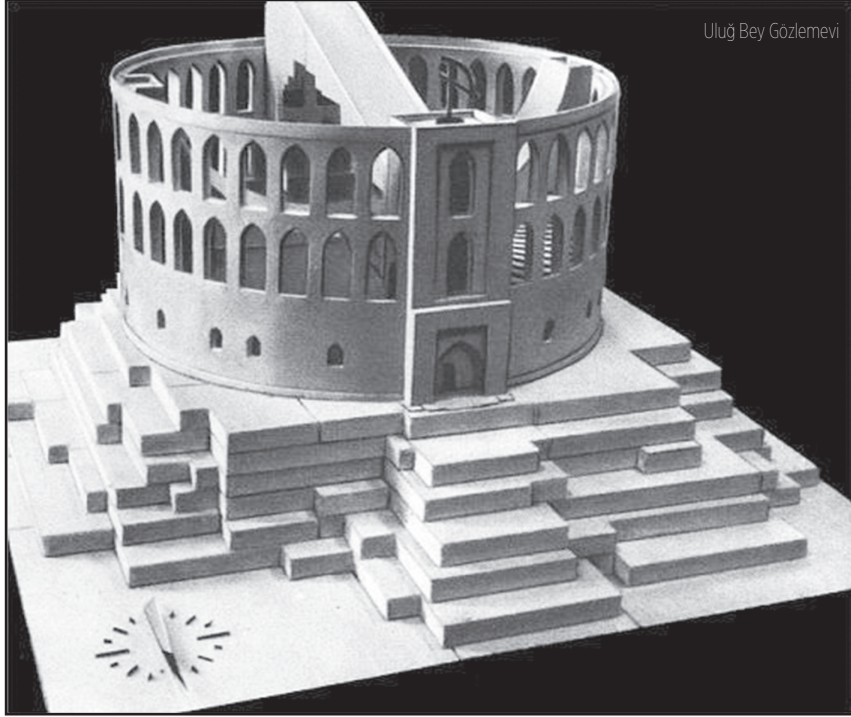
⁴⁹ E. Kahya - A. D. Erdemir, Not. 1'de, a.g.e., s. 19.

⁵⁰ A. D. Erdemir, *Ortaçağ'da, Rönesans'da, 17. ve 18. Yüzyıllarda Avrupa'da Tıp Etiği ve Deontolojide Gelişmelere Yorumsal Bakışlar*, Medikal Etik No. 11, Yüce Yayın, İstanbul, Aralık 2013, s. 3-26.

⁵¹ Y. Aydınli, *Fârâbî*, ISAM Yayınları, İstanbul 2000, s. 34.

- METTLER, C.C.: *History of Medicine*, Toronto 1947.
ŞEHİSUAROĞLU, B. N. - ERDEMİR, A. D. - CANTAY, G.: *Türk Tıp Tarihi*, Bursa 1984.
VAKIL, R.J.: *History of Eastern Medicine*, Vol. 3, Hamdard Medical Digest, April-May 1959.
WISNOVSKY, R.: *Avicenna's Metaphysics in Context*, Cornell University Press, Ithaca 2003.
WILLIAMS, L. F. R.: "A Ninth Century Defence of Islam", *Islamic Culture*, Cilt: 8, 1934.
YARAR, N. R.: *İbn Sina'nın Tıp Müfredatına Bir Bakış. Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbn Sina, Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikleri*, Türk Tarih Kurumu, Yayın No: 8.1, İstanbul 1937.

Resimler

Uluğ Bey Gölmevi

Türk - İslam Devletlerinde Azimut Kadranı
Çubuklu Güneş Saati

AMERİKAN MERKEZİ HABERALMA TEŞKİLATI RAPORLARINA GÖRE KOMÜNİST BULGAR HÜKÜMETLERİNİN TÜRKLERE YÖNELİK POLİTİKALARI (1949-1954)

Dr. Öğr. Üyesi Selcen Özyurt ULUTAŞ*

Öz

Bulgaristan topraklarındaki Türklerin tarihini, kaderini Anadolu'daki Türklerin tarihinden, kaderinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Balkanlardaki Türk varlığı yüzlerce yıldır kesintisiz devam etmektedir. Karadeniz'in kuzeyinden gelen farklı Türk boylarının yerleştiği Bulgaristan sahasına XIII. yüzyıldan itibaren Anadolu'dan geçen Türkler yerleşmiş ve buraların Türk vatanı olduğunu pekiştirmişlerdir. Ancak önemli bir geçiş güzergâhında yer alan bu topraklar Rus Çarlığı'nın sıcak denizlere inme politikasını müteakip Rusya ile Osmanlı Devleti'nin mücadele sahasına dönüşmüştür. Peş peşe patlak veren savaşlar, milliyetçi politikalarla körüklenen isyanlar sonucunda Bulgaristan 1908 yılında bağımsızlığını ilan etmiştir. Fakat bünyesindeki milyonlarca Türk'ün varlığı yeni kurulan Bulgar Devleti'nin en büyük sorunlarından biri olarak görülmüştür. Önce faşist sonra da komünist ideoloji ile yönetilen Bulgaristan'da hangi rejimin olursa olsun idarecilerin öncelikli hedeflerinden biri Bulgaristan'daki Türk varlığını silmek olmuştur. Türkleri asimile etmek için her türlü propaganda yöntemini deneyen ancak başarılı olamayan idareciler, Türk bilincini ve kimliğini kırabilmek için işkence, haksız ceza gibi insan haklarına aykırı tüm yolları kullanmaktan çekinmemişlerdir. Çalışmamızda bugüne kadar görülmemiş olan Amerikan Merkezi Haber Alma Teşkilatı'nun yayımladığı belgeler ilk defa kullanılarak Türklere yönelik uygulanan insanlık dışı muamelelere yakından bakılacaktır. Maalesef çok uzun yıllar boyunca Türklere baskı ve şiddet uygulanmıştır. Ancak bu çalışma tespit ettiğimiz ve yalnızca 1949-1954 yıllarını kapsayan belgelerden istifade edilerek kaleme alınmıştır. Elbette incelenmesi gereken ve olabildiğince detaylı tetkike muhtaç olan uzun bir dönem araştırılmayı beklemektedir.

Anahtar kelimeler: Bulgar, Türk, Komünist, CIA, Faşizm.

* Uşak Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

Bulgarian Governments' Policies Towards Turks According To The Us Central Intelligence Agency (1949-1954)

Abstract

It is not possible to think of the history and fate of the Turks living on the Bulgarian lands separately from the history and fate of the Turks in Anatolia. The Turkish existence in the Balkans has been continuing uninterrupted for hundreds of years. Turks from Anatolia have settled to the Bulgarian lands, where the different Turkish tribes came from the north of the Black Sea were settled, since the beginning of the century and have reinforced that this is the Turkish homeland. However, the Bulgarian territory, located on an important transit route, turned to the conflict zone between Russia and the Ottoman State after the Russian Tsarist put the policy of reaching to the warm waters of the Mediterranean Sea into practice. After rebellions and wars, Bulgaria declared its independence in 1908. However, millions of Turks in Bulgaria had become one of the biggest problems of the newly established national Bulgarian state. Regardless of the regime in Bulgaria, Fascist or Communist ideology, one of the primary goals of the administrators was to erase the Turkish presence in Bulgaria. For this purpose, they did not hesitate to use the most brutal methods. Managers who resorted to any propaganda to assimilate the Turks but were unsuccessful did not hesitate to use all means against human rights such as torture and unjust punishment for the break of Turkish consciousness and identity. In our work, documents published by the American Central Intelligence Agency, which have not been seen before so far, will be used for the first time and will be closely examined for the inhuman treatment against Turks. Unfortunately, pressure and violence had been applied to Turks for many years. However, the only documents describing the years 1949-1954 will be used in this study. Of course, a detailed examination of a longer period is waiting to be investigated.

Keywords: Bulgarian, Turk, Communist, CIA, Fascism.

Giriş

Balkan coğrafyası çok erken dönemlerden itibaren Türk tarihinin önemli bir parçasıdır. Özellikle bugünkü Bulgaristan toprakları Avrupa Hunlarından sonra farklı Türk boylarının yerleştiği, hâkim olduğu bir sahadır. Kayıtlara göre Hunlar 378'de Tuna'yı geçerek Trakya'ya kadar inmişlerdir.¹ Tarih boyunca kurulan bütün Bulgar Devletleri'nde Türk kültürünün izini görmek mümkündür. Ancak Hristiyanlığın kabulüne müteakip Bulgarlar hem içinde buldukları yoğun Slav nüfusunun hem de Ortodoksluğun etkisiyle Türk kimliğini ve bilincini zamanla kaybetmişlerdir. Bu kaybın sonunda da Bulgarlar 1018 yılından itibaren Bizans hâkimiyetine girmişlerdir. Bulgarlar tam 167 yıl boyunca yani 1185 yılına kadar Bizans İmparatorluğu'na bağlı yaşamışlardır. Peter-Asen kardeşlerin isyanı ve bir başka Türk topluluğu Kumanların desteğiyle II. Bulgar Devleti kurulmuştur. Osmanlı Devleti'nin XIV. yüzyıldan itibaren Bulgaristan sahasında başladığı fetihler, iskân politikaları sonucunda buralardaki Türk izi canlanmış ve Türkler yeniden bölgeye hâkim olmuşlardır.

¹ Ali Ahmetbeyoğlu, "Türkistan'dan (Orta Asya) Doğu Avrupa'ya Yapılan Türk Göçleri", *Türkler*, Cilt: 2, Ed. Hasan Celal Güzel - Kemal Çiçek - Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 524.

Ancak yüzyıllar sonra başlayan milliyetçilik akımı özellikle de Rus Çarlığı'nın genişleme politikalarıyla beraber daha da şiddetlenen Bulgar bağımsızlık hareketi ile bölgedeki Türkler için zor zamanlar başlamıştır. 93 harbi, Balkan Savaşları neticesinde Bulgaristan bağımsızlığını ilan ederken, Bulgaristan'daki Türkler ya göçe zorlanmış ya da en ağır şartlarda yaşamaya mecbur bırakılmıştır. Maalesef Osmanlı Devleti'nin bölgedeki gücünü kaybetmesi Türkler için felaketin başlangıcı olmuştur.

Bulgaristan resmen 1908'de bağımsızlığını ilan etmiş ve müstakil devlet haline gelmiştir. Ancak gerçek anlamda bir bağımsızlıktan söz edebilmek mümkün değildir. Çünkü özellikle Rusya'nın güneye inme ve Panslavist politikaları çerçevesinde Bulgaristan'da yoğun bir Rus etkisi olduğu açıktır. Öte yandan peş peşe patlak veren dünya savaşlarına müteakip Avrupa'da yükselen faşizmden etkilenen Bulgaristan'da iç politikanın çatışmalı ve dengesiz olduğu bilinmektedir. Bu çalkantılı siyasi vaziyete rağmen Bulgaristan'da etkisini gösteren ilk siyasi hareket 1899 yılının sonlarında kurulan Bulgar Halk Çiftçi Birliği'dir.² Öğretmen ve çiftçilerin bir araya gelerek kurdukları BHÇB, 1919'daki seçimlerde %31 oy ile iktidara gelmiştir. BHÇB iktidara geldiğinde yoksul köylülere toprak dağıtmış, vergi ve yargı sistemlerinin düzenlenmesi gibi ciddi reformları hayata geçirmiştir. Yaptıklarıyla büyük destek kazanan BHÇB, 1923'teki seçimlerde oyların %52'sini almıştır. Fakat siyasi şartlardan rahatsız olan ordu 9 Haziran 1923'de darbe yaparak BHÇB'nin iktidarına son vermiştir.³

Faşist Dönem (1934-1944)

Bu ilk darbeden 11 yıl sonra 19 Mayıs 1934'de Bulgaristan'da ikinci askeri darbe olmuştur. Avrupa'da gittikçe yükselen faşizm rüzgârının etkisiyle yapılan darbe sonucunda faşist hükümet kurulmuş ve iktidardaki faşist parti lideri ülkelerinin Nazi Almanya'sının yanında olduğunu ilan etmiştir. Faşist hükümetin uygulamalarına karşın Bulgaristan İşçi Partisi⁴ ülkede bulunan Alman askerlerinin kovulmasını, Sovyetler ile işbirliği yapılmasını istiyordu. Yapılan propagandalar sonuç verdi ve halk harekete geçti. Sanayi ve tarım işçilerinin katılımıyla ülke çapında grevler başladı. Artan grevler karşısında hükümet 1941'de "Sivil Seferberlik Yasasını" ilan etti. Faşist hükümete göre Bulgaristan'daki gösteriler düşman ülkelerin desteği ile yapılıyordu. Bu ihaneti önleyebilmek, gerekli tedbirleri alabilmek için de söz konusu yasa çıkarılmıştı. Suçluların cezalandırılmaları için ise aynı yıl Bulgaristan'da toplama kampları açılmaya başlanmıştı. Nazi Almanya'sının etkisiyle çıkan bu kanuna göre sabah saatlerinde işe başlamayan işçiler cezalandırılacaktı. Böylece grevler önlenebilecekti. Faşist hükümet asayiş tesis edebilmek için çeşitli yasalar

² Bilgarski Zemedelski Naroden Siyuz.

³ Ayrıntılı bilgi için bkz. John D. Bell, *Peasants in Power: Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian National Union, 1899-1923*, Princeton University Press, Princeton 1977; Lyuben Bozhkov and Stoyan Ninov, *The Historical Path of the Bulgarian Agrarian Party*, BAP Publishing House, Sofia 1982.

⁴ Balgarska Komunisticheska Partiya; 1938 yılında İşçi Partisi'yle birleşen parti Bulgar İşçi Partisi adını aldı. 1948 yılında Bulgar İşçileri Sosyal Demokrat Partisi'yle yaşanan birleşmeden sonra partinin adı Bulgar Komünist Partisi'ne dönüştü.

çıkartmaya devam etti. Bunlardan bazıları şunlardır: saat 18:00'den sonra sokağa çıkmak yasaktır. Eğer sokağa çıkmak gerekliyse polisten izin alınması zorunludur. 18:00'den sonra sokağa çıkanların ise kaldırımdan yürümesi yasaktır. Bu kişiler ellerinde izin belgelerini tutarak sokağın ortasından yürümek zorundadır. Polisin dur emri vermesi üzerine kişi ellerini cebine sokmadan polisin vereceği emirlere göre hareket etmek zorundadır. Bu kurallara uymayanlara polis anında ateş edebilecektir.⁵ Faşist Hükümet döneminde Bulgaristan tam bir polis devleti haline gelmiştir.

Bu noktada önemli bir soru sormak gerekmektedir; uzun ve kanlı bir sürecin ardından bağımsızlığını ilan eden Bulgaristan'da yaşayan Türkler bu süre zarfında kendi akıbetleri için ne yapmışlardır? Elbette savaş yorgunu olan Türklerin ilk yaptıkları Türkiye'ye göç etmek olmuştur. Göç edemeyenler ise hakları için ciddi bir mücadele verememişlerdir. Türkler büyük siyasi dönüşümlerin, değişimlerin yaşandığı bu süreçte adeta rahatsız edilmeden yaşamayı tercih etmişlerdir. Ne Bulgar toplumuna entegre olma ne de buna karşı çıkıp kendi kimliklerini-haklarını koruma adına bir irade sergileyememişlerdir. Bu sosyal ve politik pasiflik ise Bulgar hükümetlerinin Türklere yönelik sert, marjinal politikalar uygulamasına çanak tutmuştur. Bir anlamda suya sabuna dokunmayan, kendi kabuklarında yaşayan Türklerin huzuru ise 1934 faşist darbesinden sonra iktidara gelen Damyana Velchev-Kimon Georgiev hükümeti tarafından köylerin isimlerinin değiştirilmesinden sonra bozulmaya başlamıştır.⁶ Öte yandan tüm zor şartlara rağmen örgütlenmeye çalışan Türkler de olmuştur. Özellikle 1920'li yıllarda Vidin'de ortaya çıkan ve Türklerin birlikte hareket etmelerini amaçlayan "Turan"ın faaliyetleri faşist hükümet tarafından yasaklanmıştır. Asıl ilginç olan ise Turan'ı yasaklayan faşist idareciler "Bulgaristan'da İslam Dininin Korunması" isimli bir başka derneği desteklemişlerdir. Hükümet yetkililerin bu tavırlarındaki neden ise Bulgaristan'daki Türklerin milli kimliklerini unutmalarını sağlamaktır. Şüphesiz İslamiyet Türklerin hayatında önemli bir yere sahiptir. İktidarın gayreti ise Türkler arasında İslami duyguları ön plana çıkararak Türklerin milli kimliklerini unutturmak ve kendilerini sadece Müslüman olarak tanımlamalarını sağlamaktır. Çünkü böylelikle daha sonra sistemli olarak propagandasını yapacakları "Bulgaristan'daki Türkler, İslamiyet'i kabul etmiş Bulgarlardır" iddiasının temeli atılmıştır.⁷

Komünist Dönem Uygulamaları (1949-1954)

Faşist hükümetin tüm baskılarına rağmen özellikle sosyalist partiler hükümete karşı mücadeleyi sürdürdüler. 1944'den itibaren II. Dünya Sava-

⁵ Esra Sarıkoyuncu Değerli - Hasan Karakuzu, "Türkiye-Bulgaristan İlişkilerinin Askeri İlişkilere Yansımaları (1939-1945)", *Social Sciences Studies Journal*, Vol: 3, Issue: 8, 2017, s. 663-664.

⁶ Koledarov Petir - Nikolay Miçev, *Promenite v imenata i statuta na seliştata v Bulgariya, 1878-1972 g.*, Nauka i İzkustvo, Sofiya 1973; Ayrıntılı bilgi için bkz: *Bulgaria a Country study Federal Research Division Library of Congress Edited*, by Glenn E. Curtis Research Completed June 1992.

⁷ Nuri Ali Tahir, "Bulgar Komünist Partisi ve Bulgaristan'daki Türklere Yönelik Asimilasyon Politikası", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 41, Aralık 2015, s. 578-579.

şında Sovyet Rusya'nın askeri üstünlüğü kazanması Bulgar siyasetini de doğrudan etkiledi. Rusya, en başından itibaren ülkedeki sosyalist partileri destekliyordu, ancak askeri gücün faşist orduda olması nedeniyle bir sonuç alınmıyordu. II. Dünya Savaşı'nda şartların değişmesi ve Rusya'nın kazanmaya başlamasıyla Rusya, Balkanlarla daha da yakından ilgilenmeye başladı. Nihayetinde 9 Eylül 1944'de Kızıl Ordu Bulgaristan'ı işgal etti. Bu işgal esnasında bir darbe idi, ülkedeki komünistlerin çağrısı ve yardımıyla Rusya, faşist iktidarı devirdi. Akabinde Vatan Cephesi ismiyle çok partili yönetim kuruldu.

1923-1944 yılları arasında iktidarı elinde tutan faşist politikacılar, Bulgaristan'daki tüm azınlıklara karşı ağır bir asimilasyon politikası uyguladı. 9 Eylül 1944'deki komünist ihtilalden sonra kurulan Vatan Cephesi Hükümeti ise Türklerin ellerinden alınmış birçok hakkın iade edileceğini vaat etmişti. Özellikle Bulgaristan'ın 1947'de Paris Barış Antlaşması'nı imzalamasıyla Bulgar Devleti ülkesindeki vatandaşların hepsinin temel hak ve özgürlüklerden din, dil ve ırk gibi farklılıklara bakılmaksızın yararlanabileceğini kabul etmişti. Hatta BKP'nin katkılarıyla Türk azınlığın problemlerinin tartışıldığı bir konferans düzenlendi. Ayrıca BKP 1946'da ilan ettiği toprak reformuyla daha önce toprak sahibi olmayan yaklaşık 45.000 kişiye çalışabilmeleri ve çiftlik kurabilmeleri amacıyla toprak vermişti. İktidarın bu uygulamaları sonucunda ise Komünist Parti'ye üye olan Türklerin sayısında ciddi bir artış olmuştur.⁸ Öyle ki BKP'ye üye olan Türk sayısı 1945'in sonlarına doğru 21.500 iken bu rakam 1947'de 31.000'e kadar ulaşmıştır.⁹ Ayrıca yeni hükümet kendisini "*Türklerin kurtarıcısı olarak*" takdim etmeye girişti. 1945-1953 senelerinde altı yeni Türk gazetesi kuruldu ki bunlar esasında BKP'nin yayın organlarıydı. Bu senelerde bir hayli Türk okulu da açıldı. Örneğin 1950'de Bulgaristan'da yaklaşık 1200 Türk okulu vardı. 1944 ile mukayese edildiğinde %300'lük bir artış olduğu görülmektedir.¹⁰

İfade edildiği üzere bu ve benzeri nedenlerle Türkler de Vatan Cephesi'ni desteklemişlerdi. Gerçekten de iktidarının ilk yıllarında bir özgürlük rüzgârı esmiş ve Vatan Cephesi azınlıkların haklarını kısıtlayan yasaları yürürlükten kaldırmıştı. Fakat 1945 yılından itibaren ufak tefek değişiklikler yapılmaya, BKP'nin bu özgürlükleri vermesinin nedenleri ortaya çıkmaya başlamıştı. Aynı yıl BKP genel sekreteri Georgi Dimitrov istişarelerde bulunmak amacıyla Moskova'ya gitti. Bu ziyaretin amacı BKP'nin Türklerle ilgili politikasını net bir plan üzerine oturtmaktı. 6 Şubat 1945'de ise Dimitrov Moskova'dan şu emri verdi:

"Ulusal azınlıklara tüm hakları verilecektir. Fakat Türkler konusunda dikkatli olmalıyız-elbette onlar da eşit haklara sahip olacaklar. Fakat Türk kimliği altında hiçbir milli oluşum içinde bulunmamalıdır. Çünkü benzer

⁸ Tahir, "a.g.m.", s. 580.

⁹ Nuri Ali Tahir, "1945 Sonrası Bulgaristan Türklerine Yönelik Asimilasyon Politikası", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009, s. 26.

¹⁰ Norveç Helsinki Komitesi, "Bulgaristan'daki Türk ve İslam Azınlığına Baskı", *Belleten*, Çev. Prof. Dr. Yaşar Yücel, C. LI, Ankara 1987, s. 1453-1454.

bir oluşum Bulgaristan'da Türkiye lehine ajanlık faaliyetleri için uygun bir ortamın oluşmasını sağlayacaktır. Bizler Türkiye'yi Avrupa'dan atmak istiyoruz. Türk milliyetçilerini tanımıyoruz ve Bulgarcanın Türk okullarında zorunlu olması gerektiğini düşünüyoruz.”¹¹

1946 yılında Bulgar Komünist Partisi'nin iktidarı ele geçirmesinden¹² ve Başbakan Dimitrov'un aynı yıl içerisinde yaptığı; *“Balkanların yalnız Balkanlılara ait olmasını, Slavların Balkanlarda başrolü oynamasını sağlamalıyız, Osmanlı'nın Balkanlardaki izlerini silmeliyiz.”* açıklamasından sonra rüzgâr tersine dönmüştür. Hatta yine Başbakan Dimitrov'un 1947 yılında verdiği bir başka demeçte, Bulgaristan'daki Türklerin Ankara'ya değil, Sofya'ya bakmalarına, düşmanlarına ajanlık yapmamalarına dair sözleri BKP'nin Türklere bakışını ve yapacaklarını göstermesi açısından önemlidir.¹³ 1948 yılında Dimitrov'un, toplanan Merkez Komiteye sunduğu siyasi raporda sürekli olarak Balkanlardaki Türk boyunduruğundan bahsetmesi tam olarak iktidarın gelecek yıllarda uygulayacağı politikanın habercisi idi.¹⁴ Çünkü bu toplantıda Dimitrov'un sözleri BKP'nin izleyeceği yolu çizmiştir:

“Aramızda kalması şartıyla şunu söylemek lazımdır. Büyük bir sorunumuz var. Dünden kalan bir şey değil. Bizim güney sınırımızda Bulgar olmayan bir halk var. Bu bizim sürekli kanayan yaramızdır. Komünist Partisi ve Bulgaristan Devleti olarak bir sebep bulmalı, onları oradan yok etmeli ve başka yerlere sürgün etmeliyiz. Yerlerine Bulgar asıllı halkı yerleştirmeliyiz.”

önerisinde bulunmuştur. Dimitrov konuşmasına devamla:

“Bulgaristan'ın Şumnu, Razgrad ve başka bölgelerinde kalabalıklar halinde yaşayan Türk halkı vardır. Azınlıklara tam özgürlük veren yönetim anlayışımızdan dolayı müftüler ve Türk ajanları rahatça faaliyette bulunmaktadırlar. Gençler arasında Türk milliyetçiliği yayılmaya başlamıştır. (Türkler) gözlerini İstanbul ve Ankara'ya çevirmişlerdir. Bu sebeple gerekli tedbirler alınmalı ve sorun 1948 yılı içinde halledilmelidir. Vatan Cephesi Milli Komitesi içinde azınlıklara yönelik çalışacak kişiler olmalı ve yapılacak bu zor operasyonda bize yardım etmelidirler. Bulgaristan Halk Cumhuriyeti'ni 9 Eylül'den önceki durumda bırakamayız.”¹⁵

demiştir.

Az önce de ifade edildiği üzere Türk toplulukları yüzyıllar öncesinden itibaren Bulgaristan sahasında meskün durumdaydı. Bu sebeple de Bulgaristan'daki en büyük azınlık durumundaydılar. Ancak komünistler yönetime gel-

¹¹ Evgeniya Inova, *Othvrlenite*, “Priobşteni” ili Protsest, Nareçen “Vızroditelen”, (1912-1989), İnstitut za İztoçnoevropeyska Humanitaristika, Sofya 2002, s. 60.

¹² Bilâl N. Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1986, s. 167.

¹³ Pars Tuğlacı, *Bulgaristan, Türk-Bulgar İlişkileri*, Cem Yayınevi, İstanbul 1984, s. 72.

¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Georgi Dimitrov, *Bulgar İşçi Partisi (Komünist) Beşinci Kongresinde Merkez Komitesinin Sunduğu Siyasi Rapor (19 Aralık 1948)*, Kıvılcım Yayıncılık, Lefkoşa 2008.

¹⁵ İbrahim Kamil, “Bulgaristan'dan Türkiye'ye Gerçekleşen 1950-1951 Göçünün Nedenleri”, *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Cilt/Volume: 5, Sayı/Number: 2, Aralık/December 2016, s. 44.

dikten sonra Türkleri yok edebilmek için şiddet kullanmaktan dahi çekinmemişlerdir. Her ne kadar komünizm özünde “milliyetçilik” duygusuna karşı olduğunu iddia etse de uygulamanın kesinlikle böyle olmadığına Bulgaristan’da yaşananlar en önemli delildir. Komünist rejim, Dimitrov’un söylemlerinden de anlaşılacağı üzere Osmanlı bakiyesi olarak gördüğü Türkleri, Bulgar düşmanı, rejim düşmanı, ajan olarak görmekteydi. Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti’nin komünist blokta yer almaması bu fikri pekiştiriyordu. Öte yandan Türkiye ile Bulgaristan’daki Türkler arasındaki soy bağı, komünist iktidara göre Bulgaristan’daki her Türkü potansiyel ajan ve hain haline getiriyordu.

Bulgar Komünist Partisi etnik farklılıkları devletin dengesini bozucu bir tehdit olarak görmüştür. Mesela, Bulgaristan’daki Yahudilerin, İsrail’deki Yahudilerden farklı olduğuna dair teoriler geliştirmeye çalışmışlardır. Bulgaristan’daki Türklerin ise zorla Müslümanlaştırılmış, asimile edilmiş Bulgarlar olduklarını iddia etmişlerdir.¹⁶ Güçlü ve büyük bir Bulgaristan’ın ancak etnik olarak homojen bir Bulgar toplumuyla mümkün olabileceği düşüncesi BKP’nin politikası haline gelmiştir. Bu düşünce de azınlıkların asimile edilmesine yönelik politikaların ağırlaşması olarak hayat bulmuştur. Bu nedenle kısa sürede etnik Bulgar milliyetçilik fikri, Bulgar Komünist politikasının ana ideolojisi haline gelmiştir.¹⁷ Komünizm söylem olarak milliyetçiğe karşı iken neden tam aksi Bulgar milliyetçiliği BKP’nin temel ideolojisi olmuştur? Kanaatimize göre bunun cevabı geçmişte Osmanlı Devleti’nde yatmaktadır. Osmanlı Devleti’ne karşı savaşarak bağımsızlıklarını kazanan Bulgarların harekete geçmelerindeki temel motivasyon milli devletlerini kurma arzusudur. Kendi devletleri için mücadele veren üstelik bu mücadeleyi Türklerle karşı veren Bulgarlar için ülkelerindeki her Türk potansiyel tehdit ve tehlikedir. Hem farklı etnik zümre olarak her an ayrılıkçı harekete girişmeleri ihtimali bakımından hem de “bağımsızlıklarını kazandıkları, boyunduruğundan” kurtuldukları Türkiye’nin uzantıları olmaları bakımından Türkler, silinmesi gereken etnik bir zümre olarak görülmüştür.

Komünist rejim Bulgar devletine sadık kaldıkları sürece tüm azınlıkların sosyalist ulusun parçası olduğunu ilan etmişti. Fakat uygulamada, etnik kökeni ne olursa olsun milliyetçiliğin sınıf ideolojisini güçlendireceğinden endişe ettiğinden tüm etnik kimlikleri ortadan kaldırarak sosyalist bir Bulgaristan devleti ve toplumu yaratmaya çalışıyordu.¹⁸ Tüm ağır asimilasyon politikalarına rağmen devlet bunu başaramadı, çünkü Bulgar Türkleri geleneksel aile yapılarını sürdürerek geri kalan Bulgar toplumundan izole olarak yaşama-ya devam ediyorlardı. İktidarın Türk kimliğini eritme adına yaptıkları ise bu izolasyonu ve aile bağlarını daha da güçlendirmiştir. Öte yandan komünizm adına iktidarın faaliyetleri planlananın aksine Türklük düşüncesini daha da

¹⁶ Kamil, “a.g.m.”, s. 43.

¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. John McGarry - Brandan O’Leary, “The Macro Political Regulation Of Ethnic Conflict”, *The Politics of Ethnic Conflict Regulation: Case Studies of Protracted Ethnic Conflicts*, Eds: John McGarry and Brandan O’Leary, London & New York, Routledge 1995, s. 1-40.

¹⁸ Oral Sander, *Türkiye’nin Dış Politikası*, Der. Melek Fırat, İmge Kitabevi, Ankara 1998, s. 182.

tahkim etti. Bunu kıramayacağını anlayan BKP Türk toplumuna karşı uyguladığı baskıyı arttırmaya başladı. Mesela Türklerin topraklarına ve üretim araçlarına el konularak tüm geçim kaynakları devletleştirildi. Böylece Türkler için hayat daha da zorlaştırıldı ve onların geçim kaynakları kesilerek Türkler işsiz hale getirildiler.¹⁹ Maddi ve manevi baskılar altında kalan Türkler ise ekseriyetle Türkiye'ye göç etmeye başladılar. Bu BKP'nin de kısmen istediği bir şeydi. Böylece Türk nüfusu azalacak, gidemeyenlerin de asimilasyonu kolaylaşacaktı.

Bulgar Komünist Partisi, göç etmesinde kendisi açısından fayda gördüğü kişiler ile devletin işine yaramayacak ihtiyarların ve çocukların Türkiye'ye gitmesine izin verirken ekonomik olarak faydalanabileceğini düşündüklerinin ülkeyi terk etmesine müsaade etmiyordu. Esasında hükümet her başvuruya olumlu cevap verilmesi halinde Türkiye'ye göç arzusunun bütün Bulgaristan'a yayılmasından korkmaktaydı.²⁰ Hatta olası toplu göçleri engelleyebilme adına Bulgaristan'daki Türklere, Türkiye'nin onları istemediği propaganda-sını dahi yapmışlardır. Çünkü en ağır işlerde, tarım ve hayvancılıkta, fabrikalarda, sanayinin her kademesinde çalışanlar Türkler idi. Türk iş gücünün planlananın üstünde azalması ekonomik dengeleri bozacaktı. Dolayısıyla bunu engellemek adına Bulgar Hükümeti göç arzusunu kırma yoluna gitmiş, en uygun propaganda unsuru olarak da Türkiye'nin göçe karşı olduğu ve sınırları kapattığı haberlerini yaymıştır.²¹

Amerikan Merkezi Haberalma Teşkilatı'nın geçtiğimiz yıllarda kısmen de olsa arşivini araştırmacılara açmasıyla yaptığımız taramalar sonucunda 1949-1954 yılları arasında BKP'nin Türklere yaptığı zulümleri gözler önüne seren çeşitli belgeler tespit edilmiştir. İlgili yıllar arasında doğrudan Türkleri konu alan raporlar genel yekûna oranla azdır. Çünkü ifade edildiği üzere bu yıllarda Türklerin kendi içlerine kapanık yaşamaları ama daha da önemlisi BKP'nin iktidarını pekiştirme yıllarında hedefinin siyasi muhalifler olmasıdır. BKP kendi iktidarına karşı tehdit olabilecek zümreleri ortadan kaldırdıktan sonra Türklere yönelik insanlık dışı uygulamalara başlamıştır. Topladığımız raporlar özellikle 1951 göçüne sebep olan olayların başlangıcı ve mahiyeti ile alakalı önemli bilgiler vermektedir.

Bulgaristan'daki 1946 seçimleri Türkler için bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü bu seçimlerde Vatan Cephesi oyların %71'ni almıştır. Vatan Cephesi'nin önemli ortaklarında olan Bulgar Komünist Partisi ise 364 milletvekilinden 277'sini elde ederek kurulan hükümetin büyük ortağı olmuştur.²² Çok sayıda bakanlıkla birlikte iktidar gücünü kazanan BKP yukarıda izahını yaptığımız ideolojik kaygılarla asimilasyon politikasına ağırlık vermeye başlamıştır. Zira BKP'ye göre etnik köken, sınıf bilincinin gelişmesine neden ola-

¹⁹ Nurcan Özgür, *Etnik Sorunun Çözümünde Etnik Parti: Hak ve Özgürlükler Hareketi 1989-1995*, Der Yayınları, İstanbul 1999, s. 72.

²⁰ Kamil, "a.g.m.", s. 46.

²¹ Kamil, "a.g.m.", s. 53.

²² Şimşir, *a.g.e.*, s. 167.

çağından devletin dağılmasına sebep olabilirdi. Bulgar komünistlerine göre ise birleşik sosyalist Bulgar devletinin kurulabilmesi ancak etnik kimliklerin ortadan kalkmasıyla mümkün idi.²³ Bunun için de belgelerde görüleceği üzere BKP 1949 yılından itibaren Türklere yönelik sistemli asimilasyon politikalarına başlamıştır.

Tespit ettiğimiz ilk belge 2 Kasım 1949 tarihli “Bulgaristan’daki Muhammedilerin Tutuklanması” başlıklı rapordur:

“1949’un yazında Bulgar Hükümet görevlileri Kırcaali’nin köyüne geldiler ve Türkiye’ye dönmeyi bekleyenlere duyuru yapıp; bu kişilerin yurtlarına dönebilmeleri için başvuru formları doldurmaları ve 500 leva ödemeleri gerektiğini söylediler. Bir hafta içerisinde 200 yerleşimcinin başvuruları tamamlandı. Yaklaşık 15 gün sonra ise polis köye geldi ve bütün belde ahalisini tutukladı. Sorgulamadan sonra altı kişi çete başı olarak tutuklandı ve geri kalanlar serbest bırakıldı. Tutuklu liderler de Pernik’teki toplama kampına gönderildi. Benzer tutuklamalar Bulgaristan’ın güneyindeki diğer Müslüman köylerinde de yapıldı.”²⁴

Açıkça ifade etmek gerekmektedir ki bu yazılanlar çalışmamız kapsamında karşılaştığımız en ağır ifadelerdir. Tek arzusu sadece anavatana dönmek isteyen Türklere yönelik işlenen insanlık suçunun resmi belgesidir. Türkiye’ye göç etmek isteyenler, Bulgar Hükümeti tarafından açıkça kandırılmışlardır. Hem paraları gasp edilmiş hem de suçlu ilan edilerek haksız yere tutuklanmışlardır. Türklere yönelik korku ve sindirme politikalarının resmi evrakı olan bu belge sonraki yıllarda gittikçe artacak olan baskının ilk habercisi olmuştur.

Yukarıda ifade edildiği üzere BKP işine yaramayacağını düşündüğü yaşlı, çocuk, kadın ve fiziksel engellilerin Türkiye’ye gitmesine izin verirken, çalıştırabileceği Türklerin gitmesine mani oluyordu. Ayrıca Bulgar Hükümeti kendisine hiçbir faydası olmayan zümreleri Türkiye’ye göndermeye gayret ederken Türkiye’de komünist propagandası yapacak kişilerin Türkiye’ye gidişini kolaylaştırıyordu. Bulgaristan’ın Türkiye’ye karşı yürüttüğü kasıtlı göç politikasında amaç şüphesiz hem Türkiye Cumhuriyeti’ni zor durumda bırakmak hem de zorla göç ettirmek istediği Türklerin mallarına düşük meblağlarla el koyabilmektir.²⁵ BKP ilk yıllarda siyasi propaganda yöntemiyle çalışabilecek nüfusun göçünü engellemeye çalışmıştır. Hatta ünlü şair Nazım Hikmet dahi bu maksatla 1951 yılında, Blaga Dimitrova ve Komünist Parti yetkilileriyle birlikte Bulgaristan’daki Türk köylerini dolaşmış, 20 miting, 10 halkla konuşma ve 12 farklı yerde küçük gruplarla görüşme yapmıştır.²⁶ Nazım Hikmet ge-

²³ İbrahim Çulha, “Bulgaristan Türkleri’nin Türkiye’ye Göç Süreci (1950-1951)”, *AKADEMİK-DER*, Sayı: 1, 2017, s. 68, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/377505>, erişim tarihi: 12.05.2018.

²⁴ <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP82-00457R003500290009-7.pdf>, erişim tarihi: 23.03.2018.

²⁵ Detaylı bilgi için bkz. Cevat Geray, *Türkiye’den ve Türkiye’ye Göçler ve Göçmenlerin İskânı 1923-1960*, Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi, Rapor No: 9, Ankara 1961.

²⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Blaga Dimitrova, *Nazım Hikmet Bulgaristan’da: Yol Notları*, “Narodna Prosveta”, Devlet Neşriyatevi, Sofya 1955.

zilerinde Bulgaristan'daki Türklerin göç etmemesi için Türkiye'deki "zor hayat şartları" hakkında yaşadıklarını anlatmıştır:

*"Kardeşlerim! Kendi anavatanımdan kaçtım. Canım memleketim Türkiye, Amerikalılar tarafından esaret altına alınmıştır. Ben on yedi yıl boyunca, vatan göklerini hapisane parmaklıklar arasından görüyordum. Hür Bulgarya'da, Dimitrof'un bahtiyar memleketinde göğüs dolusu hürriyet havası teneffüs ediyordum. Fakat henüz içim rahat değil. Çünkü burada, hürriyeti, evlatlarının saadetini, sosyalist emeğinin yarattığı saadeti akılsızca bırakıp, benim güçlükle kurtulabildiğim zindana gitmek isteyen millettaşlarım var. Kardeşlerim, size bugünkü Türkiye'yi anlatmadıkça, satılmış yalancıların sizi uçuruma sürüklediklerini bildirmek olan vazifemi yerine getirmedikçe içim rahata kavuşmayacak."*²⁷

Türkiye'deki kötü vaziyet hakkında daha da tafsilatlı bilgi veren Nazım Hikmet bir başka konuşmasında ise şöyle demiştir:

*"Türkiye'de durum bambaşkadır. Orada her hangi bir Amerikalı, bir Türk kızını beğendi mi, ara da bul bir daha... Orada şikâyete gidecek kimse yoktur. Himaye isteyeceğin yer yoktur. Unutmayın ki, Bulgaristan halk idaresinin başında bizim büyük dostumuz olan Vilko Çervenkof yoldaş durmaktadır. O, sizin her isteğinize, her an, şahsen cevap vermeğe hazırdır. Arkadaşlar, sizin vatanınız burasıdır. Siz Amerikalıların tahakküm ettiği Türkiye'de değil, burada hürsünüz, burada kendi toprağınızdasınız."*²⁸

Nazım Hikmet, Türklerin, Bulgaristan'dan gitmemesi için onların namus, ahlak gibi manevi hassasiyetlerine dokunacak yalanlar söylemekten dahi çekinmemiştir. Açıkça iftira niteliğindeki sözlerle Türklerin göçüne mani olmaya çalışmıştır. 1951 yılında Türkiye'ye göç eden ve Nüvvab Medresesi'nin son mezunlarından olan dedem Şaban Özyurt da Nazım Hikmet'in böyle bir toplantısına katılmıştır. Söz konusu toplantıda Nazım Hikmet Türkiye pasaportunu yırtmış, Türkiye'deki insanların açlıktan kırıldığını, ot ve saman yiyerek hayatlarını devam ettirmeye çalıştıklarını iddia etmiştir.²⁹

Taramalar sırasında tespit ettiğimiz 7 Eylül 1950 tarihli "Bulgaristan'da Türk Karşıtı Propaganda" başlıklı rapor ise tüm bu yaşananları, anlatılanları doğrular niteliktedir:

"Bulgaristan'da özellikle Türklerin yoğun yaşadığı bölgelerde Türkiye karşıtı sistemli propaganda yürütülmektedir. Bu propagandanın içeriği Türkiye'de evin ve yemeğin olmadığıdır. Türklerin açlıktan öldüğü ve ot-saman yediği söyleniyor. Türkiye için Bulgaristan'ı terk etmek isteyenlere, Türklerin, Türkiye'deki akrabalarını üç yıl boyunca desteklemeyi garanti etmedikçe onları kabul etmeyecekleri söyleniyor. Bulgar propagandasına göre, yaşamak için en iyi yer Bulgaristan'dır. Komünist Parti tarafında se-

²⁷ Dimitrova, a.g.e., s. 12.

²⁸ Dimitrova, a.g.e., s. 21-22.

²⁹ Kaynak kişi: Mehmet Emin Özyurt, görüşme tarihi: 02.02.2018.

çilen birkaç Türk, köy köy dolaştırılıyor ve Türkiye hakkındaki bu hikâye tekrarlatılıyor. Mestan bölgesinden Nuri Turgut, Hasan Nalbant, Ahmet Karakedi, Halil Ahmet, aşçı Mehmet Hüseyin, berber Ahmet Halil ve Belediye yardımcısı Zeki Kamil, Bulgar komünistleri tarafından bu amaçla kullanılıyor. Komünizm, Bulgaristan'daki Türkler tarafından kabul edilmiyor. Bulgarlar arasında, gerçek komünistler sayıca çok azdır. Halk, milislerin gücünden ve komünist partinin üyelerinden kokuyor. Hükümet kolhozlar³⁰ kurmak istiyor ama bu projeye çok az sempati var. Komünist parti köylüye güvenmiyor ve hasat zamanlarında milis üyeleri, köylülerin mahsulleri sabote etmesini önlemek için başlarında duruyor.³¹

Raporun sonuç kısmında ise BKP'nin tüm çabasına rağmen arzu ettiği sonucu alamadığı yazılmıştır. Çünkü bilindiği üzere komünizm, Türklerin aile ve toplum yapısına, geleneklerine daha da önemlisi inançlarına tamamen aykırı bir ideolojidir. Bulgar yöneticiler kendilerini dinlemeyeceğini bildikleri için de Türk Milleti'nin bu hassasiyetlerini bilen Nazım Hikmet gibi kişileri kullanarak yalan, iftira gözetmeksizin Türkiye Cumhuriyeti'ni ve Türk Milleti'ni kötülemeye gayret etmişlerdir.

28 Ağustos 1951 tarihli başka bir rapor BKP'nin sağlıklı ve ekonomik olarak işe yarayacak Türkleri kasten göndermediğine dair önemli bir örnektir: "Bulgar ordusuna hizmet eden genç Türklere yaklaşık 27 Mayıs'tan beri Türkiye'ye göç edebilmeleri için çıkış vizesi vermemektedirler. Bu durum Bulgaristan'daki Türk azınlık arasında büyük üzüntüye neden olmaktadır."³²

Konumuzla alakalı bulduğumuz son iki rapor ise oldukça önemlidir. 13 Mayıs 1954 tarihli raporun konusu "Bulgaristan'daki Türkler üzerinde devam eden baskılar"dır. Maddeler halinde tanzim edilen rapor şöyledir:

1. Şubat 1954'ten başlayarak, Bulgaristan'daki Müslüman Türk unsurlara, Bulgar komünist makamlarının saldırıları olmuştur. Ancak görünüşe göre, Bulgar makamlarını bu politikaya Sovyet ustaları teşvik etmektedir.
2. Toplama kamplarına 200'den fazla Müslüman Türk "irticacı/gerici"³³ olarak gönderildi.
3. Bir ters politika uygulanıyor. Nüfusun Türk unsurları arasına Moskova eğitilmiş Türkleri yerleştirmek için çaba harcıyorlar. Bu bireyler daha sonra, Müslüman halkın arasında komünizmin yayılması için iktidara yardımcı oluyorlar.
4. Bu adamların gönderilmesinde gerçek amaç, mücahitler arasında komünist propaganda yapmaktır. Müslümanlar komünizm konusunda kendilerini gerici gösterdi. En azından bu komünist partinin görüşüdür.³⁴

³⁰ **Kolhoz:** Eski Sovyet Rusya'daki kolektif tarım çiftlikleri. Sovyetlerde, entegre bir nitelik taşıyan tarım çiftlikleri (su deposu, gübre ve makine depoları, kolektif hayvan alımları, sosyal tesisleri) 1917 komünist ihtilalinden sonra kurulmuştur. İhtilalin kazanılması ile ziraat kolektifleştirildi.

³¹ <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP82-00457R005600410010-8.pdf>, erişim tarihi: 13.03.2018.

³² <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP82-00457R008500120003-6.pdf>, erişim tarihi: 13.03.2018.

³³ BKP tarafından gerici sıfatı genel olarak komünist ideolojiye çıkan kişiler için kullanılmaktadır.

³⁴ <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP81-01036R000200050087-3.pdf>, erişim tarihi: 05.06.2018.

Bulgaristan üzerinde etkili olan Stalin 1951 yılına kadar Bulgaristan'ın Türk azınlıktan tamamen kurtulmasını isterken, 1951'den sonra bu düşüncesini değiştirmiştir. Bundan sonra Sovyetlerin Bulgar yöneticilerden isteği Türklerden kurtulmaları değil, tam tersine bu azınlığın “sosyalist düşünce temelinde eğitilmesi” olmuştur.³⁵ 23 Haziran 1954 tarihli tafsilatlı “Bulgaristan'daki Türk Azınlık” konulu rapor ise BKP'nin Stalin'in bu talebi doğrultusunda yaptıklarını göstermesi açısından önemlidir:

1. 1952'de, Türk azınlığın eğitimi için Şumnu ve çevresinde kızlar ve erkekler için özel okullar açıldı. Türk aileler, Bulgaristan'ın ilhakından itibaren köklerinin olduğu ülkeye (Türkiye kastediliyor) bağlılık duygularını korudular. Ancak yaygın cehaletle mücadele gibi haklı bir bahaneyle (Komünist Parti) genç Türkleri 12 aydan 2 yıla kadar belirli periyotlarla özel yatılı evlerde toplamaya başladı. Buralarda Türk gençlere genel ve siyasi kültür alanlarında temel eğitim veriliyor.

2. Bu evler, cehaletle haklı ve aleni mücadele siyaset eğitmenlerinin, ailelerinden aldıkları eğitimle birlikte doğal olarak Türklük duygusuna sahip gençlerin zihinlerine yakınlaşmasını sağlamıştır. Bu eğitimciler, Türk gençlerine genel kültürün yanı sıra komünist doktrinin ilkelerini aşılama-tadırlar. Yetenekli ve becerikli Türk gençleri akrabalarına ve Türk kökenlilere komünizmi yaymak üzere görevlendirilmiştir. Böylece yeni bir plan geliştirilmiştir; resmi propagandanın girmesine karşı kapalı olan gruplar arasında bu yeni dönemler gayri resmi propaganda yaparak onları devlete ve tarım kooperatiflerine katılmaya ikna ediyorlardı.

3. Birkaç yıl öncesine kadar hükümet Türk azınlığa yakın bir ilgi göstermiyordu. Onların iyiliğine herhangi bir uygulama yapmadı. Ancak, bu özel okullarda eğitilen gençleri kullanarak, nüfuz etmeye başladığından beri hükümet verdiği sözleri tutarak güven kazanmaya çalışmaktadır.

4. Kent merkezlerindeki gençler arasında gayet iyi sonuçlar alındı ve komünist teori buralarda benimsetildi. Ancak ülke çapında gençlerin çoğu hala tutucudur. Daha geleneksel olan yaşlılar arasına sızmak ve hükümetin propaganda vaatlerini uygulamak daha zordur.

5. Türkler hala kendi anavatanlarına göç edebilmeyi şiddetle istiyorlar. Bulgar hükümeti ise kamuoyuna, ülke dışına çıkmak için gerekli vizeyi vermeyecek olanın Bulgaristan yerine Türkiye olduğunu ilan ederek Türklerin göç taleplerini resmen engelliyor. Ancak bu doğru değildir. Gerçekler göstermektedir ki Türkiye'ye ilk toplu sürgünde, Bulgaristan yalnızca Çingenele veya Türkiye'ye ulaştıklarında hükümet için sorun ve kaygı yaratacak olan komünist unsurlara vize vermiştir.³⁶

Oldukça detaylı hazırlanmış bu son iki rapor komünist iktidarın Türklere yönelik asimilasyon faaliyetlerini açıkça gözler önüne sermektedir. Komünist

³⁵ Lilia Petkova, “The Ethnic Turks in Bulgaria: Social Integration and Impact on Bulgarian - Turkish Relations, 1947-2000”, *The Global Review Ethnopolitics*, Vol: 1, No: 4, 2002, s. 45.

³⁶ <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP80-00810A004500790003-6.pdf>, erişim tarihi: 22.03.2018.

ideolojiyi Türklere arasında yayabilmek maksadıyla Türk gençleri meşru nedenlerle toplanmış ve beyinleri yıkanmıştır. Kişi hak ve özgürlüklerine tamamıyla aykırı olan bu uygulamalar ile Türk topluluklarının arasına sızılmaya, maneviyatları kırılmaya çalışılmıştır. Bulgar Hükümeti'nin Türk kimliği başta olmak üzere Türklere dair hiçbir şeye tahammül edemediğini söylemek mümkündür. Söz konusu okullar aracılığı ile toplanan Türk gençlerine milli kimlikleri ve benlikleri unutturulmaya çalışılmıştır. Bulgarların Türklere arasına girmemesi nedeniyle bu yola başvuran yöneticiler Türk gençlerini kullanmaya gayret ederek onlar aracılığıyla komünist ideolojiyi yaymaya gayret etmişlerdir.

Sonuç

Osmanlı Devleti, Balkan topraklarına yaklaşık 500 yıl hâkim olmuş ve tüm Balkanları huzur içerisinde yönetmiştir. Malum olduğu üzere emperyal ya da sömürgeci bir anlayışı olmayan Osmanlı idaresi altında yüzyıllarca yaşayan Bulgarlar, Sırp, Yunanlılar ve diğer Balkan halkları Türk ve Müslüman idarecilerin yönetiminde dillerini, dinlerini özgürce yaşamışlardır. Kültürlerini, kimliklerini yüzlerce yıl kesintisiz bir şekilde nesilden nesile aktarabilmişlerdir. Fakat XIX. ve XX. yüzyıllarda tüm dünyayı kasıp kavuran sömürge ve milliyetçilik politikaları Osmanlı da dâhil olmak üzere çok uluslu imparatorlukları parçalamıştır. 500 sene Balkanlara hâkim olan Türklere çok kanlı bir şekilde Balkanlardan ayrılmak zorunda kalmıştır. Göçler, katliamlar sonucunda milyonlarca Türk yer değiştirmiş veya hayatını kaybetmiştir. Ancak temel soru şudur; peki Balkanlar huzura kavuşabilmiş midir? Hala dahi bu soruya evet demek mümkün değildir. Türklere tesis ettiği huzur ve barış ortamı milli devletlerini kuran ve sınırlarını durmadan genişletmek isteyen Bulgarlar ve Sırp tarafından bir daha asla tesis edilememiştir. XXI. yüzyılda dahi Balkanlardaki Müslümanlar bütün dünyanın gözü önünde katliama maruz kalmıştır.

Osmanlı Devleti'ne karşı Rus Çarlığı'nın desteğiyle isyan eden Bulgarlar da dönemin şartları sonucunda bağımsızlıklarını elde etmiş ve milli devletlerini kurmuşlardır. Ancak kuruluşundan itibaren Bulgaristan'da çalkantılı bir siyasi yapının olduğu malumdur. Önce Almanya'nın etkisiyle faşizmle idare edilen Bulgaristan, 1944 yılından itibaren Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin darbesiyle komünist rejimle yönetilmiştir. Fakat hangi rejim olursa olsun değişmeyen tek şey Bulgar yöneticilerin Türklere karşı yürüttükleri şiddet politikalarıdır. Faşistler de komünistler de Türklere asimile etme hatta Bulgaristan'dan silme gayretinden vazgeçmemişlerdir. Türklere tehlike ve tehdit olarak gören Bulgar idareciler Türklere Bulgaristan'dan silinmesi için şiddet dâhil olmak üzere her yola başvurmuşlardır.

BKP'nin iktidardaki ilk yıllarında hazırladığı 1947 Anayasası'nın 79. maddesi "*ulusal azınlıkların kendi dillerinde eğitim alma ve ulusal kültürlerini geliştirme hakkı*" olduğunu beyan etmektedir. Yukarıda da ifade edildiği üzere gerçekten de ilk on yıl içinde Bulgaristan'daki Türklere eğitim hakkı başta olmak üzere milli kimliklerini koruyucu ve yaşatıcı tüm haklar sağlanmıştı. Hatta araziler verilerek ekonomik olarak desteklenmişlerdi. Fakat bir taraftan anayasaya böyle özgürlükçü maddeler konulurken bir başka taraftan da

dikkat çekici uygulamalar yapılmaktaydı. Mesela 1946 yılından itibaren kademe olarak kamu tarafından finanse edilen Türk okulları devletleştirildi ve daha da önemlisi Bulgarcanın öğretilmesi zorunlu hale getirildi. Daha da önemlisi tüm okullarda sosyalist ideolojiyi öğreten ortak müfredat okutulmaya başlandı. BKP'nin bunu yapmadaki amacı gayet açıktı; eğitim aracılığıyla genç Müslüman Türkleri sosyalist ideoloji ile yetiştirmek ve yeni bir Bulgar toplumu inşa etmekte.³⁷ Bu amaç için sadece okullar kullanılmadı elbette belgelerde de görüldüğü üzere Türk gençler çeşitli olumlu bahanelerle toplandı, özel eğitimlerden geçirildi ve komünizm propagandası yapmaları için tekrar Türk toplumun içine salındı. 1950'li yıllara kadar bu yöntem ile kapalı Türk toplumunun arasına sızılmaya, onlara çeşitli haklar ve imtiyazlar verilerek sosyalizme ve devlete uyum sağlamaları amaçlandı. Fakat BKP'nin tüm yumuşak asimilasyon çabalarına karşın Türk toplumu komünizme her zaman mesafeli durdu ve Bulgar devletiyle kaynaşmaya yanaşmadı.

Görüldüğü üzere Bulgaristan'daki Türkleri asimile etme yönünde çeşitli politikalar sistematik bir şekilde uygulanıyordu. Tüm bu "hizmetlerin" amacı azınlıkların Bulgarlaşmasını sağlamaktı. Ancak belirtildiği gibi Türk toplumunu kıramayan Bulgar yöneticiler bu sefer yöntemlerini değiştirdiler daha açık ifade etmek gerekirse gerçek yüzlerini ortaya çıkardılar ve koydukları kuralara uymayan, Bulgarlaşmayan Türklere yönelik baskı ve zulüm politikasını uygulamaya başladılar. Özellikle 1950-1951 yıllarında asimile edemedikleri Türkleri göçe zorladılar. İlk önce hükümet Stalin'in direktifleri doğrultusunda Bulgaristan'daki Türklerin göçüne izin verildi. Sonra iki defa Türk yerine çingeneleri Türkiye'ye göndermeye çalıştılar. Türkiye Cumhuriyeti de bu göçü durdurarak cevap verdi. Sonra da Bulgar hükümeti giden Türklerin aynı zamanda büyük bir iş kaybına sebep olacağını gördüğü için ters propaganda yaparak ama daha da önemlisi kendisiyle çelişerek Türkiye'nin göçe engel olduğunu yaymaya çalıştı.³⁸ Ancak ne yaparlarsa yapsınlar bir türlü Türk kimliğini ve Türkiye'ye gitme arzusunu bastıramayan Bulgar hükümeti Türklere yönelik baskı ve şiddeti arttırmaya başladı. Komünist iktidarın ilk yıllarında verilen tüm haklar geri alındığı gibi kendi dilini kullanan, dinini yaşamak isteyen Türkler şiddetle cezalandırılmaya başlandı. "Yeniden Doğu Süreci" adını verdikleri karanlık dönemler ise Bulgaristan'daki Türklerin en zor yılları oldu. 1984-1989 yılları arasında Todor Jivkov başkanlığında yürütülen bu projede Türklerin isimlerinin zorla değiştirilmesi başta olmak üzere Türklere yönelik birçok insanlık suçu işlenmiştir. Bu baskıların sonunda 1989 yılı sonunda yaklaşık 360.000 Türk Bulgaristan'ı terk etmek zorunda kalmıştır. Türklerinin bu göçü II. Dünya Savaşı'ndan bu yana Avrupa'da en büyük kitlesel göç olarak kayıtlara geçmiştir.³⁹

³⁷ Victor D. Bojkov, "Bulgaria's Turks in the 1980s: a Minority Endangered", *Journal of Genocide Research*, 01 September 2004, s. 343-369.

³⁸ Petkova, "a.g.m.", s. 43-45.

³⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tomasz Dominik Kamusella, "Ethnic Cleansing During the Cold War: The Forgotten 1989 Expulsion of Bulgaria's Turks", Ser: *Routledge Studies in Modern European History*, London 2018.

Komünist rejim sonrasında kademeli olarak Bulgar yönetiminin Türklere yönelik artan şiddet politikalarına dair birçok akademik çalışma yapılmıştır. Her yeni çalışma söz konusu karanlık dönemin vahametini ayrıca ortaya koymuştur. Fakat bu çalışmalar ekseriyetle Türkiye kaynaklı veya bu zulme maruz kalmış kişilerin anlattıklarıyla sınırlı idi. Oysa bu çalışmada kullanılan ve CIA'nin paylaştığı belgeler Türklere yapılanların üçüncü bir taraftan aktarılması açısından önemlidir. Amerikan hükümetlerinin kendi ideolojik kaygılarıyla düzenledikleri bu belgelere yansıyan acı gerçekler bugüne kadar yazılanların adeta sağlaması olmuştur. Şüphesiz bu ve benzer çalışmalarla Türklere yapılan karanlıkta kalan ve bilinmeyen eziyetler ortaya konulmalıdır.

Kaynaklar

AHMETBEYOĞLU, Ali: "Türkistan'dan (Orta Asya) Doğu Avrupa'ya Yapılan Türk Göçleri", *Türkler*, Ed. Hasan Celal Güzel - Kemal Çiçek - Salim Koca, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Amnesty International (1986) *Bulgaria: Imprisonment of Ethnic Turks. Human Rights Abuses During the Forced Assimilation of the Ethnic Turkish Minority* (London: Amnesty International Publications).

BELL, John D.: *Peasants in Power: Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian National Union 1899-1923*, Princeton University Press, Princeton 1977.

BOJKOV, Victor D.: "Bulgaria's Turks in the 1980s: a Minority Endangered", *Journal of Genocide Research*, 01 September 2004.

BOZHKOv, Liuben - STOIAN, Ninov: *The Historical Path of the Bulgarian Agrarian Party*, BAP Publishing House, Sofia, 1982.

Bulgaria a Country study Federal Research Division Library of Congress Edited by Glenn E. Curtis Research Completed June 1992.

CRAMPTON, R.J.: *A Short History of Modern Bulgaria*, Cambridge University Press, Cambridge 1987.

ÇULHA, İbrahim: "Bulgaristan Türklerinin Türkiye'ye Göç Süreci (1950-1951)", *Akademik-Der*, Sayı: 1, 2017.

DEĞERLİ, Esra Sarıkoyuncu - KARAKUZU, Hasan: "Türkiye-Bulgaristan İlişkilerinin Askeri İlişkilere Yansımaları (1939-1945)", *Social Sciences Studies Journal*, Vol: 3, Issue: 8, 2017.

DIMITROV, Georgi: *Bulgar İşçi Partisi (Komünist) Beşinci Kongresinde Merkez Komitesinin Sunduğu Siyasi Rapor (19 Aralık 1948)*, Kıvılcım Yayıncılık, Lefkoşa 2008.

DIMITROVA, Blaga: *Nâzım Hikmet Bulgaristan'da: Yol Notları*, Narodna Prosveta, Sofya Devlet Neşriyatevi, Sofya 1955.

EMINOV, Ali: *Turkish and Other Muslim Minorities in Bulgaria*, Psychology Press, London 1997.

EMINOV, Ali: "Turks and Tatars in Bulgaria and the Balkans", *Nationalities Papers*, Vol: 28, No: 1, 2000.

GERAY, Cevat: *Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin İskânı 1923-1960*, Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi, Rapor No: 9, Ankara 1961.

IVANOVA, Evgeniya: *Othvırlenıte "Priobşteni" ili Protseıt, Nareçen "Vızro-dıtelen", (1912-1989)*, İnstıtut za İztoçnoevropeyska Humanıtarıstıka, Sofya 2002.

KAMİL, İbrahim: "Bulgarıstan'dan Türkiye'ye Gerçekleşen 1950-1951 Göçünün Nedenleri", *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Cilt/Volume: 5, Sayı/Number: 2, Aralık/December 2016.

KAMUSELLA, Tomasz Dominik: *Ethnic Cleansing During the Cold War: The Forgotten 1989 Expulsion of Bulgaria's Turks*, Routledge, London 2018.

MCGARRY, John - O'LEARY, Brandan: "The Macro Political Regulation Of Ethnic Conflict", *The Politics of Ethnic Conflict Regulation: Case Studies of Protracted Ethnic Conflicts*, Eds.: John McGarry and Brandan O'Leary, Routledge, London 1995.

Norveç Helsinki Komitesi "Bulgarıstan'daki Türk ve İslam Azınlığına Baskı", *Belleten*, Cilt: L1, çev. Prof. Dr. Yaşar Yücel, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.

ÖZGÜR, Nurcan: *Etnik Sorunun Çözümünde Hak ve Özgürlükler Hareketi*, Der Yayınları, İstanbul 1999.

PETİR, Koledarov - MİÇEV, Nikolay: *Promenite v imenata i statuta na selıştata v Bulgariya, 1878-1972*, Nauka i İzkustvo, Sofya 1973.

PETKOVA, Lilia: "The Ethnic Turks in Bulgaria: Social Integration And Impact on Bulgarian-Turkish Relations, 1947-2000", *The Global Review Ethnopolitics*, Vol: 1, No: 4, 2002.

SANDER, Oral: *Türkiye'nin Dış Politikası*, Der. Melek Fırat, İmge Kitabevi, Ankara 1998.

ŞİMSİR, Bilâl N.: *Bulgarıstan Türkleri (1878-1985)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1986.

TAHİR, Nuri Ali: "Bulgar Komünist Partisi ve Bulgarıstan'daki Türklere Yönelik Asimilasyon Politikası", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 41, Aralık 2015.

TUĞLACI, Pars: *Bulgarıstan, Türk-Bulgar İlişkileri*, Cem Yayınevi, İstanbul 1984.

Belgeler

<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP82-00457R003500290009-7.pdf>, erişim tarihi: 23.03.2018.

<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP82-00457R005600410010-8.pdf>, erişim tarihi: 13.03.2018.

<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP82-00457R008500120003-6.pdf>, erişim tarihi: 13.03.2018.

<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP81-01036R000200050087-3.pdf>, erişim tarihi: 05.06.2018.

<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP80-00810A004500790003-6.pdf>, erişim tarihi: 22.03.2018.

Kaynak kişi: Mehmet Emin Özyurt, 1946 Bulgarıstan-Şumnu doğumlu.

TÜRKİYE’NİN ORTA ASYA’DAKİ YUMUŞAK GÜCÜ VE KAMU DİPLOMASİSİ UYGULAMALARININ ANALİZİ

Dr. Öğr. Üyesi Ayhan Nuri YILMAZ* - Dr. Öğr. Üyesi Gökmen KILIÇOĞLU*

Öz

Bu çalışma, yazarlarının dünyanın diğer bölgeleri için daha önceden yapmış oldukları Türkiye'nin yumuşak gücünü ve kamu diplomasisi uygulamalarının analizini Orta Asya bölgesine de uyarlayan bir yaklaşımla gerçekleştirilmiştir. Çalışmada Doğu Türkistan'ı Moğolistan'ı ve Afganistan'ı kapsayan geniş bölge değil sadece eski Sovyet cumhuriyetleri olan Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan'ın olduğu dar anlamdaki Orta Asya coğrafyası baz alınmıştır.

Türkiye'nin güçlü bağlara sahip olduğu Orta Asya bölgesine yönelik Kamu Diplomasisi faaliyetlerinin neler olduğu ve nasıl yürütüldüğü sorusuna cevap aranmaya çalışılmıştır. Yapılan çalışmaların etkinliği ve verimliliği irdelenmiş, daha iyi olabilir mi? sorusu incelenmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağıldığı 1991 yılından bu yana geçen çeyrek asırlık dönemin analizi, gelinen nokta itibarıyla ve ülkeler bazında tek tek değerlendirilmiştir. Bu analiz ağırlıklı olarak TİKA, DİB, Yunus Emre Kültür Merkezi, TÜRKSOY, YTB, THY gibi kamu diplomasisi kurumlarının faaliyetleri üzerinden yapılmıştır. Çalışma, literatür taraması; kurumların resmi internet sayfalarının, raporlarının ve yayınlarının taranması ve kurumların faaliyetlerinin basında taranması gibi yöntemler kullanılarak yapılmıştır. Ayrıca yazarların farklı zaman ve amaçlarla bölgede buldukları dönemlerdeki gözlemlerine de yer verilmiştir.

Bu bağlamda çalışma Orta Asya coğrafyasının tanımın tarihsel değişimini ve bölgenin jeopolitik önemine de değinilen uzun bir giriş, bunu izleyen beş ülkenin tek tek değerlendirildiği ikinci bir bölüm ve genel değerlendirme ve önerilerin yer aldığı bir sonuç kısmından oluşmaktadır.

Anahtar kelimeler: Orta Asya, Türkistan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan, Yumuşak Güç, Kamu Diplomasisi Faaliyetleri.

* Düzce Üniversitesi İşletme Fakültesi Sigortacılık ve Sosyal Güvenlik Bölümü.

* Düzce Üniversitesi Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü.

Soft Power Of Turkey In Central Asia And The Analysis Of The Public Diplomacy Applications

Abstract

This study intends to adapt the analysis of Turkey's soft power and public diplomacy practice was carried out with an approach to Central Asia as its authors have done for other regions of the world in their previous works. In the study, narrow sense central Asia was taken excluding East Turkestan which was controlled by China, Afghanistan and Mongolia and examined only the countries Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Tajikistan and Turkmenistan, which are all belong to the former Soviet Union.

The analysis of the quarter-century period since the dissolution of the Soviet Union in 1991 has been assessed on a case-by-case basis and on a country-by-country basis. This analysis was mainly carried out through activities of public diplomacy institutions such as TİKA (Turkish Cooperation and Coordination Agency), DİB (Presidency of Religious Affair of Turkey), Yunus Emre Institute, TURKSOY (International Organization of Turkic Culture), YTB (Presidency for Turks Abroad), THY (Turkish Airlines). The Study was processed by mostly literature review; using the methods such as the official internet pages of the institutions, the screening of the reports and publications and the screening of the activities of the institutions. In addition to this, also included observations of the authors during different periods of time and purposes on field.

In this context, the study consists of a long introduction to the historical change of the definition of Central Asia geography and the geopolitical importance of the region, with a second chapter in which the following five countries are evaluated one by one, and a conclusion which includes general evaluation and suggestions.

Keywords: Central Asia, Turkestan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Tajikistan, Turkmenistan, Soft Power, Public Diplomacy Activities.

Giriş

2014 yılından bu yana çalışmakta olduğumuz yumuşak güç ve Türkiye'nin kamu diplomasi faaliyetlerini ağırlıklı olarak Türkiye'nin muhtelif bölgeler üzerindeki yumuşak güç etkisi şeklinde yada *Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA)*, *Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB)*, *Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB)* gibi kurumların faaliyetleri üzerinden yaptık. Bu çalışmamız yine bölgesel ve Türkiye'nin Orta Asya ülkeleri üzerindeki yumuşak güç etkisini ölçmeye dönük bir çalışma olarak ortaya kondu. Çalışmamızda dar anlamdaki Orta Asya kavramı baz alınmış ve sadece eski Sovyet cumhuriyeti olan beş ülke üzerinden ve Türk kamu diplomasisi kurumlarının bu ülkelerdeki faaliyetleri ve bu faaliyetlerin etkileri üzerinden değerlendirme yapılmıştır. Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan'dan oluşan bu beş ülke pratik birkaç sebepten ötürü seçilmiş ve bu çalışmanın konusu yapılmıştır. Birincisi bu ülkelerin tamamının Eski Sovyetler Birliği'nin bir üyesi olması ve uzun bir süre Rus etkisinde kalmaları münasebetiyle benzerlikler arz etmesidir. Bir diğer sebep bu ülkelerin bağımsız devletler olarak dünya sahnesine çıkmalarının soğuk savaşın bitimine yani 1991 yılına denk gelmesidir. Dolayısı ile bu ülkeler ile Türkiye'nin ilişkileri aynı dönemde başlamıştır ve Türk kamu diplomasisi kurumlarının performansını ölçmede büyük ölçüde eşitlik olacaktır. Geniş anlamdaki Orta Asya

bölgesinin ve burada yer alan ülkelerin analizi başka bir çalışmanın konusu olacaktır. Ama yine de geniş anlamdaki Orta Asya’nın tamamının analizini yapmanın mevcut siyasi şartlar nedeniyle mümkün olmayacağı da ifade edilmelidir. Zira Doğu Türkistan bölgesi Çin Halk Cumhuriyeti’nin kontrolü altındadır ve bağımsız bir ülke değildir. Bu yüzden yapılması durumunda geniş anlamdaki Orta Asya coğrafyası analizine, mevcut şartlarda bu çalışmadaki beş ülkeye ilaveten sadece Moğolistan ve Afganistan eklenebilecektir.

Biz bu çalışmada Orta Asya ile ilgili genel bir değerlendirme ile başlayıp, bölgenin tarihi, siyasi ve kültürel dinamiklerine göz atmayı uygun gördük. Zira yüz yılı aşkın bir süre dünyadan kopuk bir konumda olan bölgeyi doğru anlamak ve yorumlamak bu tür bir analizi gerekli kılmaktadır. Çalışmanın izleyen ikinci kısmında öncelikle yumuşak güç ve kamu diplomasisi kavramlarına kısaca değinilecek akabinde, Türk kamu diplomasisi kurumları ve bölge ülkelerindeki faaliyetlerine yer verilecektir. Bu bağlamda ortaya çıkacak kim nerde etkin sorusu bunun nedenlerini de ortaya koymamızı ve beraberinde daha neler yapılabilir konusuna değinmemizi sağlayacaktır ki bu da ağırlıklı olarak sonuç kısmında işlenecek bir husus olacaktır.

1. Kavramlar

1.1. Orta Asya Coğrafyası Üzerine Genel Bir Değerlendirme

Orta Asya, her Türk için Atayurt olarak anılan bir coğrafyaya tekabül eder ve bu kavram sadece coğrafi tanımlamanın da ötesine geçerek duygusal anlam da kazanır. Bu yüzden Orta Asya’nın tanımı, kapsamı ve sınırları Türk literatüründe ve dışarıda birebir aynılık taşımaz ve birden fazla Orta Asya tanımı ile karşılaşılır. Ama yine de bu coğrafi bölgenin sınırlarını dar ve geniş anlamda tanımlayarak çalışmamızda hangi tanımın sınırlarının baz alındığını öncelikle ifade etmek uygun olacaktır.

Orta Asya tam da kelimenin anlattığı gibi Asya kıtasının ortasını anlatır ama bu alana nerelerin dahil olduğu konusu net değildir ve beraberinde başka soruları getirir. Ama yine de genel itibarıyla dar anlamda ve geniş anlamda olmak üzere iki Orta Asya tanımına sıkça rastlanır. Basit haliyle dar anlamdaki Orta Asya, Rus literatüründe ve Sovyet dönemi kullanıma göre eski Sovyet cumhuriyetlerinden Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Tacikistan topraklarına denk gelir. Bu tanımlamadaki bölgeye Kazakistan’ın güneyinde yer alan topraklar katıldığında Rusların Türkistan olarak adlandırdıkları coğrafyaya da tekabül eder ki gerçekte Türkistan coğrafyası Türk halkların yaşadığı toprakları ifade eden bir tabirdir ve kapsamı çok daha geniştir. Geniş anlamda Orta Asya tabiri ise yine bir Sovyet cumhuriyeti olan Kazakistan ve yanı sıra Moğolistan ve bugün Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalan Doğu Türkistan veya resmi adıyla Şinciang¹ Uygur Özerk Bölgesi’ni de kapsar. Bu dar ve geniş an-

¹ Türkiye’de bu bölge için yanlış bir şekilde Sincan da denilmekte ve Çince olan ve yeni topraklar anlamına gelen sömürgeci bir tabir adeta Türkçe gibi algılanarak veya algılatılarak Türkçe imiş izlenimi oluşturulmaktadır. Biz bu yüzden bölgeye Sincan demek yerine orijinal telaffuzuna yakın Şinciang demeyi daha doğru bulduk. Nitekim Çince’de bölgenin adı “新疆维吾尔自治区”, olarak yazılmakta ve Latin alfabesine *Xinjiang* olarak aktarılmaktadır ve telaffuzu *Şinciang* şeklindedir.

lamdaki Orta Asya tarifi Rusçada iki ayrı tanımlama ile karşılaşılır. Dar anlamdaki Orta Asya için “Средняя Азия” ki bu Rusçada Orta Asya anlamına gelir; geniş anlamdaki Orta Asya için ise “Центральная Азия” yani Merkezi Asya tabiri kullanılır. Bu ikili kullanım tarihi olarak Orta Asya'nın Ruslar tarafından kontrol edilen ve edilmeyen kısımlarına da denk gelmektedir. Nitekim dar anlam Rusya'nın egemenliğinde olan bölgeleri, geniş anlamdaki Orta Asya tanımı ise diğerleri tarafından kontrol edilen kısımları dahil olmak üzere tamamını anlatır.

Coğrafi tanım yine de bu Rus bakış açısına çok uymaz. Zira UNESCO 1992'de yayınlattığı *Orta Asya Uygarlıklarının Tarihi (History of the Civilizations of Central Asia)*² adlı eserde Orta Asya coğrafyasının tanımını da yapmış ve sınırlarını belirlemiştir. Buna göre Orta Asya Sovyet döneminin geniş anlamdaki tanımının da dışına taşarak mevcut bölgelerin yanı sıra güney Sibirya Tibet, İç Moğolistan, Afganistan, Keşmir ve İran'ın Türkmenistan ile sınır olan kuzey doğu bölgesini de kapsamaktadır. Bu tanıma göre Orta Asya'nın merkezi bugün Rusya Federasyonu'na bağlı bir özerk cumhuriyet olan ve Türk dilli bir halk olan Tuva halkının yaşadığı Tuva bölgesine tekabül etmektedir.

Orta Asya, Merkezi Asya, İç Asya gibi coğrafi ve siyasi tanımlamalar bir yana bu coğrafyanın yerli halkları Turan halklarıdır. Bunların en kalabalık olanı ve en çok ses getireni de kuşkusuz Türk halkları olmuştur. İngilizcede biraz da esprili bir dille Sovyet sonrası dönemde ortaya çıkan devletlerin tamamının *-istan* eki ile bitiyor olmasından kaynaklanan sığ bir yaklaşımla *istanlar* yada *istan* ülkeleri (stan countries)³ de her ne kadar akademik olmasa da bolca kullanılmaktadır. Aslında bu coğrafyanın tarihi ve kültürel olarak *-istan* ile biten kapsayıcı ve üst kimlik oluşturan bir adı hep var ola gelmiştir. O da Türkistan'dır ve bu Türklerin ülkesi anlamına gelen bir kelimedir. Bu tanımlama bölgede egemenlik kurmak isteyen sömürgeci ülkelerce egemenliklerine karşı direnç yaratan ve Türk dilli halkları birleştirici bir tanım olduğu için pek tercih edilmemiş ve yeni ulus yaratma süreçlerinde unutturularak kullanımdan büyük ölçüde çıkarılmıştır. Bu süreçte yeni kimlik ve tanımlamalarla bölgede yeni ulusal kimlikler peydah olmuştur ve ilginçtir bunların bazılarının hikâyesi gülünç ve garip durumlar sergiler.⁴ 19. yüzyılda Britanya İmparator-

² <http://www.unesco.org/new/en/social-and-human-sciences/themes/general-and-regional-histories/history-of-civilizations-of-central-asia/>

³ <https://www.worldatlas.com/articles/meet-the-stan-countries.html>
<https://sites.google.com/site/worldfactsinc/the-stan-countries>

⁴ Rus güçleri Türkistan sınırlarına vardığında bölgeyi de bu tarihi adıyla çağırıldılar. Ama bu tanımın Türk hakları üzerindeki potansiyel etkisi düşünülerek, klasik böl-yönet prensibine başvurulmuş ve bu süreçte etnik kimlikler uluslaştırılmıştır. Bu anlamda bazı gülünç durumlar da yaşanmıştır. Kazakistan için başlangıçta Kırgızistan adı verilmiş, Kırgızistan'a ise Kara Kırgızistan denmiştir. Kazakistan dışında kalan ve üç hanlığın (Buhara, Hive ve Hokand) toprakları olan bölge ise uzunca bir süre Türkistan olarak anılmış, sonra bahsedilen mahsur nedeniyle Özbekistan adında karar kılınmıştır. Oysa Özbek bölgeye Timurlulardan sonra hakim olan hanedanın kuruçusunun adıdır ve Osmanlı adı gibi bir işlevi vardır, yani kesinlikle etnik bir tanımlama değildir. İş bununla kalmamış, Türkistan coğrafyasından Göçebe Türkmenlerin yaşadığı bölge ayrılarak Türkmenistan ve Özbeklerle birlikte yaşayan Farsça konuşanlar da ayrılarak da bir Tacikistan oluşturulmuştur. Oysa tarih boyunca Farsça bölgede hep olagelmış ve Türk halklarının özellikle de yönetici kesim ve idareciler tarafından da konuşulmuştur. Bölgede ki mevcudiyeti kesinlikle bir etnisiteye ait olmamıştır.

luğu ve Rus çarlığı arasındaki mücadeleyi anlatan büyük oyun olarak ifade edilen mücadele tam da bu bölge üzerinde yaşanmış ve oynanmıştır. Başlangıçta Kuzey Güney hattında bu iki sömürgeci güç arasında yaşanan mücadele daha sonra doğu batı hattında Rus Çarlığı ve Çin'deki Qing hanedanlığı arasında yaşanmış ve bölge *duran hattıyla* Afganistan tampon ülke olmak üzere İngiliz ve Rus imparatorluğu arasında bölünmüş sonra da diğer iki sömürgeci güç olan Rusya ve Çin arasında ikiye bölünmüştür. Bu yüzden Çin'de kalan ve hala Çin Halk Cumhuriyeti tarafından kontrol edilen topraklar bölgenin otokton halkları olan Uygur ve Kazak Türkleri ve nispeten daha küçük diğer Türk dilli halklar tarafından Doğu Türkistan olarak adlandırılmaktadır. Üstelik bu durumu kabul etmeyen *Sürgündeki Doğu Türkistan Hükümeti*⁵ de kendisini tanımlarken hala tarihi Doğu Türkistan tabirini kullanmaya devam etmektedir. Türkistan'ın batısının hikâyesi çok daha ilginçtir. Onlar zihni ve fikri boyutta da Türkistanlı olma duygusunu büyük ölçüde yitirmişler ve Rus çarlık döneminde başlayan plan ve projelerin neticesinde yerel etnik ve bazen de yapay yeni kimlikleri ile kendilerini adlandırır olmuşlardır. Sovyet sonrası dönemde bağımsız devletler olarak sahneye çıktıklarında ise kimlik konusu da çokça konuşulur ve tartışılır olmuştur.

Taşların bu anlamda hala tam olarak yerine oturduğu da söylenemez. Bunları tek tek irdelemeden önce tarihi Türkistan'ın batısında kalan ve bugün batıda alaycı olarak -istan ülkeleri olarak adlandırılan beş ülkeyi tanımlayalım. Bunlar Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan'dır. Bunların ülke adlarının ilk kullanımına bakmadan önce Rus işgali öncesi Batı Türkistan coğrafyasına yani 19. yüzyıldaki siyasi ve idari yapıya göz atmak yerinde olacaktır. Bugünkü Türkmenistan Devleti'nin toprakları ya doğrudan yada dolaylı olarak büyük ölçüde Hive (Harzem) hanlığının denetimi altındaydı ve Türkmen boyları hanlığın askeri gücüne katkı sağlıyorlardı. Hokand hanlığı ise Fergana merkezli bir hanlıktı ve egemenliği altında Kırgız boyları vardı ve aralarındaki ilişki Hive hanlığı ile Türkmen boyları arasındakiine benzer biçimdeydi. Bu iki hanlığa nazaran daha büyük ve daha güçlü olan ve sözkonusu diğer iki hanlığın ortasında yer alan Buhara hanlığı ise coğrafi olarak Fergana vadisi hariç bugünkü Özbekistan ağırlıklı ve Güney kazak bozkırlarını kontrol ediyordu ve ilginçtir bu hanlığın da Kazak boyları ile tıpkı diğerleri gibi simbiyotik bir ilişkisi mevcuttu. Dolayısıyla bölgede idari ve coğrafi bölünmede ne etnik ne de dilsel bir ayrışım söz konusu idi.⁶ Birleşmemiş olmalarının iç ve dış etkileri vardı ve kendi aralarındaki sert rekabet Rus yayılmacılığının da işini kolaylaştıran bir unsur olmuştur.

⁵ <http://tr.eastturkistan-gov.org/>

⁶ Bölgedeki bütün yapılar bir Türk lehçesi konuşuyorlar ve yazı dili olarak sadece Çağatay Türkçesini kullanıyorlardı. Bunun tek istisnası Farsça konuşan Taciklerdi ama Farsça sadece onların tekelinde de değildi zira geleneksel olarak Farsça devlet dili olarak hanlıkların yazışmalarında yer alabiliyordu. Yani Türkistan halkının dilce ve dince homojen olduğu bir olgudur. Sadece batı çıkışlı ulus devlet kavramına uzak oldukları için kendilerini genel olarak Türkistanlı Müslüman olarak yada dar anlamda boy isimleri ile ifade ediyorlardı. Bu durum Türkmenler için de geçerliydi ve mensup olunan boy (Teke, Yomrut vs gibi) ön planda geliyordu ve Kırgız ve Kazak halkları için durum hiç de farklı değildi. Öncelikli olan hep mensup olunan boydu.

Orta Asya coğrafyası ilginçliklerin coğrafyasıdır. Türkmenistan'da Hazar kıyısından başlayan Karakum çölünü Özbekistan'ın orta kısmını tamamen kaplayan Kızılkum çölü takip eder. Bunu Kazakistan'ın çölümsü uçsuz bucaksız bozkırları takip eder ve bittiği yerde bugün Doğu Türkistan⁷ sınırları içinde kalan ve bölgenin büyük bir kısmını kapsayan Taklamakan çölü başlar. Öyle ki Doğu Türkistan'da yaşam büyük ölçüde tarih boyunca bu devasa çölün güney ve kuzey hattında oluşmuştur. Taklamakan'ın bittiği yerden ise Gobi çölü devam eder ve bugün Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlı olan İç Moğolistan'ın hemen hemen tamamını ve Moğolistan Cumhuriyeti'nin güney kısmını kapsar. Bu açıklama bölgeyi çöller ve bozkırların olduğu bir alan gibi gösterebilir ama durum bundan ibaret değildir. Zira dünyanın en yüksek dağları da Orta Asya'da yer alır. Güney hattı boyunca Himalayalar uzanır. Himalayaların bitiminde batıya doğru sırasıyla Karakurum, Hindikuş ve İran'a varınca Elburz dağları uzanır. Geniş anlamdaki Orta Asya coğrafyasının tam doğusunda Büyük Kingan Dağları batısında ise Hazar Denizi yer alır. Kuzey bölgesi göçebelerin çıkış noktası olan büyük stepleri barındırır. Bu anlamda Orta Asya topografya anlamında hiç homojen değildir ve adeta zıtlıkların coğrafyasıdır. Bu durum bölgede ısı farklarını çok değişken yaptığı için adeta otokton halklarını güçlü ve savaşçı kılmıştır. Bir bakıma, Türk kökenli halkların savaşçı olarak görülmesinin alt yapısını Orta Asya sağlamıştır diyebiliriz. Bu coğrafya geniş anlamdaki zıtlıkların yanı sıra bir yalıtılmışlık da sunar. Bu yüzden bölge halkları tarih boyunca dönem dönem doğru liderlik ve organizasyonla dışa taşar ve etrafını kontrol altına alır. Bu durum Orta Asya coğrafyasından hem batı hem de doğu yönüne olmuştur. Doğuda hedef çoğu zaman Çin'i yöneten hanedanlar olmuştur. Batı da ise İran coğrafyası ve Doğu Avrupa ve buna bağlı olarak Balkanlar olmuştur.

Bu tarihsel döngüye bakarak yapıp yapmadığını tam bilmiyoruz ama ünlü İngiliz jeopolitik bilimcisi John Mackinder,⁸ tam da "*büyük oyun*"un oynandığı dönemde Kara Hakimiyet Teorisini⁹ Heartland (Kalpgah¹⁰) tabirini bu coğrafyanın önemini vurgulamak için geliştirmişti. Özetle bu teoriye göre, Mackinder, 1919 yılında "*Demokratik İdealler ve Gerçekler*" adlı bildirisinde, deniz gücünün öneminin azaldığını ve kara gücünün öneminin artmakta olduğunu belirtir. Bunda kuşkusuz Britanya'nın çağının deniz gücü olması ve hâkimiyetini denizler üzerinden sağlamış olması yatmaktadır. Eski Dünya olarak da adlandırılan Asya-Avrupa-Afrika'nın "*Dünya Adası*" olduğunu ve dünyanın merkezinin bunun kalpgâhı olduğunu belirtir. Diğer kıtalar Dünya Adası'nın

⁷ Bu çalışmada Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlı özerk bölge statüsünde olan Şinciang Uygur Özerk Bölgesi için tarihi adı olan Doğu Türkistan adı kullanılacaktır.

⁸ <https://www.britannica.com/biography/Halford-Mackinder>

⁹ Mackinder, 1904 yılında yayınladığı "*Tarihin Coğrafi Mihveri*" adlı eserinde *Dünyanın Kalbi (Heartland-Kalpgah)* teorisini işlemiştir. Bu teoriye göre Dünyayı merkez, iç ve dış olmak üzere üç bölgeye ayırmıştır. Merkez Bölge'de Volga-Doğu Sibirya, Kuzey Buz Denizi, İran, Afganistan yer alır. İç Hilal'de Almanya, Avusturya, Türkiye, Hindistan ve Çin yer alır. Dış Hilal'de ise Britanya, Güney Afrika, Avustralya, Birleşik Devletler, Kanada ve Japonya yer alır.

¹⁰ Kalpgâh, Baltık Denizi'nden Yenisey'e kadar 2.500 millik bir sahayı ve Kuzey Denizi'nden güneyde Karadeniz ve Hazar Denizi'ne kadar uzanan bir bölgeyi kaplamaktadır.

uydularıdır. Mackinder, Adriyatik Denizi’nden Kuzey Denizi’ne bir hat çeke- rek Avrupa’yı batı ve doğu diye ikiye ayırmıştır. “Kara Hâkimiyet Teorisi” ola- rak da bilinen teoriye açıklamıştır. Bu teoriye göre:

- * **Doğu Avrupa’ya kim hükmederse Kalpgâh’a (Heartland) hâkim olur.**
- * **Kalpgâh’a kim hâkim olursa Dünya Adası’na hükmeder.**
- * **Dünya Adası’na kim hükmederse Dünya’ya hâkim olur.**¹¹

Orta Asya’nın hem merkez hem yalıtılmış bir coğrafya olmasının doğurduğu ekonomik ve ticari sonuçlar bulunmaktadır. Tarihsel süreçte bu döngü hep ya- şanagelmıştır. Bu bölgeyi merkez alan yada denetimine alan büyük imparator- lukların zamanında, ticaret gelişmiş ve bölge kalkınmıştır. Alternatif ticaret yol- larının öne çıkmaya başladığı 16. yüzyıldan itibaren, üstelik Orta Asya ile Batı Asya arasında geçiş güzergâhı olan İran’da dini ve mezhepsel anlamda farklı bir yönetimin¹² ortaya çıkması da Orta Asya’nın asırlar sürececek yalıtılmışlığının da başlangıcını teşkil etmiştir. Ama yalıtılmışlık Sovyet döneminin doğurduğu sü- reçte zirve yapmıştır. Öyle ki Orta Asya yada Türkistan coğrafyası adeta zihin- lerde ve araştırmalarda kayıplara karışmış ve askıya alınmıştır. Sovyet sonrası dönemle başlayan bölgedeki yeni oluşum ve geçiş süreci hala sürmekte olup, bölge ülkeleri ve halkları asırlar süren siyasi kültürel ve ticari izolasyonları aşma çabasında olup çoklu ilişki geliştirme çabası içerisine girmişlerdir. Ama yine de bu ülkelerin tarihsel olarak yakın oldukları diğer ülkelerle performanslarının kültürel ve tarihsel geçmişlerine paralel olarak ileri düzeyde olduğu söylenemez. Mesela Türk dilli Özbekistan’ın kardeş ülkesi Türkiye ile olan ilişkilerindeki per- formans Farsça konuşan Tacikistan’dan daha iyi seviyede olmamıştır. Bir diğer örnek olarak Türkmenistan’ı alırsak, Türk Oğuz kardeşliğinin etkisinin Türk- menistan Türkiye ilişkilerindeki performansla yansımadığını görürüz ve aslında ilginç bir şekilde Türkiye’nin Orta Asya’daki ticari ilişkilerinin en iyi olduğu ülke dilce en uzak olduğu Kazakistan, kültürel ilişkilerin ve faaliyetlerin en yüksek olduğu ülke ise mesafe ve tarihi olarak en uzak olunan Kırgızistan olmuştur. Kuşkusuz taraflar için bu sonuçlara etki eden pek çok iç ve dış sebep mevcuttur. Bu ülkelerdeki liderlik ve jeopolitik etki de göz ardı edilmemelidir.

Türkistan’ın batısının soğuk savaş sonrasında özgür ve bağımsız devletlere dönüşmesi, başlangıçta Doğusu için de bu tür beklentiyi doğurmuştu. An- cak gelinen nokta itibariyle bu durumun, Çin’i kendi içinde zora sokacak bir mucize olmazsa, kolay olmayacağını işaret etmektedir. Üstelik Çin doğusunu bırakmazken Batı Türkistan’daki devletleri de konjonktürü ve jeopolitik avan- tajını da kullanarak ticari ve iktisadi nüfuzu altına almıştır. Oranı değişmekle birlikte Çin ve bu beş Orta Asya ülkesi arasında göz ardı edilemeyecek boyutta ticari ilişki oluştuğu belirtilmelidir.¹³ Ülkemizde kimi zaman Avrupa Birliği’nin

¹¹ https://www.iwp.edu/docLib/20131016_MackinderTheGeographicalJournal.pdf.

¹² Safevi Devleti (1501-1735) İran’ın bin yılı aşan Türk hanedanlar döneminin en ilginç olanıdır. Zira Sünni olan İran, Safevilerle birlikte Şii İslam’ı seçmiş ve günümüze kadar süren sürecin oluş- up geliştiği evreyi oluşturmuştur. Bu durumun Türk halkları üzerinde siyasi ve dini sonuçları olduğu kadar iktisadi ve kültürel sonuçları da olmuştur.

¹³ Çin’in Orta Asya ülkeleri ile olan ticaret hacmi 10 yıl içinde yaklaşık 100 kat artarak şaşırtıcı bir gelişme göstermiştir. Çin’in Orta Asya ülkeleri ile olan ticareti 2013 yılında 50 milyar dolara

alternatifi olarak gösterilen Şanghay İşbirliği Örgütü'nün kuruluşu ve gelinen nokta bu durumun en güzel örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir güvenlik örgütü olarak ortaya çıkan bu örgüt başlangıçta Çin'in sınır güvenliğini sağlamayı amaç edinmiş, bu büyük ölçüde başarılıncada bölge ülkeleri ticari ve iktisadi olarak adeta hegemonya altına alınmıştır. İlginçtir bölgedeki artan Çin etkisi Rusya tarafından ehveni şer olarak görülmüş ve göz yumulmuştur.¹⁴

Ortadoğu, Yakınoğu, Uzakdođu gibi Orta Asya tanımlaması da batı çıkışlı bir kavramdır ve insanlık tarihine bakıldığında nispeten yeni bir kavram olduğu söylenebilir. Nitekim ilk olarak da Avrupalı 19. yüzyıl coğrafyacıları tarafından kullanılmıştır. Emperyalist Batı aklının ve düşünürlerinin dünyayı algılaması ve bu tür bölgesel alt bölümlenmelerle izahının tipik bir sonucudur.¹⁵ Nitekim Ortadoğu ve Uzakdođu bölgesel tanımlamaları bu bağlamda farklı düşünülmemelidir.

Soğuk Savaş döneminde adeta kayıplara karışan ve coğrafyada böyle bir bölge yokmuş gibi davranılan Orta Asya, Sovyetler Birliği'nin dağılması ve bölgedeki beş cumhuriyetin uluslararası arenaya çıkması ile yeniden görünürlük kazanmıştır. Tarih boyunca farklı kaynaklarda ve dillerde Transoksanya (Ceyhun¹⁶ anlamına gelen Oksus'un ötesi), Turan, Maveraünnehir ve Türkistan ve hatta Tataristan (Tartarie) olarak anılan Amuderya Sirderya (Ceyhun ve Seyhun nehirleri) bölgesi Orta Asya'nın siyasi kültürel ve ticari merkezi ola gelmiş ve adeta Mezopotamya gibi bir yerleşik medeniyet merkezi olarak görülmüştür. Nitekim Tarihi Hive, Semerkant ve Buhara şehirleri her dönemde bir cazibe merkezi olarak batı ve doğu arasındaki ticaret yollarına da geçiş vazifesi görmüştür. Sovyet dönemi bu durumu tamamen değiştirip bölgeyi izole etmiştir. Bu yüzden masalsı ve ulaşılamayan bir hal alan bölge, Sovyet sonrası dönem hem bölge halkları için hem de bölge dışındakiler için tekrar bir araya gelme yeniden tanışma ve geçmişin izolasyonlarını silme işlevini de beraberinde getirmiştir.

Kuşkusuz bölgenin tarihi ve stratejik önemine ilaveten bölgenin cazibesini daha da artıran yeni unsurlar da ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri Türkmenistan ve Kazakistan ağırlıklı olmak üzere bölgede bulunan fosil yakıt rezervleridir. Bir diğer sebep bölgede etkin olmak isteyen güçlerden ikisi olan ABD ve Çin'dir. Her iki ülke için de Orta Asya ülkeleri jeostratejik öneme haizdir. Türkiye'nin bölgeye ilgisi daha çok etnik köken ve ortak geçmişten kaynaklanmıştır. Başlangıçta müttefiki ABD için bir avantaj gibi görülen Türkiye, bölgenin sorunlarını çözecek maddi ve insanı kaynağa yeterince sahip olmaması ve

kadar yükselerek tarihi zirveye ulaşmıştır. Çin'in Orta Asya ülkelerinden en büyük ticaret ortağı Kazakistan 22,5 milyar dolar ile ilk sırada yer alırken, 9,3 milyar dolar ile Türkmenistan, 4,5 milyar dolar ile Özbekistan, 2,1 milyar dolar ile Tacikistan, 1,5 milyar dolar ile Kırgızistan şeklinde sıralanmıştır. Bkz. Hasan Duran - Nyambayar Purevsuren, "Güvenlik, Enerji Ve Pazar Ekseninde Çin'in Orta Asya Politikası", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Afro-Avrasya Özel Sayısı*, Aralık 2016, s. 290.

¹⁴ Çin ve Rusya'nın Orta Asya'daki ilişkilerine dair bir örnek için bkz. Kanat Ydyrys, "Rusya Ve Çin'in Orta Asya'daki Ortak Çıkarları Ve İşbirliği İlkeleri", *Ankasam*, 28.01.2017, <https://ankasam.org/rusyanin-ve-cinin-orta-asyadaki-ortak-cikarlari-ve-isbirligi-ilkeleri/>

¹⁵ Mohammad-Reza Djalili & Thierry Kellner, *Yeni Orta Asya Jeopolitiği - SSCB'nin Bitiminden 11 Eylül Sonrasına*, Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım, 1. Basım, Kasım 2009, s. 15.

¹⁶ Amu Derya da yaygın olarak kullanılır.

bu duruma hazırlıksız yakalanmış olması nedeniyle ivme yitirmiş, ayrıca bu durum Orta Asya’daki bu ülkeler nezdinde Türkiye’yi başarısız kardeş konumuna sokmuştur. İlerleyen yıllarda gerek Rusya Federasyonu ile yapılan işbirliği ve realist yaklaşımlar, Türkiye’nin pozisyonunu kısmen güçlendirmiştir ama günümüzde bunun ne kadar yeterli ve tatmin edici olduğu tartışılabilir. Bu çalışmada ülkeler bazındaki kamu diplomasi faaliyetlerinin incelenmesi aslında, bize ülkemizin performansı ve daha nelere yapması gerektiği konusunda ipuçları da verecektir.

Bu çalışmada incelenecek alanın dar anlamdaki Orta Asya tasnifine göre sınırlandırılması Türkiye’nin Orta Asya ülkeleri üzerindeki yumuşak güç etkisi analizini sadece beş eski Sovyet cumhuriyeti olan Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan ile sınırlı tutulmasını gerektirmiştir. Bunun yapılma sebebi hem daha geniş anlamdaki Orta Asya’yı incelemenin kapsamının bu çalışmayı aşacak olması hem de bu beş cumhuriyetin dünya siyaset sahnesine ve dolayısı ile Türkiye’nin gündemine aynı anda girmiş olması gibi pratik bir takım nedenlere dayanmaktadır.

Bu beş cumhuriyetin sınır ihtilafları ve olası sorunlar bölgenin gelecek projeksiyonu ile ilgili olarak da olumlu bir görüntü sergilememektedir. Sovyet döneminde oluşturulan yeni ulusal ve etnik kimlikler her ne kadar büyük ölçüde yapay olsa da bağımsızlık sonrası duyulan kimlik ikamesi nedeniyle yeni idarelerce desteklenmiş ve buna uygun eğitim ve yayın politikalarının belirlenmesi ile de pekiştirilmiştir. Dolayısıyla mevcut durumdaki kimlikler rekabetçidir ve iddialıdır. Bu durum hem sosyal ve kültürel olarak kendini hissettirmekte hem de sınır sorunlarında doğrudan hükümetlerarası krizlere konu olmaktadır. En temel sınır sorunları Fergana vadisinde¹⁷ yoğunlaşmakta ve Özbekistan-Tacikistan, Özbekistan-Kırgızistan ve Tacikistan-Kırgızistan arasında tartışmalara yol açmaktadır. Her üç ülkenin sınırlarının birbirleri ile giriftliği bir yana, Özbekistan’ın Tacikistan’ın birbirlerinin sınırları içerisinde ve Kırgızistan’da anklavları¹⁸ mevcuttur. Sınır düzenlemesine dönük şu ana kadar da somut bir adım atılmamıştır, zira sorun sadece sınır düzenlemesiyle ve azınlıkların varlığıyla sınırlı kalmamaktadır. Küresel anlamda geleceğin en büyük sorunlarından biri olarak görülen su sorunu bu bölgeyi, bölgeye can veren iki önemli nehir olan Seyhun ve Ceyhun’un taşıdığı suların paylaşımı konusunda, ülkeleri özellikle de Özbekistan’ı ve Tacikistan’ı karşı karşıya getirmektedir.

Bölge ülkelerinin birbirleri ile olan yapay sınır sorunlarını ileride potansiyel çatışmaya sürükleyecek ön önemli unsur ülkelerin birbirlerindeki ortak etnik kökenli gruplardır. Nitekim Özbekistan’ın bütün Orta Asya ülkelerinde

¹⁷ Fergana Vadisi Orta Asya bölgesinin en verimli tarım arazilerini barındıran hemen hemen her tür meyve ve sebzenin yetiştirilebildiği yoğun nüfuslu bir bölgedir ve ilk çağlardan bu yana hep tek bir idari merkezin denetiminde olagelmışken bugün itibarıyla Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan arasında paylaşılmış vaziyettedir ve ciddi sınır ihtilafları potansiyel sorun olarak durmaktadır.

¹⁸ Tacikistan’ın Kırgızistan sınırları içinde 2 adet anklavı (23 bin nüfuslu Vorukh kasabası ve Kayrağaç köyü) Özbekistan’ın Namangan vilayeti sınırları içinde ise 1 adet anklavı (150 nüfuslu Sarvan köyü) mevcuttur. Özbekistan’ın ise Kırgızistan sınırları içinde 4 adet anklavı (52 bin nüfuslu Sokh bölgesi, 10 bin nüfuslu Şahimerdan, 200 nüfuslu Çong-Kara, Yengi Ayıl) mevcuttur.

azımsanmayacak Özbek kökenli azınlıklara sahip olması Orta Asya'nın bu en yüksek nüfuslu ülkesinin ilerleyen dönemlerde askeri olarak kendini yeterli olarak hissettiğinde bu kozları kullanabileceğini düşündürmektedir. Tacikistan'da bağımsızlıktan hemen önce nüfusunun dörtte biri Özbeklerden müteşekkil iken göç eden Özbekler ve Taciklerin yüksek doğum hızı nedeniyle halihazırda yüzde 13-14'lere kadar inmiştir, ama tahmin edileceği üzere bu bile 9 milyonluk nüfusu olan ülkede 1 milyonu aşan bir Özbek nüfusa tekabül etmektedir. Benzer bir durum Kırgızistan için de geçerlidir ve Özbekler özellikle ülkenin güney batı vilayetleri (Oblast) olan Oş ve Celalabad'da nüfusun çoğunluğunu teşkil etmekte olup toplam nüfusun yüzde 14-15 oranına teka-bül etmektedirler. 2010 yılındaki iktidar muhalefet arasındaki mücadele nitelik değiştirip, ülkenin Özbek vilayetlerinde çatışmaya ve iç savaşa dönüşmüş ve yüzbinlerce Özbek Özbekistan'a sığınmak durumunda kalmıştır. Kırgızistan'da da tıpkı Tacikistan'da olduğu gibi Özbek nüfus oranı bağımsızlıktan hemen önce yüzde 20'lerin üzerinde seyretmekteydi.

Kazakistan ve Türkmenistan'da bu iki ülkedeki (Tacikistan ve Kırgızistan) kadar yüksek oranda olmasa da Özbekler Kazakistan'da nüfusun yüzde üçünü, Türkmenistan'da ise yüzde altısını oluşturmaktadırlar. Orta Asya'da Özbekistan lehine gibi durum aslında başka parametreler göz önüne alındığında aleyhe olduğu da gözükür. Nitekim ülkenin batısını oluşturan Karakalpakistan özerk cumhuriyetinde yaşayan Karakalpaklar Türk kökenli bir halk olmakla birlikte dilce ve kökençe Özbeklerden ziyade Kazaklara yakındırlar. Ülkenin tarihi ve kültürel merkezi konumunda olan Buhara ve Semerkant'ta yaşayan Tacikler de Özbekistan için bir başka etnik problemi teşkil eder. O yüzden oluşturulan etnik kimlikli yeni uluslar ve yapay sınırların Orta Asya coğrafyası için pek çok soruna gebe olduğunu söyleyebiliriz. Bunun çözümüne dönük üst kimlik inşası ve eski Türkistanlılık kimliğinin bölgedeki bütün etnik grupları ve halklar üzerindeki birleştiriciliğinin kullanılması yani tarihi üst kimlik (korporatif kimlik) içinde bir araya gelmek, geleceğin Orta Asya'sı için bir model olarak düşünülebilir. Orta Asya'nın bütünleşmesi başka bir çalışmanın konusu olacağı için bu sorunlara burada daha fazla yer verilmeyecektir.

1.2. Yumuşak Güç ve Kamu Diplomasisi

Güç, istediğimiz çıktılar elde edebilmek için diğerlerini etkileme yeteneği olarak tanımlanabilir. Benzer bir tanıma göre ise bir devletin diğer devletleri ya da olayların sonuçlarını kontrol edebilme veya en azından etkileyebilme yeteneğidir.¹⁹

Joseph Jr. Nye'in, 1980'lerin sonuna doğru Amerikan dış politikası uygulamalarında alternatif teşkil etmesi amacıyla ortaya attığı yumuşak güç kavramı giderek önem kazanmış ve uluslararası ilişkiler değerlendirmelerinde dikkate alınmaya başlamıştır. Nye, "yumuşak güç"ü bir ülkenin başkalarını, kuvvet ve zorlama olmaksızın, istediğini yapma konusunda ikna etmesi

¹⁹ Martin Griffiths, Terry O'Callaghan and Steven C. Roach, *Uluslararası İlişkilerde Temel Kavramlar*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2013, s. 123.

yeteneği olarak tanımlamıştır. Yumuşak güç, uluslararası ilişkilerde istenen sonucun ikna etmeye yönelik metodların kullanılması ile elde edilmesi olarak anlaşılabilir. Yumuşak güç genelde bilgiye, çekiciliğe ve tercihlere odaklanmaktadır.²⁰ Uluslararası örgütlerin yaygınlaşması, sivil toplum örgütlerinin güçlenmesi, devlet dışı diğer aktörlerin etkinliğini artırması ve küresel medyanın gelişmesi, içinde bulunduğumuz dönemde “sert güç”, “yumuşak güç” ve “akıllı güç” tartışmalarını gündeme getirmiştir. Güç kavramı uluslararası ilişkilerde genel olarak bir ülkenin diğer bir ülkeyi kendisinin isteyip, onun istemediği bir davranışı yaptırabilmesi anlamına gelmektedir. Bu güce “Sert Güç” (Hard Power) denilebilir. Nye, “eğer bir ülke kendi istediği şeyi, diğer ülkenin de istemesini sağlayabilirse, yaptırmak istediği şey için o ülkeye zor kullanmasına gerek yoktur” diyerek²¹ yumuşak gücün mantığını anlatmaktadır.

Yumuşak güç ve sert güç birbirleriyle ilişkilidir; çünkü birinin başkalarının davranışlarını etkileyerek amaçlarına ulaşması becerisinin her iki kolunu oluşturur. Aralarındaki fark hem davranışın türünde hem de kaynakların somutluğundadır. Emir gücü, zorlama ve ikna etme yoluna dayanabilir. Kendi yanına çekme gücü ise o kişinin kültürünün ve değerlerinin çekiciliğine ya da siyasi tercihler gündemini kendi amacına göre kullanabilme, böylelikle de gerçek dışı göründükleri için başkalarının tercihlerini ifade edememelerini sağlama becerisine dayanabilir.²² Yumuşak gücün başlıca kaynakları arasında bir ülkeyi diğer ülke nezdinde çekici kılacak değerler, kültür, kurumlar ve politikalar bulunmaktadır.²³

Kamu diplomasisi çokça kullanılan ve bir o kadar da tanımı yapılan bir terimdir. Hükümet dışı bir kavram olan kamu ile resmi diplomatlarca yürütülen ve hükümetle ilişkili olan diplomasi kavramlarının bir araya gelmesi ile oluşan bu terim devlet dışı aktörlerin, sivil toplum kuruluşlarının dış politikaya dahil olması anlamına gelmektedir. Kavramı geleneksel ve yeni kamu diplomasisi diye ayırmak mümkündür.²⁴

Hükümetlerin küresel kamulara hitap etmesi ile ilgili olan geleneksel kamu diplomasisi kamuların ulusal amaç ve dış politikalara dahil olma çabalarını içermekte; aynı zamanda bu kamuların bilgilendirilmesi ve etkilenmesini amaçlamaktadır.²⁵

Kamu diplomasisi, ülkelerin sahip olduğu değerleri dünyayı daha iyi anlatabilmesi esasına dayanmaktadır. “Yumuşak güç” diye tanımlanan bilim, sanat, spor, kültür, eğitim gibi unsurları ustaca kullanabilen ülkeler birer çekim noktası haline gelebilmektedirler. Toplumlar arasında etkileşime imkân sağlayan kamu diplomasisi araçları; ekonomik, siyasi, kültürel işbirliklerin

²⁰ Faruk Sönmezoğlu (Der), *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü*, 5. Basım, Der Yayınları, İstanbul 2017, s. 628.

²¹ Joseph Nye, *Amerikan Gücünün Paradoksu*, Literatür Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 10- 11.

²² Joseph Nye, *Soft Power: The Means to Success in World Politics*, Public Affairs, New York 2004, s. 2-6.

²³ Aynı yer.

²⁴ Emrah Aydemir, *Dış Politikada Yumuşak Güç ve Medya*, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2014, s. 99.

²⁵ N. Snow, “Rethinking Public Diplomacy”, içinde Snow, N. & Taylor, P. M. (Edts), *Handbook of Public Diplomacy*, Routledge, New York 2009, s. 8.

ve dostlukların oluşmasını sağlamaktadır.²⁶ Devletlerin çıkar, fırsat, tehdit ve potansiyel tehdit merkezli değerlendirmelerine dayanarak oluşturdukları ve başka ülkelerin kamuoylarını etkileme amacıyla yürüttükleri çalışmalara “*kamu diplomasisi*” diyebiliriz. Geleneksel diplomasiden farklı olarak, başka ülkelerin hükümetlerine değil de hükümet dışı aktörlerine ve kamuoylarına yönelik olarak yürütülür.²⁷ Geleneksel diplomasinin mesaj vermeye; kamu diplomasisinin ise ilişki geliştirmeye odaklandığı söylenebilir.²⁸

Devletlerin kamu diplomasisinin üç boyutuna önem vermeleri gerekmektedir. İlk olarak iç ve dış basın kullanılarak politik kararların açıklanmasını içeren *günlük iletişim* boyutu gelir. Bu gerçekleştirilirken hızlı olunmalı böylece yanlış anlamaların ve/veya yanıltıcı bilgilerin önüne geçilebilir. İkincisi hükümet politikalarına uygun kampanyalar yürütmeyi ve bunları yürütecek kurumlar oluşturmayı içeren *stratejik iletişim* boyutudur. Üçüncüsü ise *kalıcı ilişkilerin geliştirilmesi* boyutudur. Bu ilişkilerin geliştirilmesi burslar, değişim programları, eğitim, seminerler, konferanslar vb. araçlar yoluyla yapılabilir. Devletler bu üç boyutu da içine alacak planlamalar yapmalıdır.²⁹

2. Bölüm: Orta Asya Ülkeleri³⁰ ve Bölgedeki Türk Kamu Diplomasisi Faaliyetleri

Orta Asya bölgesi Türkiye için kamu diplomasisi ve yumuşak güç açısından belki de ilk ve en önemli bölge olmuştur. Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında Türkiye ister istemez bölgeye yönelik ilgi göstermek ve politika üretmek durumunda kalmıştır. Ülkenin bu duruma hazırlıklı olup olmadığı tartışmalı bir konudur, ancak her hâlükârda adımlar atılmıştır. Aşağıda üstünde duracağımız TİKA bu anlamda ilk kuruluştur. Bu kurumun yapılanma süreci ve gelişimi ve faaliyet alanlarında Orta Asya'nın yeri bile Türkiye'nin kamu diplomasisinin gelişimi için başlı başına bir göstere olabilir.

Devlet kurumlarının yanı sıra sivil toplum örgütlerinin de bölgeye ilgisi yüksek olmuştur. Etnik ve dini yakınlıktan veya ideolojik sebeplerden dolayı çeşitli gruplar bölgede etkinlik göstermişlerdir. Ticari amaçlarla bölgeye giden yatırımcı ve işçilerin de çeşitli faaliyetlerinden bahsetmek mümkündür. Bu çalışmada sivil toplum kuruluşlarının faaliyetlerinden ziyade kamu diplomasisinin resmi kurumları üzerinde durulacaktır.

Fetullah Gülen cemaatine³¹ ait okullar (sebeplerini son birkaç yıldır daha

²⁶ A. Özkan, *Giriş*, içinde Özkan, A., & Öztürk, T. E. (eds), *Kamu Diplomasisi*, Tasam Yayınları, İstanbul 2012, s. 9.

²⁷ E. Doğan, “Kamu Diplomasisinin Sunduğu Fırsatlar ve Kısıtları Üzerine”, içinde Özkan, A., & Öztürk, T. E. (eds), *Kamu Diplomasisi*, Tasam Yayınları, İstanbul 2012, s. 13.

²⁸ Sönmezoğlu, *a.g.e.*, s. 327.

²⁹ Nye, Jr., Joseph, “Public Diplomacy And Soft Power”, *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 616 (1), March 2008, <http://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/0002716207311699>, s. 101-102.

³⁰ Çalışmanın özetinde bahsedildiği üzere bu çalışmada dar anlamdaki Orta Asya tabiri baz alınmış ve bu sebeple sadece eski Sovyet Cumhuriyeti olan beş Orta Asya ülkesi Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan değerlendirmeye alınmıştır.

³¹ Değerlendirme tarihi itibarıyla geçerli olan tanımlama ve isim kullanılmıştır. Hâlihazırda söz konusu yapı Fetullahçı Terör Örgütü (FETO) olarak anılmakta ve kabul edilmektedir.

açık izah edebildiğimiz ve ülkemizdeki Temmuz 2016 tarihi itibarıyla de terörist örgüt oldukları ortaya çıkan hareket), okul açma faaliyetlerine tam da bu ülkelerde talep ve ihtiyaç olmasını da fırsat bilerek başlamışlardı. Başlangıçta Türk okulları olarak lanse edilmişler ve devletin üst kademelerinden destek görmüşlerdir. Ancak iç yüzleri ortaya çıkmış, bir terör örgütünün uzantısı olarak faaliyet gösterdikleri anlaşılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti, FETÖ örgütü ile bağlantılı olan yurtdışındaki okulların kapatılmasına çalışmaktadır. Mevcut durumda Kırgızistan’da okullar hala açıktır.³² Bu makalenin kaleme alındığı tarihte Türk hükümetinin ve ilgili kurumların Kırgız hükümeti nezdindeki çalışmaları devam etmektedir ve Sayın Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın 1-3 Eylül 2018 tarihleri arasında Kırgızistan’a yapacağı resmi ziyarette bu konunun öne çıkacağı tahmin edilmektedir. Hain darbe girişiminin ardından hükümetin bu okulları kapatma ve devralma girişimleri büyük ölçüde Türkiye Maarif Vakfı³³ aracılığı ile yapılmıştır. Özellikle Afrika kıtasında bu konuda önemli bir başarı sağlanmakla birlikte hâlihazırda Maarif Vakfı’nın Orta Asya ülkelerinde devraldığı veya açtığı okulu bulunmamaktadır. Kırgızistan yönetimi, ilginç bir şekilde potansiyel tehlikeyi görmezden gelerek eğitim ile siyasetin karıştırılması gerektiğini, bu okulların kendi eğitim sistemleri içinde önemli yere sahip olduklarını ifade etmektedir. Ayrıca Kırgız yönetimi, Türkiye’nin bu konudaki isteklerini iç işlerine karışma olarak görmektedir. Maarif Vakfı başta olmak üzere Türk yetkililer bu okulların yerini dolduracak donanımlı okullar sağlanacağı konusunda bu ülkeyi ikna etmek ve garantiler vermek durumundadır. Bu bağlamda Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı’nın bölgedeki eğitim ve kültür faaliyetleri önemlidir. Sivil Toplum Kuruluşlarının çalışmamızın kısıtları içinde olması nedeniyle inceleme dışında tutsak da çalışmanın yazarlarının bununla ilgili diğer yazılarına bakılabilir.³⁴

Bu çalışmadan bahsedilen kurumların faaliyetleri dışında Türk kamu diplomasisine pozitif etki eden farklı araçlar da mevcuttur. Bunlara en tipik örnek olarak Türk dizileri verilebilir. Dünyanın birçok bölgesinde olduğu üzere Orta Asya cumhuriyetlerinde Türk dizilerinin popüleritesi yüksektir. Tipik ve planlı bir kamu diplomasisi aracı olarak görmediğimiz bu durumun analizi tamamıyla ayrı ve detaylı bir çalışmayı gerektirmektedir. Yine de bu bağlamda incelemeye konu ülkelerde oran farklılıklar gösterse de Türk dizilerinin bölge halklarının ilgiyle takip edildiği bilinmektedir. Daha Sovyetler Birliği döneminde bunun ilk filizleri görülmüştür. O dönem Türk Cumhuriyetlerinde gösterilen “Çalkıuşu” dizisi çok sevilmiş, dizinin kahramanının adı olan “Feri-de” çok sayıda çocuğa isim olarak verilmiştir. Daha sonra başta “Kurtlar Va-

³² FETÖ’ye bağlı okulların son durumları ile ilgili bir çalışma için bkz. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-37446729>, (Erişim Tarihi: 20.07.2018).

³³ <https://turkiyemaarif.org/>

³⁴ Örn. Serkan Kekevi - Gökmen Kılıçoğlu, “Prof. Dr. Turan Yazgan Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı ve Türkçe Öğretimine Katkıları”, *IX. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*, Malatya 2- 4 Kasım 2017; Kekevi - Kılıçoğlu, “Özgün Türk Uluslararası İlişkiler Düşüncesinin İmkânı: Prof. Dr. Turan Yazgan’ın Fikirlerini Okumak”, *II. Türk İslam Siyasi Düşüncesi Kongresi*, Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya, 26-28 Ekim 2017.

disi” ve *“Muhteşem Yüzyıl”* olmak üzere birçok dizi bölgede ilgiyle izlenmiştir. Türk dizilerinin Orta Asya’daki popülerliğinde kültürel ve etnik ortaklıklar, Orta Doğu ve Arap coğrafyasında dini ortaklıklar, Balkanlarda ise yine tarihi, kültürel ve etnik ortaklıklar önemli rol oynamaktadırlar. Dizideki hikâye ve temsil edilen karakterler ile duygusal bağlar kurulabilmesi açısından bu ortak yönler önem arz etmektedirler.³⁵

Kültürel etkileşimin de siyasi gelişmelerden nasibini alabileceğini unutmamak gerekmektedir. Örneğin Özbekistan ile uzun bir süredir sürmekte olan siyasi kopukluk devlet başkanı İslam Kerimov’un ölümü sonrası düzelmeye başlamıştır. Bu gelişmenin etkisi kültürel alanda da kendini göstermiştir. Nitekim 2012 yılından bu yana yasaklı olan Türk dizileri tekrar Özbekistan’da yayınlanmaya başlamıştır. *“Diriliş Ertuğrul”* dizisi bunun en güncel örneğini teşkil etmektedir.³⁶

2.1. TİKA: Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı

Sovyetler Birliği’nin dağılması ve Yeni Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanmaları Türk dış politikasında bir takım fırsatlar, bu fırsatlar da bazı ihtiyaçlar doğurmuştur. Yeni durumun en belirgin aktörü Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) olmuştur. Kurulduğunda Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı olarak anılmış bilahare 24 Ekim 2011 tarihli 656 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile mevcut adını almıştır. Kurum eğitimden sağlığa, kültürden sanata, tarihten arkeolojiye bir çok alanda faaliyet göstermiş, klasik diplomatik alan da dahil olmak üzere geniş bir perspektife sahip olmuştur. Bunu Teknik Yardım Faaliyeti çerçevesinde gerçekleştirmiş, bir süre sonra bazı görevlerini yeni kurumlara bırakmış teknik yardım alanında yoğunlaşmıştır. TİKA 1992 yılında Dışişleri Bakanlığı’na bağlı olarak 480 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile kurulmuş, Türkiye’nin tarihi sorumluluk ve misyonuna uygun şekilde teknik yardım çalışmalarına başlamıştır. Kurum 1999 yılında Cumhurbaşkanlığı Tezkeresi ile Başbakanlığa bağlanmıştır.³⁷ 2001 yılında teşkilat kanunu olan 4668 Sayılı *“Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun”* yayımlanmıştır. 2011 yılında dinamik dış politika yönelimleri, küresel ve bölgesel düzeyde yaşanan büyük değişimlerin itici etkisi ve kalkınma işbirliği sürecinin etkinliğinin artırılabilmesi amacı ile Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı’nın organizasyon yapısı gözden geçirilmiş ve TİKA yeniden yapılandırılmıştır.³⁸

Türk dış politikasında *“aktif politika”* ilkesinin yerleşmesiyle TİKA başta Avrasya bölgesi olmak üzere birçok bölge ve ülkede Türk dış politikasının uygulama aracı konumunu üstlenmiştir.³⁹ TİKA, Başbakanlığa bağlı olarak

³⁵ Pınar Özgökbel Bilis - Ali Emre Bilis - Meerim Sydygalieva, “Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Kültürel İlişkilerinde Televizyon Dizileri Faktörü: Kırgızistan Örneği”, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2018, s. 412.

³⁶ <http://qha.com.ua/tr/turk-dunyasi/dirilis-ertugrul-ozbekistan-da-da-yayinlanacak/171854/>

³⁷ “TİKA 14. Yılında”, *Avrasya Bülteni*, Sayı: 39, Ekim 2015, s. 3.

³⁸ <http://www.tika.gov.tr/tr/sayfa/tarihce-222>

³⁹ T. Kardaş - R. Erdağ, “Bir Dış Politika Aracı Olarak TİKA”, *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)*, Cilt/Volume: 7, Sayı/Number: 1, Yıl/Year: 2012, s. 169.

ülkenin dış yardımlarını organize etmektedir. 1999'da önce Başbakanlığa ardından 2001'de ilgili devlet bakanlığına bağlı tüzel kişilik durumuna gelen TİKA, böylece Dışişleri bürokrasisinden ayrı bir şekilde davranabilen ve Türkiye'nin yumuşak güç politikalarında kurumlar arasında koordinasyon sağlayan bir üst kurum haline gelmiştir. Ayrıca bu süreç içerisinde 2005/11 sayılı Başbakanlık Genelgesi ile TİKA dış politika ilke ve gereklerine yönelik etkin kullanılması için kurumlar arası işbirliği ve eşgüdümün sağlanması ile dış yardımların envanterinin tutulması görevi de TİKA'ya aittir. Böylece TİKA, dış yardımlara fon bulma ve bunların nereye aktarılacağı konusunda yeni yetki-lerle donatılmıştır.⁴⁰

TİKA Başkanlığı, Hukuk Müşavirliği ve 7 Daire Başkanlığı olmak üzere 8 hizmet birimi olarak yapılandırılmıştır ve bunlardan biri de Orta Asya ve Kafkaslar Dairesi Başkanlığı'dır.⁴¹ TİKA'nın Afganistan Kabil, Mezar-ı Şerif, Herat; Kazakistan Astana, Kırgızistan Bışkek, Moğolistan Ulan Batur, Özbekistan Taşkent, Türkmenistan Aşkabat, Tacikistan Duşanbe gibi Orta Asya ülkelerinde ofisleri bulunmaktadır.⁴²

TİKA, Türk Cumhuriyetlerinin kurumsallaşmasında da rol oynamıştır. 21 Ekim 1996 tarihinde Taşkent'te yapılan 4. Türk Cumhuriyetleri Zirve Toplantısı'nda alınan yerel yönetimlerde karşılıklı görüş alışverişi yapılması kararının uygulama alanına yansmasıyla 16-18 Haziran 1998 tarihinde 1. Türk Cumhuriyetleri Yerel Yönetimler Kurultayı toplanmıştır.⁴³ TİKA ve İçişleri Bakanlığı bu kongrede alınan kararları hayat geçirmek ve Türk Cumhuriyetleri Yerel Yönetimler Birliği kurulmasına yönelik çalışmalar yürütmüşlerdir.⁴⁴

TİKA, Türk Cumhuriyetlerine yönelik Sigortacılık sektörünün geliştirilmesine yönelik bir proje geliştirmiştir. Proje kapsamında Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'dan sigortacılık sektörü ile ilgili kamu yöneticileriyle işbirliği olanakları üzerinde durulmuştur.⁴⁵

TİKA faaliyetlerini duyurmak için *Avrasya Dosyası* adlı bir bülten çıkarmıştır. Avrasya Dosyası, Temmuz 2002 tarihli 156. sayısından sonra isim değiştirmiş, TİKA Türk Dünyası Bülteni olarak yayınlanmaya başlamıştır. Sayı 1 olarak başlayan yeni bülten beş sayı bu adla anılmış, Ocak 2004 tarihinde yayınlanan altıncı sayısıyla birlikte Avrasya Bülteni olarak yoluna devam et-

⁴⁰ E. Denizhan, "Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya Politikası ve TİKA", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, 2010, s. 22, ISSN: 1309-8012 (Online).

⁴¹ Diğerleri, Balkanlar ve Doğu Avrupa Dairesi Başkanlığı, Ortadoğu ve Afrika Dairesi Başkanlığı, Doğu ve Güney Asya, Pasifik ve Latin Amerika Dairesi Başkanlığı, Dış İlişkiler ve Ortaklıklar Dairesi Başkanlığı, Hukuk Müşavirliği, Strateji Geliştirme Dairesi Başkanlığı, İnsan Kaynakları ve Destek Hizmetleri Dairesi Başkanlığı.

⁴² TİKA'nın ikili iş birliği anlaşmaları veya mutabakat muhtıraları çerçevesinde hâlihazırda 58 ülkede 60 Program Koordinasyon Ofisi bulunmaktadır. Bkz. <http://www.tika.gov.tr/koordinatorklukler>.

⁴³ "Türk Cumhuriyetleri Yerel Yönetimler Toplantısı Yapıldı", *Avrasya Dosyası*, Sayı: 151, Şubat 2002, s. 3.

⁴⁴ Aynı yer.

⁴⁵ "Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Sigortacılık Sektörünün Geliştirilmesi Projesi", *Avrasya Dosyası*, Sayı: 156, Temmuz 2002, s. 11.

miştir. Kuşkusuz bunda değişen iktidar kadar TİKA'nın kapsama alanının değişmesinin de etkisi vardır. Bu dönemde başlayan süreçle Türk cumhuriyetleri ağırlıklı faaliyet yürüten TİKA'nın faaliyet merkezinin Afrika ve Ortadoğu'ya dönüştüğü söylenebilir. Türkiye'nin küresel etkisini artırmada mevcut ve organize bir kurumu kullanması ve TİKA'nın Orta Asya'da daha az ihtiyaç duyulur olması da bu durumun sebepleri arasında gösterilebilir.

TİKA'nın bölgeyi de ilgilendiren en önemli kültürel işbirliği çalışması Türkoloji Projesi olmuştur. TİKA 14 ülke, 3 özerk cumhuriyet ve Kosova'da 18 Türkoloji Bölümü açmış veya var olanların altyapısını güçlendirmiştir.

Büyük Timur İmparatorluğu döneminde 1389 yılında Timur tarafından yaptırılan Hoca Ahmed Yesevi Türbesi ve külliyesinin yenilenmesini, Kazakistan Devleti ile yapılan bir anlaşma sonucu Türkiye Cumhuriyeti üstlenmiş ve 1993 yılında çalışmalara başlanmıştır. Öner Kabasakal'ın başkanlığı döneminde TİKA uzmanlığı ile yenileme çalışmaları sürdürülen türbe, 2002 yılında UNESCO tarafından dünya mirası olarak kabul görmüştür.⁴⁶

TİKA'nın ilk Program Koordinasyon Ofislerinden biri 1993 yılında Bişkek'te, diğeri ise Aşkabat'ta açılmıştır. Söz konusu ofislerden Kırgızistan Ofisi bu dönemde bu makalenin yazarlarından Ayhan Nuri Yılmaz'ın da bir uzman olarak görev almış olduğu pek çok projeyi hayata geçirmiş ve Türkiye'den getirtilen uzmanlar yerel kurumlarda alanlarında çalışmalar yürütmüş ve ülkenin yeni sisteme entegrasyonu için çalışmışlardır. Bu ofisler açıldıkları yıl 86 projeyi hayata geçirmişlerdir.⁴⁷ Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Kırgız Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Kırgız Cumhuriyeti'ndeki TİKA PKO'nun Faaliyetine İlişkin Anlaşma 05.09.2006 tarihinde imzalanmış ve TİKA ofisinin hukuki statüsünü belirlemiştir.

TİKA, Kırgızistan'da, 1992'den bu yana alt yapı, eğitim, sağlık, kültürel iş birliği, iletişim, acil ve insani yardımlar gibi çeşitli alanlarda 761 projeyi hayata geçirmiştir. Bu projelerin, 117'si sağlık, 166'sı eğitim, 180'i diğer altyapı ve hizmetler, 124'ü ekonomik altyapı ve hizmetler, 80'i kültürel iş birliği ve iletişim, 40'ı su ve su hijyeni, 40'ı üretim, 14'ü acil ve insani yardım projesi olarak kayda geçmiştir.⁴⁸

TİKA, bölge ülkelerinin kültürel ve sanatsal gelişimlerine de katkı sağlamaktadır. Bu bağlamda bir örneği Kırgızistan'dan verebiliriz. Bişkek Belediyesi Kültür Dairesi Başkanlığı'nın 7. No'lu Çocuk Müzik Okulu'nun "Cetigen" çocuk folklor topluluğuna kıyafet ve enstrüman yardımında bulunmuştur.⁴⁹

TİKA, sağlık alanındaki desteklerini Kırgızistan'da da sürdürmüştür. Örneğin Kırgızistan'da Kemik İliği Nakli Yönteminin Geliştirilmesi Projesi kapsamında doktor ve hemşirelere Türkiye'de eğitim verilmiştir.⁵⁰

⁴⁶ H. Murat Terzi, "İpekyolu Yıldızları", *Artı90*, Sayı: 5, Ocak 2013, s. 79.

⁴⁷ "TİKA 14. Yılında...", *Avrasya Bülteni*, Sayı: 39, Ekim 2005, s. 3.

⁴⁸ http://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika_kirgizistan_da_26_yilda_761_projeyi_hayata_gecirdi-46899, (Erişim Tarihi: 01.09.2018).

⁴⁹ "TİKA'dan Kırgız Kültürüne Katkı", *Avrasya Bülteni*, Sayı: 29, Aralık 2004, s. 14.

⁵⁰ "Kemik İliği Nakli Yönteminin Geliştirilmesi Projesi", *Avrasya Bülteni*, Sayı: 26, Eylül 2004, s. 14.

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Özbekistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı’nın Özbekistan Cumhuriyeti’ndeki Faaliyeti Hakkında Anlaşma 25.10.2017 tarihinde imzalanarak TİKA’nın hukuki statüsü belirlenmiştir.

TİKA birçok alanda eğitim faaliyetleri göstermiştir. Sağlık da bu alanlardan biridir. TİKA hastanelere destek, sağlık malzemesi sağlama vs. gibi hizmetlerin yanı sıra doktorlara ve sağlık personeline eğitimler vermiştir. Örneğin 18.11.2002 - 01.12.2002 tarihleri arasında Özbekistanlı doktorlara Gazi Üniversitesi’nde kardiyologlar ve cerrahlarca eğitim verilmiştir.⁵¹ Yine Özbek radyoculara eğitim ve ekipman desteğinde bulunmuştur. Özbek radyocular Türkiye’de TRT ve özel radyolarda staj imkanı bulmuşlardır.⁵²

TİKA Duşanbe Program Koordinatörlüğü 1995’de imzalanan mutabakat zaptı ile kurulmuş, ancak iç savaş nedeniyle 1996 yılında faaliyetlerine son vermek zorunda kalmıştır. 2000 yılında imzalanan 5 yıllık “Teknik İşbirliği Protokolü” ile yeniden çalışmalarına başlamıştır.

Tacikistan’a hasat makineleri TİKA tarafından Tacikistan Tarım Bakanı Tursunboy Rahmatov’a törenle teslim edilmiştir.⁵³ Bu tip faaliyetler bölgede tarıma dayalı ekonominin gelişimine katkı sağlamakta aynı zamanda işsizlik gibi sorunların önüne geçilmesine yardımcı olmaktadır.

TİKA, İçme Suyu Arıtma Projeleri’nden bazılarını Tacikistan’da gerçekleştirmiştir. Örneğin 2002 yılında Girgatol nahiyesinde 5-6 bin kişinin temiz içme suyuna kavuşmasını sağlamıştır.⁵⁴ Orta Asya’da temiz içme suyu bulmak Afrika kıtasındaki, kadar zor olmasa da özellikle bazı bölgelerde ciddi önem taşımaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Türkmenistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Kalkınma İş Birliği Anlaşması 16.03.1993 tarihinde imzalanmıştır.

Türkmenistan’da Merv’de bulunan Selçuklu Sultanı Sultan Sencer’in türbesini restoresini TİKA’nın gerçekleştirmesine karar verilmiş⁵⁵ ve projesi tamamlanan Türbe 14 Kasım 2004 tarihinde Devlet Bakanı Beşir Atalay’ın katılımıyla açılmıştır.⁵⁶ Aslında teknik eğitim ve proje ağırlıklı çalışmakta olan TİKA için bu bir değişimin de işareti idi ve bu ve buna benzer pek çok kültürel restorasyon projesi Balkanlar ağırlıklı olmak üzere izleyen dönemde hayata geçirildi. Ayrıca düzenlenen Uluslararası Sultan Sencer Sempozyumu’na 23 ülkeden 79 bilim adamı katıldı. TİKA’nın desteği ile yapılan bu sempozyum muhtemelen o güne kadar yapılmış en kapsamlı Sultan Sencer sempozyumuydu.⁵⁷ Sultan Sencer iki ülkenin ortak geçmişinin sembollerinden

⁵¹ “Özbek Doktorlara Eğitim Programı”, *TİKA Türk Dünyası Bülteni*, Sayı: 4, Kasım 2002, s. 12.

⁵² “TİKA’nın Özbek Radyoculara Eğitim ve Ekipman Desteği”, *Avrasya Bülteni*, Sayı: 29, Aralık 2004, s. 15.

⁵³ “Project of the Research and Development of Agriculture Systems in the Eurasia Countries”, *Eurasian File*, is. 150, January 2002, p. 11.

⁵⁴ “Tacikistan İçme Suyu Arıtma Projesi”, *TİKA Türk Dünyası Bülteni*, Sayı: 3, Ekim 2002, s. 13.

⁵⁵ *Avrasya Bülteni*, Sayı: 15, Ekim 2003, s. 1.

⁵⁶ “Sultan Sencer Türbesi Açıldı”, *Avrasya Bülteni*, Sayı: 29, Aralık 2004, s. 4.

⁵⁷ “Uluslararası Sultan Sancar Sempozyumu”, *Avrasya Bülteni*, Sayı: 29, Aralık 2004, s. 5.

en önemlisi olan Selçuklu'yu ifade ettiği için bu faaliyetin etkileri anlamında çok daha büyük bir anlam ifade ediyordu. Kuşkusuz gelecekte Türkiye Orta Asya ülkelerindeki yumuşak güç etkisini artırmak için pek çok tarihi şahsiyeti kullanabilecektir.

TİKA, ülkelerin eğitim hayatına katkılar yapmaktadır. Bunlardan bir kısmı okullara destekken, kütüphane, laboratuvar gibi alanların yapılması olmaktadır. TİKA'nın desteği ile Aşkabat'ta açılan Türkmen-Türk Kütüphanesi bunlardan biridir.⁵⁸ Tıpkı öğrenci değişim programındaki sonuçların analiz edilmemiş olmasındaki eksiklik gibi bu tür bağışlarla ilgili de çıktılar yada kütüphanedeki kitapların içeriği bunların kullanım oranı da fazla takip edilmiş değildir. Oysa bu tür bir altyapıyı sunmuş olmanın ikinci aşaması etkilerinin ölçülmesi şeklinde olmalıdır ki Türkiye'nin bölge ülkelerindeki yumuşak gücü ile ilgili daha net analizler ve gelecekteki süreçte yeni projeksiyonları belirlemede önemli ve etkili olacaktır.

TİKA, çeşitli uluslararası kuruluşlarla işbirliği yaparak özellikle bağımsızlıklarının ilk yıllarında Türk Cumhuriyetlerinin çeşitli kamu kurumlarının gelişimi için programlar yürütmüştür. Türkmenistan'dan bir örnek vermek gerekirse AĞİT ile TİKA'nın Aşkabat Merkezi işbirliği ile "*Türkmenistan'da Sınır ve Gümrük Memurlarına, Uluslararası Göç Örgütü işbirliği ile Eğitim Semineri*" düzenlemiştir.⁵⁹ Türkmenistan gibi tarafsız olma çabasındaki bir ülkenin sınır güvenliği gibi hassas bir konuda kardeş ülkesi Türkiye'den yardım alması kuşkusuz manidardır. Üstelik Türkmenistan'ın sınır güvenliği için kaygı duyduğu ülkeler diğer kardeş ülkeleri Kazakistan ve Özbekistan değil ağırlıklı olarak İran ve Afganistan'dır.

Yukarıda TİKA'nın Orta Asya bölgesinde ülke bazlı faaliyetlerinden bahsedilmiştir. Öncelikle yeni bağımsızlıklarını kazanan Türk Cumhuriyetlerinin ekonomik, ticari, siyasi ve sosyo-kültürel kalkınmalarını sağlamak için bir dış yardım kuruluşu olarak çalışmalarına başlayan TİKA, ağırlıklı olarak altyapı çalışmalarına yönelmiştir. Zira yeni kurulan devletlerin ilk ihtiyaçlarını karşılamaya yoğunlaşan kurum, daha sonra Türkiye ile Kafkasya ve Orta Asya Cumhuriyetleriyle ilişkilerini geliştirmeye odaklanarak Türk dünyasında Türkiye'nin bir yumuşak güç enstrümanı olarak sivrilmiştir.⁶⁰ Bu kurumun özellikle Sovyet Sonrası Türk Cumhuriyetlerine yönelik olarak kurulmuş olduğu düşünüldüğünde bu faaliyetlerin varlığı çok şaşırtıcı da değildir. Ancak zaman içerisinde bu durumun değişmeye başlamış olduğunun da belirtmesi icap etmektedir. Hem Türk hükümetlerinin hem de muhatap hükümetlerin tercihleri ve uluslararası gelişmelere bağlı olarak Türk Kamu Diplomasisi kurumları için yeni hedefler ortaya çıkmıştır. Nitekim bu sürece bağlı olarak, 2016 yılında Ortadoğu ve Afrika Dairesi Başkanlığı'nın genel harcamalar için-

⁵⁸ "Türkmen-Türk Kütüphanesi'nin Açılışı Yapıldı", *Avrasya Bülteni*, Sayı: 23, Haziran 2004, s. 3.

⁵⁹ "Türkmenistan'da Sınır ve Gümrük Memurlarına Eğitim Semineri", *TİKA Türk Dünyası Bülteni*, Sayı: 4, Kasım 2002, s. 12.

⁶⁰ Muharrem Ekşi, "Türkiye'nin Türk Dünyasına Yönelik Kamu Diplomasisi: Yeni Araç ve Mekanizmalar", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 1, Yaz-Summer 2017, s. 16.

deki oranı yüzde 44,51 olmuştur. Onu yüzde 11,04’lük oranla Balkanlar ve Doğu Avrupa Dairesi Başkanlığı, yüzde 9,92 ile Orta Asya ve Kafkaslar Dairesi Başkanlığı izlemiştir.⁶¹ Söz konusu oranlar Türkiye’nin artık kamu diplomasi-si politikasını öncelikli olarak ortak tarih, kültür ve dini değerlere sahip eski Osmanlı toprakları olan coğrafyalarda yürüttüğünü işaret etmektedir.⁶²

TİKA’nın, bütün bu değişim ve değişikliklere rağmen yine de öncelikle Türk dünyası başta olmak üzere küresel düzeyde Türkiye’nin yumuşak güç üreten başarılı bir dış yardım ve insani diplomasi enstrümanı olduğu söylenebilir.

2.2. Diyanet İşleri Başkanlığı ve Türkiye Diyanet Vakfı

Çalışmamıza konu beş ülkenin tamamında yerli halklar Müslüman ve Sünni mezhebine mensupturlar. Bu durum Türkiye’ye bölgede başkaca bir misyon yüklemiştir. O da 70 yıla yakın bir süre dinin kısıtlandığı bu coğrafyada insanların doğru bilgilenebilmesi ve inançlarını yaşamaları için mekanların oluşturulması ve dini görevlilerin yetiştirilmesi olmuştur. Tam da bu noktada Türkiye’nin farklı bir kamu diplomasi kurumu devreye girmiştir. O da Diyanet İşleri Başkanlığı’dır. Diyanetin kurumsal yapısındaki değişiklikler de bunun bir göstergesi olmuştur. Diyanet İşleri Başkanlığı, başbakan yardımcısına bağlı bir kurum iken 2014 yılında yapılan bir değişiklikle doğrudan başbakanla bağlanması kurumun bir dini diplomasi unsuru olacağı şeklinde değerlendirilmiştir.⁶³ Aslında Diyanet’in yurtdışı görev alanına sahip olması Avrupa’ya işçi göçü ile başlamıştır. Sovyetlerin çöküşü ile Orta Asya ve Balkanlar da faaliyet sahalarına girmiştir.

Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Sovyetler Birliği’nin çöküşü sonrasında aktif hale gelmesi beklenilmesi gereken bir durumdur. Yeni Dünya Düzeni’ni belirlemeye çalışan tüm teorilerde din ya doğrudan ya da dolaylı olarak ön plana çıkmıştır. Fukuyama’nın “*Tarihin Sonu*” tezinde de, Huntington’un “*Medeniyetler Çatışması*” teorisinde de dinsel değerlerin bir şekilde uluslararası siyasal sisteme etkisinden bahsedilmektedir. 1990’larda Gilles Kepel, “*Tanrının Rövanşı*” (intikamı) eserinde dinlerin yeniden canlanarak hayatı yeniden fethetmeye girişmelerini “*yeniden dinselleşme*” fenomenini kullanarak ele almıştır.⁶⁴ Ona göre Müslüman, Hristiyan ve Yahudi toplumlarında ortaya çıkan bu yeniden diriliş, uluslararası politikada da dinleri yeniden aktör konumuna yükseltecektir.⁶⁵

Yeni bağımsızlıklarını kazanan Türk Cumhuriyetlerinin serbest piyasa ekonomisine geçişine katkı sağlaması ve bu ülkelerde İran’ın ve diğer radikal

⁶¹ “TİKA 2016 Faaliyet Raporu”, s. 27.

⁶² Oğuz Güngörmez, “Türkiye’nin Kamu Diplomasi Politikasının Yükselişi”, içinde Kemal İnat, Ali Aslan - Burhaneddin Duran (Edt), *Ak Parti’nin 15 Yılı: Dış Politika*, SETA Kitapları, İstanbul 2017, s. 520.

⁶³ Ayhan Nuri Yılmaz - Gökmen Kılıçoğlu, “Türkiye’nin Latin Amerika Açılımlında Bir Yumuşak Güç Aktörü Olarak Diyanet İşleri Başkanlığı”, *Journal of Current Researches on Social Sciences*, Vol. 6, İs. 1, 2016, s. 140.

⁶⁴ Gilles Kepel, *Tanrının İntikamı: Din Dünyayı Yeniden Fethediyor*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992.

⁶⁵ “Ortadoğu’da Tanrı’nın Rövanşı”, *Milli Gazete*, 23 Mayıs 2012, <https://www.milligazete.com.tr/haber/1092952/ortadoguda-tanrinin-rovansi>, (Erişim Tarihi: 21.06.2018).

İslami hareketlerin yayılmasının önünde engel olması amacıyla ortaya atılan Türkiye Modeli ile de uyumlu bir gelişmedir.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan'da Din Hizmetleri Müşavirliği bulunmaktadır. Kazakistan'da Almatı Başkonsolosluğu'nda Din Hizmetleri Ataşeliği yer almaktadır. Kırgızistan'da Oş'ta ise Din Hizmetleri Koordinatörlüğü vardır.⁶⁶ Bu farklılık kanaatimizce hem Türkiye'nin söz konusu ülkeler nezdindeki itibar ve etkisi ile alakalı hem de bu ülkelerin Türkiye'ye bakış açıları ve mevcut yasal düzenlemelerinin kısıtları ile ilgili olabilir.

Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı ve Diyanet Vakfı tarafından Kazakistan'da camiler yapılmıştır: Belbulak (Miçurin) Camii, Hoca Ahmet Yesevi Camii ve Külliyesi, Hoca Ahmet Yesevi (Nikolayevka) Camii ve Talgar Camii.⁶⁷ Ayrıca beş camiye de personel desteği vermektedir.⁶⁸

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te Din Hizmetleri Müşavirliği ve Oş şehrinde de Din Hizmetleri Koordinatörlüğü bulunmaktadır. Türkiye Diyanet Vakfı, Kırgızistan'da cami yapımına devam etmekte, yaklaşık 20 din görevlisini bu ülkedeki camilerde görevlendirerek, halka yönelik din hizmetlerine katkıda bulunmaktadır.⁶⁹ Türkiye dışında İran, Suudi Arabistan, Pakistan, Ürdün ve Kuveyt gibi ülkeler tarafından da Kırgızistan'da cami yaptırılmakta, din görevlilerinin eğitim hizmetleri maddi ve manevi açıdan desteklenmektedir.⁷⁰

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın dini hizmetler yanında eğitim faaliyetleri de bulunmaktadır. Milli Eğitim Bakanlığı ile işbirliği içerisinde İlahiyat Fakülteleri ve İmam Hatip Liseleri açmakta ve işletmektedir. Bu bağlamda Kırgızistan'da 2013-2014 tarihinde bir İmam Hatip Lisesi açılmıştır. 2014-2015 döneminde 81 Kırgız öğrenci bu okulda ders almıştır.⁷¹ Ayrıca İmam Hatip Liselerinde ve Kuran Kurslarında eğitim görmeleri için her yıl belirli sayıda öğrenci Türkiye'ye gönderilmektedir. 2014 yılında 80 öğrenci gönderilmiştir.⁷² Diyanet Vakfı'nın Kırgızistan'da ve Kazakistan'da İlahiyat Fakültesi bulunmaktadır.⁷³

Kırgızistan halkının dini yönden bilinçlendirilmesine yönelik yeni projelerin geliştirilmesi konusunda Türkiyeli yetkililerin doğrudan kendi girişimleri yerine, Kırgız girişimcilere bazı telkinlerde bulunup rehberlik yapması dini kurumların kalıcılığı ve bu kurumlarda yapılacak hizmetlerin sürekliliği açı-

⁶⁶ <http://disiliskiler.diyanet.gov.tr/kategoriler/yurt-d%C4%B1%C5%9F%C4%B1-temsilcilikler>

⁶⁷ Halife Keskin (Genel Koordinatör), *Avrasya Ülkeleri: Camiler ve Görevliler*, T.C. Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, Ankara 2015, s. 41.

⁶⁸ Keskin, aynı yer.

⁶⁹ Personelin görev yaptığı camiler Araşan Ene Camii, Budyonofka Aylı Bayram Ata Camii, Cal Camii, Fatih Camii, İmam Azam Camii, Oş Erdem Camii, Stepnoe Camii, Vedat Ebu Hanife Camii. Bkz. Keskin, *a.g.e.*, s. 53.

⁷⁰ Hüseyin Yılmaz, "Kırgızistan'da Misyonerlik ve Din Eğitimi", s. 117.

⁷¹ Uğur Ünal, *Kamu Diplomasisi: Kalkınma Yardımları ve Algı Araştırması Çerçevesinde*, Gazi Kitabevi, Ankara 2016, s. 232, 233.

⁷² Uğur Ünal, *Kamu Diplomasisi: Kalkınma Yardımları ve Algı Araştırması Çerçevesinde*, Gazi Kitabevi, Ankara 2016, s. 233.

⁷³ <https://tdv.org/tr-TR/site/icerik/egitim-ogretim-faaliyetleri-1077>.

sından daha faydalı olacaktır. Radyo ve televizyonlarda toplumu aydınlatıcı programlar artırılmalıdır. Misyonerlerin medya imkânlarını önemli ölçüde kullandığı düşünülürse, toplumu aydınlatacak dini programların gereği daha iyi anlaşılacaktır.⁷⁴ “Türkiye’deki yazar, düşünür ve akademisyenlerin, tarih, kültür, dil, soy birlikteliği olan Kırgızistan’a yönelik bilimsel araştırma ve çalışmalara ağırlık vermeleri gerekmektedir. Yapılacak yardımların rast gele değil de, güvenilir yöntemlerle belli bir plân ve programa göre gerçekleştirilmesi son derece önemlidir.”⁷⁵ Yılmaz’ın Kırgızistan özelinde yaptığı bu öneriler aslında tüm Orta Asya ülkeleri için geçerli sayılabilir.

Özbekistan’a 1993-2000 yılları arasında Diyanet Din Hizmetleri Müşaviri görevlendirilmiştir. 2013 yılında müşavir olarak görevlendirilen Mustafa Sınanoğlu altı ay kadar görev yapmış ancak akredite verilmemesi üzerine geri dönmüştür.⁷⁶

Türkmenistan’da Aşkabat Ertuğrul Gazi Camii ve Kültür Merkezi ile Kıpçakobası Camii yaptırılmıştır. Ertuğrul Gazi Camii’nin açılışını 9. Cumhurbaşkanlığı Söyleşimi Başkanı Süleyman Demirel ve Saparmurat Niyazov Türkmenbaşı 1999 yılında yapmıştır.⁷⁷

Tacikistan’da 1992 yılında açılan Din Hizmetleri Müşavirliği’ne 1996 yılına kadar görevini yürüten ilk müşavirden sonra atama yapılmamış ve 1998 yılında kapatılmıştır. 2012 yılında yeniden açılmış ve Emrullah Kaya göreve başlamıştır. Kurum tarafından yapılan cami vs. hizmeti ve görevlendirilen personel yoktur. Büyük ölçüde Tacikistan’da yaşanan iç savaşın kaynaklanan kesinti sonrası yeniden Müşavir atanması önemlidir, ancak bir an önce ülkeye yönelik faaliyetlerin başlanması gerekmektedir.

Diyanet İşleri Başkanlığı 1990’lı yıllarda Sovyetler Birliği’nin çöküşü ile Türk Cumhuriyetleri ile Türk ve Müslüman topluluklarına yönelik “kardeşlik hukuku” uygulaması başlatmış; bu uygulamayı 2006 yılında daha ileri bir seviyeye çıkararak *Kardeş Şehir Projeleri*⁷⁸ gerçekleştirmiştir. Ekonomik durumu iyi olan il ve ilçelerin müftülükleri yurtdışındaki şehirlerle eşleştirilerek Kardeş Şehirler olmuşlardır. Bu bağlamda İl Müftülükleri yurtdışındaki bir şehri kardeş şehir belirlemekte ve oradaki çalışmalarını illerinde düzenledikleri kampanyalarla finans etmektedirler.⁷⁹ Bu bağlamda Kazakistan-Çimkent’te Darül Erkam Kuran Kursu ve Cami inşaatına kardeş şehir olarak Çorum Müftülüğü maddi destek sağlamıştır. Yine Hoca Ahmet Yesevi Camii’ne de Ankara Müftülüğü’nce yardım yapılmıştır.⁸⁰ Kırgızistan’daki şehirlerle Çan-

⁷⁴ Hüseyin Yılmaz, “Kırgızistan’da Misyonerlik ve Din Eğitimi”, *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI/1-2007, s. 128.

⁷⁵ Hüseyin Yılmaz, “Kırgızistan’da Misyonerlik ve Din Eğitimi”, *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI/1-2007, s. 128.

⁷⁶ Keskin, *a.g.e.*, s. 82.

⁷⁷ Keskin, *a.g.e.*, s. 90.

⁷⁸ TDİB, *Kardeş Şehirler Hizmet Albümü*, Ankara 2015.

⁷⁹ Metinde verdiğimiz örnekler dışındaki Kardeş Şehir eşleşmelerine ve yapılan yardımların miktarları için bkz. TDİB, *Kardeş Şehirler Hizmet Albümü*, Ankara 2015.

⁸⁰ TDİB, *Kardeş Şehirler Hizmet Albümü*, Ankara 2015, s. 99-100.

kırı ve Karabük'ün kardeşlikleri bulunmaktadır. 2008 yılında Bişkek Merkez Camiine Çankırı Müftülüğü'nce ve 2013 yılında Celalabad'taki bir camiye Karabük Müftülüğü'nce nakdi yardım yapılmıştır.⁸¹ Çanakkale Müftülüğü Tacikistan'da Duşenbe Merkez Camii onarımına katkıda bulunmuştur.⁸²

Türkiye Diyanet Vakfı'nın eğitim alanındaki diğer bir çalışması da Uluslararası İmam Hatip Liseleri programıdır. Uluslararası Anadolu İmam Hatip Lisesi projesi ise MEB ile Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) arasında yapılan iş birliği çerçevesinde yürütülmektedir. Protokol gereğince öğrencilerin barınma, iye ve eğitim giderleri MEB; ulaşım, sağlık, giyim, burs vs. giderleri TDV tarafından finanse edilmektedir. Türkiye'de sayısı sekize ulaşmış olan ÜİHL⁸³'de 72 ayrı ülkeden 1400 yabancı öğrenciyle birlikte Türkiye'den öğrenciler eğitim almaktadır.⁸⁴ Bu okullarda dünyanın birçok yerinden gelen öğrenciler arasında Kazakistan, Kırgızistan, Doğu Türkistan'dan da öğrenciler yer almaktadır.⁸⁵ Yarısını Türk yarısını da yabancıların oluşturduğu karma bir sistemde öğrencileri bir arada eğitim süreçlerine alan bu okul tipi yabancılara Türkçenin öğretilmesi amacının yanında onların Türk öğrencilerle de kaynaşmalarını sağlayarak aralarında kalıcı bağlar kurmalarını hedeflemektedir.⁸⁶

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Kardeş Şehirler uygulamasının Belediyelerde de benzerleri bulunmaktadır. Uzmanlık alanı gerektiren tek bir konu üzerinde yoğunlaşması sebebiyle Diyanetin uygulamasının başarısının yüksek olduğu söylenebilir. Diyanetin bu projesi temelde tek taraflıdır. Müftülüklerin kardeş şehirde yaptığı destek ve faaliyetleri içermektedir. Kardeş Şehir, şehir eşleşmesi gibi uygulamaların yaygınlaştırılması gerekmektedir. Özellikle her alana uygulanabilecek "şehir eşleşmeleri" ilişkilerin tek taraflılıktan çıkarılarak karşılıklılığını öne çıkarabilir.⁸⁷

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın insani yardım çerçevesindeki faaliyetleri de özellikle Kurban ve Ramazan Bayramları ve Ramazan ayında yoğunlaşmaktadır. Türkiye'den vekâlet yoluyla gönderilen kurbanlar, buralarda koordineli şekilde dağıtmakta ve kesilmekte, yetimhane, yaşlılar evi, aşevi gibi kurumlarla ihtiyaç sahiplerine dağıtmaktadır. Diyanet Vakfı'nca gönderilen bağışlarla hazırlanan gıda kolileri Ramazan boyunca ihtiyaç sahiplerine dağıtıl-

⁸¹ TDİB, *Kardeş Şehirler Hizmet Albümü*, Ankara 2015, s. 103-105.

⁸² TDİB, *Kardeş Şehirler Hizmet Albümü*, Ankara 2015, s. 166-169.

⁸³ Eğitim faaliyetlerini sürdüren Anadolu ÜİHL'ler İstanbul'da Fatih Sultan Mehmet Anadolu ÜİHL, Bayrampaşa Kaptan Ahmet Erdoğan Anadolu ÜİHL, Pendik Kız Anadolu ÜİHL; Kayseri'de Şehit Ömer Halisdemir Anadolu ÜİHL; Konya'da Mevlana Anadolu ÜİHL; Bursa'da Murad Hüda-vendigar Anadolu ÜİHL; Eskişehir'de Uluslararası Türk Dünyası Kültür Başkenti Anadolu İHL ve Sivas'ta Şehit M. Murat Ertekin Anadolu ÜİHL'dir (Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, 2017).

⁸⁴ TDV, *2017 İmam Hatip Lisesi Bursları Başvuru Kılavuzu*, Ankara 2017.

⁸⁵ Fatih Bayezit, "Yumuşak Güç Unsuru Olarak Uluslararası İmam Hatip Liseleri", *Talim: Journal of Education in Muslim Societies and Communities*, Vol. 1, Sayı: 2, Aralık 2017, s. 300.

⁸⁶ Fatih Bayezit, "Yumuşak Güç Unsuru Olarak Uluslararası İmam Hatip Liseleri", *Talim: Journal of Education in Muslim Societies and Communities*, Vol. 1, Sayı: 2, Aralık 2017, s. 302.

⁸⁷ Bir uygulama örneği için bkz. Ayhan Nuri Yılmaz - Gökmen Kılıçoğlu, "Türk Dünyası Ülkeleri Arasında Town Twinning (Şehir Eşleşmesi) Programının Kullanımı ve Turizmin Gelişmesi İçin Önemli", 3. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Sempozyumu*, Bişkek-Kırgızistan 2017.

maktadır. Düzenlenen iftar programları da yakınlaşma ve kültürel iletişim açısından önemli rol oynamaktadır.⁸⁸

Diyanet İşleri Başkanlığı Orta Asya ülkelerine yönelik Kur’an başta olmak üzere dini kitaplar, broşürler vs. göndermektedir. Bölgede cirit atan misyoner teşkilatları ve aşırı akımlar karşısında önemli olan bu faaliyetler aynı zamanda bölgede etki sahibi olmaya çalışan Suudi Arabistan, İran gibi ülkelerin etkisini de sınırlandırabilir. Genel itibariyle Diyanet İşleri Başkanlığı ve Diyanet Vakfı’nın Orta Asya coğrafyasında başarılı ve etkili olduğu söylenebilir. Bunda dilsel avantaj kadar mezhepsel avantaj da (Beş ülkedeki Müslüman nüfus Sünni ve Hanefi mezhebine mensuptur) etkilidir. Üstelik bu etkinin geleceğe dönük artımlı bir etkisinden de bahsedilebilir. Zira diyanetten eğitimi alan imamlar Türkiye’deki dini geleneği ve uygulamaları bölgeye taşımakta ve sürdürmektedirler. Bölgedeki şahsi gözlemlerimizde de Türkiye Türkçesi’ne hakim ciddi miktarda imamın görev yaptığı ve Türkiye geleneğini kendi yetiştirdikleri talebeler vasıtasıyla yaydıkları görülmüştür.

2.3. TÜRKSOY Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı

TÜRKSOY⁸⁹ Türk halklarının gönül birlikteliğini ve kardeşliğini güçlendirmek, ortak Türk kültürünü gelecek nesillere aktarmak ve dünyaya tanıtmak için 1993 yılında Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Türkiye’nin kültür bakanlarının imzalamış olduğu bir anlaşma ile kurulmuştur. Teşkilatın, altı kurucu üyesinin yanında sekiz de gözlemci üyesi bulunmaktadır.⁹⁰ Bağımsız devletler dışında üyelerinin de bulunması anlamlıdır. Bu teşkilatın sadece devlet düzeyinde değil halklar düzeyinde de ilişkileri geliştirebilecek bir organizasyon olduğunun göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bir Türk Devleti içerisinde olmayan ancak kültürel ve tarihsel olarak Türklük ekseninde yer alan topluluklarla ilişkiler de önemli bir unsurdur. Günümüzde TÜRKSOY’un Rusya ve Moldova’ya bağlı özerk bölgelerden üyeleri olması örneği Balkanlardaki Türkler içinde kullanışlı olabilir.

TÜRKSOY, Türk Dünyası’nın UNESCO’su olma iddiasındadır. Kuruluş aşamasında ismi “*Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi*” olarak belirlenen TÜRKSOY, sonra alınan kararla “*Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı*” olmuştur.

Uluslararası bir kuruluş olan TÜRKSOY’un bütçesi üye ülkelerin Kültür Bakanlıkları’nca ödenen katkı paylarından oluşmaktadır.

TÜRKSOY’un faaliyetleri Türk Dili Konuşan Ülkeler Kültür Bakanları Daimi Konseyi tarafından belirlenir. Daimi Konsey toplantılarında alınan kararlar TÜRKSOY Genel Sekreterliği tarafından icra edilmektedir. TÜRKSOY Daimi Konseyi’nin 34. Toplantısı Azerbaycan, Şeki’de⁹¹; 35.si ise Kazakistan’da

⁸⁸ Özellikle Kırgızistan ve Kazakistan’da Diyanet İşlerinin Faaliyetleri ve bunun halk üzerindeki tesiri için bkz. Özer Ravanoğlu, *Tanrı Dağları’nın Gözyaşları: Türkistan’da 25 Yıl*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016.

⁸⁹ <https://www.turksoy.org/>

⁹⁰ Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu’na bağlı Tataristan, Başkurdistan, Altay, Saha, Tuva, Hakas Cumhuriyetleri ve Moldova’ya bağlı Gagavuz Yeri

⁹¹ <http://www.turkkon.org/tr-TR/Haber-Arsivi/3/1056/3442>

yapılmıştır.⁹² Kurumun Merkezi Ankara'dadır ve Genel Sekreterliği'ni 2008 yılından beri Kazakistan'dan Düsen Kaseinov⁹³ yürütmektedir.

Ressamlar buluşmaları, opera günleri, edebiyat kongreleri gibi geleneksel faaliyetleriyle TÜRKSOY, Türk Dünyası bilim adamı ve sanatçılarının tecrübe alışverişlerine imkan sağlamaktadır.⁹⁴ TÜRKSOY'un önemli etkinliklerinden biri Türk Dünyası'nın ortak bayramlarından olan Nevruz'un dünyanın çeşitli yerlerinde kutlanmasını sağlamak olmuştur. Türk Dünyası'nı yakınlaştırmak ve Türk kültürünü tanıtmak açısından ciddi bir çalışma yapılmaktadır.⁹⁵

Geleneksel faaliyetlerden biri de Türk tarihinde sanat, bilim, kültür vs. alanlarında önemli kişiler için anma yılları belirlenmesidir. Anma yılı içerisinde belirlenen kişiler hakkında sempozyumlar, bilimsel ve sanatsal toplantılar düzenlenmekte; yazılı ve görsel materyaller hazırlanmaktadır.⁹⁶ Bu faaliyetler ortak Türk kültürü ve sanatını geliştirmeye ve Türk dilli halkların birbirine yakınlaşmasına katkı sağlayacaktır.

TÜRKSOY'un dikkat çekici bir faaliyeti de Türk Dünyası Kültür Başkentleri uygulamasıdır. Türk Dünyası'nın belirlenen şehirlerinde, o yılki anma programları, şehre özgü etkinlikler, konserler, tiyatro gösterileri, sergiler vs. düzenlenmektedir, Türk Dünyası'ndan gelenlerin farklı yerleri tanınması ve kaynaşmaları hedeflenmektedir. Bu proje şehirlerin kültür ve sanat hayatlarına renk katmaktadır.⁹⁷

⁹² <https://www.sondakika.com/haber/haber-turksoy-daimi-konseji-35-donem-toplantisi-10314777/>

⁹³ <https://www.turksoy.org/en/turksoy/secretary-general>

⁹⁴ <https://www.turksoy.org/tr/turksoy/about>

⁹⁵ Kutlamaların yapıldığı yerler:

- 2010 - UNESCO Genel Merkezi, Paris.
- 2011 - Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, New York.
- 2011 - Lincoln Tiyatrosu, Washington DC.
- 2013 - Trinity Koleji - Cambridge, İngiltere.
- 2014 - Eskişehir, Türkiye.
- 2015 - UNESCO Genel Merkezi, Paris.
- 2015 - Stadhalle Mülheim, Köln - Almanya.
- 2015 - Hofburg Kraliyet Sarayı, Viyana - Avusturya.
- 2016 - Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, New York.
- 2016 - Warner Tiyatrosu, Washington DC.

⁹⁶ Anma Yılları:

- 2010 yılı doğumunun 120. yıldönümü olması münasebetiyle Başkurt bilimadamı Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'a,
- 2011 yılı doğumunun 125. yıldönümü olması münasebetiyle Tatar Şair Abdullah Tukay'a,
- 2012 yılı doğumunun 200. yıldönümü olması münasebetiyle Azerbaycanlı dramaturg Mirza Fatali Ahundzade'ye ve doğumunun 150. yıldönümü olması münasebetiyle Hakas asıllı Türkolog Nikolay Katanov'a,
- 2013 yılı doğumunun 100. yıldönümü olması münasebetiyle Kazak besteci Mukan Tölebaev'e,
- 2014 yılı doğumunun 290. yıldönümü münasebetiyle Türkmen mutasavvıf veşair Mahtumkulu Firaki ve doğumunun 150. yıldönümü olması münasebetiyle Toktogul Satılganov'a,
- 2015 yılı doğumunun 100. yılında Türk tiyatro yazarı Haldun Taner, doğumunun 130. yılında ise ünlü Hakas destancısı Semen Kadışev'e,
- 2016 yılı doğumunun 1000. yılında şair, bilim adamı ve düşünür Yusuf Has Hacib'e,
- 2017 yılı doğumunun 300. yılında Azerbaycan edebiyatının önemli ismi Molla Penah Vagife ithaf edilmiştir.

⁹⁷ Belirlenen Türk Dünyası Kültür Başkentleri:

- 2012 yılında Kazakistan'ın renkli başkenti Astana;
- 2013 yılında Türkiye'nin modern yüzü Eskişehir;

2018 yılında Kastamonu Kültür Başkenti seçilmiştir.⁹⁸ Türk Dünyası Kültür Başkenti olarak seçilen şehirlere bakıldığında seçimin isabetli olduğu ve geniş bir coğrafyayı içerdiği görülmektedir. Nitekim henüz bağımsız bir devlet olmayan, Rusya Federasyonu’na bağlı Tataristan Cumhuriyeti’nin başkenti Kazan’ın 2014 yılında kültür başkenti olarak seçilmesi manidardır ve kurumun gelecek projeksiyonunun yeni kültür başkenti olarak seçilecek kentlerin geniş anlamdaki Türk Dünyası’nın şehirlerinden olacağını düşündürmektedir.

TÜRKSOY faaliyetleri içerisinde yeni çalışmalar ağırlıklı olmakla birlikte varolan kültürel çalışmalara Türk kültür vizyonunu katarak üstlenilen çalışmalar da mevcuttur. Buna en isabetli emsal Türkvizyon şarkı yarışmasıdır. 2012 yılında Erovizyon şarkı yarışmasından çekilme kararı alan Türkiye, TRT’nin organizasyonu ile Türkçe konuşan devletlerin katılabildiği uluslararası bir şarkı yarışması başlatmıştır. Bunun Erovizyon şarkı yarışmasına alternatif ve tepki olarak kurgulandığı düşünülebilir. Nitekim bu yarışmalar 2013 yılında Türk Dünyası Kültür Başkenti unvanını alan Eskişehir’de düzenlenerek Kültür Başkentlerinin faaliyetleri çerçevesinde icra edilmeye başlanmıştır.⁹⁹

TÜRKSOY, Kültür Sanat alanında özel projeler de yürütmektedir. Örneğin, prömiyeri Mersin’de yapılan Üzeyir Hacıbeyli’nin Köroğlu operası¹⁰⁰ 6 ülkede sahnelenmiş, Mukan Tölebayev’in “*Birjan ve Sara*” Operası Türkiye’de ilk kez opera repertuarına dahil edilmiş,¹⁰¹ Adnan Saygun’un Yunus Emre Oratoryosu, 9 ülkeden 200 sanatçının katılımıyla, Amerikalı bir koro eşliğinde Türkiye ve Amerika Birleşik Devletleri’nde icra edilmiştir.¹⁰²

TÜRKSOY Gençlik Oda Orkestrası, Avrupa Koro Oyunlarında 3 Altın madalya kazanmıştır.¹⁰³ TÜRKSOY Gençlik Oda Orkestrası ve Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarının 25. yılı vesilesiyle kurulan TÜRKSOY Halk Çalgıları Orkestrası TÜRKSOY’un müzik alanındaki başarılı çalışmalarından örneklerdir.¹⁰⁴ Bu orkestra ve korolarda Orta Asya ülkelerinden katılımcılar bulun-

- 2014 yılında Tataristan’ın tarihi şehri Kazan;
- 2015 yılında Türkmenistan’ın kadim şehri Merv;
- 2016 yılında Azerbaycan’ın doğa harikası Şeki;
- 2017 yılında ise Hoca Ahmet Yesevi’nin yaşadığı topraklar olan Kazakistan’ın Türkistan şehri Türk Dünyası Kültür Başkenti seçilmiştir.

⁹⁸ <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kastamonu-2018-turk-dunyasi-kultur-baskenti-secildi-/989841>

⁹⁹ Efe Sevin, “Türksoy Üzerinden Türk Kamu Diplomasisinin Dış Politikaya Etkisine Bir Bakış”, Mehmet Şahin - B. Senem Çevik (edt.), *Türk Dış Politikası ve Kamu Diplomasisi*, Tasam Yayınları, Ankara 2015, s. 495-496.

¹⁰⁰ <http://www.musikidergisi.com/haber-4376-uzeyir-hacibeyli-koroglu-operasi-promiyeri-mersinde...html>

¹⁰¹ <https://www.samsun.bel.tr/haber-detay.asp?haber=917-mukan-tolebayev-in-birjan-ve-sara-operasi-samsunda>, <http://www.musikidergisi.net/?p=2675>

¹⁰² Hayati Asilyazıcı, “Ahmet Adnan Saygun ve Yunus Emre Oratoryosu”, *Aydınlık Gazetesi*, 05.10.2014, <https://www.aydinlik.com.tr/ahmet-adnan-saygun-ve-yunus-emre-oratoryosu>

¹⁰³ <https://www.ntv.com.tr/sanat/20-gunluk-calismayla-3-altin-madalya-kazandilar,qeh4UgFb80q-DEiuVZEifQ>

¹⁰⁴ <http://www.altinmiras.com/?Syf=26&Syz=527234&/KIRGIZ%C4%B0STANDA-T%C3%9CRKSOY-HALK-%C3%87ALGILARI-ORKESTRASI-KONSER%C4%B0>

maktadır. Gençlik Korosunun, koro şefleri Elnara Kerimova Azerbaycanlı ve Gulmira Kuttıbadamova ise Kazakistanlıdır.¹⁰⁵

TÜRKSOY, Türksoy Yayınları adıyla Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinden birçok yazar ve şairin eserlerini yayınladığı, kültürel, tarihi konularda bilimsel çalışmalara yer verdiği bir yayınevi kurmuştur.¹⁰⁶ Faaliyetlerini anlattığı ve Türk Dünyası'ndan haberlere yer verdiği "TÜRKSOY: Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı Türk Dünyası Kültür Sanat Dergisi" adlı bir süreli yayını bulunmaktadır.¹⁰⁷

TÜRKSOY, Türk Konseyi,¹⁰⁸ Türk Akademisi,¹⁰⁹ Türk Kültür ve Miras Vakfı,¹¹⁰ UNESCO¹¹¹ ve ISESCO¹¹² gibi uluslararası örgütlerin yanı sıra pek çok belediye, üniversite ve sivil toplum kuruluşları ile işbirlikleri gerçekleştirmektedir.

Kurumun faaliyetleri ağırlıklı olarak kültür ve sanat olsa da zaman zaman siyasi çalkantılardan etkilenmektedir. Rusya ile yaşanan uçak krizi sonrası, Rus Hükümeti'nin Federasyon içindeki TÜRKSOY üyesi ülkelerin bu kurumla ilişkilerini askıya almaları için baskı yapması bunun en bariz örneğidir.¹¹³

2.4. YTB: Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı

6 Nisan 2010 tarihinde kurulan Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'nın (YTB) yurtdışındaki Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarına, kardeş topluluklarına ve Türkiye'de öğrenim gören uluslararası burslu öğrencilere yönelik çalışmaları koordine etme, bu alanlarda verilen hizmetleri ve yapılan faaliyetleri geliştirme görevini yürütmesi amaçlanmıştır.

Başkanlığın çalışma alanlarının birincisini yurtdışında yaşayan Türk vatandaşları oluşturmaktadır. Başkanlık, yıllar boyunca çeşitli sebeplerle yurtdışına göç etmiş Türk vatandaşlarına yönelik stratejilerin geliştirilmesi ve yurtiçinde veya yurtdışında yapılan çalışmaların koordinasyonu görevlerini yürütmektedir. Başkanlığın ikinci çalışma alanı ise soydaş ve akraba topluluklarıdır. Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, bu temel amaç doğrultusunda, soydaş ve akraba topluluklara yönelik farklı kurumlar eliyle farklı şekillerde sunulan hizmetleri koordine etme ve sunulan hizmetleri etkin ve verimli kılma görevini üstlenmiştir. Başkanlığın bir diğer çalışma alanını ise Türkiye'ye eğitim görmek amacıyla gelen uluslararası öğrenciler oluşturmaktadır. Türkiye'de burslu eğitim görmesi uygun görülen uluslararası öğrencilerin eğitim süreçlerinin başarılı bir şekilde yürütülmesiyle ilgili esasları belirlemek, bununla birlikte uluslararası öğrencilerin öğrenimleri esnasında ve sonrasında ilişkilerin sürekliliğini sağlamak gibi görevleri üstlenmiştir.

¹⁰⁵ TÜRKSOY, "Yeni Repertuarla Yeniden Gönüllere", *TÜRKSOY Dergisi*, Sayı: 52, 2017, s. 29.

¹⁰⁶ Örnekler için bkz. "Türksoy Yayınları", *TÜRKSOY Dergisi*, Sayı: 2, Ocak 2001, s. 60-61.

¹⁰⁷ Dergilere online ulaşmak için bkz. <https://www.turksoy.org/tr/library>

¹⁰⁸ <http://www.turkkon.org/tr-TR/AnaSayfa>

¹⁰⁹ <http://twesco.org/tr/>

¹¹⁰ <https://turk-pa.org/tr/content/cooperation/cultureandheritage>

¹¹¹ <https://en.unesco.org>, <http://www.unesco.org.tr>

¹¹² İslami Eğitim, Bilim ve Kültür Organizasyonu, <https://www.isesco.org.ma>

¹¹³ <http://qha.com.ua/tr/yasam-olaylar/rusya-dan-turksoy-ile-temaslari-durdurma-cagrisi/140969/>

Başkanlığın son çalışma alanı, diğer üç alanı destekleyici ve bütünleştirici nitelikteki sivil toplum kuruluşlarıdır. Başkanlık, Türk vatandaşları ile soydaş ve akraba toplulukların Türkiye’de veya buldukları ülkelerde kurmuş oldukları sivil toplum kuruluşlarını, buldukları toplumda yönetime daha aktif olarak katılmaları, Türkiye ile bağlarını muhafaza etmeleri ve yaşamın her alanında başarılı çalışmalar yapmaları doğrultusunda desteklemektedir.

YTB Başkanlığı farklı ülke ve bölgelerde bölgenin ihtiyaçları ve mali destek programlarının önceliklerine göre Sivil Toplum Kuruluşlarının projelerine destek vermektedir. Bu bağlamda 73 ayrı devlet ve bölgeye destek verilmiştir. 2014 itibari ile Kırgızistan’a 217.950 TL, Kazakistan’a 130.815 TL, Orta Asya Bölgesi’ne 192.000 TL destek olunmuştur.¹¹⁴ Mali Destekler Aile Danışmanlığı, aktif katılım, araştırma desteği, eğitim desteği, kültürel etkinliği, rehberlik, sempozyum-konferans, sosyal programlar, yayın desteği gibi temalara verilmiştir. Orta Asya ülkelerine 2014 verilerine göre 394.480 TL eğitim desteği verilmiştir. Bu bölgelere göre dağıtımın ancak yüzde 6’sına tekabül etmektedir.¹¹⁵

Bir ülkenin kamu diplomasisi kaynakları; o ülkenin kültürü, siyasi değerleri, dış politikası, ekonomisi, eğitim düzeyi, medya, tanıtım ve tanıtma faaliyetleridir. YTB’nin desteklediği Orta Asya odaklı projelerden biri “İpekyolu Şehirleri Şiir Hattı Projesi”dir. Proje İpekyolu üzerinde bulunan Çin (Doğu Türkistan), Özbekistan, Türkmenistan, İran gibi ülkelerdeki akademisyenleri, kültür insanlarını, şairleri, yazarları ve sanatçıları bir araya getirmek amaçlanmaktadır. Çalışma kapsamında 1000 CD, 100 şiir kitabı basılması amaçlanmıştır.¹¹⁶

YTB’nin desteklediği bir diğer organizasyon 4. Uluslararası Türk Dünyası Ekonomi Formu olmuştur. Hitit Üniversitesi işbirliği ile yapılan forumun amacı Türk bilim insanlarını bir araya getirerek bilim ve düşünce üretmek ve Türk topluluklarının her alanda kalkınmalarına ve stratejiler geliştirmelerine katkıda bulunmaktır.¹¹⁷ Benzer bir proje de Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü öncülüğünde düzenlenen 3. Türk Dünyası Uluslararası Kültür Kongresi: Dede Korkut ve Türk Dünyası Projesi’dir.¹¹⁸

YTB’nin düzenlediği bilimsel etkinliklerden biri de Uluslararası Öğrenciler Sosyal Bilimler Kongreleri’dir. Bu kongre ile Türkiye’de öğrenim görmekte olan uluslararası öğrencilerin akademik seviyelerinin yükseltilmesi yanında kişisel bilgi, birikim ve tecrübelerinin Türkiye Akademisi’nin hizmetine sunulması, Sosyal Bilimler alanında kapsamlı bir araştırma sahasına ulaşılması ve Türkiye Akademisi’ni farklı kültür ve medeniyetlerin mensupları olan uluslararası öğrencilerin katkılarıyla zenginleştirmek hedeflenmiştir.

16-17 Mayıs 2015 tarihleri arasında Hacettepe Üniversitesi işbirliğiyle düzenlenen 1. kongreye Türkiye’den 70 farklı üniversiteden ve yurtdışından 29 farklı üniversiteden olmak üzere toplam 99 başvuru yapılmış, 37 farklı ülke

¹¹⁴ YTB, *Sivil Toplum Destekleri: Proje Seçkileri*, 2014, s. 11.

¹¹⁵ YTB, *Sivil Toplum Destekleri: Proje Seçkileri*, 2014, s. 12-13.

¹¹⁶ YTB, *Sivil Toplum Destekleri: Proje Seçkileri*, 2014, s. 88.

¹¹⁷ YTB, *Sivil Toplum Destekleri: Proje Seçkileri*, 2015, s. 74.

¹¹⁸ YTB, *Sivil Toplum Destekleri: Proje Seçkileri*, 2015, s. 78.

vatandaşı uluslararası öğrenci tarafından Sosyal Bilimlerin farklı disiplinlerinden 100 adet bildirinin paralel oturumlar şeklinde iki gün boyunca sunulmuştur. Kazakistan 34, Kırgızistan 35, Özbekistan 19, Tacikistan 1, Türkmenistan 3 başvuru ile kongreye katılmışlardır.¹¹⁹ 2. Uluslararası Öğrenciler Sosyal Bilimler Kongresi de 29-30 Nisan 2016 tarihleri arasında Necmettin Erbakan Üniversitesi işbirliğiyle, 3. Uluslararası Öğrenciler Sosyal Bilimler Kongresi ise 2-3 Aralık 2017 tarihleri arasında İlmî Etüdler Derneği (İLEM) işbirliğiyle İstanbul Medeniyet Üniversitesi ev sahipliğinde düzenlenmiştir. 4. Uluslararası Öğrenciler Sosyal Bilimler Kongresi ise 22-24 Kasım 2018 tarihleri arasında İLEM işbirliğiyle Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi ev sahipliğinde düzenlenecektir.¹²⁰

“Ahmet Yesevi’den Günümüze Türkiye-Kazakistan Medeniyet Köprüleri Projesi” Kazakistan ve Türkiye’de düzenlenen çeşitli sempozyum ve eğitim programlarını içermektedir. Proje kapsamında Türkiye’den Kazakistan’a 20 öğrenci 2016 yaz dil kursuna alınmıştır. Ahmet Yesevi Üniversitesi’nden 9 öğrenci Türkiye’de eğitimini tamamlamıştır. 2017 yılı Mayıs ayında 16 kişilik akademisyen grubu Ahmet Yesevi Üniversitesi’nde çeşitli sempozyumlar düzenlenmiştir.¹²¹

YTB ve Ahmet Yesevi Üniversitesi işbirliğinde gerçekleştirilen III. Türk Dünyası Üniversiteli Gençler Yaz Okulu, projesi ile ortak kültür, tarih ve medeniyet bilincinin geliştirilmesini amaçlanmıştır. Proje kapsamında Türk dünyası ve akraba topluluklardan 600 kadar öğrenciye yönelik, Kazakistan’ın Türkistan şehrinde seminer ve kültürel gezi programları gerçekleştirilmiştir.¹²²

2017 yılında Gelecek Gençlerin Projesi Proje ile Kazakistan, Kırgızistan ve Moğolistan’dan 40 öğrencinin Türkiye’de Kur’an-ı Kerim ve mesleki eğitimler almışlardır.¹²³

YTB’nin yürüttüğü önemli bir çalışma da Türkiye Mezunları projesidir. Bu proje kapsamında Orta Asya Cumhuriyetlerinden Türkiye’ye gelerek eğitimlerini tamamlayan öğrencilerle irtibatın sürdürülmesi amaçlanmaktadır. Bu bağlamda mezun dernekleri kurulmuş ve mezunlar hem kendi ülkelerinde hem de Türkiye’de çeşitli programlar vesilesi ile bir araya gelmişlerdir. Bu konuda detaylı bilgi “Öğrenci Değişim Programları Ve Eğitim Kurumları - Büyük Öğrenci Projesi (BÖP)’den Yurtdışı Türkler Ve Akraba Topluluklar Başkanlığına (YTB) Giden Sürecin Analizi” başlıklı bölümde yer almaktadır.

YTB’nin herşeyden önce ulaşılabilir olması gerekmektedir. Kurumun resmi internet sayfası Türkçe ve İngilizceden başka bir dil içermemektedir. İngilizce sayfaların da çoğu yapım aşamasındadır. Orta Asya bağlamında düşünürsek bölgede konuşulan diller mutlaka yer almalıdır.¹²⁴

¹¹⁹ YTB, *Uluslararası Öğrenciler 1. Sosyal Bilimler Kongresi*, Ankara 2015, s. 28, 29.

¹²⁰ <http://uokongresi.org>

¹²¹ *YTB Faaliyet Raporu 2017*, s. 75.

¹²² *YTB Faaliyet Raporu 2017*, s. 75.

¹²³ *YTB Faaliyet Raporu 2017*, s. 76.

¹²⁴ Bölgedeki dillerle ilgili bilgi yukarıda verilmiştir. Özbekçe, Kırgızca vs. şeklinde mi yoksa Özbek Türkçesi, Kırgız Türkçesi şeklinde mi isimlendirileceği, bunların ayrı birer dil mi yoksa Türk Dilinin lehçeleri mi olduğu tartışılan bir konudur.

Kurumun faaliyetlerinin bölgesel dökümlerine ulaşmak zordur. Nerden kaç öğrenci geldiği, yaz okullarına katılanların ülkesel dağılımı, bölgelere göre harcama miktarları gibi istatistiki bilgilere kurumun sitesinden ulaşılama-
maktadır. Bu durum araştırma ve karşılaştırma yapılmasını güçleştirmektedir. 2014 yılı dışında bu verilere ulaşılammıştır.

2.5. YEE: Yunus Emre Enstitüsü

Yunus Emre Vakfı, 05.05.2007 tarihli ve 5653 sayılı kanunla kurulmuş bir kamu vakfıdır. Vakfın kuruluş amacı; *“Türkiye’yi, Türk dilini, tarihini, kültürünü ve sanatını tanıtmak; bununla ilgili bilgi ve belgeleri dünyanın istifadesine sunmak; Türk dili, kültürü ve sanatı alanlarında eğitim almak isteyenlere yurt dışında hizmet vermek; Türkiye’nin diğer ülkeler ile kültürel alışverişini arttırıp dostluğunu geliştirmek olarak ifade edilmiştir.”*¹²⁵

Enstitü’nün kültür merkezlerinde verilen Türkçe eğitiminin yanı sıra, farklı ülkelerdeki eğitim kurumlarıyla yapılan işbirlikleri ile Türkoloji bölümleri ve Türkçe öğretimi desteklenmektedir. Kültür merkezleri aracılığıyla Türk kültürünü ve sanatını tanıtmak amacıyla birçok etkinlik düzenlenmekte, ulusal veya uluslararası etkinliklerde Türkiye temsil edilmektedir.¹²⁶

Enstitü 2009 yılında faaliyete başlamıştır ve temelde Türk dili öğreniminin ve kullanımının yaygınlaştırılmasını amaçlamaktadır. Yunus Emre Enstitüsü’nün yurt dışında 38 ülkede¹²⁷ 55 kültür merkezi bulunmaktadır.¹²⁸ Bu 38 ülke arasında Orta Asya ülkelerinden sadece Kazakistan yer almakta ve Astana’daki tek kültür merkezi ile hizmet verilmektedir. Dünya yüzünde dil ve kültürce en yakın olunan kardeş halkların bulunduğu bu ülkelerin sadece birinde yer alınmış olması Enstitü’nün bir eksikliği olarak değerlendirilebilir. 2023 yılına küresel olarak 100 kültür merkezine ulaşmayı hedefleyen kurumun, Orta Asya’daki bu açığı kapatması önemli bir adım olacaktır. Zira dil ve kültür üzerine çalışmalar yapan benzer kurumlar yer seçimlerinde ülkelerinin etki sahasını baz almaktadırlar.

Yunus Emre Enstitüsü’nün Orta Asya’da sadece Kazakistan’da Astana’da Ofisi yer almaktadır. Yunus Emre Enstitüsü ile Okçular Vakfı tarafından hayata geçirilen *“Kemankes Projesi”* kapsamında Kazakistan’ın başkenti Asta-

¹²⁵ <http://www.yee.org.tr/tr/kurumsal/yunus-emre-enstitusu>

¹²⁶ <http://www.yee.org.tr/tr/kurumsal/yunus-emre-enstitusu>

¹²⁷ ABD, Afganistan, Almanya, Arnavutluk, Avusturya, Azerbaycan, Belçika, Bosna Hersek, Cezayir, Fas, Fransa, Güney Afrika Cumhuriyeti, Gürcistan, Hollanda, Hırvatistan, İngiltere, İran, İtalya, Japonya, Karadağ, Katar, Kazakistan, KKTC, Kosova, Lübnan, Macaristan, Makedonya, Malezya, Moldova, Mısır, Pakistan, Polonya, Romanya, Rusya Federasyonu, Sudan, Sırbistan, Ukrayna, Ürdün.

¹²⁸ ABD-Washington DC, Afganistan-Kabil, Almanya-Berlin, Köln; Arnavutluk-İşkodra, Tiran; Avusturya-Viyana, Azerbaycan-Bakü, Belçika-Brüksel, Bosna Hersek-Foynitsa, Mostar, Saraybosna; Cezayir-Cezayir, Fas-Rabat, Fransa-Paris, Güney Afrika-Johannesburg, Gürcistan-Tiflis, Hollanda-Amsterdam, Hırvatistan-Zagreb, İngiltere-Londra, İran-Tahrán, İtalya-Roma, Japonya-Tokyo, Karadağ-Podgoritsa, Katar-Doha, Kazakistan-Astana, KKTC-Lefkoşa, Kosova-İpek, Priştine, Prizren; Lübnan-Beyrut, Macaristan-Budapeşte, Makedonya-Üsküp, Malezya-Kuala Lumpur, Mısır-Kahire, Moldova-Komrat, Pakistan-Lahor, Polonya-Varşova, Romanya-Köstence, Bükreş; Rusya Federasyonu-Kazan, Moskova; Senegal-Dakar, Sırbistan-Belgrad, Sudan-Hartum, Somali-Mogadişu, Tunus-Tunus, Ukrayna-Kiev, Ürdün-Amman.

na'da da Türk Okçuluk Kursları başlamıştır. 3 Kazak eğitimcinin Türkiye'de gördüğü eğitimin ardından Alatau Spor Sarayı'nda 40 civarından Kazak öğrencinin katılımıyla kurs açılmıştır. Kursu başarıyla tamamlayanlar Türkiye'de yaz okulu hakkı kazanmışlardır.¹²⁹

YEE, FETÖ terör örgütünün bölgede anlatılmasına yönelik çalışmalar da yapmaktadır. Fethullahçı Terör Örgütü'nün (FETÖ) darbe girişimini ve 15 Temmuz gecesinde yaşananları konu alan, AA'nın fotoğraflarından oluşan "15 Temmuz: Milli İradenin Yükselişi" adlı fotoğraf sergisi, 3 Aralık 2016 tarihinde Kazakistan'da açılmıştır.¹³⁰

YEE, Kırgızistan'da gerçekleşen EXPO Turizm Fuarı'na katılarak tanıtımını yapmıştır.¹³¹ Bunun Kırgızistan'da merkez açılmasına yönelik bir faaliyetin ilk adımı olduğu düşünülebilir.

2.6. TRT: Türkiye Radyo Televizyon Kurumu

TRT¹³²'nin ülke dışına yönelik yayın politikasının 1990'da Avrupa'da yaşayan Türk işçilerine yönelik TRT-INT yayınları ile başladığını söylemek mümkündür. TRT-INT yayınları Kazakistan ve Kırgızistan'dan izlenebilmekteydi.¹³³ 1993'te Kafkasya ve Orta Asya'ya yönelik programların yer aldığı TRT-AVRASYA kanalı yayına başlamıştır.¹³⁴

Dış temsilcilikler açısından da aslında bu sıra bozulmamıştır. 1998 yılında ilk yurt dışı TRT temsilciliği olarak TRT Almanya-Berlin Temsilciliği açıldı. Bunu sırasıyla 1999 yılında Türkmenistan-Aşkabat Temsilciliği, 2000 yılında Azerbaycan-Bakü, Mısır-Kahire ve Belçika-Brüksel takip etmiştir. 2002 yılına gelindiğinde TRT'nin 6'ncı yurt dışı bürosu ABD-Washington'da, 2004 yılında da Özbekistan-Taşkent'te açılmıştır.¹³⁵

1999 yılında TRT_SAYTEK (Sayısal Yayın Teknoloji Merkezi) kurularak internet sitesi www.trt.net.tr adresi ile yayına başlamış,¹³⁶ böylece bir anlamda tüm dünyaya açılım sağlanmıştır.

TRT-Avrasya yerini Balkanlar'dan Orta Asya'ya, Ortadoğu'dan Kafkaslara 27 ülke ve 13 muhtar cumhuriyette yaklaşık 250 milyon nüfuslu bir coğrafyaya hitap edecek olan TRT AVAZ'a bırakmıştır. 21.03.2009'da yayın hayatına başlayan TRT-AVAZ,¹³⁷ Türkçe, Azerbaycan Türkçesi, Kazakça, Kırgızca, Özbekçe ve Türkmençe programları ile yayın coğrafyasındaki bütün ülkelerin yer alacağı ve her ülkeden izleyicinin kendinden bir şeyler bulacağı "ortak kanal" olma iddiasındadır. Burada hazırlanan programların bölgeye hitap edip

¹²⁹ <http://astana.yee.org.tr/tr/haber/kazakistanda-turk-okculuk-kurslari-basladi>

¹³⁰ YEE, Yunus Emre Enstitüsü 2016 Faaliyet Raporu, s. 28.

¹³¹ <http://www.yee.org.tr/tr/haber/yee-kirgizistan-expo-turizm-fuarinda>

¹³² <http://www.trt.net.tr/Anasayfa/anasayfa.aspx>

¹³³ Hatice Başar, *Türkiye'nin Kamu Diplomasisi: Bir Örnek Çalışma TRT*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 17.

¹³⁴ <http://www.trt.net.tr/kurumsal/Tarihce.aspx>

¹³⁵ <http://www.trt.net.tr/kurumsal/Tarihce.aspx>

¹³⁶ <http://www.trt.net.tr/kurumsal/Tarihce.aspx>

¹³⁷ <https://www.trtavaz.com.tr>

etmediği sorgulanmalıdır. Her devletin kendine özgü şartlarının belirlenmesi ve ona göre yayın yapılması gerekmektedir. Programlarda kullanılan Türk lehçelerinin birbirine oranına dikkat edilmelidir.

TRT’nin Orta Asya’ya yönelik yayınları dışında diğer kanallarının da bölgede izlenmesinin sağlanması önemlidir. TRT zaman zaman Türk Cumhuriyetlerinde bunu sağlamak için çabalar göstermiştir.¹³⁸ Buna yönelik olarak 2012 yılında TRT kanalları Orta Asya bölgesinde Türksat 3A uydusunun yanı sıra YAMAL 201 uydusunun C bandından seyredilebilmesi için bir anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşma kapsamında Asya ve Orta Asya kapsamlı uydu yayıncılığındaki eğilim göz önünde bulundurularak TRT AVAZ, TRT ÇOCUK, TRT TÜRK ve TRT ANADOLU kanalları ile TRT FM ve TSR radyo kanallarının YAMAL uydusundan yayınlanması sağlanmıştır.¹³⁹

TRT’nin Türk Dünyası’na yönelik çalışmalarından biri internet üzerinden kullanıma açtığı Türk Lehçeleri sözlüğüdür. TRT Türk Lehçeleri Sözlüğü, kelimelerin lehçelere göre söyleniş ve vurgularını içeren tematik bir sözlüktür.¹⁴⁰

TRT Dış Yayınlar Dairesi Başkanlığı’nın web sayfası Kazakça, Kırgızca, Uygurca, Türkmençe, Özbekçe yayınlanmaktadır.¹⁴¹ Kanaatimizce TRT bu çok masraflı ve yaygın hizmetinin karşılığını alamamaktadır. Söz konusu coğrafyada standart tek bir lehçe ve tek bir alfabenin olmayışı takipçi kitlesini ciddi oranda düşürmektedir. Öte yandan yayınlarda yayın yapılan bölgelerden yeterli sayıda uzman kullanımının olduğunu söyleyemeyiz. TRT’nin sadece Orta Asya için bir kanal oluşturması ve belki de bunun adını TRT Türkistan koyması yerinde olacaktır. Bunun yanı sıra yayınlarda beş ülkenin halklarının anlayacağı ortak anlaşılır bir dilde ortak terim ve deyimlerin özenle seçilip kullanıldığı bir yayının politikası izlenmesi ve ara sıra popüler ve kültürel yayınlarda yerel kanallarla ortak yayına geçilmesi fevkalade olumlu sonuçlar doğurabilir ve Türkiye’nin bölge halkları üzerindeki yumuşak gücünü ve etkisini mutlak bir şekilde artırabilir.

Bu ortak ve anlaşılır Türkçenin Özbekistan’da konuşulan Türkçenin grameri üzerine diğer Türk lehçelerinden kelimeler katılarak oluşturulması kanaatimizce fevkalade etkili ve faydalı olacaktır. Zira Özbek Türkçesi yada öncülü Çağatay Türkçesi Rus dönemine kadar Orta Asya’da yada diğer deyimle Türkistan coğrafyasında ortak iletişim dili ve yazı dili vazifesi icra etmiş ve diğer Türk soylular tarafından anlaşılır olma özelliğini kazanmıştır. Bu özellik hala büyük ölçüde kendini korumaktadır. Özbek Türkçesi aynı zamanda doğu Türkistan’daki Uygur Türkçesi ile büyük ölçüde aynıdır ve konuşan taraflar rahatlıkla anlaşılabilir durumdadır. Birer Kıpçak Türkçesi lehçesi olmakla birlikte Kazak ve Kırgız lehçelerini konuşanlar için de biraz kulak alışkanlığı kazanınca anlaşılır olmaktadır, zira söz dağarcığı telaffuz farklılıklarına

¹³⁸ <http://www.internethaber.com/trt-den-orta-asya-atagi-1166156h.htm>, (erişim tarihi: 03.07.2018).

¹³⁹ <http://www.trthaber.com/haber/kultur-sanat/trt-yamal-uydusunda-65982.html>, (erişim tarihi: 03.07.2018).

¹⁴⁰ http://www.lehceler.com/?utm_source=trtnettr&utm_medium=altmenu4&utm_content=link&utm_campaign=nocampaign

¹⁴¹ <http://www.trtvotworld.com>

rağmen hala büyük ölçüde aynıdır. Özellikle bu lehçelerin 19. ve 20. yüzyıl başlarındaki versiyonları için durum daha da yakınlık arz eder. TRT uzman bir ekiple bu ortak dili oluşturup, bu dille yayın yapmaya acilen başlamalıdır. Başarılabilirse etkileri hem Türkiye hem bölge ülkeleri için fevkalade olumlu olacaktır. TRT-Avaz bütün renkliliğine rağmen hala kitlelere hitap eder seviyede değildir. Balkanlar, Kafkaslar ve Orta Asya'ya aynı televizyon kanalı ile hitap etmeye çalışmak değirmende su dövmekten öte bir şey değildir. Başarılı ve etkili bir kültür politikası için her üç coğrafi bölge için ayrı ve özgün kanallar ihdas edilmelidir.

2.7. Anadolu Ajansı

Anadolu Ajansı, daha Kurtuluş Savaşı sürerken kurulan, belki de bu mücadeleyi yürütenlerin iletişim ve kamu diplomasisi gibi kavramların bir ülkenin var oluşunda ne kadar önemli olduğunun farkına vardıklarını en iyi anlatan örnektir. 6 Nisan 1920'de kurulan AA'nın kuruluş amaçları arasında yer alan “dışarıda milli mücadeleyi savunmak, Türkiye'nin haklı istekleri konusunda kamuoyunu aydınlatmak...” ifadeleri¹⁴² o dönemde bu kurumun öneminin anlaşıldığının iyi bir göstergesidir.

Anadolu Ajansı'nın yurtdışı yapılanmasında 86 ülkeden, 74 farklı uyruktan 3272 personel görev yapmaktadır. Ajansın 35 ülkede ofisi, 86 ülkede temsilciliği bulunmaktadır.¹⁴³

Anadolu Ajansı'nın Kazakistan ve Özbekistan'da temsilcisi bulunmaktadır.¹⁴⁴ Ajansın *Anadolu Türk Haber Paketi* adlı bir hizmeti bulunmaktadır. Paket, Anadolu Ajansı'nın Türk dünyasının kültürel mirasının ve değerlerinin tanıtımına ve Türk dili konuşulan ülkelere olan ilginin artmasına katkı sağlamak amacıyla hizmete sokulmuştur. Paket ile Türk devlet ve toplulukları arasında birleşik bir haber kaynağı oluşturularak bu milletleri evrensel olarak tek seste buluşturmayı sağlamak üzere, Türk dili konuşan devletlere ve milletlere yönelik haber servisi yapan analitik haber paketidir. Türkçe, İngilizce ve Rusça olmak üzere 3 dilde yayınlanan paket, tüm dünyadaki medya ajansları, STK'lar ve Türk dili konuşan topluluklar, Türk dünyasından üniversiteler ve araştırma enstitüleri için kaçırılmaması gereken bir bilgi kaynağıdır.¹⁴⁵

Ajans TİKA, THY, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı ve Yunus Emre Enstitüsü gibi kurumların çalışmalarını dış haberlerde farklı dillerdeki yayınlarında özel önem vererek duyurmaktadır. Yine aynı kapsamda Türkiye hakkında olumlu imaj oluşturacak kişi, kurum, kuruluş, şirket, sivil toplum kuruluşu haberlerini de yayınlamaktadır. Dışişleri Bakanlığı dış haberlerde kaynak olarak en fazla önem verilen kuruluştur.¹⁴⁶

¹⁴² <https://www.aa.com.tr/tr/p/tarihce>

¹⁴³ https://www.aa.com.tr/uploads/TempUserFiles/Kurumsal%2Fkatalog_tr.pdf

¹⁴⁴ <https://www.aa.com.tr/uploads/userFilesShared/yurt-disi-buro.jpg>

¹⁴⁵ https://www.aa.com.tr/uploads/TempUserFiles/Kurumsal%2Fkatalog_tr.pdf

¹⁴⁶ Gaye Aslı Sancar, “Kamu Diplomasisinde Medyanın Önemi: Anadolu Ajansı Örneği”, içinde Mehmet Şahin - B. Senem Çevik (der.), *Türk Dış Politikası ve Kamu Diplomasisi*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2015, s. 457.

2.8. Öğrenci Değişim Programları ve Eğitim Kurumları - Büyük Öğrenci Projesi (BÖP)’den Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı’na (YTB) Giden Sürecin Analizi

Öğrenci değişim programları, ülkelerin karşılıklı birbirlerini tanınması açısından önem arz etmektedir. Ayrıca ülkelerin prestij kazanmaları, geri dönen öğrencilerin potansiyel bir dost olarak çeşitli mevkilere gelmesi gibi haller bu konunun önemini arttırmaktadır. Öğrenci değişim programları, bu programlar dışında da yabancı öğrencilerin gelmesini özendirdiği için ekonomik anlamda da dikkate değerdir.

“2016 Türkiye Göç Raporu”na göre, Türkiye’de tüm alanlarda eğitim alan yabancı öğrenci sayısının 795 bin 962’ye ulaştığı belirtilmektedir. Rapora göre, Türkiye Cumhuriyeti MEB’e bağlı eğitim kurumlarında 232 bin 714, üniversitelerde 103 bin 727 ve geçici eğitim merkezlerinde de 459 bin 521 olmak üzere Türkiye’de eğitim alan yabancı öğrenci sayısı 795 bin 962’ye ulaşmıştır.¹⁴⁷

Türkiye’deki uluslararası öğrencilerin uyruklarına göre dağılımı incelendiğinde özellikle Türk Cumhuriyetlerinden, Türk ve Akraba Topluluklardan ve yakın çevredeki ülkelerden geldikleri görülmektedir. Bu tablo aynı zamanda Türk dış politikasının son 20 yıl içerisinde etkin olmak istediği bölgenin belirlenmesi açısından önem taşımaktadır. Özellikle tarihi ve kültürel bağlara sahip olduğu coğrafyada etkinliğini artırmak isteyen Türkiye, kamu diplomasisi uygulamalarını bölgede daha yoğun kullanmıştır.¹⁴⁸ Türkiye’deki üniversitelerde 2016-2017 eğitim-öğretim yılında eğitim gören yabancı öğrenci sayısı YÖK verilerine göre 103 bin 727’dir.¹⁴⁹ En çok öğrenci 15 bin 36 kişiyle Azerbaycan’dan¹⁵⁰ olurken bu ülkeyi 14 bin 765 öğrenciyle Suriye, 10 bin 642 öğrenciyle Türkmenistan takip etmektedir.¹⁵¹ Kırgızistan’dan 2 bin 994 öğrenci, Kazakistan’dan ise 2 bin 986 öğrenci bulunmaktadır.¹⁵² Türkiye’de öğrenim gören yabancı uyruklu öğrencilere ilişkin Milli Eğitim Bakanlığı’nın verileri incelendiğinde; 2016-2017 eğitim-öğretim yılında toplam 232.714 yabancı öğrenci ülkemizde eğitim gördüğü görülmektedir. Bunlardan Suriye vatandaşları 166.482 kişi ile ilk sırada, Irak vatandaşları 23.971 kişi ile ikinci, Afganistan vatandaşları ise 12.782 kişi ile üçüncü sırada yer almaktadır. Bunları Azerbaycan, İran ve Rusya Federasyonu izlemektedir. Orta Asya

¹⁴⁷ Mehmet Sezai Türk, “Türkiye Yabancı Uyruklu Öğrencileri Yumuşak Güç Olarak Değerlendirebiliyor Mu?”, *Akademik Bakış*, Nisan 2018, s. 55.

¹⁴⁸ Muhammet Musa Budak, *Kamu Diplomasisi Aracı Olarak Öğrenci Değişim Programları Ve Türkiye Uygulamaları*, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Uzmanlık Tezi, Ankara 2012, s. 64-65.

¹⁴⁹ YÖK veri kaynaklarında 17.02.2017 tarihi itibarıyla üniversitelerde eğitim gören yabancıların sayılarını ifade etmektedir. *2016 Türkiye Göç Raporu*, T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2017, s. 44.

¹⁵⁰ Raporla verilen tablolarda bu ülkenin adı ısrarla “Azerbeycan” şeklinde yazılmıştır. Bu bile hala kat etmemiz gereken çok yol olduğunun bir göstergesidir.

¹⁵¹ Mehmet Sezai Türk, “Türkiye Yabancı Uyruklu Öğrencileri Yumuşak Güç Olarak Değerlendirebiliyor Mu?”, *Akademik Bakış*, Nisan 2018, s. 55.

¹⁵² Aynı yer.

Devletleri Kazakistan 1885, Özbekistan 1798, Kırgızistan 1468 öğrenci ile 7. Sıradan listeye girebilmektedir.¹⁵³

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından 1992-93 akademik yılında başlayan Büyük Öğrenci Projesi (BÖP), Türkiye ile bağımsızlığını kazanan ülkeler arasındaki ilişkileri güçlendirmek amacıyla geliştirilen dış politika stratejilerinden birisi olarak karşımıza çıkmıştır. Orta Asya Cumhuriyetleri ile öğrenci değişimi ve eğitim yatırımlarının teşvik edilmesini öngören anlaşmalarla ile ortaya çıkan BÖP ile Türkiye'nin bu ülkelerle olan tarihsel ve kültürel bağlarının güçlendirilmesi amaçlanmıştır.

Türkiye'nin BÖP dışında uyguladığı bir diğer uluslararası öğrenci hareketlilik faaliyeti ise farklı ülkelerle yapılan eğitim-kültür işbirliği anlaşmaları çerçevesinde 67 Türkiye'de öğrenim görmek üzere getirilen öğrencileri kapsayan hükümet burslarıdır. Uzun yıllardır devam ettirilen bu faaliyet ile farklı ülkelerle ikili siyasi ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesinde bir teşvik unsuru olması ve ilişkilere sosyal ve kültürel boyut kazandırılması hedeflenmiştir.¹⁵⁴

Her iki burs programının stratejik bir vizyonla yeniden ele alınarak birleştirilmesi sonucu uygulamaya konulan Türkiye Bursları ise 2012/13 akademik yılı itibarı ile Türkiye'nin yeni uluslararası öğrenci programıdır.

Büyük Öğrenci Projesi, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan olmak üzere toplam 5 ülke ile başlamış akabinde 57 devlet ve topluluğu içeren büyük bir öğrenci değişim programı haline gelmiştir. Bağımsızlıklarını kazanan Türk Cumhuriyetlerinin serbest Pazar ekonomisine ve demokrasiye geçişlerinde ihtiyaç duydukları yetişmiş eleman ihtiyacını gidermeyi ve Türkiye dostu bir nesil yetiştirmek, Türk Dünyası ile kalıcı bir köprü kurmak, Türkiye Türkçesi'nin yayılmasını sağlamak gibi amaçlarla hazırlanan program bir kamu diplomasisi aracı olarak düşünülmüştür.

Milli Eğitim Bakanlığı Yurtdışı Eğitim Öğretim Genel Müdürlüğü tarafından yürütülen proje çerçevesinde 2011/12 akademik yılına kadar 42.318 burs kontenjanı tahsis edilmiş, ancak bunun 31.307'si kullanılmıştır. Proje de mezun olan öğrenci sayısı 8.914'dür. Program kapsamında 6.255 öğrenci öğrenime devam etmiştir. Projedeki mezuniyet oranı yüzde 28 civarındadır. Proje kapsamında mezun olan 8.914 öğrenci Türkiye için önemli bir kazanım olmuştur. Ancak uygulamanın etkinliği, verimliliği ve kamu diplomasisi açısından amacına ne denli ulaştığı tartışmalıdır.¹⁵⁵

Programın önemli eksikliklerinden biri başlangıçta yeterli bir veri bankasına sahip olmamasıdır. Bir diğer eksiklik ise bu öğrencilerin takibi ve Türkiye lehine kullanılması konusundaki yetersizliktir. Bunu aşmak için aşağıda belirttiğimiz gibi Türkiye Mezunları Projesi başlatılmıştır.

Türkiye tarafından uygulanmakta olan Büyük Öğrenci Projesi'nin başarı oranı ve etkinliği uygulamaya geçtiği ilk dönemden itibaren istenilen bo-

¹⁵³ 2016 Türkiye Göç Raporu, T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2017, s. 46.

¹⁵⁴ Budak, a.g.t., s. 67.

¹⁵⁵ Budak, a.g.t., s. 69-70.

yutta olmamıştır. Türkiye’nin bu konuda kapsamlı bir stratejisi olmaması, çok yoğun olarak gelen öğrenci hareketliliğine kurumların hazırlıklı olmayışı, özellikle 1990’lı yılların sonları doğru Avrupa Birliği Çin, Japonya, İngiltere, Fransa ve Almanya gibi ülkelerinin sunduğu bursluluk programlarının daha cazip olması, yeterli tanıtımın yapılmaması, ülkemizin öğrenci başına düşen imkânlarının zamanla azalması, ülkelere taahhüt edilmiş kontenjanlar, seçimlerin seçici kurullara bırakılmış olması, öğrencilerin öğrenimlerine devamları sırasında yaşadıkları yoğun bürokrasi, projenin durağan yapısı gibi pek çok unsur bu başarısızlığı neden olmuştur.¹⁵⁶

Burs programlarının yeniden değerlendirilmesi olan ihtiyaç, uluslararası gelişmelere yanıt verebilecek dinamik bir yapının oluşturulması, ülkemize olan artan yönetebilecek politikaların belirlenmesi amacı ile 2011 yılında Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı’nın öncülüğünde ‘Uluslararası Öğrenci Strateji Belgesi’ oluşturulmuştur.

Geçmişte birçok devlet kurumu tarafından sağlanan burslar Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB) koordinasyonunda tek çatı altına alınmış ve “Türkiye Bursları” adı altında birleştirilmiştir. Türkiye Bursları, dinamik yapıya sahip bir burs programı olarak 2012-2013 eğitim yılı için 4 kategoride toplam 17 burs programı adayların başvurusuna açılmıştır. Lisans alanında verilen burslar ülkelerin coğrafi, sosyal ve kültürel özellikleri dikkate alınarak 9 gruba bölünmüştür.¹⁵⁷ Türk Dili Konuşan Ülkeler Lisans Bursu; Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan’ı kapsamaktadır. 2013 yılında 3900’e yakın öğrenci bu program kapsamında Türkiye’de üniversite eğitimi almak için başvuru gerçekleştirmiştir.¹⁵⁸

Temel hedefi yükseköğretimde uluslararasılaşma ve küresel standartlara ulaşmak olmakla birlikte, Türkiye Burslarına kültürel ve tarihsel anlamda Türkiye’nin yeni dönemde yüklediği sorumluluklarla bağlantılı bir görev biçilmiştir. Özellikle dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan ve Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu’nun üzerinde önemle durduğu Medeniyetler İttifakı girişiminin kültürel ayağını sağlama adına Türkiye Burslarına önemli bir misyon yüklenmiştir.¹⁵⁹

Türkiye Bursları programı ile Büyük Öğrenci Projesi’nde çok dikkate alınmayan mezun öğrencilerle ilgilenme konusunda da adım atılmıştır. Her şeyden önce ciddi bir veri tabanı oluşturulmaya çalışılmış, öğrencilerle ilgili

¹⁵⁶ Selim Öztürk, *Büyük Öğrenci Projesinden Türkiye Bursları Projesine Geçiş Süreci Ve Türkiye’nin Öğrenci Politikasındaki Değişim*, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Uzmanlık Tezi, Ankara 2014.

¹⁵⁷ Türk Dili Konuşan Ülkeler Lisans Bursu, Balkan Ülkeleri Lisans Bursu, Karadeniz Lisans Bursu, Harran Lisans Bursu, Türkiye-Afrika Lisans Bursu, Güney Asya ülkelerine hitap eden Halic Lisans Bursu, Brezilya, Çin Halk Cumhuriyeti, Güney Kore, Hindistan ve Japonya için oluşturulan Boğaziçi Bursu, Afganistan ve Somali vatandaşları için özel olarak oluşturulan Anadolu Lisans Bursu, ayrıca KKTC için bir burs programı oluşturulmuştur.

¹⁵⁸ Hasan Er, “Türkiye Bursları Büyük İlgi Gördü”, *Artı 90*, Sayı: 3, Temmuz 2012, s. 82.

¹⁵⁹ Selim Öztürk, *Büyük Öğrenci Projesinden Türkiye Bursları Projesine Geçiş Süreci Ve Türkiye’nin Öğrenci Politikasındaki Değişim*, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Uzmanlık Tezi, Ankara 2014, s. 91.

sağlam istatistiklere sahip olunmuştur. Bu alanla ilgilenmek üzere Türkiye Mezunları Koordinatörlüğü kurulmuştur.¹⁶⁰ Türkiye Mezunları Dernekleri kurulmuş ve aktif hale getirilmiştir. Bu derneklerin yöneticilerine yönelik eğitim çalışmaları yapılmıştır.¹⁶¹ Zaman zaman Türkiye’de¹⁶² bazen öğrencilerin kendi ülkelerinde veya bölgelerinde Mezunlar buluşmaları düzenlenerek kurulan bağın sağlanmasına çalışılmıştır. Bunlardan biri 6 Haziran 2017’de Almatı’da gerçekleşmiştir.¹⁶³ Kırgızistan’da ziyaretlerde bulunan YTB yetkilileri Kırgızistanlı mezunlarla da buluşmuşlardır.¹⁶⁴

Türkiye’nin öğrenci değişim programlarının dışında bölgede okullar açılması gibi uygulamaları da bulunmaktadır. Türkiye’nin yurtdışında kurduğu ilk ortak üniversite 1992 yılında kurulan Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi’dir (AYÜ).¹⁶⁵ İkinci ortak üniversite ise, 1995 yılında kurulan Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi’dir (KTMÜ).¹⁶⁶ AYÜ, öğrencilerinin yarısının Kazakistan dışından olması hedefini gerçekleştirememiştir. KTMÜ, Kırgızistan’ın başkenti Bişkek’te bulunmaktadır. Bu durum başarılı öğrencileri çekmede avantaj sağlamasına rağmen; öğrenci ve program sayısı oldukça sınırlı kalmaktadır. Her iki üniversitede eğitim alan Türk öğrenci sayısının ise yine sınırlı olduğu görülmektedir.¹⁶⁷ Bu üniversiteler Türkiye’nin bir yumuşak güç unsuru olarak dış politikası açısından önemli olmakla birlikte akademik açıdan gözden geçirilmeleri ve bazı iyileştirmelere gidilmesi gereklidir.¹⁶⁸

Türkiye’nin şimdiye kadar izlediği sınır ötesi yükseköğretim yaklaşımı ikili antlaşmalarla ortak üniversite kurmak şeklinde olmuştur. Ancak bu yaklaşımın maliyeti doğrultusunda sonuçlar üretmediği görülmektedir. Örneğin, Manas Üniversitesi’ne açıldığından bu yana yapılan toplam yardım yaklaşık 365 milyon ABD Dolarıdır.¹⁶⁹ Sınır ötesi yükseköğretim yaklaşımı çeşitlendirilmeli, devlet doğrudan yatırım yapmak yerine üniversitelerin daha küçük ölçekli, hedef odaklı, esnek projeler geliştirmesini desteklemelidir. Böylece, hem bölgelere göre farklı imkânlar sağlanmış hem de riskler azaltılmış olacaktır. Bu kapsamda bölge ülkelerine yönelik burslu öğrenci politikasının yanı sıra kalkınma işbirliği projeleri, üniversite ortaklıkları, şube kampüsler, ortak de-

¹⁶⁰ Cengiz Polat, “Dünyanın 160 Ülkesinde 60.000 Türkiye Mezunu”, *Artı 90*, Sayı: 11, Temmuz-Eylül 2015, s. 74.

¹⁶¹ <https://www.turkiyemezunlari.gov.tr/haberler/1148/turkiye-mezunlari-dernekleri-egitim-programi-ankarada-basladi/>

¹⁶² <https://www.turkiyemezunlari.gov.tr/haberler/1153/turkiye-yeniden-mezun-bulusmasi-istanbul/>

¹⁶³ <https://www.turkiyemezunlari.gov.tr/haberler/1017/yurtdisi-turkler-ve-akraba-topluluklar-baskanligınca-kazakistan-da-turkiye-mezunlari-bulusmasi-duzenlendi/>

¹⁶⁴ <https://www.turkiyemezunlari.gov.tr/haberler/1018/kyrgyzistan-da-calisma-ziyaretinde-bulunan-ytb-turkiye-mezunlari-ile-bir-araya-geldi/>

¹⁶⁵ <http://www.ayu.edu.tr/>

¹⁶⁶ <http://www.manas.edu.kg/index.php/>

¹⁶⁷ Nur Kırmızıdağ vd., *Yükseköğretimde Sınır-Ötesi Ortaklık Tecrübeleri*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara 2012, s. 44.

¹⁶⁸ Devrim Vural Yılmaz, “Geleceğin Diplomatik İnşası: Kamu Diplomasisi Aracı Olarak Türk Yükseköğretimi”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 57, Kasım 2017, s. 146.

¹⁶⁹ Uğur Ünal, *Kamu Diplomasisi: Kalkınma Yardımları ve Algı Araştırması Çerçevesinde*, Gazi Kitabevi, Ankara 2016, s. 254.

rece programları, town-twinning programları¹⁷⁰ gibi sınır ötesi girişimlerin yaşama geçirilmesi sağlanmalıdır. Bu girişimlerin planlanmasında stratejik bir yaklaşım izlenmeli, bölge ülkelerinin yükseköğretim sistemlerinin özellikleri ve gereksinimlerine ilişkin analizler yapılarak ülkelere özgü kurgulamalar yapılmalıdır. Bu bağlamda veri toplama, analiz ve strateji oluşturma görevini üstlenecek farklı yabancı dilleri bilen uzman ekiplere gereksinim bulunmaktadır.¹⁷¹

Her şeyden önce buralarda kurulan üniversitelerimiz Türkiye Türkçesi’nin en iyi şekilde öğretildiği ve eğitim dili olarak kullanıldığı yerler olmalıdır. Rusça ve İngilizce verilen eğitimin Türkiye’ye katkısı tartışmalıdır. Bu üniversitelerin yönetiminde Türkiye’nin söz hakkının tam olması gerekmektedir. İstenilen prestij kazanmanın sağlanabilmesi için eğitim kadrosunun çoğunun Türkiye’den ve yüksek düzeyde olması gerekmektedir. Bu konularda ciddi sıkıntılar yaşanmaktadır.¹⁷² Söz konusu kadro oluşturulurken bölgeyi gönül coğrafyamız olarak gören donanımlı ve maneviyatı yüksek kişilerden oluşturulması gerekmektedir. Mevcut durumda bunun tam da öyle olmadığı ve bireysel amaçların milli ve manevi hedeflerin önüne geçtiği görülmektedir. Zira kontrol edilemeyen ve sonuçları takip edilemeyen hiçbir faaliyet ülkemize katkı sağlamayacaktır. FETÖ’nün bölgedeki etkinliği ve Türk halkının kaynaklarını ziyan etmesi son 20 yılın analizinde önemlidir. Bu kötü tecrübe geleceğe yönelik olarak ders ve önlem alınmasını gerektirmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Soğuk Savaş sonrası dünyada değişen sadece siyasi yapılar değildir. Bunun yanı sıra devletle bireylerin diğer deyimle kamuların da ilişki biçimi de değişmiştir. Bu yenedünya düzeni kapalı kapılar ardındaki diplomasi biçimini değiştirmiş ve yeni diplomasi biçimlerini çıkarmış ve hatta elzem kılmıştır. Üstelik devletlerin gücünün içerikleri ve etkisini sorgulayan yumuşak güç kavramı konuşulmuş ve yumuşak güç kavramını literatüre sokan Joseph Nye ülkesi ABD’ye başka halkları (başka kamuları) etkilemenin önemini anlatarak devletler için kamu diplomasisi faaliyetlerinin öne çıkmasını sağlamıştır. Bu konudaki daha büyük bir dönüşüm dünya tarihinde bir dönüm noktası sayılan 11 Eylül 2001 İkiz Kuleler saldırısı ile olmuştur. En güçlüünün bile vurulabileceği, klasik güç ve güvenlik anlayışının artık yeterli olup olmadığı sorgulanarak yeni iletişim yöntemlerinin kullanılması gündeme gelmiştir.

Gücün doğasının, sert güçten yumuşak güce doğru bir eğilim gösterdiği fikri kabul görmektedir. Bu sert gücün ortadan kalkması veya önemini yitirmesi demek değildir. Nitekim, Güç üzerine tartışmalar her iki güç unsurunun bir arada ve dengeli kullanımını içeren “akıllı güç” kavramını ön plana çıkarmıştır. Bu

¹⁷⁰ Bir uygulama örneği için bkz. Ayhan Nuri Yılmaz - Gökmen Kılıçoğlu, “Türk Dünyası Ülkeleri Arasında Town Twinning (Şehir Eşleşmesi) Programının Kullanımı ve Turizmin Gelişmesi için Öneriler”, 3. Uluslararası Türk Dünyası Turizm Sempozyumu, Bıшкеk-Kırgızistan 2017.

¹⁷¹ Devrim Vural Yılmaz, “Geleceğin Diplomatik İnşası: Kamu Diplomasisi Aracı Olarak Türk Yükseköğretimi”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 57, Kasım 2017, s. 146.

¹⁷² Bu konuya eleştirel bir bakış için bkz. Turan Yazgan, “Türkiye’nin Türk Dünyasındaki Eğitim-Öğretim Faaliyetleri”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi*, Sayı: 31, 2005.

anlamda, yumuşak gücün etkin kullanımında adı geçen ülkelerin aslında askeri güçlerinin de yüksek seviyede olduğunun bilinmesi şaşırtıcı gelmemektedir.

Yeni anlayışın önemli bir ögesi ülkelerin “çekim gücü” sahibi olmalarıdır. Bu yumuşak gücün temel direğidir. Bir ülke kültürel, siyasi değerlerini ne kadar diğerlerine kabul ettirebilir ve dış politikasını mahir kullanırsa “yumuşak gücü” o oranda artacaktır. Yumuşak gücün temel araçlarından biri gelişen iletişim teknolojileri ve küreselleşmenin ortaya çıkardığı kamu diplomasisidir. Kamu diplomasisi, insani diplomasi faaliyetleri, dış yardımlar ülkeyi hedef ülkeler nezdinde cazip kılma ve davranış değiştirmeye vesile olabilir. İşte biz de tam bu sebeple Türkiye Cumhuriyeti’nin Orta Asya’da soğuk savaş sonrası bağımsızlığını kazanmış olan ve ülkemizle tarihi ve kültürel bağları olan ve hatta halkları halkımızın uzaktaki kardeşleri olan ülkelerdeki yumuşak gücünü ve bunu ölçmeye dönük kamu diplomasisi faaliyetlerini inceledik. Söz konusu coğrafyada ülkemizin diğer ülkelere kıyasla bahsedilen unsurlardan ötürü pek çok pozitif fark olarak ortaya çıkan avantajları mevcuttur. Ama yine de bu yanlış yada eksik yapma lüksünü vermez zira Kamu diplomasisinin başarılı olması için temel unsurlardan biri de söylem ve uygulama arasında uyumluluğun olmasıdır. Aksi takdirde kazanılması zor ve zahmetli olan “itibar” bir anda yok olabilmektedir. Bu yüzden an itibariyle Türk kamu diplomasi bölgedeki faaliyetlerinin tamamen başarılı yada yeterli olduğunu söyleyememekteyiz.

Kamu diplomasisinin boyutlarının kurumlara göre durumuna bakıldığında *günlük iletişim* boyutunun, incelediğimiz kurumlar içerisinde TRT ve AA ile sağlanmaya çalışıldığı görülmektedir. Ancak AA’nın bölge dillerinde yayınını olmasa bir eksiklik olarak görülebilir. TRT’nin ise yalnızca Orta Asya için bir kanal oluşturması ve belki de bunun adını TRT Türkistan koymasının yerinde olacaktır. Ayrıca TRT’nin yayınlarında beş ülkenin halklarının anlayacağı ortak anlaşılır bir dilde ortak terim ve deyimleri kullanması ve ara sıra popüler ve kültürel yayınlarda yerel kanallarla ortak yayına geçilmesi olumlu sonuçlar doğurabilir ve Türkiye’nin bölge halkları üzerindeki yumuşak gücünü ve etkisini artırabilir.

Stratejik iletişim boyutunu başta TİKA olmak üzere aslında tüm kurumlar yerine getirmeye çalışmaktadır. TİKA ve Diyanet İşleri Başkanlığı’nın hükümet politikalarına uygun kampanyalar yürütme konusunda diğer kurumların önüne geçtiğini söylemek mümkündür. Bu konuda YTB ve YEE’nin Orta Asya bölgesindeki performansı düşüktür.

Kalıcı ilişkiler geliştirilmesi boyutunda ön plana çıkanlar özellikle öğrenci değişim programları ve Türkiye Bursları olmaktadır. Ayrıca kültürel köprülerin kurulmasında ve özellikle aydınlar seviyesinde ilişkileri geliştirilmesinde TÜRKSOY öne çıkmaktadır.

Türkiye’nin yumuşak gücünü sadece kültürel ve tarihi bağlara dayandırması uluslararası ilişkilerde olumlu karşılanabileceği gibi olumsuz olarak da değerlendirilebilir. Genelde bu unsurların Ortadoğu, Orta Asya, Kafkasya ve Balkanlar’da Türkiye’nin işine yarayacak unsurlar olabileceği düşünülür ancak sadece tarih ve kültüre dayalı politikalar Türkiye’yi bölgesel olmaktan öteye taşıyamaz. Bu bağlamda aynı bölgede yer almakla birlikte ülkelerin ve

halkların kendi özgün koşulları olduğunun bilinmesi ve göz önüne alınması gerekmektedir. Nitekim Türk hükümetinin etkisinin Türk dilli Özbekistan'dan ziyade fars dilli Tacikistan üzerinde oluşmuş olması yada Oğuz kardeşliğinin yakınlaştırması gereken Türkmenistan'ın değil de Kırgızistan ve Kazakistan'ın Türk Konseyi'nde yer almış olması siyasi ve yerel faktörlerin Türkiye yetkililerince yeterince iyi analiz edilmediğinin örneklerini teşkil etmektedir. Bunu Orta Asya'nın tamamı için yorumlarsak burada yer alan 5 ülkeyi aynı kefeye koyup aynı politika ve faaliyetleri yürütmenin amaca hizmet etmeyeceği de görülmür. Nitekim bu 5 Orta Asya ülkesinde Türkiye'nin kamu diplomasisi faaliyetlerinin performansı ve etkisi, bu işin o kadar da kolay olmadığını; bölgeyi ve halkları iyi tanıyan uzmanlarca hazırlanacak raporlar eşliğinde hareket edilmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Daha önceki çalışmalarımızda da ifade edildiği gibi yumuşak güç olduğundan büyük gösterilmemeli, gücün gelişimi sürecinde bölge ile ilgilenen diğer güçleri rahatsız edecek açıklamalardan kaçınılmalıdır. Gücün olduğundan büyük gösterilmesi, o ülkenin rekabet içinde bulunulan diğer güçler tarafından hedef haline getirilmesine neden olabilir. Bu güçler kendi çıkarları aleyhine gelişen yumuşak gücün etkilerini azaltmak için yumuşak güç savaşlarına başvurabilir. Yumuşak gücün gelişim aşamasında işbirliği süreçlerine önem verilmeli, çatışma ve gerilimlerden kaçınılmalı, ortaya çıkan sorunlar diyalog ve müzakerelerle çözülmeye çalışılmalıdır. Başka ülkelerin faaliyetleri dikkatle incelenmeli, gerekli durumlarda kamu diplomasisi uygulamaları güncellenmeli ve dönüştürülebilir.

Türkiye'nin resmi kamu diplomasisi kurumlarının ve politikalarının Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin tüm nüans ve hassasiyetlerini dikkate aldığını söylemek zordur. Yapılanların her cumhuriyetin özel şartları dikkate alınarak gerçekleştirilmesi verimliliği ve etkinliği artırabilir. Bu cumhuriyetlere yönelik faaliyetlerde devletler arasında da bir denge tutturulması gerekmektedir. Çalışmanın yazarlarının farklı Türk Cumhuriyetlerinden gelen öğrencilerinden TRT-Avaz'da yer alan Kırgızca programların kendi dillerindekinden¹⁷³ çok olduğu yönünde yakınmalarını işitmeleri bu düşüncelerinin küçük bir delili olmuştur.

Maarif Vakfı'nın bölgedeki varlığının ve etkinliğinin artması gerekmektedir. FETÖ ve kurumlarıyla mücadele ederken personel ve öğrenci ayırımına dikkat etmek gerekmektedir. Bu okulların öğrencilerinin toptan terör örgütü destekçisi gibi görülmesi, hem öğrencileri hem de ailelerini etkilemektedir. Her şeye rağmen Türkiye ve Türkiye Türkçesi'ni tanıyan, farkındalık sahibi bir mezun öğrenci kitlesini dikkate almamak bazı kazanımları otomatik olarak kayıp hanesine taşıyacaktır.

¹⁷³ Bizim açımızdan Kırgızca, Kazakça, Özbekçe, Türkmençe, Türkiye Türkçesi vs. büyük Türkçe'nin birer lehçesi veya koludur; ayrı bir dil olarak değerlendirilmez. Ancak Türk Dili'nin lehçesi diye söylendiğinde bunu Türkiye Türkçesi'nin bir lehçesi yada ağzı gibi algılayarak rahatsızlık duyanlar bulunmaktadır. Oysa bu ne Türkiye Türkçesi'nin hegomanik tavrıdır ne de Türkiye Cumhuriyeti'nin politikasıdır. Hem Sovyet döneminde hem de sonrasında kimlik inşası süreçlerinde resmi dil tanımının önem taşıdığını bilmekle birlikte ortak Türkçe'nin gelecek nesillere taşınması için çaba sarf edilmesi gerekliliği de elzemdir. Bu Türkçe konuşan bütün halkların kültürünün ve dilinin sürdürülebilirliği için fevkalade önemlidir.

Yunus Emre Enstitüleri'nin bölgedeki faaliyetlerinin yetersizliği ortadadır. Oysaki Gaspıralı İsmail'den bu yana bir hedef haline gelen “*Dilde, Fikirde, İşte Birlik*”ın sağlanabilmesi için ortak bir Türkçe anlayışının gelişmesi veya Türk dillerinden birinin bir anlamda “*lingua franca*” haline gelmesi gerekmektedir. Ama bu Türkiye Türkçesi'nin dayatılması şeklinde de olmamalıdır. TRT'nin faaliyetleri esnasında bahsedilen ve önerilen bölgeye hitap eden ve Özbekçe ağırlıklı bir Türkçe'nin ortak yayın dili olarak kullanılması Türkiye'nin işitilebilirliğini ve etkisini artıracaklarını düşünmekteyiz. Ayrıca bölgede zaten var olan Rusça ve uluslararası dil olarak giderek etkisini artıran İngilizce'nin etki alanıyla rekabet edebilmek ve hatta onların tecrübelerinden istifade etmek de gereklidir. Bu bağlamda Türk Cumhuriyetlerinde Türkiye Türkçesi'nin yaygınlaştırılması ama bir yandan da Türkiye'de Türk lehçe ve dillerine hakim uzman ve akademisyenlerin sayısını artırmak tüm vadelere önem arz etmektedir. Uluslararası etkinliklerde şahsen de gözlemliyor olduğumuz Türk cumhuriyetlerinden gelen akademisyen ve katılımcılarının sunumlarının yada tercümelerinin Rusça üzerinden yapılıyor olması garabeti 25 yıldan sonra rahatsız edici ve birlik amacına aykırı durmaktadır.

Değişen ve dönüşen öğrenci değişim programları genel anlamda etkinliğini arttırmıştır; ancak Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin (aslında Türk Dünyasının) ağırlığı ve pozitif bir ayrımcılığı olmalıdır. Türkiye'nin bölgedeki üniversite yapılanması yeniden ele alınmalı, özellikle yenilerinin açılması gündeme geldiğinde mutlaka farklı bir bakış açısıyla yaklaşılmalıdır. Bu üniversitelerin yönetim ve eğitim kademelerinde Türkiye'nin ağırlığı mutlak olmalıdır. Bu bağlamda YTB'nin adının ve etiketinin hakkını vermek adına faaliyetlerinde sadece Türk dilli devlet ve Türk soylu halkları baz alması gerektiği de yumuşak gücümüzü artırmak adına tavsiye şeklinde belirtilmektedir. YTB'nin resmi internet sayfası yetersizdir. Türkçe ve İngilizce dışında bir dil yoktur ve İngilizce kısımların çoğuna ulaşamamaktadır. Ayrıca kurumun faaliyetlerine ilişkin istatistiki bilgilere ulaşmak da zordur. Özellikle bölge ve ülkelere göre ayrıntılı tasnifler bulunmamaktadır. Genel olarak baktığımızda kurumun Orta Asya'ya yönelik faaliyetlerinin arttırılması gerekmektedir. Türkoloji Projesi'nde bile Orta Asya gerilerde yer almaktadır. Büyük öğrenci projesinin başlangıcında siyasi sebeplerle öğrencilerini geri çeken Özbekistan'la kültürel işbirliğinin önemi elzemdir. Zira bölgenin nüfusu ve etkisi bu en büyük ülkesi ile işbirliği yapılmadan Orta Asya'da etkin olma asla gerçekleşmeyecektir.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın rolü çok hassastır. Bölgede uyanışa geçen dini kimliğin yeniden oluşumunda etkin bir rol oynamalıdır. Bölgeye yönelik çeşitli dinlerin misyonerlik faaliyetleri ve radikal hareketlere karşı bir set oluşturulmasında, bölge insanının dini doğru kaynaklardan öğrenmesinde, din hizmetlerine ulaşmasında ve toplumsal dayanışmanın sağlanmasında önemli rol üstlenebilir. Tabii ki bunun Türkiye açısından olumlu yansımaları olacaktır. Ancak bölge yönetimlerinin dine bakış açıları, din-siyaset ilişkisine yaklaşımları bu kurumun politikalarını ve uygulamalarını dikkatli belirlemesini elzem kılmaktadır. Aksi halde Türkiye ile ilişkilerin gerilmesi kaçınılmaz

olacaktır. Bölgedeki gözlem ve sohbetlerimizde halkların soy birliğinden ziyade din birliğini ön plana çıkarıyor olmaları ve bunu vurgulamaları göz ardı edilecek bir husus değildir. O yüzden kardeşlik hukukunda kültür ve dini hususların birlikte kullanılması ama asla siyasileştirilmemesi halklar arasındaki yakınlaşmayı artıracak ve bu durum siyasilerin göz ardı edemeyeceği bir veri olarak önlerine gelecektir. Aslanan halkların yakınlaşmasıdır ve bunu içeren tüm unsurlar gibi dini kurum ve ritüeller de kullanılmaya devam edilmelidir.

TÜRKSOY’un faaliyetleri fevkalade memnuniyet vericidir. Kuşkusuz bunda kurumun idaresinde bizzat Türk soylu halkların temsilcilerinin olması etkin olmuştur, olmaktadır. Yine de faaliyetlerin daha çok görünür olması ve Türk dünyasındaki halk kitlelerine daha çok inebilmesi, bilinirliğinin artması gerekmektedir. Kurumun bir cazibe merkezi haline gelmesi, fikir ve sanat insanlarının bu kurumun etkinliklerinde yer almayı bir prestij olarak addetmeleri için stratejiler geliştirilmelidir. Kurum siyasi açıdan ilişkileri gerilebilecek üyeler arasında bile kültürel ilişkilerin sürekliliğini sağlayan bir platform olabilmelidir.

Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri vatandaşları arasında kardeşlik, akrabalık, soyca ve kültürece yakınlık unsurları mutlaka vardır ve öznenin meşrebine göre bu terimlerin en az birisi sık sık dile getirilmektedir. Ancak bu yakınlık otomatik olarak tarafların birbirlerini iyi tanıdığı anlamına gelmemektedir. Çok geniş bir coğrafyaya dağılan, farklı tarihi süreçlerden geçen, çeşitli vesilelerle birbirinden uzak düşen bu “kardeşlerin” birbirlerini tanımaları gerekmektedir. Türk dış politikası yapıcıları ve karar alıcıları buna göre hareket etmelidirler. Türkiye’nin Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile ilişkileri hiçbir şekilde klasik devletler arası ilişkiler anlayışı ile sınırlı olamaz. Elbette ki ege-men devlet birimleri olarak her birisi ile ilişkiler eşit aktörler olarak devam edecektir, ilk dönemlerin sakat “ağabey-kardeş” yaklaşımı terk edilmelidir ve edilecektir. İdeal olan ve önerilen yaklaşım kardeş-kardeş yaklaşımıdır. Bu eşitlik uluslararası ticarete yabancı olamayan “öncelikli ülke” kavramının uygulanmaması anlamına gelmemektedir. Türkiye’nin Orta Asya Cumhuriyeti ile ilişkileri klasik bir dış politika belirleme ve uygulama konusu değil, Türkiye’nin önümüzdeki bin yılda beka ve vizyonu; gelecek projeksiyonu sorun-salıdır. Dilini kültürünü ve medeniyetini geleceğe taşıma konusudur ve asla ihmal edilecek bir husus değildir.

Kaynaklar

2016 Türkiye Göç Raporu, T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2017.

ASILYAZICI, H.: “Ahmet Adnan Saygun ve Yunus Emre Oratoryosu”, *Aydınlık Gazetesi*, 05.10.2014, <https://www.aydinlik.com.tr/ahmet-adnan-saygun-ve-yunus-emre-oratoryosu>

AYDEMİR, E.: *Dış Politikada Yumuşak Güç ve Medya*, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2014.

BAŞAR, H.: *Türkiye’nin Kamu Diplomasisi: Bir Örnek Çalışma TRT*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012.

BAYEZİT, F.: “Yumuşak Güç Unsuru Olarak Uluslararası İmam Hatip Liseleri”, *Talim: Journal Of Education in Muslim Societies and Communities*, Vol. 1, Sayı: 2, Aralık 2017.

BİLİS, P.Ö. - BİLİS, A.E. - SYDYGALIEVA, M.: “Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Kültürel İlişkilerinde Televizyon Dizileri Faktörü: Kırgızistan Örneği”, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2018.

BUDAK, M.M.: *Kamu Diplomasisi Aracı Olarak Öğrenci Değişim Programları Ve Türkiye Uygulamaları*, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Uzmanlık Tezi, Ankara 2012.

- DENİZZHAN, E.: "Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya Politikası ve TİKA", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, 2010, ISSN: 1309-8012 (Online).
- DJALİLİ, M. - R. ve T. KELLNER: *Yeni Orta Asya Jeopolitiği - SSCB'nin Bitiminden 11 Eylül Sonrasına*, Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım, 1. Basım, Kasım 2009.
- DOĞAN, E.: "Kamu Diplomasisinin Sunduğu Fırsatlar ve Kısıtları Üzerine", İçinde Özkan, A., & Öztürk, T.E. (edts.), *Kamu Diplomasisi*, Tasam Yayınları, İstanbul 2012.
- DURAN, H. - PUREVSUREN, N.: "Güvenlik, Enerji ve Pazar Ekseninde Çin'in Orta Asya Politikası", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *Afro-Avrasya Özel Sayısı*, Aralık 2016.
- EKŞİ, M.: "Türkiye'nin Türk Dünyasına Yönelik Kamu Diplomasisi: Yeni Araç ve Mekanizmalar", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 1, Yaz 2017.
- ER, H.: "Türkiye Bursları Büyük İlgi Gördü", *Artı 90*, Sayı: 3, Temmuz 2012.
- GRIFFITHS, M. - T. O'CALLAGHAN and Steven C. ROACH: *Uluslararası İlişkilerde Temel Kavramlar*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2013.
- GÜNGÖRMEZ, O.: "Türkiye'nin Kamu Diplomasisi Politikasının Yükselişi", içinde Kemal İnat, Ali Aslan ve Burhaneddin Duran (Edt.), *Ak Parti'nin 15 Yılı: Dış Politika*, SETA Kitapları, İstanbul 2017.
- KARDAŞ, T. - ERDAĞ, R.: "Bir Dış Politika Aracı Olarak TİKA", *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)*, Cilt/Volume: 7, Sayı/Number: 1, 2012.
- KEKEVİ, Serkan - KILIÇOĞLU, Gökmen: "Özgün Türk Uluslararası İlişkiler Düşüncesi'nin İmkânı: Prof. Dr.Turan Yazgan'ın Fikirlerini Okumak", *II. Türk İslam Siyasi Düşüncesi Kongresi*, Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya, 26-28 Ekim 2017.
- _____ : "Prof. Dr. Turan Yazgan Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı ve Türkçe Öğretimine Katkıları", *IX. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*, Malatya 2-4 Kasım 2017.
- KEPEL, G.: *Tanrının İntikamı: Din Dünyayı Yeniden Fethediyor*, (Çev. Selma Kırmızı), İletişim Yayınları, İstanbul 1992.
- KESKİN, H. (Genel koordinatör): *Avrasya Ülkeleri: Camiler ve Görevliler*, T.C. Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, Ankara 2015.
- KIRMIZIDAĞ, N. - GÜR, B.S. - KURT, T. - BOZ, N.: *Yükseköğretimde Sınır Ötesi Ortaklık Tecrübeleri*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları, Ankara 2012; http://www.ayyu.edu.tr//static/kitaplar/yuksekogretimde_ortaklik_rapor.pdf
- NYE, J.: *Amerikan Gücünün Paradoksu*, Literatür Yayıncılık, İstanbul 2003.
- _____ : *Soft Power: The Means to Success in World Politics*, Public Affairs New York 2004.
- _____ : "Public Diplomacy and Soft Power", *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 616 (1), March 2008, <http://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/0002716207311699>, (erişim tarihi: 28.04.2018).
- ÖZKAN, A.: "Giriş", içinde A. Özkan & T.E. Öztürk (edts.), *Kamu Diplomasisi*, Tasam Yayınları, İstanbul 2012.
- ÖZTÜRK, S.: *Büyük Öğrenci Projesinden Türkiye Bursları Projesine Geçiş Süreci Ve Türkiye'nin Öğrenci Politikasındaki Değişim*, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Uzmanlık Tezi, Ankara 2014.
- POLAT, C.: "Dünyanın 160 Ülkesinde 60.000 Türkiye Mezunu", *Artı 90*, Sayı: 11, Temmuz-Eylül 2015.
- RAVANOĞLU, Ö.: *Tanrı Dağları'nın Gözyaşları: Türkistan'da 25 Yıl*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016.
- SANCAR, G.A.: "Kamu Diplomasisinde Medyanın Önemi: Anadolu Ajansı Örneği", içinde Mehmet Şahin ve B. Senem Çevik (der.), *Türk Dış Politikası ve Kamu Diplomasisi*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2015.
- SEVİN, E.: "Türksoy Üzerinden Türk Kamu Diplomasisinin Dış Politikaya Etkisine Bir Bakış", Mehmet Şahin ve B. Senem Çevik (edt.), *Türk Dış Politikası ve Kamu Diplomasisi*, Tasam Yayınları, Ankara 2015.
- SNOW, N.: "Rethinking Public Diplomacy", içinde N. Snow & P.M. Taylor (Edts.), *Handbook of Public Diplomacy*, Routledge, New York.
- SÖNMEZOĞLU, F.: *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü*, 5. Basım, Der Yayınları, İstanbul 2017.
- TDİB: *Kardeş Şehirler Hizmet Albümü*, Ankara 2015.
- TDV: *2017 İmam Hatip Lisesi Bursları Başvuru Kılavuzu*, Ankara 2017.
- TERZİ, H.M.: "İpekyolu Yıldızları", *Artı 90*, Sayı: 5, Ocak 2013.
- TICA: "Project of the Research and Development of Agriculture Systems in the Eurasia Countries", *Eurasian File*, is. 150, January 2002.

- TİKA: “Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Sigortacılık Sektörünün Geliştirilmesi Projesi”, *Avrasya Dosyası*, S. 1, S. 156, Temmuz 2002.
- _____ : “Özbek Doktorlara Eğitim Programı”, *TİKA Türk Dünyası Bülteni*, Sayı: 4, Kasım 2002a.
- _____ : “Tacikistan İçme Suyu Arıtma Projesi”, *TİKA Türk Dünyası Bülteni*, Sayı: 3, Ekim 2002b.
- _____ : “Türk Cumhuriyetleri Yerel Yönetimler Toplantısı Yapıldı”, *Avrasya Dosyası*, Sayı: 151, Şubat 2002c.
- _____ : “Türkmenistan’da Sınır ve Gümrük Memurlarına Eğitim Semineri”, *TİKA Türk Dünyası Bülteni*, Sayı: 4, Kasım 2002ç.
- _____ : *Avrasya Bülteni*, Sayı: 15, Ekim 2003.
- _____ : “Kemik İliği Nakli Yönteminin Geliştirilmesi Projesi”, *Avrasya Bülteni*, Sayı: 26, Eylül 2004.
- _____ : “TİKA’dan Kırgız Kültürüne Katkı”, *Avrasya Bülteni*, Sayı: 29, Aralık 2004a.
- _____ : “TİKA’nın Özbek Radyoculara Eğitim ve Ekipman Desteği”, *Avrasya Bülteni*, Sayı: 29, Aralık 2004b.
- _____ : “Türkmen-Türk Kütüphanesi’nin Açılışı Yapıldı”, *Avrasya Bülteni*, Sayı: 23, Haziran 2004c.
- _____ : “Uluslararası Sultan Sancar Sempozyumu”, *Avrasya Bülteni*, Sayı: 29, Aralık 2004ç.
- _____ : “TİKA 14. Yılında”, *Avrasya Bülteni*, Sayı: 39, Ekim 2005.
- _____ : *2016 Faaliyet Raporu*, Ankara 2016.
- TÜRK, M.S.: “Türkiye Yabancı Uyruklu Öğrencileri Yumuşak Güç Olarak Değerlendirebiliyor Mu?”, *Akademik Bakış*, Nisan 2018.
- TÜRKSOY: “Türksoy Yayınları”, *TÜRKSOY Dergisi*, Sayı: 2, Ocak 2001.
- _____ : “Yeni Repertuarla Yeniden Gönüllere”, *TÜRKSOY Dergisi*, Sayı: 52, 2017.
- ÜNAL, U.: *Kamu Diplomasisi: Kalkınma Yardımları ve Algı Araştırması Çerçevesinde*, Gazi Kitabevi, Ankara 2016.
- YAZGAN, Turan: “Türkiye’nin Türk Dünyasındaki Eğitim-Öğretim Faaliyetleri”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi*, Sayı: 31, 2005.
- YDYRS, Kanat: “Rusya Ve Çin’in Orta Asya’daki Ortak Çıkarları Ve İşbirliği İlkeleri”, *Ankasam*, 28.01.2017, <https://ankasam.org/rusyanin-ve-cinin-orta-asyadaki-ortak-cikarları-ve-isbirliği-ilkeleri/>
- YEE: *Yunus Emre Enstitüsü 2016 Faaliyet Raporu*, Ankara 2016.
- YILMAZ, D.V.: “Geleceğin Diplomatik İnşası: Kamu Diplomasisi Aracı Olarak Türk Yükseköğretimi”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 57, Kasım 2017.
- YILMAZ, Ayhan Nuri - KILIÇOĞLU, Gökm: “Türk Dünyası Ülkeleri Arasında Town Twinning (Şehir Eşleşmesi) Programının Kullanımı ve Turizmin Gelişmesi için Önemi”, *3. Uluslararası Türk Dünyası Turizm Sempozyumu*, Bişkek-Kırgızistan 2017.
- _____ : “Türkiye’nin Latin Amerika Açılışında Bir Yumuşak Güç Aktörü Olarak Diyanet İşleri Başkanlığı”, *Journal of Current Researches on Social Sciences*, Vol. 6, is. 1, 2016.
- YILMAZ, H.: “Kırgızistan’da Misyonerlik ve Din Eğitimi”, *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI/1-2007.
- YTB: *Sivil Toplum Destekleri: Proje Seçkileri*, 2014.
- YTB: *Sivil Toplum Destekleri: Proje Seçkileri*, 2015.
- YTB: *Uluslararası Öğrenciler 1. Sosyal Bilimler Kongresi*, Ankara 2015a.

İnternet Kaynakları

- “Ortadoğu’da Tanrı’nın Rövanşı”, *Milli Gazete*, 23 Mayıs 2012, <https://www.milligazete.com.tr/haber/1092952/ortadoguda-tanrının-rovansı>, (Erişim Tarihi: 21.06.2018).
- <http://astana.yee.org.tr/tr/haber/kazakistanda-turk-okculuk-kurslari-basladi>, (Erişim Tarihi: 27.06.2018).
- <http://disiliskiler.diyanet.gov.tr/kategoriler/yurt-d%C4%B1%C5%9F%C4%B1-temsilcilikler>, (Erişim Tarihi: 19.07.2018).
- <http://qha.com.ua/tr/turk-dunyasi/dirilis-ertugrul-ozbekistan-da-da-yayinlanacak/171854/>, (Erişim Tarihi: 11.07.2018).
- <http://qha.com.ua/tr/yasam-olaylar/rusya-dan-turks soy-ile-temaslari-durdurma-cagrisi/140969/>, (Erişim Tarihi: 19.06.2018).

- <http://tr.eastturkistan-gov.org/>, (Erişim Tarihi: 12.06.2018).
<http://twesco.org/tr/>, (Erişim Tarihi: 20.06.2018).
<http://uokongresi.org>, (Erişim Tarihi: 20.06.2018).
<http://www.altinmiras.com/?Syf=26&Syz=527234&/KIRGIZ%C4%B0STANDA-T%C3%9C-RKSOY-HALK-%C3%87ALGILARI-ORKESTRASI-KONSER%C4%B0>, (Erişim Tarihi: 03.07.2018).
<http://www.ayu.edu.tr>, (Erişim Tarihi: 20.06.2018).
<http://www.internethaber.com/trtden-orta-asya-atagi-1166156.htm>, (Erişim Tarihi: 03.07.2018).
http://www.lehceler.com/?utm_source=trtnettr&utm_medium=altmenu4&utm_content=link&utm_campaign=nocampaign, (Erişim Tarihi: 03.07.2018).
<http://www.manas.edu.kg/index.php/>, (Erişim Tarihi: 20.06.2018).
<http://www.musikidergisi.com/haber-4376-uzeyir-hacibeyli-koroglu-operasi-promiye-ri-mersinde...html>, (Erişim Tarihi: 03.07.2018).
<http://www.musikidergisi.net/?p=2675>, (Erişim Tarihi: 03.07.2018).
http://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika_kirgizistan_da_26_yilda_761_projeji_hayata_gecirdi-46899, (Erişim Tarihi: 01.09.2018).
<http://www.tika.gov.tr/tr/sayfa/tarihce-222>, (Erişim Tarihi: 11.06.2018).
<http://www.trt.net.tr/kurumsal/Tarihce.aspx>, (Erişim Tarihi: 03.07.2018).
<http://www.trthaber.com/haber/kultur-sanat/trt-yamal-uydusunda-65982.html>, (Erişim Tarihi: 03.07.2018).
<http://www.trtvotworld.com>, (Erişim Tarihi: 03.07.2018).
<http://www.turkkon.org/tr-TR/AnaSayfa>, (Erişim Tarihi: 19.06.2018).
<http://www.turkkon.org/tr-TR/Haber-Arsivi/3/1056/3442>, (Erişim Tarihi: 13.06.2018).
<http://www.unesco.org/new/en/social-and-human-sciences/themes/general-and-regional-histories/history-of-civilizations-of-central-asia/>, (Erişim Tarihi: 11.06.2018).
<http://www.yee.org.tr/tr/haber/yee-kirgizistan-expo-turizm-fuarinda>, (Erişim Tarihi: 27.06.2018).
<http://www.yee.org.tr/tr/kurumsal/yunus-emre-enstitusu>, (Erişim Tarihi: 10.06.2018).
<https://tdv.org/tr-TR/site/icerik/egitim-ogretim-faaliyetleri-1077>, (Erişim Tarihi: 13.06.2018).
<https://turkiyemaarif.org/>, (Erişim Tarihi: 11.06.2018).
<https://turk-pa.org/tr/content/cooperation/cultureandheritage>, (Erişim Tarihi: 20.06.2018).
<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kastamonu-2018-turk-dunyasi-kultur-baskenti-secildi-989841>, (Erişim Tarihi: 11.06.2018).
<https://www.aa.com.tr/tr/p/tarihce>, (Erişim Tarihi: 28.08.2018).
https://www.aa.com.tr/uploads/TempUserFiles/Kurumsal%2Fkatalog_tr.pdf, (Erişim Tarihi: 28.08.2018).
<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-37446729>, (Erişim Tarihi: 20.07.2018).
<https://www.britannica.com/biography/Halford-Mackinder>, (Erişim Tarihi: 11.06.2018).
<https://www.isesco.org.ma>, (Erişim Tarihi: 20.06.2018).
https://www.iup.edu/docLib/20131016_MackinderTheGeographicalJournal.pdf, (Erişim Tarihi: 11.06.2018).
<https://www.ntv.com.tr/sanat/20-gunluk-calismayla-3-altin-madalya-kazandilar,qe-h4UgFb80qDEiuVZELifQ>, (Erişim Tarihi: 20.06.2018).
<https://www.samsun.bel.tr/haber-detay.asp?haber=917-mukan-tolebayevin-bir-jan-ve-sara-operasi-samsunda>, (Erişim Tarihi: 22.06.2018).
<https://www.sondakika.com/haber/haber-turksoy-daimi-konseji-35-donem-toplantisi-10314777/>, (Erişim Tarihi: 20.06.2018).
<https://www.trtavaz.com.tr>, (Erişim Tarihi: 20.06.2018).
<https://www.turkiyemezunlari.gov.tr/haberler/1017/yurtdisi-turkler-ve-akraba-topluluklar-baskanliginca-kazakistan-da-turkiye-mezunlari-bulusmasi-duzenlendi/>, (Erişim Tarihi: 07.08.2018).
<https://www.turkiyemezunlari.gov.tr/haberler/1018/kirgizistan-da-calisma-ziyaretinde-bulunan-ytb-turkiye-mezunlari-ile-bir-araya-geldi/>, (Erişim Tarihi: 07.08.2018).
<https://www.turkiyemezunlari.gov.tr/haberler/1148/turkiye-mezunlari-dernekleri-egitim-programi-ankarada-basladi/>, (Erişim Tarihi: 07.08.2018).
<https://www.turkiyemezunlari.gov.tr/haberler/1153/turkiye-yeniden-mezun-bulusmasi-istanbul/>, (Erişim Tarihi: 07.08.2018).
<https://www.turksoy.org/tr/library>, (Erişim Tarihi: 18.07.2018).
<https://www.turksoy.org/tr/turksoy/about> (Erişim Tarihi: 20.06.2018).

TARİHTEN GÜNÜMÜZE ÇEÇENİSTAN-RUSYA İLİŞKİLERİ: PUTİN VE KADİROVLAR DÖNEMİ

Muhammet Cihad BUDAK* - Doç. Dr.İsmail ERMAĞAN**

Öz

Çeçen ve Rusların mücadelesi Rusların stratejik olarak gördükleri Kuzey Kafkasya topraklarına hakim olmak istemesiyle başlayıp günümüze kadar devam etmiştir. Çarlık Rusya'sına karşı Çeçenler Şeyh Mansur ve Şeyh Şamil gibi İmamların öncülüğünde savaş açmıştır. Çarlık Rusya'sından Sovyet dönemine geçişte ve Sovyet döneminde bağımsızlık hedefinde bazı kalkışmalar olsa da, İmamlar dönemindeki gibi bir hareket oluşmamıştır. Ancak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılması ve Sovyet yönetimindeki devletlerin bağımsızlıklarını ilan etmesiyle Çeçenlerde de bağımsızlık hareketlerine girişmişlerdir. 1994 ve 1999 yıllarında Ruslar tarafından başlatılan iki farklı savaşta Çeçenler ciddi kayıplar vermiş, nüfuslarının büyük bir bölümü ya hayatını kaybetmiş ya da ülkesini terk etmek zorunda kalmıştır. Ruslar ise askeri kayıplarının yanı sıra ekonomik olarak zararlar yaşamıştır.

Anahtar kelimeler: Çeçenistan, Rusya, Kafkasya, Gazavat.

From Past To Present Chechnya-Russia Relations:

Putin And Kadyrov's Period

Abstract

The struggle between Chechens and Russians started when Russia wanted to dominate the North Caucasus, which was regarded as strategically important by Russians, and the struggle still continues today. Chechens declared war against Tsarist Russia under the leadership of Imams such as Sheikh Mansur and Sheikh Shamil. Although there had been revolts for independence during the transition to the Soviet Period and the Soviet Times, independence movements were not similar to the ones occurred in Imams' period. However, after the dissolution of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) and subsequent declarations of the independence by the countries previously under the Soviet rule, Chechens initiated their independence movements. During two

* İstanbul Medeniyet Üniversitesi Yüksek Lisans Mezunlu.

** İstanbul Medeniyet Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü.

different wars started by Russia, Chechens had serious damages, a large portion of their population either died or had to leave their countries. Russians also experienced military deaths and economical damages.

Keywords: Chechnya, Russia, Caucasia, Gazavat.

Giriş

Birçok farklı etnik kimliğin yaşadığı Çeçenistan, Kuzey Kafkasya’da yer almaktadır. Bu bölge, sahip olduğu çeşitli yer altı zenginlikleri ve jeopolitik konumu sebebiyle tarih boyunca Rusya tarafından stratejik topraklar olarak görülmüştür.¹ Kuzey Kafkasya topraklarında herhangi bir milletin ayaklanması ve bağımsızlık istemesi Rusya’nın dış politik kabullerine uygun bir durum değildir.² Bakü-Novorossisk petrol boru hattının geçtiği Grozny’yi de içine alan Çeçenistan’ın bağımsızlık talebi, Rusya ile savaş çıkartmıştır.³

Topraklarında 100 farklı ulusu (bazı kaynaklara göre 180) barındıran Rusya dünyada en fazla etnik kimliğe sahip devletlerden biridir. Ancak toplumun %81’i gibi büyük bir kısmı Ruslar tarafından oluşur.⁴ Ruslardan sonra en çok nüfusa sahip olanlar ırk Tatarlardır. Rusya devletindeki etnik toplulukların çoğunluğu 400 binin altındayken, 7 etnik topluluğun nüfusu bir milyondan fazladır.⁵ “Rusya Federasyonu içerisindeki toplam nüfusun büyük bir çoğunluğunu oluşturan Ruslar, Çarlık döneminde toplam nüfusun %44’ünü, Sovyet döneminde ise nüfusun yaklaşık olarak yarısını oluşturuyorlardı.”⁶

Çeçenistan sorunu Müslümanlar tarafından tarih boyunca kanayan bir yara olarak görülmüştür. Özellikle farklı zamanlarda yapılan sürgünlerle 2 ile 10 milyon arası Kafkas göçmeninin⁷ yaşadığı tahmin edilen Türkiye’de de Çeçenistan konusu önemsenen konular arasındadır. I. ve II. Çeçen Savaşı ile beraber üst düzeye çıkan bu hassasiyet, savaşın bitmesiyle beraber başka bir boyut almıştır; bu noktada Çeçenistan bağlamında Rusya ile yürütülecek bir “kazan-kazan” stratejisinin başka bir makalenin konusu olduğu hatırlatılmalıdır.

¹ John F. Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus Paperback*, Nabu Press, 2010; Anatol Lieven, *Chechnia: Tombstone of Russian Power*, New Haven: Yale University Press, 1999; Ben Fowkes (Ed), *Russia and Chechnia The Permanent Crisis*, Macmillan Press Ltd., London 1998; Erol Taymaz, *Çeçenistan’da Gelişen Olayların Tarihsel Arka Planı*, Ankara 1995; Anıl Çeçen, “Çeçenistan Dosyası”, *Yeni Avrasya*, Ankara 2002; Özcan Özen-Osman Akınhay (Der.), *Çeçenistan: Yok Sayılan Ülke*, Everest Yayınları, İstanbul 2002.

² Robert Seely, *Russo-Chechen Conflict, 1800-2000: A Deadly Embrace*, Frank Cass Publishers, London 2001.

³ Pontus Sirén, “The Battle For Grozny: The Russia Invansion of Chechnia, December 1994-December 1996”, Ben Fowkes (Ed.), *Russia and Chechnia The Permanent Crisis*, Macmillan Press Ltd, London 1998, p. 87-169.

⁴ İrfan Kaya Ülger (Editör), *Putin’in Ülkesi: Yeni Yüzyıl Eşiğinde Rusya Federasyonu Analizi*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2015.

⁵ Rahmi Deniz Özbay, Abdüllatif Çeviker-Faruk Bal (Editör), “Kuzey Kafkasya’dan Göçler ve Türkiye’de Kafkasyalılar”, *Türk İslam Dünyasında Göç ve Göç Yönetimi, Akademik Kitaplar*, 2016, s. 267-290; Liaisan Şahin, “Rusya Federasyonu’nun Etnik ve Dinsel Yapısı”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. III, Sayı: 2, Sonbahar 2016, s. 16.

⁶ Şahin, “a.g.m.”, s. 17.

⁷ Ayça Günkü Vurucu, *Muş İlindeki Kafkas Kökenli Halklar*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, Nisan 2014, s. 7.

Bu çalışma, Çeçen-Rus ilişkilerini Çarlık dönemi, Sovyetler dönemi ve Rusya Federasyonu dönemi olmak üzere tarihten günümüze uzanan bir perspektifle analiz etmektedir. Bilinmektedir ki, “tarihten günümüze”, oldukça geniş bir zaman dilimini ve farklı dinamikleri kapsayan riskli bir yöntemdir. Örneğin sadece Osmanlı döneminde Çeçenlerin Rusya İmparatorluğu’na karşı pozisyonları bile kendi içinde farklılık arz etmekte ve farklı kaynaklardan çalışmaya konu olmaktadır. Mesela Çeçenlerin Kırım’ın istilasına bakışı Rus ve Osmanlı basınında yer almıştır. Yine de bugünü analiz ederken tarihsel arka planı yansıtmamanın ve ilişkileri dönemlere ayırarak resmetmenin, fayda üreteceği düşünülmektedir. Bu çalışma son tahlilde, gerek Rusya iç politikasına gerekse Çeçenistan ile ilişkisine ilişkin Putin döneminde Çeçenistan’daki Kadirov’lar yönetimiyle tesis edilen işbirliğini, uluslararası güncel gelişmeler bağlamında öne çıkan bir gelişme olarak irdelenir bulmaktadır.

1. Çarlık Döneminde Çeçenistan

Çeçenlerin Ruslar ile ilişkileri Çarlık dönemine kadar uzanmaktadır. Çar I. Petro’nun, “Mümkün olduğu kadar Hindistan ve İstanbul’a yakın olmak gerekir. Zira buraya hükmeden dünyaya hükmeder’ düşüncesini ortaya attığı 1722’den beri yönetime gelen tüm çarlar, bu amacı gerçekleştirmek için en büyük engel olarak Kırım’ı, Türkistan’ı, Kuzey Kafkasya’yı ve halklarını görmüşlerdir.”⁸ Rusya’nın sıcak denizlere doğru genişleme politikası çerçevesinde Rusya ile Kafkas halkları arasındaki gerginlikler 18. yüzyılın sonlarında başladı ve bu yıllardan itibaren Çeçenler Şeyh Mansur, Şeyh Şamil gibi liderler önderliğinde direniş hareketlerine katıldılar.⁹

Ruslar için Çeçen meselesi, 1783 tarihinde Azak Kalesi’ni alarak Kafkasya’ya komşu olmalarıyla başlamıştır. Diğer Müslüman halklar gibi Çeçenler de Ortodoks Rus Çarlığı’nın istilasına karşı harekete geçmişlerdir. Çeçen direnişi aralıklı olarak 19. ve 20. yüzyılda da devam etmiştir. Ruslara karşı ilk silahlı direniş Osmanlı Devleti tarafından desteklenen Şeyh Mansur tarafından başlatılmış, ancak bu direniş 1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan sonra Ruslar tarafından bastırılmıştır. Şeyh Mansur döneminin ardından 30 yıl sürecek olan ve kritik mücadelelerin görüldüğü Şeyh Şamil dönemi başlamıştır.¹⁰

Şeyh Mansur 1785’te Çeçenistan’da halkı Ruslara karşı teşkilatlanmaya ve direnmeye çağırması ve “Gazavat Hareketi”ni¹¹ başlatmıştır. Ruslara karşı ciddi bir mücadele veren, Kafkasyalıları Rus yayılcılığına karşı tek bayrak altında toplamayı başaran ilk lider olan fakat Çarlık Rusya’nın düzenli orduları karşısında tutunamayan Şeyh Mansur o dönemde Osmanlı Devleti’nin elinde olan Anapa Kalesi’ne sığınmıştır. Ancak kalenin düşmesinin ardından ele geçirilerek ölene kadar esir edilmiştir.¹²

⁸ Ramazan Özey, *Kafkasya ve Kafkas Ülkeleri Coğrafyası*, Pegem Akademi, Ankara 2017, s. 31-32.

⁹ Fatih Mustafa Altun, *Çeçen Sorunu ve Rusya’nın Terörle Mücadele Politikaları*, s. 4-5.

¹⁰ Mustafa Budak, “Çarı Dize Getiren Kafkas Kartalı”, *Vuslat Dergisi*, Sayı: 198, Aralık 2017, s. 18.

¹¹ Gazavat Hareketi hakkında geniş bilgi için bkz. Abdullah Temizkan, “Kuzey Kafkasya’da Müridizmin Kurumsallaşması Ve Gazavat”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 25, Bahar 2010, s. 85-90.

¹² Abdullah Temizkan, “Osmanlı Devleti İle Rus Çarlığı Arasında İmam Mansur”, *Sufi Araştırmaları*, Mevlana Düşüncesi Araştırmaları Derneği, Sayı: 18, <http://www.academia.edu/>, (8.12.2017), s. 15-32.

1834 yılında ise Gazavat Hareketi'ne lider olarak Şeyh Şamil seçilmiştir. Şamil ve askerleri 1837'de Ruslarla girdiği bir savaşta Ruslara büyük bir kayıp yaşatmıştır. Rus Çar'ı bu olayın ardından Şamil'e bu savaştan vazgeçmesi için bir mektupla teklif yapsa da Şamil'i razı edememiştir. Kafkas güçlerinin bu direnişi karşısında ciddi kayıplar veren Ruslar Kırım Savaşı'ndan da yenik ayrılmışlardır. Bu yenilgilerin ardından yeni gelen Rus Çar'ı kurmuş olduğu orduyla 1859 yılında Şamil'i esir almış ve yaklaşık 10 yıllık esaretten sonra hacca gitmek için Çar'dan izin alan Şamil Medine'de vefat etmiştir.¹³ Şamil'in ele geçirilmesinin ardından 5 yıl daha mücadeleye devam eden Çeçenlerin direnişi 1864 yılında bastırılmıştır.

Rusya açısından Kafkasya, güneye doğru yol almak ve Orta Asya'da hâkim olmak için önemli bir dayanak noktası teşkil etmekteydi. Rusya bu önemli dayanak noktasını ele geçirip Hazar'ı bir iç deniz haline getirmeyi ve bölgeye tam olarak hâkim olmayı amaçlamaktaydı. Bu planlar, "Rusya'yı iki Müslüman devlet olan İran ve Osmanlı ile karşı karşıya getirmekteydi. Böylece Rusya; Karadeniz, Balkanlar ve Kuzey Kafkasya'da Osmanlı ile Güney Kafkasya da ise İran ile mücadeleye girdi. Süre gelen bu savaşlar ve Şamil'in esir edilmesinin ardından, Kafkaslardaki binlerce Müslüman topraklarından sürülerek Osmanlı topraklarına gönderilmiştir. Bu zorunlu göç politikasından Abhazlar, Çerkezler, Adıgeler, Karaçaylar, Balkarlar ve Çeçenler etkilenmiştir."¹⁴

Şeyh Şamil'in ülke topraklarını savunmak ve sömürülmesini engellemek için Ortodoks Rus Çarlığı'na karşı cihad anlayışıyla yürütmüş olduğu mücadelesinin sonunda esir düşmesiyle Çarlık Rusya, bölgenin hassasiyetlerini ve geleneklerini göz önünde bulundurarak politikalar yapmıştır. "Bunun sonucu olarak bölge Rus ekonomisiyle bütünleşmeye başlamış; 1912'de Rus petrol üretiminin %11,5'i Çeçenistan bölgesinden sağlanıyorken 1918'de %25'e yükselmiştir. Ancak bölgedeki bu gelişmeler Çeçenlere yarar sağlamamıştır. Çeçenler bölgenin dağlık kısımlarında yaşarken, artan ekonomik gelişmeden bölgeye yerleştirilen Ruslar ve Ukraynalılar faydalanmıştır."¹⁵

Sovyet dönemi Çeçen-Rus ilişkilerine geçmeden önce değinilmesi gereken bir diğer konu, Şeyhler veya İmamlar olarak adlandırılan dönemde Çarlık Rusya'ya karşı direnişte etkili olan tasavvuf ekolüdür. Hatta Rusya o dönemi "Müridizm Hareketi" diye adlandırmaktadır.¹⁶ Çeçenlerin bu dönemdeki liderleri Şeyh olarak adlandırılmaları tasavvufi yaklaşımdan kaynaklanmaktadır.

¹³ Süleyman Uludağ, "Müridizm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, Cilt: 32, İstanbul 2006, s. 51; Abdullah Temizkan, "Kuzey Kafkasya Müridizmi, Müridizmin Yayılma Stratejisi ve Feodal Beylerle İlişkileri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 2, İzmir 2009, s. 166-167; Mehdi Nüzhet Çetinbaş, "İmam Şamil ve Müridizm", Mart 2006, <http://www.vuslatdergisi.com/yaziDetay.php?id=1550&sID=55&year=2006&month=3>, (22.12.2017).

¹⁴ Jülide Akyüz Orat - Mustafa Tanrıverdi, "Kafkaslardan Kars'a Hüzünlü Yolculuk", *146. Yılında 1864 Kafkas Göçü (Savaş ve Sürgün)*, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2014, s. 219-243.

¹⁵ Caner Yeşil, "Çeçen Sorunu ve Günümüzde Çeçenistan (Rapor)", <http://www.academia.edu/>, 2005, s. 2-3.

¹⁶ Uludağ, "Müridizm", s. 51; Temizkan, "Kuzey Kafkasya Müridizmi, Müridizmin Yayılma Stratejisi ve Feodal Beylerle İlişkileri", s. 166; Çetinbaş, "İmam Şamil ve Müridizm", Mart 2006, <http://www.vuslatdergisi.com/yaziDetay.php?id=1550&sID=55&year=2006&month=3>, (22.12.2017).

Şeyh Mansur'un Kafkasya'daki farklı etnik kimliğe sahip kişileri toplayarak Ruslara karşı mücadele başlatmasının ve daha sonra Şeyh Şamil'in lider olarak seçilmesi ve ona itaati, Müridizm'in yani tasavvufun bir sonucudur.

2. Sovyetler Birliği Döneminde Çeçenistan

Şeyh Şamil'in ve ardından Osmanlı'nın bölgede etkisinin kırılmasıyla Çeçenler hem güç olarak hem de farklı politikalarla Rusya bünyesine katılmıştır. Bunu takip eden yıllarda ise Çarlık Rusya Sovyet yönetimine geçiş yapmış ve Çeçenler 125 yıl Sovyet yönetiminde yaşamıştır. Bu dönemde Çeçenler, Sovyet yönetimine geçiş yapan Rusların zorunlu göç politikalarına maruz kalmışlardır.¹⁷

1917 yılında Bolşevik devrimiyle beraber Çarlık yönetimi yerine komünist devlet anlayışını benimseyen SSCB geldi. Böylece Bolşevik devrimiyle yıkılan Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti içerisinde yer alan Çeçenistan'ın kaderi tekrar Rus yönetimine bırakılmış oldu.¹⁸ Mayıs 1922'de bağımsızlıklarını ilan eden Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan sosyalist idareyi benimsemiş birer cumhuriyet oldular. Bu bağımsızlık hareketinden etkilenen Kuzey Kafkasya bağımsızlığını ilan etmek istediye de başarılı olamadı. Bu dönemde Uzun Hoca liderliğinde Bolşeviklere karşı başlatılan harekât bastırılmış ve Çeçenler Sovyet döneminde, 1936 yılı sonrasında, Çeçen-İnguş Otonom Cumhuriyeti içinde yer almıştır.¹⁹

1940 yılına gelindiğinde Çeçenler için en büyük sıkıntılardan biri başlamış oldu. Sovyet lideri Josef Stalin ile Sovyet yönetimi Almanlarla olası bir savaşta Çeçenlerin ayaklanmasından korkuyordu. Bu nedenle Yüksek Sovyet Birliği toplanarak Çeçen sorununa bir son vermeye karar vermiştir. Bu karar ile tüm halkı Orta Asya ve Sibirya'ya sürgün edip, Çeçen-İnguş Cumhuriyeti lağvedilecek ve bu bölgeye Rus ve diğer Sovyet halkları yerleştirilecekti. II. Dünya Savaşı'nda kendilerine stratejik hedef olarak Bakü petrol kuyularını belirleyen Almanlar ilerleme kaydetmeler de sonunda yenildiler ve çekilmek zorunda kaldılar. Çeçenler II. Dünya Savaşı'nda Naziler ile iş birliği yapmakla suçlanmıştır. O sebeple, 23 Şubat 1944'te Kızıl Ordu'nun 26. kuruluş yıldönümünün kutlanması amacıyla meydanlardaki şenliklere çağrılan Çeçenler ve İnguşlar, binlerce ölüme sebep olacak bir göçe mecbur bırakıldılar. Toparlanmaları için çok az bir süre tanınan Çeçenler, yanlarına yok denecek kadar az malzeme alabildiler ve geride bıraktıkları tüm malları ve hayvanlarına el konuldu. *"Zor kullanılarak Kazakistan ve Sibirya'ya sürülen Çeçen ve İnguşların %20'si kötü hava koşulları ve açlıktan hayatlarını kaybetmiştir. Hayatını kaybedenler sadece göç esnasındakilerle sınırlı değildir; yerleştirildikleri yerlerde iklim koşullarının zorluğu ve salgın hastalıklar sebebiyle de pek çok kişi hayatını kaybetmiştir. Çeçen ve İnguş halkının sürgündeki nüfus kaybının %38*

¹⁷ Valery Tishkov, *Chechenya: Life In A War-Torn Society*, University of California Press, London 2004, s. 73.

¹⁸ *Yenicihan Word Press.com*, "Çeçenistan'ın Bağımsızlık Mücadelesi", <https://yenicihan.wordpress.com/2017/05/18/osmanlinin-yikilisiyle-dogan-sorunlar-1/>, (12.11.2017).

¹⁹ Yeşil, "Çeçen Sorunu ve Günümüzde Çeçenistan", s.1-4.

olduğu tahmin edilmektedir.”²⁰ “Bu göç esnasında ve sonrasında hayatını kaybeden Çeçen sayısının 200.000 kişi civarında olduğu kaydedilmiştir.”²¹

5 Mart 1953’te Stalin’in ölmesiyle Çeçenlere yönelik baskılar azalmış, seyahat ve oturma izinleri almaları kolaylaşmıştır. 1957 yılında Çeçen-İnguş Cumhuriyeti’nin Sovyet Rusya’nın bir parçası olarak tekrar kurulması kabul edilmiştir. Bu tarihten itibaren sürgün edilen Çeçenler tekrar yurtlarına dönmeye başladılar. Ancak Çeçenler döndüklerinde bölgede yer sorunu, işsizlik gibi büyük sorunlarla karşılaştılar.

İfade etmek gerekirse; “Sovyet Rusya’nın göçler dışında izlediği diğer önemli politikalarından asimilasyon ve dinsizlik (ateizm) anlayışına karşı, tarikatlar insanların en büyük dayanak noktası olmuş ve Müridizm anlayışı ile Çeçen direniş fikri canlı tutulmuştur.”²²

3. Rusya Federasyonu Döneminde Çeçenistan

Sovyetler Birliği’nin zayıflamaya başlamasıyla beraber 1980’lerin sonunda Çeçen muhalif söylemlerde artmaya başlamıştır. 1985 yılında Glasnost yani açıklık politikasının başlatılmasıyla beraber Çeçen muhalif fikirler daha gür bir şekilde seslendirilmiştir. 1989 yılı sonrasında siyasal hareketler ve dini motifli örgütler Çeçenistan’da ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunlar arasında Vaniah Demokrat Partisi, Çeçen Bart Komitesi, Çeçen ve İnguş Halk Cephesi ve Kafkas Topluluğu sayılabilir.²³

Sovyet yönetiminin etkisini kaybetmesiyle Baltık ülkelerinde de ayaklanmalar başlamıştı. Baltık ülkelerindeki ayaklanmaları bastırması için Tuğgeneral Cahar Dudayev’e emir verilmiştir. Ancak Cahar Dudayev bu emri yerine getirmemesi üzerine Çeçenistan’a sürülmüştür.

Çeçen olan Cahar Dudayev 1944 yılındaki büyük sürgünde ailesiyle Kazakistan’a gitmek zorunda bırakıldı. Daha sonra tekrar ülkesine dönüp orta öğrenimini tamamlayan Dudayev, 1960 yılında Vladikafkas’taki Fen Fakültesi’ni bitirip, Rusya’nın Tombov şehrindeki hava harp okuluna kaydoldu. Askeriye içerisinde hızla yükselen Dudayev, 1984 yılında Poltava şehrine tabur komutanı olarak, 1986 yılında ise Estonya’nın Tartu kentine garnizon komutanı olarak atanır. Askeri alandaki başarılarından ötürü Tuğgenerallik rütbesi verilmiştir.

Baltık ülkelerindeki bağımsızlık hareketlerini bizzat gözlemleyen Dudayev ülkesine sürgüne yollandığında buradaki hareketliliği de görmüştür. Baltık ülkelerindeki hareketlere müdahale etmeyen Dudayev kendi ülkesindeki bağımsızlık hareketlerini desteklemiş ve bizzat içerisinde bulunmuştur.

1990 yılında Çeçen-İnguş Cumhuriyeti içerisindeki hareketlilik artmış ve Çeçen Halkı Milli Kongresi’nin kurulmasına karar verilmiştir. Çeçen-İnguş

²⁰ Cumhuriyet, “Kafkaslar ve Balkanlar’da Acı Dinmiyor”, 21 Nisan 2009, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/diger/56876/Kafkaslar_ve_Balkanlar_da_aci_dinmiyor.html, (11.12.2017).

²¹ Mohammed Shashani, “1944 Çeçen Sürgününün Altmış Altıncı Yıldönümü”, <http://www.waynakh.com/tr/2010/02/1944-cecen-surgununun-altmis-altinci-yildonumu/>, (25.12.2017).

²² Temizkan, “Kuzey Kafkasya’da Müridizmin Kurumsallaşması Ve Gazavat”, s. 77-92; Yeşil, “Çeçen Sorunu ve Günümüzde Çeçenistan”, s. 3.

²³ Yeşil, “Çeçen Sorunu ve Günümüzde Çeçenistan”, s. 4.

köyleri ve şehirlerinden seçilen delegelerin katılımıyla kongre Grozny’de toplanmıştır. Kongrede egemenliğini ilan eden Çeçen Cumhuriyeti kongre yönetim komitesi başkanı olarak Cahar Dudayev’i seçmiştir.

1991 yılında Çeçen Halkı Milli Kongre Yönetim Komitesi Başkanı Cahar Dudayev’in desteğiyle gerçekleştirilen darbeye komünist yönetim devrilmiştir. Yapılan seçimlerle Cahar Dudayev devlet başkanı seçilmiştir. Moskova yönetimi ise yaptığı açıklama ile seçim sonuçlarını tanımadığını bildirmiştir. *“Çeçenistan yönetimi ise federasyon anlaşmasını imzalayıp bağımsızlık ilan etme yolunu seçti. Çeçenya’nın, Rusya, Ukrayna ya da Estonya gibi Sovyetler Birliği’ni oluşturan on beş cumhuriyetten biri olmayıp, Rusya Federasyonu’na bağlı olması, yani Sovyetler Birliği’nin tersine hukuki varlığını sürdüren bir yapıya ait bulunması Çeçenistan’ın statüsü sorununu gündeme taşımıştır.”*²⁴

1 Kasım 1991’de resmi olarak bağımsızlığını ilan eden Çeçenistan hem SSCB’den hem de Rusya’dan ayrılmış oldu. Kendi toprak bütünlüğünü tehdit eden bu bağımsızlık ilanını tanımayan Rusya Federasyonu, Çeçenistan’ın Rusya Federasyonu’nun bir parçası olduğunu ifade etmiştir. *“7 Kasım 1991 tarihinde Rusya Federasyonu Başkanı Yeltsin, ‘anayasal düzeni korumak’ gerekçesi ile Çeçenistan’da olağanüstü hal ilan etmiştir.”*²⁵

1 Kasım 1991 tarihinde Çeçenlerin bağımsızlığını ilan etmesinden sonra Çeçen-İnguş Cumhuriyeti dağılmış oldu. Çeçenler ve İnguşlar bu sorunu barışçıl yollarla çözdü ve iki farklı cumhuriyet kuruldu: 1 Kasım 1991 yılında kurulan bağımsız Çeçen Cumhuriyeti ve 4 Haziran 1994 yılında kurulan İnguş Cumhuriyeti.

3.1. I. Çeçen-Rus Savaşı

Kasım 1991’de Çeçenlerin Rusya Federasyonu’ndan bağımsızlıklarını ilan etmeleriyle beraber mücadele başlamış oldu. Ancak 1994 yılı yaz mevsimine kadar Rusya Federasyonu içindeki Yeltsin, Gorbaçov ve komünistler arası güç mücadelesinin de etkisiyle Çeçenistan’a askeri müdahalede bulunmamıştır. Fiili olarak asker yollamamış olsa da bir devlet geleneğine sahip olan Rusya Federasyonu boş durmamıştır; bağımsızlık kararını tanımama ve olağanüstü hal ilan etmenin yanında ekonomik ambargo da uygulamıştır. Ancak en önemlisi *“Geçici Konsey”* adı altında Dudayev hareketine muhalif olan tüm Çeçenlerin bir araya gelmesini ve silahlanmalarını sağlamıştır.²⁶

26 Kasım 1994 yılında *“Geçici Konsey”* adı altında Moskova yanlısı muhalefet Dudayev kuvvetlerine karşı silahlı saldırıya geçti. Saldırının Çeçenistan’daki demokratik güçlerce, demokrasi ve insan hakları adına gerçekleştiğini söyleyen Rusya destekli muhalefet Dudayev kuvvetleri tarafından yenilgiye uğrattıldı. Dudayev kuvvetlerinin başkent Grozny’yi de almalarının ardından

²⁴ Utku Yapıcı, “Tarihsel Süreç İçerisinde Rus-Çeçen Sorunu”, <http://www.kafkasevi.com/index.php/article/detail/52>, (22.6.2018).

²⁵ Yeşil, “Çeçen Sorunu ve Günümüzde Çeçenistan”, s. 4.

²⁶ Yapıcı, “Tarihsel Süreç İçerisinde Rus-Çeçen Sorunu”, <http://www.kafkasevi.com/index.php/article/detail/52>, (22.6.2018).

Moskova'daki Boris Yeltsin yönetimi tarafından Çeçenistan'a doğrudan müdahale kararı alındı.²⁷

İçerdeki ekonomik, sosyal ve siyasal sıkıntılardan ötürü Çeçenistan'a karşı yapılacak bir askeri müdahalenin bu sıkıntıları arttıracaklarını düşünen halk olası bir operasyona olumlu bakmıyordu. Ancak Çeçenistan'ın iki saate ele geçirileceğini düşünen komutanlar operasyonun yapılması gerektiğine inanıyorlardı. Zorlanmadan çok kısa bir sürede teslim alınabileceğini düşündükleri Çeçenistan'ın topraklarındaki savaş hemen hemen 2 yıl sürmüştür.

Çeçenistan içindeki çekişmeden de rahatsız olan Çeçenler, Moskova destekli muhalefetin susturulması ve fiili müdahale kararı sonrasında Cahar Dudayev etrafında kenetlenmişlerdir. 1994 yılında savaşın başlamasıyla başkent başta olmak üzere Çeçen topraklarına hava destekli birçok operasyon gerçekleştirildi. Çeçenler, hava operasyonlarında çaresiz kaldılar. Ruslar akabinde Çeçen topraklarına karadan da girdi, ancak hiç beklemedikleri bir direnişle karşılaşmışlardır. Gerilla taktiğiyle savaşan Çeçenler Ruslara büyük kayıplar verdirdiler. Ruslar, 1995 yılının yaz aylarında büyük çarpışmalar sonunda bölgeyi işgal edebildiler.

Rusları geri çekilmeye zorlamak için Çeçen bağımsızlık hareketinin önde gelen komutanlarından Şamil Basayev, Moskova'da bir operasyon düzenlemeye karar verdi ve 150 kadar adamıyla Rus asker cenazelerini götürüyormuş gibi tabutların içinde yola koyuldu. Ancak Budennovsk şehrinde bir polis bu durumu fark ettiği için oraya saldırmak durumunda kaldı. Polislerin birçoğu etkisiz hale getirildikten sonra bir hastanede 700'den fazla kişi rehin alındı. Rusların kurtarma operasyonları da bir fayda vermeyince bu eylem dünya basınında ciddi bir şekilde ses getirdi. Çeçenistan içinde zaten beklemedikleri bir direnişle karşılaşmış binlerce askerini kaybeden Rusya, bu eylem yüzünden hem iç siyasette kontrol sorunu yaşamaya başladı hem de dünya siyasetinde küçük düşmüş oldu. Yapılan pazarlıklar televizyonlara yansıdı; Ruslar anlaşmak üzere Dudayev ile aynı masaya oturmaya ikna edildikten sonra operasyona katılanların Çeçenistan'a dönmeleri için gerekli şartların sağlanmasıyla kriz sona erdi. Ancak 23 Nisan 1996 yılında Çeçenistan Cumhuriyeti ilk Başkanı olan Cahar Dudayev bir Rus füzesiyle hayatını kaybetmiştir. Dudayev'in ölümünün ardından Zelimhan Yandarbayev başkan olmuştur. Dudayev'in öldürülmesine rağmen, Çeçenler Ağustos 1996'da Grozny'yi tekrar ele geçirmişlerdir.²⁸ Yine 1996 Ağustos ayında yapılan bir ateşkes antlaşması ile Rusya iki yıl süren savaşta yenilgiyi kabul etmiş ve geri çekilmiştir.

3.1.1. Hasavyurt Barış Antlaşması

I. Çeçen Savaşı'nı sona erdiren ateşkes antlaşmasının ardından taraflar arasında Hasavyurt Barış Antlaşması imzalanmıştır. Fakat imzalanan bu antlaşma kâğıt üzerine atılan birer imzanın ötesine geçememiştir. Çeçenya'nın

²⁷ Erol Taymaz, *Çeçenistan'da Gelişen Olayların Tarihsel Arka Planı*, Ankara 1995

²⁸ Yapıcı, "Tarihsel Süreç İçerisinde Rus-Çeçen Sorunu", <http://www.kafkasevi.com/index.php/article/detail/52>.

statüsünün belirlenmesi için beş yıllık bir süre öngörülmüş ve bununla beraber savaştan sonra neredeyse tamamen harabeye dönen başta Grozny olmak üzere zarar gören tüm şehirlerin masraflarının Rusya tarafından karşılanması kararlaştırılmıştır. Ancak Çeçenler ve bazı kesimler tarafından bu anlaşmanın büyük bir önemi daha vardır; anlaşma “Çeçenlere göre resmi olmasa da fiili olarak Çeçenlerin bağımsızlığını tanıdığı” manasına gelmekteydi. ‘Rusya Federasyonu ve İçkerya Çeçen Cumhuriyeti Arasındaki Barış ve İlişki Prensipleri Antlaşması’ cümlesini de buna bir delil olarak sunmaktadırlar. Çünkü uluslararası hukuka göre antlaşma ancak bağımsız devletler arasında imzalanabilir, burada da antlaşma kelimesi kullanıldığı için bağımsızlık kabul edilmiş olur. Diğer bir nokta ise federal bir devlet ve onun bir parçası arasındaki ilişkiler Anayasa ile belirlenirken, antlaşma metninin hiçbir yerinde Rusya Federasyonu Anayasası’ndan bahsedilmemiştir. Son olarak ise antlaşmada İçkerya Çeçen Cumhuriyeti adı geçmektedir. Bu da Çeçenlerin bağımsız devletlerine vermiş oldukları isimdir. Rusya bunu kullanarak bağımsızlığı fiili olarak kabul etmiştir.²⁹

Yapılan bu barış antlaşmasının ardından askeri çatışmalar durmuş olsa da siyasal olarak anlaşmazlık ve çatışmalar devam etmiştir. Bu çatışmaların asıl sebebi de yapılan barış antlaşmasının tam bir antlaşma olmamasıdır; çünkü tarafların ne yapacağı tam olarak belirtilmemiştir. Rusya Çeçenistan’ı kendisine bağlı bir federasyon yapmak için uğraşırken Çeçenistan da bağımsızlığını kazanmanın peşindeydi.

3.1.2. Savaşın Sonuçları

Dünyanın en donanımlı ve güçlü ordularından birine sahip olan Rusya Federasyonu’nun bu savaştan yenik olarak ayrılması, iç ve dış siyasette itibarını sarstı. İçerde yaşanan ekonomik, sosyal ve siyasal sorunlardan ötürü askeri müdahaleye olumlu bakmayan halk savaş kaybedildiğinde Moskova’nın üzerine daha çok gitti. Dışarıda ise SSCB gibi iki kutuplu dünya sistemindeki bir kutbu temsil eden ülkenin devamı niteliğindeki devletin askeri manada kendisinden çok zayıf olan bir Cumhuriyet’e yenilmesi ciddi bir prestij kaybına sebep olmuştur. Bununla beraber Çeçenistan mevzusu dünyanın daha yakın takibe aldığı bir özgürlük mücadelesi olarak görülmeye başladı. Özellikle savaşta yaşanan yıkım ve sivil ölümleri de Rusya’nın aleyhine oldu.

Savaş sonunda nereyse tamamen yıkılmış olan Çeçen şehirleri Rusya tarafından yapılacağı beyan edilmişse de öyle olmadı. Çeçenya, teknik manada dışarıdan herhangi bir destek almadan yıkılan şehirlerini onarmak zorunda kaldı. Ayrıca bunun yanında on binlerce sivil Çeçen vatandaş hayatını kaybetti. Rusya ise bu savaşta 5 ile 10 bin arasında askerini kaybetmiştir. Savaşın ekonomik maliyeti ise yaklaşık 5,5 milyar dolardır.³⁰

²⁹ Anıl Çeçen, *Çeçenistan Dosyası*, Yeni Avrasya, Ankara 2002.

³⁰ Oktay F. Tanrısever, “Moskova’nın Çeçenistan Çıkmazı Ve Çıkış Arayışları”, *Avrasya Dosyası*, Rusya Özel Sayısı, C.6, Sayı: 4, 2001, s.182-183.

3.2. II. Çeçen-Rus Savaşı

3.2.1. Savaşa Giden Yol

II. Çeçen-Rus Savaşı'na gidilen yolda en önemli olay, I. Çeçen Savaşı sırasında Ruslar tarafından yapılan füze saldırısıyla Çeçen lider Cahar Dudayev'in öldürülmesidir. Dudayev, imamlar döneminin ardından içerdeki muhalif sesleri bastırıp tüm Çeçenleri etrafına toplamayı başaran ilk kişidir. Ancak şehit edilmesinin ardından yapılan ilk seçimde bu birliktelik sarsılmıştır. Cahar Dudayev'den sonra Şamil Basayev ve Aslan Maşadov gibi Çeçen direnişindeki en etkili isimler devlet başkanlığı için yarışmışlardır. Yapılan bu seçimlerin ardından Aslan Maşadov devlet başkanı seçilmiş, Şamil Basayev de kendisini tebrik etmiştir. Ancak Aslan Maşadov, Cahar Dudayev gibi herkesi çevresine toplayamamıştır. Burada bir neden, Çeçen kabileleri arasındaki rekabettir. Ayrıca I. Çeçen Savaşı'nın etkili komutanları bağımsız veya koordinesiz hareket etmeye başlamışlardır. Değinilmesi gereken diğer önemli nokta, I. ve II. Çeçen-Rus savaşlarında Arap kökenli mücahitlerin de savaşa katılmasıyla Çeçenistan'da mücahitlerin arasında Vehhabi ve tarikat tartışmaları başlamıştır.³¹ Bu tartışmalar II. Çeçen-Rus Savaşı'nda mücahitler arasında ayrışmalara yol açacak kadar etkili olmuş ve günümüze değin güncelliğini koruyarak süregelmiştir. (Özellikle Ramazan Kadirov Ruslara karşı mücadele edenleri Vehhabi olarak nitelendirerek, tarikat inancının yaygın olduğu halktan destek almak istemiştir.³²) Bu ayrışmaların etkisiyle mücahitlerin *"Maşadov'un ulusal ordu kurma fikrine destek vermeyip başlarına buyruk hareket etmeleri, fidye için adam kaçırmaları, Moskova yönetiminin de izlemiş olduğu Çeçenistan'ı istikrarsızlaştırma politikasını pekiştirmiştir. Bunların yanında savaş sonrası bir düzen kurup yaralarını sarmak yerine, savaşı tüm Kuzey Kafkasya'ya yayma yoluna gitmişlerdir. Çeçenistan, Moskova yönetiminin bölgeden çekildiği 1997-99 yılları arasında kendi siyasal kurumsallaşmasını tamamlayıp yaralarını sarmak yerine istikrarsızlık içinde sürüklenmiştir."*³³

Özelde Çeçenistan genelde ise tüm Kuzey Kafkasya'daki petrol ve doğalgaz gibi yer altı zenginliklerinin ve stratejik öneme sahip bu coğrafyanın kaybedilme ihtimali, Rusya için kabul edilemezdi. O sebeple, Rusya Çeçenistan'a saldırabilmek için hem iç politikada hem de dış politikada destek ve meşruiyet arayışındaydı. Moskova yönetiminin ihtiyaç duyduğu meşruiyet kozunu, savaşı tüm Kuzey Kafkasya'ya yaymak isteyen Şamil Basayev ve Suudi kökenli Hattab'ın başını çektiği Çeçen direnişinin önemli komutanları vermiştir. Rusya devleti ile yaşanan sorunları yeni bir savaştan ziyade siyasi arenada çözmeye çalışan devlet başkanı Aslan Maşadov'dan habersiz olarak komuta ettikleri askerlerle 1998 yılında Dağıstan bölgesine girmişlerdir. Burada halkın desteğini almak adına çeşitli toplantılar yapmışlardır. Güney Dağıstan'da

³¹ Timetürk (1), "Çeçen Komutan Vehhabiliğe Karşı Uyarıyor", 22.06.2014, <https://www.timeturk.com/tr/2014/06/22/cecen-komutan-vehhabilige-karsi-uyariyor.html>, (23.7.2018).

³² Youtube, "Kadirov Mücahid Annelerine Camiden Küfür Ediyor", <https://www.youtube.com/watch?v=j1vcz80ZQ5c&feature=youtu.be>, (23.7.2018).

³³ Tanrısever, "Moskova'nın Çeçenistan Çıkmazı Ve Çıkış Arayışları", s. 183-184.

iki köy Basayev ve Hattab'ın etkisiyle şeriat ilan edince, Ruslar tarafından vurulmuştur. Bunun üzerine emrindeki askerlerle Dağıstan'daki Rus askeri üslerine saldırı düzenleyen Hattab ve Basayev, gerekli desteği bulamayınca geri çekilmek zorunda kalmıştır. Cahar Dudayev döneminde anayasasında laiklik ilkesi bulunan Çeçenler yine özellikle Hattab ve Basayev'in etkisiyle devlet başkanı Maşadov'un teklifiyle şeriatı ilan etti. Birbirini takip eden bu olaylar Rusya Devleti'nin isteğini tam olarak karşılamaktaydı.

Son olarak ikinci savaşın başlamasında ve Rusya Devleti'nin Çeçenlere yönelik politikasının belirlenmesinde kilit rol oynayan yeni bir isim vardı. Çeçen komutanların Dağıstan'a sızmasını engelleyemeyen Rus Başbakanı yerine, Rusya iç istihbarat örgütünün başı Vladimir Putin getirildi. Putin'in başbakan olarak gelmesinin ardında Çeçenler'e yönelik politikalar daha da sertleşmiş ve kararlı bir duruş ortaya konmuştur.

3.2.2. Savaşın Başlaması

İlk savaştan çok daha ağır bir savaş olan II. Çeçen-Rus Savaşı'nda Çeçenistan toprakları havadan bombalanırken karadan da abluka altına alınmıştır. Hava bombardımanı esnasında özellikle stratejik hedefler imha edildi. Telefon ve elektrik alt yapıları imha edilerek iletişim ve enerji ağları yok edilmiştir. "Rus uçakları Grozny'deki Hankale havaalanının yanı sıra, Çeçenlerin kontrolündeki 150 askeri üs, 30 köprü, 80 araç, altı televizyon vericisi 250 kilometrelik dağ yolunu bombalayarak etkisiz hale getirmiştir."³⁴

"Bombardıman sonrası yapılan kara harekâtında ise tüm hatlarıyla Çeçenistan'a saldırmak yerine önceden hazırlanmış bir plan dâhilinde askeri harekât yürütülmüştür. Terör, radikal İslam ve ayrılıkçı faaliyetleri önlemek gibi nedenler öne sürülerek başlatılan ancak halkla savaşır duruma gelen söz konusu askeri harekâtın nihai amacının, savaşabilir yaştaki bütün Çeçen erkeklerinin yok edilmesi, çocukların asimilasyonun sağlanması olduğu ortaya çıkmaktadır."³⁵ Ancak Moskova yönetimi kara harekâtına başlamadan operasyonlar sırasında halkın desteğini garanti altına almak istiyordu. Hava harekâtı ve savaş ilanı için Dağıstan olayı kullanılmıştı, ancak kara harekâtında yaşanacak kayıp ve sıkıntılar için kamuoyu desteği şarttı. Eylül ayın içerisinde Rusya'da 4 farklı yerde patlayan 4 bomba Rus kamuoyunu tamamen Çeçenlerin aleyhine çevirmiştir.

Rus kamuoyunda günden güne artan Çeçen karşıtlığı Moskova yönetiminin Çeçenistan'ı tekrar işgal etme kararı almasını kolaylaştırmıştır. Tarihler Ekim 1999'u gösterdiğinde Rusya Federasyonu Başbakanı Vladimir Putin ve Devlet Başkanı Boris Yeltsin Çeçenistan'a karşı yeni bir savaş başlatıldığını ilan ettiler. Savaş ilanının ardından Rus hükümeti ilk olarak Çeçen Hükümeti, devlet başkanı ve meclisini yasa dışı ilan etmiştir. Moskova yönetimi bu adımıyla hem kendisine yasal bir dayanak elde etmeyi hem de uluslararası

³⁴ Tanrısever, "Moskova'nın Çeçenistan Çıkması Ve Çıkış Arayışları", s. 184-185.

³⁵ Hasan Kanbolat, "Rusya Federasyonu'nun Kafkasya Politikası Ve Çeçenistan Savaşı", *Avrasya Dosyası, Rusya Özel Sayısı*, Cilt: 6, Sayı: 4, Kış 2000, s. 172.

toplumun tepkisini en aza indirmeyi hedefliyordu.³⁶ Yasa dışı ilan edilen Maşadov yönetiminin barış önerisi ve direnişçilerle mücadele etme teklifi veya uluslararası arenanın sorununun barışçıl yollarla çözülmesi önerisi Putin tarafından kesin bir dille reddedilmiştir.³⁷

Ekim ayının başından itibaren başlatılan operasyonların ilk haftası içerisinde Çeçenistan topraklarının üçte biri alınmıştır. Rus ordusunun, Başkent Grozny'ye 25 kilometre kadar yaklaşması üzerine Çeçenistan devlet başkanı Aslan Maşadov sıkı yönetim ilan etmiş ve tüm Çeçenleri Rusya'ya karşı direnmeye çağırmıştır.³⁸ Fazla kayıp verip kamuoyunda tepki almaktan korkan Rus ordusu yavaş yavaş ilerlemiştir. Rus ordusu tarafından tüm yolları kesilen Çeçen toprakları önce havadan bombalanıp ardından karadan işgal ediliyordu. Peyderpey alınan Çeçen topraklarında büyük şehirlerin ardından sıra başkent Grozny'ye gelmişti. 5 Aralık 1999 tam olarak abluka altına alınan Grozny'ye 11 Aralık'ta operasyonlar başlamıştır. Yoğun bir bombardımanın ardından şehir savunulamayacak hale gelince Rus birlikler harekâtı başlattı. Ancak yoğun bombardımana rağmen Ruslar Grozny'de ciddi bir direnişle karşılaştı. Fakat 3 Şubat tarihinde Grozny'nin yarısından fazlası Rusya Federasyonu'nun eline geçmiştir. Kontrolün Rus ordusuna geçmesiyle Çeçen direnişçiler şehri terk edip dağlara çıkmışlardır; ancak abluka altındaki şehirden çıkmadan çıkabilecekleri tek yer mayınlı bir alandı. Hem mayınlı alandan çıkmaya çalışanlar hem de çatışarak çıkmayı deneyen direnişçiler ciddi kayıplar verdiler. Direnişin en önemli isimlerinden Şamil Basayev mayınlı alanda bir ayağını kaybetmiştir.³⁹

Çeçenistan'a yönelik operasyonlar başlayıp savaş tüm sıcaklığıyla devam ederken Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin Aralık 1999'da görevinden istifa etti ve yerine Rusya'da yaşanan terör olaylarının kaynağını Çeçenistan olarak gören ve bunu çözme konusunda son derece kararlı olan Başbakan Putin devlet başkanı olarak seçildi.

Çeçenistan topraklarının büyük şehirleri ve başkenti dahil Rus yönetimine geçmesiyle mücahitler dağlara çekilmiştir. Mücahitlerin dağlara çekilmesiyle beraber savaş şiddetini yitirse de form değiştirerek devam etmiştir. Başından beri tam manasıyla iki ordunun savaşı gibi olmasa da bu şekilde adlandırılan savaş artık bir gerilla savaşına dönmüştür. Kaynaklarda II. Çeçen-Rus Savaşı'nın başlangıç tarihi 1999 bitiş tarihi de 2009 olarak verilmiş olsa da, tam olarak bittiğini söyleyemeyiz. Gerilla mücadelesi hala devam etmektedir. Buna örnek olarak Çeçen direnişçilerin 2014 yılında Grozny'ye yapmış olduğu saldırıları veya Rusya'daki patlamaları gösterilebilir.

3.2.3. Savaşın Sonuçları

II. Çeçen-Rus Savaşı'nın sonuçları Çeçenler için oldukça ağır olmuştur. Bağımsızlık hayali kuran ve kısa bir süre buna sahip olan Çeçenistan ikinci

³⁶ Caner Yeşil, "Sovyet Sonrası Dönemde Çeçen İslami Temelli Müridizm Mi? Yoksa Radikal İslam Terörü Mü?", 2014, s. 11.

³⁷ Yeşil, "Çeçen Sorunu ve Günümüzde Çeçenistan", s. 7.

³⁸ Tanrısever, "Moskova'nın Çeçenistan Çıkmazı Ve Çıkış Arayışları", s. 185-186.

³⁹ Tanrısever, "Moskova'nın Çeçenistan Çıkmazı Ve Çıkış Arayışları", s. 186-187.

savaşla beraber bunu kaybetmiştir. Çeçenistan'dan geriye; göç etmek zorunda kalmış bir halk, hayatını kaybetmiş binlerce sivil ve enkaza dönmüş onlarca yerleşim yeri kalmıştır.

“Çeçen sivil toplum kuruluşlarının tahminlerine göre yapılan bombardımanlardan hasar gören ev sayısı 50.000 fazla, 420 köyden 270'i tamamen 68'i de kısmen zarar görürken 23 ilden 14'ünde harabe görüntüler ağırlıkta olmuştur. [...] Çeçenistan Filtrasyon Kampları Mağdurları Derneği'nin verilerine göre, 1999-2001 yılları arasında 80.000 Çeçen savaşta hayatını kaybetmiş, 30.000'den fazla Çeçen geçici filtrasyon ve toplama kamplarında işkenceden geçirilmiş, 20.000 Çeçen yargısız infaz edilmiş, 6.000 Çeçen'in izi yok edilmiş ve 30.000 Çeçen sakat kalmıştır.”⁴⁰

I. Çeçen Savaşı'ndan sonra nerdeyse durmuş olan ekonomi, II. Çeçen Savaşı'yla daha da büyük boyutlara ulaştı. Rusya devleti birinci savaşta vaat etmiş olduğu yardımı yerine getirmemiş, ancak II. Çeçen Savaşı'ndan galip ayrılmasıyla beraber Çeçenistan Cumhuriyeti'nin Rusya Federasyonu'na entegre olabilmesi amacıyla yeniden inşa ve toparlanması için mali yardımlarda bulunmuştur.

Yapılan katliama ve savaş suçlarına karşı uluslararası kamuoyunun Moskova yönetimine baskı yapacağını ve katliamlara izin vermeyeceğini düşünen Çeçenler yanıldı. Tamamen abluka altına alınıp havadan ve karadan bombalanan, tüm dünyayla iletişimi kesilen ve basın görevlilerinin de girişinin yasak olduğu Çeçenistan'da uygulanan bu duruma uluslararası arenada Ruslara karşı baskı denilebilecek düzeyde bir tepki gelmedi. 11 Eylül saldırılarının bu döneme denk gelmesi, Moskova yönetimi için büyük bir avantaj oldu. Radikal İslam ve terörizmle mücadele edeceğini söyleyen Amerika gibi, Rusya'nın da radikal İslamcı teröristlerle mücadele edeceğini söyleyip Şamil Basayev ve Hattab'ı Usame bin Ladin'e benzetmesi kamuoyunun Rusya'nın lehine dönmesini sağlamıştır. *“Amerika Birleşik Devletleri'nin Afganistan'a müdahalesi, Orta Asya'da askeri ve lojistik üstlerin kurulabilmesi için Rusya'nın yardımı ve onayına karşılık Rusya Federasyonu ve Putin desteklendi. Uluslararası kamuoyunda Çeçen direnişi ve el-Kaide arasında çeşitli bağlantılar olduğu iddia edildi.”⁴¹*

Çeçen bağımsızlık hareketi açısından diğer bir olumsuz sonuç ise, I. Çeçen Savaşı'ndan önce Moskova yanlılarını bastırıp Dudayev etrafında birleşen fakat Dudayev'in ölümüyle Maşadov ve Basayev taraftarları olarak ikiye bölünen Çeçen direniş hareketi, ikinci savaşın kaybedilmesiyle gücü ve yönetimi tekrar Moskova destekli gruba kaptırdı.

Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin savaşın kesin olarak kazanılmasıyla beraber 8 Haziran 2000 tarihinde Çeçenistan'ı Rusya'ya bağlayan kararı ilan etmiştir. I. Çeçen Savaşı sırasında bağımsızlık hareketinin içinde yer alan ve *“1 Çeçen 10 Rus'u öldürmeden ölmemelidir”* fetvasını veren Çeçenistan müftüsü Ahmet Kadırov Çeçenistan Cumhuriyeti'nin başına getirilmiştir. Dahası, Çeçenistan'da 2003 yılında kabul edilen anayasada Rusya'ya bağlılık, ifade edilmiştir.⁴²

⁴⁰ Yeşil, “Sovyet Sonrası Dönemde Çeçen İslami Temelli Müridizm Mi? Yoksa Radikal İslam Terörü Mü?”, s. 12.

⁴¹ Yeşil, “Çeçen Sorunu ve Günümüzde Çeçenistan”, s. 7.

⁴² Yeşil, “Çeçen Sorunu ve Günümüzde Çeçenistan”, s. 7.

Çeçenistan'ı Rusya'ya bağlayan karar, Çeçen direniş hareketini tamamen bitirememiştir. Dağlara çekilen Çeçen direnişçiler burada örgütlenip organize olmaya başladılar ve gerilla yöntemleriyle mücadelelerini devam ettirmeye başladılar. Gerilla yöntemleriyle savaşan direnişçilere karşı düzenli ordu her an açık hedef olduğundan yetersiz kalmaktaydı. Bu yüzden Rusya Devlet Başkanı Putin, almış olduğu yeni kararlar Çeçen direnişçilerle mücadele etmeyi düzenli ordudan alıp FSB'ye yani istihbarata vermiştir. FSB'nin görevi Çeçen direniş hareketinin öncü kadrosunu bulup etkisiz hale getirmektir.⁴³

3.3. Putin Döneminde Rusya'nın Çeçenistan Politikası

Sovyet Rusya'nın dağılmasıyla beraber yeni dünya sistemine sosyal, siyasal ve ekonomik alanlarda entegre olmakta zorlanan Rusya Federasyonu Çeçenler'in bağımsızlık hareketi nedeniyle yeni sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştır. Rus kamuoyu, ekonomik ve siyasal manada sıkıntılı bir süreçten geçildiği için askeri müdahaleye sıcak bakmıyordu. Ancak Moskova yönetimi, çok kısa bir sürede alacağına inandığı Çeçenistan topraklarının sıkıntıları aşmakta yardımcı olacağına inanırken aynı zamanda gelecek dönemdeki seçimlere de bir yatırım olarak görmekteydi.

I. Çeçen-Rus Savaşı, Moskova yönetiminin planladığı gibi gitmedi. İçerideki muhalifleri bastıran ve Rusya Devleti'ne karşı toplu olarak karşı koyan Çeçen halkı Rus ordusuna ciddi kayıplar verdirmişti. Verdiği kayıplardan dolayı çok yavaş ilerleyebilen Rus ordusu hem kendi iç kamuoyuna hem de dış kamuoyuna sivillere zarar vermemek adına yavaş ilerlediğini söylese de ilerleyen günlerde asıl neden ortaya çıkmıştı. Savaşı kaybeden Rusya Federasyonu uluslararası arenada küçük düştüğü gibi içeride de çok ciddi tepkilerle karşılaştı.

Halkın tam olarak desteğini almadan yapılan I. Çeçen-Rus Savaşı'nın sonuçları Yeltsin yönetimine fatura edildi. İkinci savaş başlamadan önce, İç İstihbarat Örgütü FSB'nin başkanı Vladimir Putin başbakan olarak göreve getirildi. Başbakanlık sürecinin başlamasıyla beraber akıllıca siyaset izleyen ve Çeçen sorununu çözmeye kararlı olan Putin, I. Çeçen-Rus Savaşı sırasındaki hatalara düşmemiştir. Çeçen direnişini köklü olarak çözenin Çeçenistan topraklarını direnişçilerden temizlemekle mümkün olduğunu bilen Putin şartların olgunlaşmasını bekledi. Rus kamuoyu Dağıstan, okul, hastane ve tiyatro baskınlarının ardından son olarak Rusya'nın dört farklı bölgesinde patlayan bombalardan Çeçenleri sorumlu tutmuştur. Halk artık yapılacak bir askeri operasyonu desteklemekteydi. Bu destekle Putin saldırıyı başlattı. Birkaç ay içerisinde Çeçenistan'ın başkenti de dahil olmak üzere ele geçirilmiş ve Çeçenistan Rusya'nın bir parçası olarak ilan edilmiştir. Uluslararası arenanın da tepkisiz kalması sağlanmış ve istenilen sonuca ulaşılmıştır. Putin'in bu başarısı halk tarafından ciddi bir teveccühle karşılandı ve Yeltsin'in istifasının ardından Başbakan Putin devlet başkanı olarak seçildi.

Gorbaçov ve Yeltsin dönemindeki politikaların ardından Putin'in kararlı duruşu ve izlediği politikalar ile Kafkasya ve Orta Asya'da yeniden nüfuz tesis edilmiştir.⁴⁴

⁴³ Tanrısever, "Moskova'nın Çeçenistan Çıkamaz Ve Çıkış Arayışları", s. 188-189.

⁴⁴ Ahmet Sapmaz, "Rusya Federasyonu'nun Terörle Mücadele Stratejisinin Kuzey Kafkasya'nın İstikrarı Üzerine Etkileri", *Savunma Bilimleri Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 2, Kasım 2013, s. 5-8.

3.4. Çeçenistan'da Kadırov'lar Dönemi (2001'den Günümüze)

Savaşın uzamasının iç siyasette olumsuz sonuçlar doğuracağını ve halkın tepkisini çekeceğini bilen Putin daha fazla uzamadan köklü bir çözüm arayışındaydı. Savaş sırasında Rusya tarafından tanınmayan ve “terörist” ilan edilen Maşadov hükümetinin boşluğunda yeni bir sivil otorite kurulamaması Moskova yönetimini sıkıntıya sokmaktaydı. “2000 yılının Mayıs ayına kadar bir sivil idare kurulamamıştır. Bu dönemde Rus askeri yetkililer her konuda kendi başlarına kararlar aldıklarından, bu durum halkın kendileriyle iş birliği yapmalarını çok zorlaştırmıştır.”⁴⁵ Çeçen halkının desteğini alabilmenin yolunun yeni bir Çeçen yönetimini oluşturmakla mümkün olacağını bilen Putin geçici bir hükümet kurdurmuş ve başına eski Çeçenistan müftüsü Ahmet Kadırov'u getirtmiştir.

Ancak Moskova yönetiminin Çeçenistan ile alakalı olarak birçok kişiye görev vermesi, bu görev ve yetkilerin nerede başlayıp nerede bittiğini tam olarak tanımlamaması başka bir yönetsel sorunu ortaya çıkarmıştır. Geçici hükümetin başına Ahmet Kadırov, Çeçenistan'ın yeniden imarından sorumlu federal bakan olarak Vladimir Yelagin, başkent Grozny'nin başına Beslan Gantemirov ve bunlara ek olarak Rus askeri yetkililerin Çeçenistan ile alakalı söz hakları vardı, fakat görev tanımlamaları ve sınırları net değildi. Bunlar arasındaki koordinasyonsuzluk ve hatta çekişme Çeçenistan meselesini çözmek yerine daha da kötüleştirmekteydi.⁴⁶

Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Vladimir Putin Çeçenistan'ı içine düştüğü çıkmazdan kurtarmak amacıyla “18 Ocak 2001 günü yeni bir kararname yayınlamıştır. Putin geçici hükümetin başına getirdiği Ahmet Kadırov'u Çeçenistan'daki en yetkili sivil otorite durumuna getirmiş ve Kadırov'u Çeçenistan'daki ekonomik, siyasal ve sosyal durumu istikrarlı hale getirmekle görevlendirmiştir. Putin ertesi gün imzaladığı bir kararname ile Kadırov'un yetkilerini artırmış ve ‘Geçici Çeçene Yönetimi’ ifadesinden ‘geçici’ kelimesini kaldırmıştır. Böylece Kadırov kendisine yardımcı olarak bir başbakan ve tam yetkili bir Çeçen yönetimi atama yetkisi kazanmıştır.”⁴⁷ Yine birkaç gün sonra Putin yeni bir kararnameye imza atarak Çeçenistan'daki askeri operasyonların koordinasyonunu FSB'ye vermiştir.

Putin tarafından Çeçen direnişçilerin bulunarak etkisizleştirilmesi görevi verilen FSB, birinci savaş döneminin liderlerinden olan ve Dudayev'in ölümünden sonra geçici olarak başkanlık yapan Zelimhan Yandarbiyev'i 2004 yılında Katar'da bir suikastle öldürmüştür. Bunun üzerine Çeçen direnişçiler “Rusya'nın kuklası” olarak gördükleri Ahmet Kadırov'u aynı yıl bir bombalı saldırı düzenleyerek öldürmüşlerdir.

Ahmet Kadırov'un öldürülmesi üzerine hızlıca Moskova'ya getirilen oğlu Ramazan Kadırov yaş sınırından ötürü başkan olamadığı için geçici olarak bu göreve biri atanmış, yaşını doldurmasının ardından Ramazan Kadırov göreve getirilmiştir.

⁴⁵ Tanrısever, “Moskova'nın Çeçenistan Çıkmazı Ve Çıkış Arayışları”, s. 186-189.

⁴⁶ Mustafa Karakuş, “Şeriat, Futbol ve Eğlenceyle Uyutan Diktatör”, NTV, 17 Nisan 2012.

⁴⁷ Tanrısever, “Moskova'nın Çeçenistan Çıkmazı Ve Çıkış Arayışları”, s. 186-195; Bkz. *Aljazeera Türk*, “Portre: Ramazan Kadırov”, 20 Aralık 2013, (<http://www.aljazeera.com.tr/portre/portre-ramazan-kadrov>).

Ahmet Kadirov suikastini Şamil Baseyev'in üstlenmesi üzerine babasından sonra başkanlık görevini üstlenen Ramazan Kadirov Çeçen direnişçilere karşı Rusya devleti kadar sert bir politika izlemiştir.⁴⁸ Kendisine bağlı birlikler oluşturarak Çeçen direnişçilere operasyonlar düzenlemiştir. FSB ile bu konuda işbirliği içerisinde olan Ramazan Kadirov, direnişe destek verilmesini engellemek için ciddi baskılar oluşturmuştur. Direnişe destek veren kişilerin ailesini ve akrabalarını rahat bırakmayarak fiili olarak direnişin içindekilerin teslim olmalarına, sempati duyanların ise korkuyla vazgeçmesini sağlamaya çalışmıştır; bu politikaların Çeçenistan'a fayda üretmediğini, şiddet doğurduğunu belirtmiştir.

2007 yılından beri başkanlık görevini yapan Ramazan Kadirov'un ismi Aslan Maşadov ve Şamil Baseyev gibi Çeçen direnişinin en etkili isimlerinin öldürülmesiyle anılmaktadır.⁴⁹ Kadirov, I ve II. Çeçen-Rus savaşları sırasında Orta Doğu'dan gelip Çeçen direnişine katılan mücahitlere ve Vehhabiliğe karşı da savaş açmıştır. Ruslara karşı savaşanları Vehhabi olarak nitelendirmiş, buna karşın tasavvuf geleneğinin yaygın olduğu halktan destek almaya çalışmıştır. FSB ve Kadirov birliklerinin baskıları Çeçen direnişinin destekçilerini farklı yöntemlere sevk etmiştir. Bazı direnişçiler ve aileleri Rusya Federasyonu topraklarından kaçarak Katar ve Türkiye gibi devletlere yerleşmiş ve buralarda lobi faaliyetlerine başlamışlardır. Baskı ve suikastlar buralarda da devam etmiştir. Bazı Çeçen direnişçiler, Cihad anlayışı ve Rusya'ya olan tepkileri ile savaşmayı sürdürmektedir. Bu bağlamda örneğin Suriye'de hem Özgür Suriye Ordusu saflarında hem de Irak Şam İslam Devleti (İŞİD) saflarında birçok Çeçen savaşmaktadır.⁵⁰ (Kadirov ise Suriye'de bunların aileleri vasıtasıyla geri getirilip, güvenlik kuvvetlerine teslim edilmeleri çağrısında bulunmuş; İŞİD'e karşı da Rusya ile beraber savaşabileceğini duyurmuştur.⁵¹) Yine bazı Çeçenler bölgelerinde yaşamaya ve direniş fikrini canlı tutmaya devam etmektedirler. Kadirov Grozny'nin başkent Moskova'ya kadar güvenli olduğunu söylemesinin ardından bir grup Çeçen direnişçi, başkent Grozny'e girmiş, birçok kamu binasını ele geçirmiş, Rusya'dan gelen destekle de etkisiz hale getirilmiştir.⁵²

Rusya'nın yumuşak karnı olan bu coğrafyada Ramazan Kadirov gibi büyük bir Putin hayranının bulunması Rusya için çok önemlidir. *"Kadirov, Çeçenistan'daki siyasal sistemi kendi kişiliği üzerinden yeniden inşa ederken, toplum da önemli bir yeri bulunan İslami eğilimleri göz önünde bulundurduğunu gösterebilmek amacıyla seküler siyasal bir sisteme sahip olan Rusya'ya bağlı olmasına karşın, İslam şeriatına referansla kanunlar çıkarılmasını ve kararlar*

⁴⁸ Deutsche Welle, "Kadirov Suikastini Basayev Üstlendi", 17.05.2004, <http://www.dw.com/tr/kadirov-suikastini-basayev-%C3%BCstlendi/a-2526592>, (22.7.2018).

⁴⁹ Ramil Mammadov, "Putin, Kadirov ve Basayev Üçgeninde Mashadov'un Ölümü ve Çeçenistan Sorunu", 7 Nisan 2005, <http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/176>, (09.11.2017).

⁵⁰ Murad Batal el Şişani, "Esad Rejimiyle Savaşan Çeçenler", 20 Kasım 2013, *BBC Arapça*, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/11/131120_cecen_suriye, (27.8.2018).

⁵¹ Sputniknews, "Suriye'de Savaşan Çeçenleri Ailelerin Yardımı İle Geri Getirmek Lazım", 28.01.2015, <https://www.google.com.tr/amp/s/tr.sputniknews.com/ortadoğu/201505221015608920/>, (27.8.2018).

⁵² *Habertürk*, "Çeçenistan'da Baskın: Çok Sayıda Polis Öldürüldü", 04.12.2014, <https://www.haberturk.com/dunya/haber/1015795-cecenistanda-baskin-cok-sayida-polis-olduruldu>, (27.8.2018).

alınmasını da sağlayabilmektedir.”⁵³ Tarihsel olarak sürekli Ruslarla yaptıkları mücadelelerle dünya gündemine gelen Çeçenler, Ramazan Kadirov yönetimiyle beraber Rusya’ya olan bağlılıklarıyla gündeme gelmektedir. İktidarda kalabilmesinin Rus merkezi yönetiminin desteğini almaktan geçtiğini düşünen Kadirov, hem Putin’le arasını iyi tutmakta hem de Putin’in yani merkezi yönetimin güçlü kalması için uğraşmaktadır. Buna en iyi örnek 2014 yılında Ukrayna’da yaşanan olaylardır. İddialara göre, Rus yanlısı gruplara destek vermek amacıyla bölgeye Kadirov tarafından silahlı Çeçen birlikler gönderildi.⁵⁴ Kadirov bu iddiaları reddetse de, Ukrayna medyası tarafından bu birliklere ait görüntü ve bilgileri paylaşıldı.⁵⁵ Bir örnek ise Rusya-Türkiye arasındaki uçak krizinde yaşanmıştır. Türkiye’nin 2014 yılında bir Rus savaş uçağını düşürmesiyle başlayan kriz döneminde, Çeçen lider Kadirov Türkiye’yi “Her defasında dostluk ve işbirliğinden bahsedenler böyle sinsice davranmaz” cümlesiyle eleştirmiş, daha doğrusu Rusya’ya bağlılığını göstermiştir.⁵⁶

Putin için önemli bir isim olan Ramazan Kadirov bunun farkında olup, bu durumu zaman zaman kullanmaktadır. Mesela Çeçenistan’da Rusya federal polisi teşkilatını istememiş, bunun yerine kendine bağlı siyasi birlikler kurarak kendi siyasi gücünü sağlama almıştır. Çeçenistan Cumhuriyeti kendine ait bir orduya sahiptir ve federal devletten en çok bütçe alan cumhuriyetlerden biridir. Kendisini Putin’e ispat etmenin peşinde olan Kadirov, zaman zaman Moskova yönetimine sıkıntı üretmektedir. Çeçenistan’ın sahip olduğu ayrıcalıkların diğer özerk yapılar tarafından talep edilebilecek olması Moskova için endişe kaynağıdır. Diğer yandan, Moskova yönetimine ve Putin’e yönelik muhalif tutuma sahip olan birçok kişinin susturulmasında ve ortadan kaybolmasında Kadirov’un parmağı olduğuna inanılmaktadır.

Ramazan Kadirov, birçok defa Putin’e olan sadakatini ispatlamıştır. 2016 yılına kadar olan görev süresince kendisine hedef olarak belirlediği Çeçenistan ve Rusya Federasyonu’nu birleştirme işlemini tamamladığını düşünen ve 5 Nisan 2016 yılında görev süresi dolan Kadirov, adaylık konusunda farklı açıklama yapmış olsa da, Putin’in de isteğiyle/talimatıyla başkanlık için tekrar aday olmuş ve kazanmıştır.⁵⁷ Sert söylemleri ile tanınan Kadirov, 2018 yılında Rusya’da düzenlenen Dünya Kupası maçlarında Mısırlı futbolcu Mohammed Salah’ı otelinden alıp stada götürmesiyle de dünya gündemine gelmiştir.

Kapalı bir toplum ve yönetim modeline sahip Çeçenistan’ın sosyal ve ekonomik hayatıyla alakalı çok fazla veri bulunmamaktadır. Kadirov, sahip olduğu ordusu ve Putin’in desteğiyle halk üzerinde ciddi bir otorite kurmuştur. Sovyet

⁵³ Göktürk Tüysüzoğlu, “Putin’in Başının “Tatlı” Belası: Ramazan Kadirov”, *Uluslararası Politika Akademisi*, 7 Mart 2016, <http://politikaakademisi.org>, (10.12.2017).

⁵⁴ Simon Schuster, “Why Chechens Are Fighting Chechens in Ukraine’s Civil War”, May 22, 2015, <http://time.com/3893066/chechens-ukraine-war/>, (27.8.2018).

⁵⁵ BBC, “Ukrayna’da Çeçenler Ayrılıkçıların Safında”, 28 Mayıs 2014, http://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/05/140528_ukrayna_cecen, (11.01.2018).

⁵⁶ Tımetürk (2), “Çeçen Lider Kadirov’dan Türkiye’ye Tehdit”, <https://www.timeturk.com/cecen-lider-kadirov-dan-turkiye-ye-tehdit/haber-96702>, (27.8.2018).

⁵⁷ t24, “Çeçen Lider Kadirov: Putin Ne Derse ‘Emredersiniz’ Derim, Ben Askerim”, <http://t24.com.tr/haber/cecen-lider-kadirov-putin-ne-derse-emredersiniz-derim-ben-bir-askerim>, 330373, (27.8.2018)

ve öncesi dönemde önemli bir petrol gelirine sahip olan Çeçenistan'ın, kendi rezervlerinin azalması ve bölgede yeni petrol kuyularının bulunması ile bu alandaki geliri azalmaktadır. Bunun dışında işleyen bir sanayisi bulunmamaktadır.⁵⁸

Sonuç

Çeçenistan, 17. yüzyılda İslam'ı kabul etmesiyle birlikte Ruslar tarafından baskı altına alınmıştır. Sıcak denizlere inmeyi hayati olarak önemli gören Rusya, bu bağlamda Kafkasya topraklarının kontrol altına alınması gerektiğini öngörmüştür. Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hakimiyeti tamamen Ruslara kaptırması ve Şeyh Şamil'in esir düşmesiyle beraber bölgeyi kontrol altına alan Çarlık Rusya'sı, direniş hareketlerini önlemek maksadıyla bölge halkının büyük bir kısmını sürgün edip o topraklara kendi halkını yerleştirmiştir.

Çarlık döneminden Sovyet yönetimine geçişte küçük çaplı ayaklanmalar olsa da bunlar büyümeden bastırılmıştır. Çeçenler, Stalin tarafından II. Dünya Savaşı'nda Almanya ve Rusya arasındaki mücadelede Almanlar ile işbirliği yaptığı gerekçesiyle, zorunlu bir göçe tabi tutulmuş, nüfuslarının çok büyük bir bölümünü yollarda ve gittikleri yerde yitirmişlerdir. Çeçenler Stalin sonrasında ülkelerine dönseler de, bu sürgün hafızalarında kalmıştır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla beraber başlayan bağımsızlık hareketlerine Çeçenler de katılmıştır. Cahar Dudayev ve Aslan Maşadov gibi bağımsızlık hareketinin liderliğini yapmış kişiler 1944 sürgününü yaşamışlardır. Bir bağımsızlık idealiyle başlayan bu hareketin sonuçları Çeçenler için çok ağır olmuştur. Nüfusunun büyük bir kısmını kaybetmelerinin yanı sıra Çeçenistan topraklarının neredeyse tamamına yakını enkaza dönmüştür.

I. Çeçen Savaşı'nda dünyadan kayda değer oranda desteğini gören ve kendi içlerinde bir olan Çeçenler, Dudayev'in şehit edilmesinin ardından fiili olarak değilse de mücadelede izlenen yöntem bağlamında ayrılmışlardır. Gün geçtikçe belirginleşen bu ayrılıklarla ikinci savaşa giren Çeçenler izledikleri yöntemlerle uluslararası arenadaki desteğini kaybetmiştir. Çeçenlerin isimlerinin adam kaçırmaya, fidye, baskın ve bombalama olayları ile anılmasıyla, dünya kamuoyuna Çeçenlerin terörist ve radikal İslamcı olduğunu inandıran Putin, hem içerde hem de dışarıda ihtiyaç duyduğu desteği bulmuştur. Çeçenistan konusunu çözme noktasında kararlı olan Putin, II. Rus-Çeçen Savaşı'nda Çeçenistan'ı yeniden kontrol altına alarak burada yeni bir düzen tesis edilmesi için uğraşmıştır.

Moskova'nın desteğiyle kurulan Kadirov'lar yönetimi, Çeçen bağımsızlık hareketi tarafından kabul edilmemiştir. Putin ve bu yönetim arasında derin işbirliğinin oluşması ile Çeçen sorunu daha çok Çeçenler'in iç meselesi ve hesaplaşmasına evrilmiştir. Tarih boyunca Rusya yönetimi zayıfladığı veya krize girdiği her dönemde Çeçenler ayaklanmıştır. Ancak bu ayaklanmalar hep bastırılmıştır. Petrol ve doğalgaz boru hatlarının geçiş güzergâhında bulunan Çeçenistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinin Rusya için kabul edilebilirliği yoktur. Bünyesinde oldukça fazla sayıda farklı etnik kimlikler barındıran Rusya'nın

⁵⁸ Esther Hartbrich, "Çeçenistan'da Oğul Kadirov Dönemi", *DW*, Nisan 2007.

egemenlik korkusu vardır ve bu bağlamda olası bir Çeçenistan bağımsızlığının topraklarındaki diğer halklara örnek teşkil edebileceği düşünülmektedir.

Çeçen-Rus ilişkisinin geleceği çerçevesinde öngörülebilir ki, 144 milyona karşı 2 milyon nüfuslu; teknoloji, eğitim ve ekonomik olarak Rusya ile karşılaştırılma şansı olmayan Çeçenistan'ın bu ülke ile savaşması bir intihardır. Özellikle II. Çeçen Savaşı'nın ardından el-Kâide ile ilişkilendirilen Çeçen direnişçilerin var olan dünya konjonktüründe bağımsızlığı silahlı mücadele yoluyla elde etmesi mümkün değildir. Bu sadece genç nesillerin kaybedilmesine sebep olacaktır. Çeçenistan, emperyalist devletlerin silahlarını tatbik ettikleri bir bölge haline gelmek veya gençlerini sadece silahlı çatışmalarla meşruiyetini sağlamaya çalışan gruplara kurban etmek yerine, ülkelerini daha ileriye götürüp idealleri için çalışan, dünya siyasetine ve ekonomisine hakim gençler yetiştirmelidir. Ancak her manada dışa bağımlı ve üretemeyen bir toplumla bu zor görünmektedir. Silah yerine siyaset ve ekonominin gücü keşfedildiği zaman bu sorun farklı bir boyuta geçiş yapabilir, aksi takdirde sürekli kendisini tekrarlayacaktır. Vatanperverlik ile yıkıcı savaşçılığı ayırmaya çalışan fakat "kraldan çok kralcı" görünen Kadirov'lar yönetimi bunu da hesap etmelidir.

Kaynaklar

- Aljazeera Türk, "Portre: Ramazan Kadirov", 20 Aralık 2013, (<http://www.aljazeera.com.tr/portre/portre-ramazan-kadirov>).
- ALTUN, Fatih Mustafa: "Çeçen Sorunu ve Rusya'nın Terörle Mücadele Politikaları", (t.y.), <http://www.academia.edu/>, (12.12.2017), s. 1-16.
- BADDELEY, John F.: *The Russian Conquest Of The Caucasus Paperback*, Nabu Press 2010.
- BBC, "Ukrayna'da Çeçenler Ayrılkçılarının Safında", 28 Mayıs 2014, http://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/05/140528_ukrayna_cecen, (11.01.2018).
- BUDAK, Mustafa: "Çarı Dize Getiren Kafkas Kartalı", *Vuslat Dergisi*, Sayı: 198, Aralık 2017.
- "Çeçen Komutan Vehhabiliğe Karşı Uyarıyor", <https://www.timeturk.com/tr/2014/06/22/cecen-komutan-vehhabilige-karsi-uyariyor.html>, (27.12.2017).
- Cumhuriyet*, "Kafkaslar ve Balkanlar'da Acı Dinmiyor", 21 Nisan 2009, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/diger/56876/Kafkaslar_ve_Balkanlar_da_aci_dinmiyor.html, (11.12.2017).
- ÇEÇEN, Anıl: *Çeçenistan Dosyası*, Yeni Avrasya, Ankara 2002.
- ÇETİNBAŞ, Nüzhet: "İmam Şamil ve Müridizm", Mart 2006, <http://www.vuslatdergisi.com/yaziDetay.php?id=1550&slD=55&year=2006&month=3>, (22.12.2017).
- DEUTSCHE WELLE: "Kadirov Suikastini Basayev Üstlendi", 17.05.2004, <http://www.dw.com/tr/kadirov-suikastini-basayev-%C3%BCstlendi/a-2526592>, (22.7.2018).
- EL ŞİŞANİ, Murad Batal: "Esad Rejimiyle Savaşan Çeçenler", 20 Kasım 2013, *BBC Arapça*, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/11/131120_cecen_suriye, (27.8.2018).
- Habertürk*, "Çeçenistan'da Baskın: Çok Sayıda Polis Öldürüldü", 04.12.2014, <https://www.haberturk.com/dunya/haber/1015795-cecenistanda-baskin-cok-sayida-polis-olduruldu>, (27.8.2018).
- HARTBRİCH, Esther: "Çeçenistan'da Oğul Kadirov Dönemi", *DW*, Nisan 2007.
- KANBOLAT, Hasan: "Rusya Federasyonu'nun Kafkasya Politikası Ve Çeçenistan Savaşı", *Avrasya Dosyası*, *Rusya Özel Sayısı*, Cilt: 6, Sayı: 4, Kış 2000.
- KARAKUŞ, Mustafa: "Şeriat, Futbol ve Eğlenceyle Uyutan Diktatör", *NTV*, 17 Nisan 2012.
- LİEVEN, Anatol: *Chechnia: Tombstone of Russian Power*, New Haven: Yale University Press, 1999
- MAMMADOV, Ramil: "Putin, Kadirov Ve Baseyev Üçgeninde Maşadov'un Ölümü Ve Çeçenistan Sorunu", 07.04.2005, http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/176/putin_kadirov_ve_basayev_ucgeninde_mashadovun_olumu_ve_cecenistan_sorunu, (18.12.2017).
- ORAT, Jülide Akyüz - TANRIVERDİ, Mustafa: "Kafkaslardan Kars'a Hüzünlü Yolculuk", 146. Yılında 1864 Kafkas Göçü (Savaş ve Sürgün), Yıldız Teknik Üniversitesi, 2014, (http://www.academia.edu/10546491/1864_Kafkas_Tehciri_Kafkasya_da_Rus_Kolonizasyonu

Sava%C5%9F_ve_S%C3%BCrg%C3%BCn_Caucasian_Exodus_of_1864_Russian_Colonization_of_Caucasia_War_and_Exodus_)

ÖZBAY, Rahmi Deniz: “Kuzey Kafkasya’dan Göçler ve Türkiye’de Kafkasyalılar”, Abdül-
latif Çeviker - Faruk Bal (Editör), *Türk İslam Dünyasında Göç ve Göç Yönetimi, Akademik
Kitaplar*, 2016.

ÖZEN, Özcan - AKINHAY, Osman (Der.): *Çeçenistan: Yok Sayılan Ülke*, Everest Yayınları,
İstanbul 2002.

ÖZEY, Ramazan: *Kafkasya ve Kafkas Ülkeleri Coğrafyası*, Pegem Akademi, Ankara 2017.

SAPMAZ, Ahmet: “Rusya Federasyonu’nun Terörle Mücadele Stratejisinin Kuzey Kaf-
kasya’nın İstikrarı Üzerine Etkileri”, *Savunma Bilimleri Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 2, Kasım 2013.

SCHUSTER, Simon: “Why Chechens Are Fighting Chechens in Ukraine’s Civil War”, May
22, 2015, <http://time.com/3893066/chechens-ukraine-war/>, (27.8.2018).

SEELY, Robert: *Russo-Chechen Conflict, 1800-2000: A Deadly Embrace*, Frank Cass Pub-
lishers, London 2001.

SHASHANİ, Mohammed: “1944 Çeçen Sürgününün Altmış Altıncı Yıldönümü”, [http://
www.waynakh.com/tr/2010/02/1944-cecen-surgununun-altmis-altinci-yildonumu/](http://www.waynakh.com/tr/2010/02/1944-cecen-surgununun-altmis-altinci-yildonumu/),
(25.12.2017).

SİRİN, Pontus, “The Battle for Grozny: The Russia Invansion of Chechnia, December
1994-December 1996”, Ben Fowkes (Ed), *Russia and Chechnia The Permanent Crisis*, Mac-
millan Press Ltd, London 1998.

Sputniknews, “Suriye’de Savaşan Çeçenleri Ailelerin Yardımı İle Geri Getirmek La-
zım”, 28.01.2015, [https://www.google.com.tr/amp/s/tr.sputniknews.com/ortadogu/
201505221015608920/](https://www.google.com.tr/amp/s/tr.sputniknews.com/ortadogu/201505221015608920/), (27.8.2018).

ŞAHİN, Liaisan: “Rusya Federasyonu’nun Etnik ve Dinsel Yapısı”, *Marmara Türkiyat
Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 2, Sonbahar 2016.

TANRISEVER, Oktay F.: “Moskova’nın Çeçenistan Çıkmazı Ve Çıkış Arayışları”, *Avrasya
Dosyası*, Cilt: 6, Sayı: 4, 2001.

TAYMAZ, Erol: *Çeçenistan’da Gelişen Olayların Tarihsel Arka Planı*, İnsan Yayınları, An-
kara 1995.

TEMİZKAN, Abdullah: “Kuzey Kafkasya’da Müridizmin Kurumsallaşması Ve Gazavat”,
Karadeniz Araştırmaları, Sayı: 25, Bahar 2010.

_____ : “Kuzey Kafkasya Müridizmi, Müridizmin Yayılma Stratejisi ve Feo-
dal Beylerle İlişkileri”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 2, İzmir 2009.

_____ : “Osmanlı Devleti İle Rus Çarlığı Arasında İmam Mansur”, *Sufi
Araştırmaları*, Mevlana Düşüncesi Araştırmaları Derneği, Sayı: 18, [http://www.academia.
edu/](http://www.academia.edu/), (8.12.2017).

Timetürk (1), “Çeçen Komutan Vehhabiliğe Karşı Uyarıyor”, 22.06.2014, [https://www.
timeturk.com/tr/2014/06/22/cecen-komutan-vehhabilige-karsi-uyariyor.html](https://www.timeturk.com/tr/2014/06/22/cecen-komutan-vehhabilige-karsi-uyariyor.html), (23.7.2018).

Timetürk (2), “Çeçen Lider Kadirov’dan Türkiye’ye Tehdit”, [https://www.timeturk.com/
cecen-lider-kadirov-dan-turkiye-ye-tehdit/haber-96702](https://www.timeturk.com/cecen-lider-kadirov-dan-turkiye-ye-tehdit/haber-96702), (27.8.2018).

TİSHKOV, Valery: *Chechenya: Life In A War-Torn Society*, University of California Press,
London 2004.

TÜYSÜZÖĞLU, Göktürk: “Putin’in Başının “Tatlı” Belası: Ramazan Kadirov”, *Uluslararası
Politika Akademisi*, 7 Mart 2016, <http://politikaakademisi.org>, (10.12.2017).

t24, “Çeçen Lider Kadirov: Putin Ne derse ‘Emredersiniz’ Derim, Ben Askerim”, [http://
t24.com.tr/haber/cecen-lider-kadirov-putin-ne-derse-emredersiniz-derim-ben-bir-askerim](http://t24.com.tr/haber/cecen-lider-kadirov-putin-ne-derse-emredersiniz-derim-ben-bir-askerim),
330373, (27.8.2018).

ULUDAĞ, Süleyman: “Müridizm”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 32, Türkiye Diyanet
Vakfı, İstanbul 2006.

ÜLGER, İrfan Kaya (Editör): *Putin’in Ülkesi: Yeni Yüzyıl Eşiğinde Rusya Federasyonu
Analizi*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2015.

VURUCU, Ayça Günkut: *Muş İlindeki Kafkas Kökenli Halklar*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi
Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, Nisan 2014.

YAPICI, Utku: “Tarihsel Süreç İçerisinde Rus-Çeçen Sorunu”, [http://www.kafkasevi.
com/index.php/article/detail/52](http://www.kafkasevi.com/index.php/article/detail/52), (22.7.2018).

Yenicihan Word Press.com, “Çeçenistan’ın Bağımsızlık Mücadelesi”, [https://yenicihan.
wordpress.com/2017/05/18/osmanlinin-yikilisiyla-dogan-sorunlar-1/](https://yenicihan.wordpress.com/2017/05/18/osmanlinin-yikilisiyla-dogan-sorunlar-1/), (12.11.2017).

YEŞİL, Caner: “Çeçen Sorunu ve Günümüzde Çeçenistan”, *(Rapor)*, 2005.

_____ : “Sovyet Sonrası Dönemde Çeçen İslami Temelli Müridizm Mi? Yok-
sa Radikal İslam Terörü Mü?”, 2014.

YOUTUBE: “Kadirov Mücahid Annelerine Camiden Küfür Ediyor”, [https://www.youtu-
be.com/watch?v=j1vcz8OZQ5c&feature=youtu.be](https://www.youtube.com/watch?v=j1vcz8OZQ5c&feature=youtu.be), (23.7.2018).

DEMOKRAT PARTİ İKTİDARININ SON YILINDA BAŞBAKAN ADNAN MENDERES'İN ADANA, MERSİN, MARAŞ VE HATAY ZİYARETLERİ

Dr. Öğr. Üyesi Cengiz ŞAVKILI*

Öz

Demokrat Parti, CHP içinden çıkan muhalefet hareketinin bir siyasi yapıya dönüşmesi sonucunda 7 Ocak 1946'da kurulmuştur. 21 Temmuz 1946'da yapılan seçimlerde DP, seçim sistemi yüzünden çok başarılı olamamasına rağmen, büyük şehirlerde aldığı oy oldukça dikkate değerdi. DP, 1950 seçimlerinde uygulanan tek dereceli seçim sistemi ve köylere kadar giderek halk ile temas kurması sonucunda iktidara gelmiştir. 1950 seçimlerine göre 1954'te oy kaybına uğrayan DP, yine de Meclis'te ezici bir çoğunluğa ulaşmıştır. 1957 seçimleri öncesinde iktidar ile muhalefet arasındaki gerginlikler arttığı gibi DP içindeki muhalifler de seslerini yükseltmişlerdi. 1957 seçiminde DP'nin oyları %50'nin altına düşmüş ve parti kan kaybetmiştir.

1960 yılına gelindiğinde basın seçim haberleri yapmaya başlamıştı. Hem iktidar hem de muhalefet parti liderleri halk ile buluşarak, politikalarını anlatmak için yurt içinde ziyaretlere önem verdiler. Politikacıların yapmış oldukları yurt gezilerinin en önemli vasfı, ziyaret edilen bölge halkının nabzını tutmaya yardım etmesi ve politikacıların elde ettikleri veriler ışığında politikalarını belirlemeleridir. Özellikle seçimler öncesinde yapılan geziler, DP'nin icraatlarının bir propaganda unsuru olarak karşımıza çıkarken; seçimler sonrası ziyaretler ise parti politikasının bir muhasebesinin yapılmasına fırsat vermekteydi. Adnan Menderes, DP'nin iktidarda çalkantılı günler geçirdiği 1960 yılında; Adana, Mersin, Maraş ve Hatay'a ziyaretler gerçekleştirmiştir. Başbakan, bu ziyaretlerinde temel atma ve açılış yapma törenlerine katılmış, belediyeyi, vilayet idarelerini ziyaret etmiş; partililerin sıkıntılarını dinlemiş ve sorunların giderilmesi için ilgili mercilere talimatlar vermiştir. Başbakan'ı ziyaretleri esnasında, mülki ve askerî yetkililerin yanı sıra kalabalık bir vatandaş topluluğunun karşılaması, Başbakan ve DP'liler için ayrı bir moral kaynağı olmuştur.

Anahtar kelimeler: Demokrat Parti, Adnan Menderes, Adana, Hatay, Maraş, Mersin.

* Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

**The Visits Of Prime Minister Adnan Menderes To
Adana, Mersin, Maras And Hatay In The Last Year Of The
Democrat Party**

Abstract

The Democratic Party was formed on January 7, 1946 as a result of the political movement of the opposition movement from the CHP. Its founding members we reall well-respected figures in the RPP before breaking off and establishing the Democrat Party. Although the DP was not very successful due to the electoral system in the election shield on July 21, 1946, its vote in major cities was quite remarkable. The Democrat Party came to power as a result of a single-grade electoral system applied in the 1950 election sand increasing contact with the villagers. According to the 1950 elections, the DP, which lost its vote in 1954, still reached an overwhelming majority in the Parliament. As tensions between power and the opposition increased before the elections in 1957, oppositions in DP also raised their voices. At the election of 1957, the Democrat Party fell below 50% and the party lost a significant amount of votes.

The press started to make election news in 1960. In this process, both the ruling and opposition party leader spaid attention to domestic visits to tell their politics by meeting the people. The most important qualification of domestic trips by politicians is to help keep the pulse of the people of there gions visit edand to determine their policies in the light of politics. In this regard, while the pre-election trips of the DP mean a propaganda of actions of the party. The post-election visits gave the opportunity to make an account of the party policy. When the DP experience turbulent days in power in 1960; Adnan Menderes visited Adana, Mersin, Maras and Hatay in the same year. During these visits, the prime minister participated in ground breaking and opening ceremonies, visited the municipality, provincial administrations; listened to the troubles of the party members and gave instructions to the concerned department store solve the problems. There caption of a crowded citizen ry community, as well as property and military authorities welcomed the prime minister during his visit sand this gave a significant moral to the prime minister and the DP.

Keywords: Democrat Party, Adnan Menderes, Adana, Hatay, Maras, Mersin.

Giriş

26 Aralık 1938’de toplanan CHP 1. Olağanüstü Kurultayı, CHP tüzüğünde bazı değişiklikler yapmıştır. Değişikliğe göre Atatürk, CHP’nin banisi ve ebedi başkanı; İsmet İnönü ise CHP’nin değişmez genel başkanı ve Türkiye’nin “milli şefi” ilan edilmiştir.¹ İnönü’nün ılımlı bir siyaset izlemesine rağmen 17 Nisan 1940 yılında Köy Enstitüleri Kanunu kabul edilirken oylamaya birçok üyenin katılmaması, CHP’nin içinden “sessiz bir muhalefet” ile karşılaştığını göstermekteydi.² Diğer taraftan 11 Kasım 1942 tarihinde TBMM’de kabul edilen “Varlık Vergisi Kanunu” tek-parti yönetiminin ulaşmış olduğu aşamayı göstermesinin yanı sıra dış siyasal ilişkilerde de olumsuz sonuçlar doğurmuştur.³ II.

¹ Hikmet Bila, *CHP Tarihi (1919-1979)*, 1. Baskı, DMS Doruk Matbaacılık, Ankara 1979, s. 140-141; Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, Hil Yayınları, İstanbul 1996, s. 20.

² Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Matbaacılık, İstanbul 2012, s. 333; Cemil Koçak, “Siyasal Tarih”, *Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980*, İstanbul 2000, s. 165.

³ Çetin Yetkin, *Türkiye’de Tek Parti Yönetimi (1930-1945)*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1983, s. 203.

Dünya Savaşı yıllarında ülke içinde sıkı bir polis rejimi kurulmuş; halk ezilmiş ve karaborsalardan yararlanan yeni bir zengin zümresi türemişti.⁴ Doğal olarak da halk kötü gidişatın faturasını CHP'ye çıkarmıştır.

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve bütçe görüşmeleri Türkiye'de muhalefetin canlanması ve örgütlenmesinde çok büyük bir rol oynamıştır. Bütçe oylamasında 368 lehte oya karşı, aralarında Demokrat Parti'nin dört kurucusunun da olduğu beş kişi aleyhte oy kullanmıştı.⁵ Toprak Yasası'nın kabul edilmesi sırasında da, bütçeye olumsuz oy veren yedi milletvekili oy kullanmayarak, tepkilerini göstermişler, ancak bu yedi kişiden Bayar, Menderes, Koraltan ve Köprülü bu yasanın oylanmasından önce parti grubuna "Dörtlü Takrir" olarak bilinen belgeyi vererek, muhalefetlerinin yalnız bütçeye ya da Toprak Yasası'na olmadığını göstermek istemişlerdi. Dörtlü Takrir, CHP'nin üst düzey yönetimi tarafından tepkiyle karşılandı. CHP'li bazı yöneticiler, bunların susturulmasından yana idiler. İsmet İnönü ise yaptığı konuşmada: "Bunu parti içinde yapmasınlar. Çıksınlar karşımıza geçsinler teşkilatlarını kurunsunlar ve ayrı parti olarak mücadeleye girişsinler"⁶ diyerek, sanki onları yönlendirmek istemiştir. CHP'nin şiddetle karşı çıkması sonucunda "Dörtlü Takrir", Halk Partisi Grubu'nda reddedilmiştir.⁷ İlk olarak takrir sahiplerinden Menderes ve Köprülü partiden ihraç edilmiş;⁸ daha sonra Celal Bayar, İzmir milletvekilliğinden istifa etmiş ve Refik Koraltan ise CHP'den çıkarılmıştır.⁹ Sonunda Celal Bayar, Menderes, Köprülü ve Koraltan başta olmak üzere CHP içinden çıkan muhalifler tarafından Demokrat Parti, 7 Ocak 1946 tarihinde resmen kurulmuştur. Partinin kuruluşu, demokrasiyi özleyenleri rahatlattığı kadar; muhalifleri eleştiren CHP'liler tarafından da olumlu karşılanmıştır.¹⁰ İnönü-Bayar görüşmeleri ve kurulan partinin CHP'ye benzer yapısı, zaman zaman "Muvazaa Partisi" iddialarını gündeme getirmiştir.¹¹

DP'nin hızla örgütlenmeye başlaması üzerine CHP, seçim kanunu ve cemiyetler kanununda değişiklikler yapmıştır. Muhalefete hukuksal temeller hazırlayan bu yasal değişikliklerden sonra TBMM, 1947'de yapılması gereken seçimleri öne alarak seçimlerin yenilenmesine karar verdi.¹² Seçimler öncesi

⁴ Cem Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, İmge Kitabevi, Ankara 1990, s. 3.

⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, VII. Dönem, Cilt: 17, TBMM Basımevi, Ankara 1945, s. 486-512; Eroğul, *a.g.e.*, s. 9.

⁶ Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları (1944-1973) -Tek Parti'den Çok Parti'ye (1944-1950)-*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1990, s. 67.

⁷ Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, Cilt: II, Remzi Kitabevi, İstanbul 1968, s. 430; Şevket Süreyya Aydemir, *Menderes'in Dramı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1998, s. 126.

⁸ Celâl Bozkurt, *Siyaset Tarihimizde CHP, Dünü Bugünü İdeolojisi*, Yayın Evi ve Tarih Yok, s. 56.

⁹ Koçak, "a.g.m.", s. 180.

¹⁰ Yılmaz Gülcan, *Cumhuriyet Halk Partisi (1923-1946)*, Alfa/Aktüel Kitabevi, Bursa 2001, s. 230-231.

¹¹ Yaşar Özüçetin, "Demokrasiye Geçiş, Demokrat Parti'nin Kuruluşu, 1946 Seçimleri", *Türkler*, Cilt: 16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1414.

¹² Erdoğan Teziç, *Siyasi Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye'de Partiler)*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1976, s. 259; Seçimlerin öne alınmasının gerekçesini İsmet İnönü şöyle izah ediyordu: "Seçimi tabi olarak 1947 yılı içerisinde düşünüyorduk. Dış ve iç politika gerçekleri memleket idaresini bir an evvel kararlı kılmak mecburiyetini gösterdi. Çünkü dünyanın hali, geçen sene tahmin ettiğimizden çok daha bulanık ve karanlık olarak uzun bir sürünceme yolunu tutmuştur..." Bkz. Or-

en ilginç gelişme Mareşal Fevzi Çakmak'ın daha güçsüz olan DP'nin bağımsız milletvekilli önerisini kabul etmesi olmuştur.¹³ DP'li yöneticiler yurt gezilerinde devlet işlerinde yolsuzluk vurgusu yaparken; CHP'liler de sert bir şekilde DP'yi eleştirmiştir. Bu sırada DP'nin seçim propagandası afişleri asılmış ve bu afişte havaya kalkmış bir el ve üzerinde "Yeter, Söz Milletindir" yazısı vardı.¹⁴ 1946 seçimlerinde CHP 395, DP 64, Bağımsızlar da 6 milletvekili çıkarmışlardı. Seçimde DP, daha çok büyük şehirlerde kazanmış, CHP ise kırsal kesimlerde daha fazla oy almıştır.¹⁵

Çok partili hayata geçişte en ciddi bunalım 1947 bütçesi görüşmelerinde yaşandı. Görüşmelerde Adnan Menderes, bütçenin iktisadi ve mali durum için köklü tedbirlerden yoksun olduğunu, bürokrasinin çok yaygın hale geldiğini belirtti. Konuşmaya sınırlanan Recep Peker, kürsüye gelerek Menderes'e çattı, Celal Bayar'ı ise halkı isyana teşvik etmekle suçladı. Bu talihsiz sözler üzerine DP Gurubu hemen Meclis'i terk etti.¹⁶ İnönü, gergin havayı yumuşatmak için 12 Temmuz Beyannamesi olarak bilinen bildiri yayınladı. Bazı DP'liler tarafından 12 Temmuz Beyannamesi, CHP ile yapılan gizli bir antlaşma olarak yorumlanmış; Celal Bayar ve Menderes ise eleştirilere çok sert karşılık vermişlerdi.¹⁷ 16 Ocak 1948'de İstanbul İl Başkanı Öner, DP'den istifa etti.¹⁸ Bu gelişmeden sonra partiden ihraçlar başladı ve birçok muhalif DP'li partilerinden ihraç edildiler. İhraçlara tepki gösteren merkez komitesi üyeleri; Yusuf Kemal Tengirşek, Emin Sazak ile beraber altı şahıs partiden çıkarıldılar.¹⁹

Demokrat Parti kendi içinden bazı muhaliflerin çıkmasından sonra iktidara karşı daha sert politikalar izlemeye başlamıştır. İktidar partisi, muhalefet partisi ile ilişkileri yumuşatmak için Şemsettin Günaltay Hükümeti'nin kurulmasını sağlamıştır.²⁰ Günaltay Hükümeti Dönemi'nde seçimlerin dürüst ve serbest bir şekilde yapılabilmesi için, "gizli oy açık tasnif" ve "adli teminat" üzerinde durulmuş ve bu çerçevede 16 Şubat 1950 tarih ve 5545 sayılı "Milletvekili Seçim Kanunu"²¹ çıkarılmıştır. Kanun ile seçimlerin yargıç denetiminde olması ve partilerin seçim propagandalarında radyodan yararlanmaları sağ-

han Cemal Fersoy, *Bir Deüre Adını Veren Başbakan Adnan Menderes*, Mayataş Yayınları, İstanbul 1971, s. 131-132.

¹³ Mustafa Albayrak, *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2004, s. 85.

¹⁴ Ensar Yılmaz, "1946 Seçimlerinde Öne Çıkan Bazı Hususlar", *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2010, s. 183.

¹⁵ Albayrak, *a.g.e.*, s. 90; Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, 3. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 250.

¹⁶ Eroğul, *a.g.e.*, s. 20.

¹⁷ Rıfki Salim Burçak, *Türkiye'de Demokrasiye Geçiş (1945-1950)*, Olgaç Matbaacılık, İstanbul 1979, s. 151-152.

¹⁸ Samet Ağaoğlu, *Siyasi Günlük DP'nin Kuruluşu*, İstanbul 1992, s. 102.

¹⁹ Karpat, *a.g.e.*, s. 183.

²⁰ Hilmi Uran, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2007, s. 423.

²¹ 171 maddelik "Milletvekili Seçim Kanunu" için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, VIII. Dönem, Cilt: 24, TBMM Matbaası, Ankara 1950, s. 667-709; *Resmî Gazete*, Sayı: 7438, 21 Şubat 1950, s. 17801-17814.

lanmıştır.²² 1950 seçimlerinin iki önemli özelliği vardı. Bunlardan birincisi güvenilir bir seçim kanunu yapılarak ilk defa tek dereceli seçim sisteminin benimsenmesi, ikincisi ise politikacıların köylere giderek halkla yakın temas kurmalarıdır. Gün geçtikçe halk DP'ye ısınmış ve rüzgâr DP'den yana esmiştir.²³ 14 Mayıs 1950 Milletvekili Genel Seçimi sonuçlarına göre; DP 408, CHP 69, MP 1, Bağımsızlar ise 9 milletvekili çıkarmıştır.²⁴ Seçim sisteminden dolayı CHP oyların %39'unu almasına karşın Meclisteki sandalyelerin yalnızca %14,4'ünü alabildi. CHP'nin yenilgisinde seçim sisteminin yanı sıra 27 yıllık tek parti iktidarının ardından gelen özgürlük ve demokratikleşme atmosferi, devletin vergi toplayan bir kurum olarak algılanması ve bürokrasinin parti-devlet bütünleşmesi ile birlikte halka karşı daha otoriter bir tavır takınması rol oynamıştır.²⁵ Bu politikaların bir sonucu olarak halk, DP'yi iktidara taşımış, CHP'ye ise muhalefet görevini vermiştir.

1954 seçimleri öncesinde önemli gelişmelerden birisi Millet Partisi'nin kapatılmasıdır. Demokratların kendi içlerinden çıkan bu gruba karşı tutumları giderek sertleşmişti. MP mahkeme kararıyla, irticai faaliyetlerde bulunduğu gerekçesiyle 27 Ocak 1954'te kapatıldı.²⁶ Partinin kapatılmasından çok kısa bir süre sonra Enis Akaygen, Osman Bölükbaşı, Ahmet Tahtakılıç ve Suphi Batur başta olmak üzere bir kısım eski MP'liler tarafından 10 Şubat 1954'te "Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP)" adıyla yeni bir parti kurulmuştur.²⁷ CMP, bir bildiri yayınlarak muhalefet partilerini iktidara karşı işbirliği yapmaya davet etti. 2 Mayıs 1954 tarihinde yapılan Milletvekili Genel Seçimlerinde; DP 503, CHP 31, CMP 5, Bağımsızlar ise 2 milletvekili çıkarmıştı.²⁸ CHP'nin yaptığı yanlışlar ile 1954 seçimlerinde uygulanan çoğunluk sistemi birleşince, sonuç CHP için 1950'den çok daha yıkıcı ve ağır olmuştur. CHP oyların 35,11'ini almasına rağmen sadece 31 milletvekili çıkarmış, buna karşın DP oyların 58,42'sini alarak 503 milletvekili çıkarmayı başarmıştır.²⁹

DP'nin 1954 seçim zaferine rağmen sonraki yıllarda iktidar ile muhalefet partileri arasındaki ipler kopma noktasına gelmiştir. DP bir yandan dış politikada ve ekonomide bazı sorunlarla uğraşırken; diğer taraftan da zorlu bir

²² Teziç, *a.g.e.*, s. 262.

²³ Tefik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1950'den Günümüze)*, İmge Kitabevi, Ankara 2004, s. 18-19.

²⁴ Albayrak, *a.g.e.*, s. 171; Kocak, "a.g.m.", s. 193; İstatistik göstergelere göre: DP 416, CHP 69, MP 1, Bağımsızlar da 1 milletvekili çıkarmıştır. Bkz. TÜİK, *İstatistik Göstergeler 1923-2013*, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara 2014, s. 110; Erol Tuncer'e göre ise: DP 415, CHP 69, MP 1, Bağımsızlar 2 milletvekili çıkarmıştır. Bkz. Erol Tuncer, *Osmanlı'dan Günümüze Seçimler (1877-2002)*, 2. Baskı, TESAV Yayınları, Ankara 2003, s. 363.

²⁵ Ayşe Güneş Ayata, *CHP (Örgüt ve İdeoloji)*, 2. Baskı, Gündoğan Yayınları, İstanbul 2010, s. 76-78.

²⁶ Teziç, *a.g.e.*, s. 266.

²⁷ Mehmet Kabasakal, *Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908-1960)*, Tekin Yayınevi, İstanbul 1991, s. 184.

²⁸ Albayrak, *a.g.e.*, s. 259; Partilerin aldıkları oylar ve çıkardıkları milletvekili sayılarında çeşitli kaynaklarda farklı rakamlar görülmektedir. Bkz. Tuncer, *Osmanlı'dan Günümüze Seçimler (1877-2002)*, s. 364; TÜİK, *Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011*, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara 2012, s. 25.

²⁹ Bila, *a.g.e.*, s. 281; Teziç, *a.g.e.*, s. 267.

muhalefet ile karşılaşmıştır. DP'den ayrılanlar 20 Aralık 1955 tarihinde Hürriyet Partisi'ni kurdular.³⁰ Menderes kabinesi çıkış yolunu CHP'ye karşı daha sert bir muhalefette aramıştır. Dolayısıyla Meclis içindeki kavgalı oturumlar, iktidar-muhalefet ilişkilerini daha da gerginleştirmiştir.³¹ Muhalefet sesini basın ve mitingler vasıtasıyla yükseltmeye başlamıştı. Bu yüzden 27 Haziran 1956'da kabul edilen "Toplantılar ve Gösteri Yürüyüşleri Hakkında Kanun" ile siyasal partilerin, seçim propaganda devresi dışında açık hava toplantıları yapmaları yasaklandı.³² Bu kanun üzerine muhalefet Meclisi terk etmiş, fakat boykot etkisiz kalınca tekrar Meclise dönmüştür.³³

Menderes, kötü gidişattan dolayı seçimlerin öne alınmasını sağlamış, ilçe haline getirilen Kırşehir ise yeniden il yapılmıştır.³⁴ Kırşehir'in il yapılması hakkındaki kanun görüşülürken Osman Bölükbaşı, iktidara hakaret ettiği gerekçesiyle suçlu bulunarak, 2 Temmuz 1957'de hapsedilmiştir.³⁵ DP kurucularından Fuat Köprülü'nün DP'den istifa etmesi bardağı taşıran son damla olmuş ve DP seçimleri yenileme kararı almıştır. Seçim öncesi muhalefet partileri; CHP, Hürriyet Partisi, CMP aralarında anlaşarak "güç birliği" yapma kararı aldılar.³⁶ DP ise muhalefetin güç birliğini kırmak için seçim kanununa getirilen kısıtlamalara ek olarak, 11 Eylül 1957 tarih ve 7053 sayılı kanun ile altı ay önce bir partiden ayrılmış olan bir kimsenin başka bir partiden aday olmasının yasaklanmasını sağlamış ve böylece Hürriyet Partisi'ne geçen Fuat Köprülü'nün önünü kesilmiştir.³⁷

Seçim kanununda yapılan değişikliklerin muhalefet partileri arasındaki ittifakı engellemesi sonucunda CHP, seçimlere bağımsız olarak girme kararı aldı.³⁸ Muhalefetin bütün gayretlerine rağmen 27 Ekim 1957 seçimleri DP'nin lehine sonuçlanmıştır. Fakat artık zafer parlak değildi.³⁹ 1957 Milletvekili Ge-

³⁰ Kabasakal, *a.g.e.*, s. 189.

³¹ Teziç, *a.g.e.*, s. 269.

³² Eroğul, *a.g.e.*, s. 194-195; "Toplantılar ve Gösteri Yürüyüşleri Hakkında Kanun" için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, X. Dönem, Cilt: 12, s. 531-555; *Resmî Gazete*, Kanun No: 6761, Sayı: 9346, 30.06.1956, s. 14715.

³³ *Zafer*, 12 Temmuz 1956, s. 1.

³⁴ "Nevşehir Vilayetine Bağlı Kırşehir Kazasında (Kırşehir) Adıyla Yeniden Bir Vilayet Kurulması Hakkında Kanun" için bkz. *Resmî Gazete*, Kanun No: 7001, Sayı 9637, 19.06.1957, s. 17333.

³⁵ *Zafer*, 3 Temmuz 1957, s. 1.

³⁶ Teziç, *a.g.e.*, s. 270.

³⁷ Teziç, *a.g.e.*, s. 270-271; "5545 Sayılı Milletvekilleri Seçim Kanununun 35 ve 109'ncü Maddelerinin Tadiline ve Bu Kanuna Muvakkat Bir Madde İlavetine Dair Kanun" için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, X. Dönem, Cilt 20, TBMM Matbaası, Ankara 1957, s. 703; *Resmî Gazete*, Kanun No: 7037, Sayı 9704, 12.09.1957, s. 17837.

³⁸ Sedef Bulut, "Üçüncü Dönem Demokrat Parti İktidarı (1957-1960): Siyasi Baskılar ve Tahkikat Komisyonu", *Akademik Bakış*, Cilt: 2, Sayı: 4, Ankara 2009, s. 128-129.

³⁹ DP'nin 424 milletvekili çıkarması tamamen seçim sisteminden kaynaklanmaktaydı. Listeli çoğunluk sistemi "artık ve eksik" temsil meydana getirerek temsilde eşitlik sağlayamamaktadır. Hatta bu sistemde, diğerlerine göre, temsilde adaletsizlik daha da belirgindir. Öyle ki, liste yönteminde, bir seçim çevresinde, çok az bir farkla da olsa çoğunluğu elde eden parti oradaki bütün sandalyeleri kazanmış oluyordu. 1957 seçimlerinde yaşananlar da tam olarak bu durumdu. Bkz. Emine Yavaşgel, *Temsilde Adalet ve Siyasal İstikrar Açısından Seçim Sistemleri ve Türkiye'deki Durum*, 1. Baskı, Nobel Yayınları, Ankara 2004, s. 100.

nel Seçimi sonuçlarına göre; DP 424, CHP 178, CMP 4, HP 4, Bağımsızlar ve diğerleri ise 4 milletvekili çıkarmıştır.⁴⁰ 1957 seçim sonuçları DP'nin iktidarı boyunca en az katılımın olduğu seçimler olmuştur.⁴¹ Seçim sonuçları CHP için daha kuvvetli bir muhalefet dönemini başlatırken; DP ise iç ve dış çalkantılarla dolu bir döneme girmiştir. Daha da kötüsü CHP ve CMP'nin toplam oyları DP'yi geçmişti.⁴² Yapılan bir çalışmaya göre DP'den CMP'ye %5'lik bir oy; diğer yandan muhtemelen DP seçmeninin oylarını değiştirmesi sonucu da CHP'ye %3'lük bir oy kayması yaşanmıştır.⁴³

1960 yılı, iktidar ve muhalefet açısından gergin ve sıkıntılı başlamıştır. Her ne kadar ilan edilmiş bir erken seçim söz konusu değilse de, gerek iktidar gerek muhalefet seçim için gerekli ön hazırlıklara erken başladılar.⁴⁴ DP ve CHP arasında bir hesaplaşma yılı olarak girilen 1960 yılının başlarında, liderler birbirleriyle kıyasıya rekabet içerisine girmiş ve bu dönemde iki lider de yurt gezilerine çıkmışlardı. Adnan Menderes'in her gittiği yerde muazzam halk kitleleri tarafından karşılanması, halk üzerindeki prestijinin daha da güçlendiğini göstermekteydi. İnönü önemli konuşmalarından birini yaptığı Bursa'ya giderken Başbakan Adnan Menderes de Güney'de geziyordu.⁴⁵

1. Başbakan Adnan Menderes'in 1960 Yılı Adana Ziyareti

1.1. Gezi Öncesi Adana'da Yapılan Hazırlıklar

Başbakan Adnan Menderes 3-7 Ocak 1960'da Adana, Tarsus, Mersin, Silişke ve Erdemli'yi kapsayan güney vilayetlerine yönelik bir geziye çıktı. Menderes'in bu gezideki amacı bir yanda yeni yatırımlar hakkında halkı aydınlatmak, yeni açılışlar yapmak, diğer yanda ise halk ile bütünleşerek moral bulmaktır.⁴⁶ Başbakan Adnan Menderes'in Adana'ya gelecek olması şehirde tam bir seferberliğe neden olmuştur. Başta vilayet olmak üzere belediye, DP il teşkilatı, cemiyetler, hususi teşekküller ve halk, Başbakan'ı karşılamak için günlerce hazırlık yapmışlardı. Şehrin birçok noktalarında taklar kurulmuş; caddeler, bankalar, fabrikalar ve ticarethaneler aydınlatılmıştır. Ayrıca Başbakan'ı karşılamak üzere komşu vilayet, kaza ve köylerinden çok sayıda vatandaş Adana'ya akın etmekteydi. Bu yoğun ilgi üzerine daha 1 Ocak itibari ile otellerde yer kalmamıştı. Vatandaşlar büyük bir heyecanla 3 Ocak Pazar gününü beklemekte ve karşılanmanın kusursuz yapılması için binlerce döviz hazırlamaktaydılar.⁴⁷ Hazırlanan bu dövizler arasında; "müjde istiyoruz, müjde vereceğiz", "Koca Sinan'ın halefi Koca Menderes", "mutlu elinizle konulacak

⁴⁰ Albayrak, *a.g.e.*, s. 300.

⁴¹ Hikmet Sami Türk, "Türk Seçim Sisteminde Oy Hakkı", *AÜHFD*, Cilt: 26, Sayı: 3-4, 1969, s. 81.

⁴² Turan, *a.g.e.*, s. 133.

⁴³ Haluk Alkan - Hakan Bağcı, "Sosyo-Ekonomik Değişme ve Siyasal Katılma: Kahramanmaraş Örneği 1950-2002", *İÜSBF*, No: 39, Ekim 2008, s. 218.

⁴⁴ Şerif Demir, *Türk Siyasi Tarihinde Adnan Menderes (1930-1960)*, Marmara Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 2009, s. 247.

⁴⁵ Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, Cilt: III, Yükselen Matbaası, İstanbul 1968, s. 389.

⁴⁶ Zafer, 7 Ocak 1960; Demir, *a.g.e.*, s. 246.

⁴⁷ *Vatandaş*, Sayı: 3548, 1 Ocak 1960, s. 1-4.

bir avuç taş, bu şehri cennete çevirecektir” gibi ibareler dikkatleri çekmekteydi.⁴⁸ Yeni Adana gazetesinin haberine göre parti farkı gözetilmeksizin herkesin Başbakan’ı karşılamada seferber olması sağlanmak istenmiştir. Belediye Başkanlığının imzasız, numarasız bir tebliğ ile şehirdeki kamyon ve otobüs sahiplerini karşılama işine seferber etmesi büyük bir eleştiri konusu olmuştur. Gazete eleştirilerine devam ederek, hiç temizlik görmemiş sokakların büyük bir gayretle temizlendiğini ve DP il teşkilatının köyleri tarayarak cipler vasıtası ile köylüleri şehre taşıdığını yazmaktaydı. Ayrıca bu taşıma işlerinde resmi araçların da kullanıldığı belirtilmiştir.⁴⁹

Adana’ya yanında çok sayıda bakan, genel müdür ve basın mensubu gelecek olan Başbakan’ı karşılama töreni artık son şeklini almış ve şehrin ana caddelerinde *“Hoş Geldiniz Menderes”* ibareleri yazılmış taklar kurulmuştu. Başbakan’ı taşıyan uçağın tahminen saat: 10.00’da sivil hava alanına inmesi bekleniyordu. Başbakan hava alanında vali, şehrin protokol üyeleri ve zevat tarafından karşılanacaktı. Vatandaş gazetesinin haberine göre Başbakan saat: 10.30’da hava meydanından belediyeye hareket edecek, saat: 11.00’de bir konuşma yapacak, saat: 13.00’de Belediyenin Çukurova Kulübü’nde kendisine bir öğle yemeği verilecekti. Daha sonra Başbakan saat: 16.00’da kazalardan gelen heyetleri kabul edecek ve Ticaret ve Zahir Borsası tarafından Erciyes Palas’ta şerefine akşam yemeği verilecekti.⁵⁰

1.2. Adnan Menderes’in Karşılması, Şehirdeki Temasları ve Konuşması

Başbakan ve DP Genel Başkanı Adnan Menderes, 3 Ocak Pazar günü saat 11.00’de sivil hava alanına inen bir viskont uçağı ile gelmiş ve büyük bir tezahüratla karşılanmıştır. Sabahın erken saatlerinden itibaren belediye tarafından kendilerine belediye emrinde oldukları yolunda tebligatı yapılan kamyon ve otobüsler civar ilçe ve illerden taşıdıkları vatandaşları hava alanı civarına getirmişlerdi. Böylece Menderes’i karşılayacak büyük bir kitle temin edilmiştir. Ayrıca taşıma işi için devlet karayolları, su işleri, bayındırlık müdürlüğü ile diğer resmi dairelere ait kamyon gibi nakil vasıtaları da tamamen seferber edilmiştir. Bunlara ilaveten vatandaşların kendilerine ait özel kamyon ve otobüsleri ile bölgenin en ücra köşelerinden karşılayıcı taşımışlardı.⁵¹ Adana’ya gelen misafirler için 60 kadar taksit tahsis edilmiş ve bu taksitlerin her birine gündelik 150 lira para ödenmiştir. Bu da belediyenin taksitler için kasasından 10.000 lira çıkması anlamına gelmekteydi.⁵²

Günlerden beri sabırsızlık ve heyecanla beklenen Menderes, Adana’ya beraberlerinde bakan ve milletvekillerinden oluşan bir heyet ile gelmiştir. Menderes hava meydanına iner inmez mahşeri bir kalabalık tarafından karşılanarak omuzlar üzerinde taşınmış ve bütün Adana çoluk-çocuk yedisinden yetmişine kadar herkes Başbakan’ı bağrına basmıştır. Yol boyunca yüz bini

⁴⁸ *Akşam*, 4 Ocak 1960, s. 1.

⁴⁹ *Yeni Adana*, Sayı: 10481, 1 Ocak 1960, s. 1.

⁵⁰ *Vatandaş*, Sayı: 3549, 2 Ocak 1960, s. 1.

⁵¹ *Yeni Adana*, Sayı: 10482, 4 Ocak 1960, s. 1-4.

⁵² *Ulus*, 4 Ocak 1960, s. 3.

aşan Adanalı, Menderes'e içten gelen sevgi ve tezahüratta bulunmuştur.⁵³ Başbakan'ın konuşma yapacağı belediye binasına kadarki ana cadde, sağlı sollu tüfekleri süngülü askerler tarafından kuşatılmış ve süngülü askerlerin caddelerdeki vazifeleri geç vakitlere kadar devam etmiştir.⁵⁴ Başbakan'ın Adana'da yaptığı konuşmasında üzerinde önemle durduğu başlıca konular; Mersin'de temeli atılacak rafineri tesisleriyle, İzmit'te kurulacak rafineri tesisin memleket için sağlayacağı faydalar teşkil etmiştir. Başbakan genel hatları ile halka şöyle seslenmiştir:

“Çok sevgili vatandaşlarım muhterem Adanalılar gösterdiğiniz emsalsiz muhabbet tezahürlerinden dolayı arkadaşlarım adına hükümetiniz ve iktidarımız adına naçiz şahsım namına kalbimin en derin köşelerinden gelen şükranlarımı arz etmek isterim. Bugün göstermiş olduğunuz bu muhabbet ve itimat tezahürleri bir türlü tavsifi üstünde bir haşmet ne azamet arz etmektedir. Bir fani bir beşer kalbinin duyabileceği şükran hislerinin insan samimisini en hararetlisini arz ederken şunu belirtmek isterim ki, DP iktidarımıza karşı göstermiş olduğunuz muhabbet ve itimat tezahürlerini her zaman şükranla yâd etmeye ve bu hislerimi iktidarımız namına burada belirtmeye en zevkli bir vazife telakki etmekteyim. Adana'ya her gelişimde beni kucakladınız hakkımda esirgemediğiniz bu vefa vesilesiyle şükran hislerimin ifadesine fırsat bulduğumdan dolayı kendimi son derece bahtiyar addetmekteyim. Güzel Adana'nın büyük bir neşe ile 5 Ocak Kurtuluş Bayramı'nda aranızda bulunmayı arzu etmekteydim. Lütf karlık ettiniz, bayramunuzdan iki gün evvel davet ettiniz ben de büyük tebalütle icabet ettim. Ayrıca arkadaşlarım iktidarımıza gösterdiğiniz emsalsiz itimat hislerinin şahidi olmak bahtiyarlığına da erişmiş bulunuyorlar. Beni davet eden arkadaşlarıma karşı da bu emsalsiz duyguları hissettirmeye vesile olduklarından dolayı hiç unutmayacağım şükran borçlarıyla bağlı bulunacağım. Mersin'in ve Adana'nın kurtuluş bayramlarında Mersinliler ve Adanalılarla beraberce bulunmaktan da en büyük bahtiyarlık duyacağım. Ayrıca Adana ve Mersin'i bu ziyaretimiz sırasında bu ayın 6'sında yani üç gün sonra Mersin'de kurulacak büyük rafineri tesislerinin temelini atmak bahtiyarlığını beraber duyacağız. Bu rafineri tesislerinden dolayı eminim ki yalnız Mersinliler, Adanalılar Çukurova'nın kahraman evlatları değil bütün Türk Milleti gurur ve bahtiyarlık hissedecektir. Muhterem vatandaşlarım rafineri deyip geçmek doğru olmaz. Bunun ehemmiyetini siz Adanalılara birkaç cümle ile belirtmek isterim. Bu tesis senede 3.250.000 ton petrol tasfiye edecek, bize senede 15 ila 20 milyon dolar yani 150 ila 200 milyon liralık ecnebi döviz tasarrufunu mümkün kılacaktır. Bu 3.250.000 tonluk tasfiyehane dediğim zaman ehemmiyetsiz bir tesisin bahis mevzu olduğunu sanmayınız. Mukayese medar olmak üzere şu kadarını arz edeyim. Bir zamanlar Batman'da yapıldığı büyük gururla ifade edilen rafineri ancak 300.000 tondan ibaretti. Şimdi biz yakında onu da 600.000 tona çıkarmış olacağız. Vaktiyle

⁵³ Çukurova, Sayı: 573, 4 Ocak 1960, s. 1; 5 Ocak 1960, s. 1.

⁵⁴ Yeni Adana, Sayı: 10482, 4 Ocak 1960, s. 1-4.

*300.000 tonluk rafineriden iftihar duyarken şimdi sadece Mersin'deki rafinerinin 3.250.000 ton petrol tasfiye edeceğini hesap etmek sizin için mukayeseye imkân verecek büyük bir ölçüdür zannedirim.*⁵⁵

Konuşmasında geçmiş yıllarla bugünkü durumun iktidar lehine neticelenen mukayesesini yapan Menderes, memlekete yapılan en küçük hizmetlerin muhalifler tarafından da takdir edildiğini, dokuma fabrikalarının sayısının 1950'de 35.000 iken 1959'da 200.000'e yükseldiğini; memlekette yapılmayan bir şeyin kalmadığını, buzdolabı, dokuma ve diğer bütün makinelerin artık rahatlıkla yapılabildiğini söylemiştir. Menderes, ayrıca paranın kıymetinin düştüğü söylentileri ile altın fiyatlarının yükselip indiği yolundaki propagandaları işleri güçleri çelme takmak olanlar tarafından çıkarıldığını, bunların vatanperverlik ile telif edilemeyeceğini söylemiştir. Memleketin genel durumu ile ilgili bu değerlendirmeleri yapan Menderes, konuşmasının sonunu Adana ile ilgili yapılacaklara ayırmıştır. Bölgede acele olarak bir buçuk milyon dönümlük sulama tesislerinin yapılması işinin hızlandırılacağını, Adana'nın imarı için faaliyete hemen başlanacağını, bundan böyle Adana Belediyesi'nin elinde yapılacağı işler için para bulunacağını, kuvvetli bir makine ekibinin de Adana'da faaliyet göstereceğini ifade etmiştir.⁵⁶

Yeni Fikir Gazetesi'nin haberine göre kalabalık bir topluluğa hitap ederek nezih bir konuşma yapan Başbakan, karşısındaki insanların bir kısmının muhalif olabileceğini düşünerek, CHP'yi hedef tutan bir hücumdan kaçınmıştır.⁵⁷ Yeni Adana Gazetesi'nin haberine göre ise Başbakan Menderes, DP'lilerin de iştirak ettikleri kanaate göre sakin ve yorgun bir hitabet örneği vermiştir. İfadeleri açık ve sürükleyici olamamış, hatta Menderes konuşmasının daha yarısına varmamışken belediye önünde biriken dinleyici kitlenin yer yer çözüldüğü görülmüştür.⁵⁸ Açıkçası iki gazetenin Başbakan'ın Adana'daki nutku ile ilgili yaptıkları yorumlardan gazetelerin parti yandaşlığı çerçevesinde haber yaptıkları sonucu çıkmaktadır.

Başbakan şerefine Çukurova Kulübü'nde bir öğle yemeği verilmiş, yemekten sonra Başbakan vilayet ve kazalardan gelen heyetleri kabul etmiştir. Başbakan'ı ziyarete gelen gruplardan birisi de Ceyhan Belediye Reisi Ökkeş Sabitoğlu ve beraberindeki 15 kişilik bir heyetti. Bu heyet Başvekil Adnan Menderes'i Demokrat Parti İl Binası'nda ziyaret etmiştir. Şehrin dilek ve temennilerini arz eden belediye heyetine başvekil iltifatta bulunmuş ve liste halinde olan dilekler üzerinde hassasiyetle duracağını ve Ankara'ya geldiğinde Sabitoğlu'nun kendisiyle temasa geçmesini bildirmiştir.⁵⁹ Başbakan'ın şerefine gece de Erciyes Palas'ta bir yemek tertip edilmiştir.

Adana ve civarını işgal eden Fransız kuvvetleri ve onların işbirlikçileri Ermeniler karşısında, 38 yıl önce kahraman vatansever Çukurovalılar tarihe

⁵⁵ *Ayyıldız*, Sayı: 2666, 5 Ocak 1960, s. 1.

⁵⁶ *Akşam*, 4 Ocak 1960; *Zafer*, 4 Ocak 1960, s. 1-4; *Yeni Adana*, Sayı: 10482, 4 Ocak 1960, s. 1-4.

⁵⁷ *Yeni Fikir*, 5 Ocak, 1960, s. 1.

⁵⁸ *Yeni Adana*, Sayı: 10482, 4 Ocak 1960, s. 1-4.

⁵⁹ *İleri*, Sayı: 2318, 5 Ocak 1960, s. 1.

altın harflerle yazılan bir zafer kazanmışlardı. İşte bu mesut ve mutlu gün Çukurova'nın her tarafında coşkulu bir şekilde büyük merasimlerde kutlanmaktaydı. Heyecanla kutlanılan bayram törenine 5 Ocak günü Adnan Menderes ile birlikte bazı milletvekilleri de katılmış; Başbakan Adnan Menderes, tören kapsamında Atatürk Anıtı'na çelenk bırakmıştır.⁶⁰ Yapılan Kurtuluş Bayramı töreninde enteresan bir hadise de cereyan etmiştir. Ali Dede isminde bir şahıs 7 yaşındaki oğlunu Menderes'in Londra seyahati esnasında uçak kazasından kurtulması dolayısıyla sembolik olarak kurban etmek istemiştir. Göğsünde, "Menderes'e feda olsun" ibaresi yazılı bir yafta ve büyük bir kurban bıçağı asılı bulunan çocuk Menderes'in karşısına getirilmiş ve Ali Dede adındaki şahıs "emrinizi bekliyorum" demiştir. Bu olay karşısında hem şaşırın hem de sinirlenen Menderes, çocuğu yanına çağırarak sevmiş ve yanında bulunanlara çocuğun tahsili ile ilgilenmelerini emretmiştir.⁶¹

Yeni Adana Gazetesi'nin iddiasına göre Kurtuluş Bayramı törenini müteakip müessif bazı hadiselerde yaşanmıştır. Törene katılan CHP Adana Milletvekilleri, Çukurovalıların tezahüratına muhatap olduktan sonra, parti binasına dönmek istemişler, kalabalık bir vatandaş topluluğu da kendilerini takip etmiştir. Bu yüzden Adnan Menderes'i taşıyan otomobil de yol değiştirmek mecburiyetinde kalmıştır. Bu arada halk Kasım Gülek'i omuzlarına alarak parti binasına kadar götürmüştür. CHP il merkez binası önünde on beş bine yakın bir kalabalık toplanmış ve sürekli tezahürat yapmıştır. Kalabalığın gittikçe arttığını gören atlı polis ve jandarma birlikleri halkı dağıtma teşebbüsünde bulunmuştur.

Diğer taraftan Menderes Adana'da girişilecek imar faaliyeti hakkında ilgililerden izahat alarak, imar sahalarını dolaşmıştır. Daha sonra barajı, çimento fabrikasını ziyaret etmiş ve öğle üzeri şerefine Çukobirlik tarafından verilen yemeğe katılmıştır. Yemekten sonra adliyeyi ziyaret etmiş, Karşıyaka'da inşa halinde bulunan sanayi çarşısında gezdikten sonra Devlet Hastanesi'ne gelmiş ve burada ilgililerden hastane hakkında bilgiler almıştır.⁶²

2. Başbakan Adnan Menderes'in Mersin Ziyareti

2.1. Gezi Öncesi Mersin'de Yapılan Hazırlıklar Ve Başbakan'ın Karşılması

Demokrat Parti'nin 7 Ocak 1946'da kuruluşundan sonra DP'li siyasetçiler bütün ülkede coşkulu bir çalışma ve örgütlenme çalışmalarına başladılar. DP'nin bu coşkulu çalışmalara başladığı kentlerden birisi de Mersin idi. DP Mersin'deki örgütlenmesine 19 Şubat 1946'da başlamıştır. Mersin'de DP'nin ilk kuruluş çalışmaları Hamdi Ongun, Fahri Merzeci ve Faruk Ül tarafından başlatılmıştır.⁶³ Kısa sürede DP, Mersin'de çok önemli bir güce kavuşmuş, bunu 1950 ve 1954 seçimlerinde ispat ederek, adeta DP'nin kalesi konumuna gelmişti. 1957 seçimlerinde DP'nin bir önceki seçime göre hem ülke genelinde

⁶⁰ Çukurova, Sayı: 573, 4 Ocak 1960, s. 1.

⁶¹ Tercüman, 6 Ocak 1960; Yeni Adana, Sayı: 10484, 7 Ocak 1960, s. 1.

⁶² Yeni Adana, Sayı: 10483, 6 Ocak 1960, s. 1; Zafer, 5 Ocak 1960, s. 1, 6.

⁶³ İbrahim Bozkurt, "Demokrat Parti'nin İçel Örgütü ve Adnan Menderes'in Mersin'de Karşılmasına İlişkin Bazı Notlar", *Türk Tarihinde Adnan Menderes*, Cilt: 1, Adnan Menderes Üniversitesi Yayını: 39, Aydın 2012, s. 294-295.

%47 hem de Mersin’de %46 oy alarak oy kaybına uğramıştı. Seçimlerden kısa bir süre sonra Refik Koraltan ve Adnan Menderes, Mersin’e gelmişler ve DP İl İdare Kongresi’ne katılmışlardı. DP il delegelerinden İbrahim Dülger kongredeki konuşmasında; Mersin’de DP’nin iki belediye seçimini kaybetmesini ve horozlarının bile demokrat diye öttüğü bir yerde DP’nin kan kaybetmesini eleştirmiştir. Ayrıca parti içindeki hizipleşmelerden yakınarak, DP içinde türeyen çibanların mutlaka ameliyat edilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁶⁴

Mersin’e ilk ziyareti 26 Mayıs 1951’de gerçekleştiren Adnan Menderes, 5 Ocak 1960 tarihinde de Mersin’e gelmiştir.⁶⁵ Güney bölgesinde günlerdir sarsıcılıkla beklenen Menderes, 3 Ocak Pazar günü İstanbul’dan Adana’ya gelmiş sivil hava alanında büyük tezahüratlarla karşılanmıştır. Menderes, hazırlanan program çerçevesinde Adana’da imar alanlarını gezerek, coşkun sevgi gösterileri altında şehrin kurtuluş günü kutlamalarına katılmıştır.⁶⁶ Başbakan Adnan Menderes’in Adana’dan sonra Mersin’e yapacağı ziyaret çerçevesinde Mersin (İçel) Valiliği tarafından bir karşılama programı hazırlanmıştır. Program çerçevesinde karşılama sırasında yapılacak işler şöyle sıralanmıştır:

1. Vilayetimizden mebuslar, vilayet erkânı, adliye erkânı, Garnizon Kuvâvendânı ve askeri erkânı, vilayet umumi meclisi, Belediye Reisi ve belediye temsilcileri, siyasi partilerin tertip edecekleri heyetler, Millî Mücahit ve Gazileri Cemiyeti temsilcileri, ticaret ve sanayi odaları, ticaret borsası, mahalli diğer dernekler temsilcileri, kazalardan gelen kaza temsilci heyetleri ve arzu eden halk saat 08.00’de Vali Konağı ile Belediye arasında vasıtalarıyla hazır bulunacaklar ve saat 08:10’da Adana’ya hareket edilerek, hava meydanında İçel Vilayeti heyetlerine tefrik edilen mahalde yerlerini alacaklardır.

2. İçel Heyeti, başvekilimizin kabullerini müteakip 5 Ocak kurtuluş merasimi hazırlıkları için İçel’e döneceklerdir.

3. 5 Ocak 1960 Salı günü muhterem Başvekilimiz tahminen saat 15.00’de Mersin’de bulunacak şekilde Adana’dan ayrılacaklardır.

a. Vilayet namına ilk karşılama vilayet hududu olan Yenice’de vuku bulacak, müteakiben Tarsus’a geçilecek, Tarsus’taki tevakkufu müteakip Mersin’e hareket olunacaktır.

b. Yenice’de karşılayıcı olan heyetlerin en geç saat 12.30’da Yenice’de karşılama mahallinde bulunmaları lazımdır.

c. Başvekilimizin Mersin’i teşrifinde emniyet ve asayişin temini sadedinde alınmış bulunan ekli tedbir programı tatbik edilecektir.

4. Başvekilimiz Mersin’de buldukları müddetçe Vali Konağı’nda ikamet buyuracaklardır. Hususi kalem müdürleri ve müstahdemleri de beraber olacaklardır.

5. Diğer muhterem misafirlerin yerlerini Belediye Reisi tertipleyecektir.

a. Sayın vekillerimiz için Toros Oteli’nde 10 adet banyolu müstakil oda ayrılmıştır. Ayrıca aynı otelde 20 yatak daha ayrılmıştır.

⁶⁴ *Yeni Mersin*, 27 Mayıs 1957; Bozkurt, “a.g.m.”, s. 300.

⁶⁵ Bkz. *Yeni Mersin*, 27 Mayıs 1951; *Yeni Mersin*, 5-6 Ocak 1960.

⁶⁶ *Çukurova*, Sayı: 573, 4 Ocak 1960, s. 1.

- b. Gazeteciler için Erdenpalas Oteli'nde de 25 kişilik yer ayrılmıştır.
- c. 5 Ocak Kurtuluş Bayramı'na civardan iştirak eden davetliler için Milli Mücahit ve Gaziler Cemiyeti tarafından 200 kişilik yatacak yer tertip edilmiştir.
- d. Mehter takımından sivil müzisyenler ve kumandanları için 20 kişilik bir yer Turistik Palas Oteli'nde ayrılmıştır.
6. Akşam saat 20'de Belediye tarafından 350 kişilik bir ziyafet verilecektir. Yemekte teşrifat için Milli Mücahit ve Gaziler Cemiyeti tarafından ayrılan bir heyet ifa edecektir.
7. 6 Ocak 1960 Çarşamba günü ambalaj fabrikasının açılış töreni Sayın Başvekilimiz tarafından kabul buyurulursa yapılacaktır.
8. Öğle yemeği Ticaret ve Sanayi Odası ve İhracatçı birlikleri tarafından 150 kişilik olmak üzere yine Tüccar Kulübü'nde saat 12.00'de verilecektir.
9. 6 Ocak 1960 tarihinde saat 14.30'da rafineri temel atma merasimi yapılacaktır.
10. Rafineri temel atma merasimine gidecek halkın taşınmasını DP İl İdare Heyeti tarafından sabah saat 8.00'dan itibaren saat 18.00'e kadar tutulmuş otobüs ve kamyonlar ile temin edilecektir.⁶⁷

İçel Valiliği tarafından hazırlanan programdan anlaşıldığı üzere; Başbakan ve beraberindeki heyet 5 Ocak günü Mersin'e gelecek ve geceyi orada geçirecek, 6 Ocak'ta ise Mersin Limanı'nı gezerek, rafineri tasfiyehanesinin temel atma törenine katılacaktı.⁶⁸

Mersinliler tarafından günlerdir sabırsızlıkla beklenen Menderes, 5 Ocak'ta Yenice'den itibaren muazzam bir kalabalık tarafından karşılanmıştır. Halkın yoğun ilgisi sonucunda Tarsus'ta büyük bir izdiham yaşanmış, Cumhuriyet Meydanı, caddeler ve sokaklar insanlardan geçilemez hale gelmiştir. Başbakan'ın gelişi ile iki bayramı birden yapan Tarsuslulara, Menderes yaptığı konuşmada kısaca; "...memleketimizi yeniden kurarcasına imar ediyoruz ve bu memleketin iman ile ihyası için bütün hızımızı, gayretimizi bu gayeye vermiş bulunuyoruz. Memleketimizi muasır medeniyet seviyesine ulaştırmaya çalışıyoruz" demiş ve dinleyicilerden birisinin kâğıt fabrikası istiyoruz diye bağırmasına da, bütün dertlerinizi ve meselelerinizi yakından takip ediyoruz diye cevap vermiştir.⁶⁹ Daha sonra Başbakan Mersin'e hareket etmiş ve Mersinliler Başbakan'ı eşine ender rastlanan, şimdiki kadar hiçbir devlet adamına nasip olmayan bir şekilde karşılayarak bağrına basmışlar; yediden yetmişe kadar bütün Mersinliler karşılamada hazır bulunmuşlardı. Menderes doğruca bayram yerindeki yerlerini alarak, merasimi sonuna kadar takip etmiştir.⁷⁰

2.2. Adnan Menderes'in Şehirdeki Temasları ve Konuşması

Geceyi Mersin'de geçiren Başbakan, belediye tarafından tüccar kulübünde verilen 500 kişilik bir yemeğe katılmıştır. Başbakan Adnan Menderes, 6 Ocak

⁶⁷ BCA, 030.01.2.16.11, 8.

⁶⁸ Çukurova, Sayı: 573, 4-5 Ocak 1960, s. 1; İleri, Sayı: 2318, 5 Ocak 1960, s. 1.

⁶⁹ Tercüman, 6 Ocak 1960.

⁷⁰ Çukurova, Sayı: 575, 7 Ocak 1960, s. 1.

1960 tarihinde Mersin petrol tasfiyesinin temelini atmıştı.⁷¹ Başbakan'ın saat: 15.00'de temelini attığı Anadolu Petrol Tasfiyehanesi 700 milyon liraya mal olacaktı. Başbakan temel atma töreninde; Kurtuluş Bayramı'nda Mersinliler ile bir arada olmaktan mutlu olduğunu, Mersinlilerin liman veya silo yaptıkları için değil on seneden beri memlekete yaptıkları hizmetlerden dolayı kendilerine sevgi gösterdiklerini söylemiş ve genel olarak Mersin'in imarı hakkında bilgiler vererek, petrol tasfiyehanesinin önemini vurgulamıştı. DP'nin âdete Mersin politikalarını özetler nitelikte konuşan Menderes, konuşmasına şöyle devam etmiştir:

“...sözlerime başlarken de ifade ettiğim gibi bu topluluğumuzun fevkalade neşeli olması bahsine biran için avdet edeceğim. Bu neşeye ve saadetimizin memleket işlerinin iyi gittiğine dair vicdanımızın huzur içinde olmasından ileri geldiğine şüphe yoktur. O halde bunun sebeplerine kısaca işaret etmek yerinde olur. Mersin rafinerisi, Türk millî ekonomisinde mühim hizmetler ifade edecektir. Görülüyor ki burada kısa bir zaman evvel hayal olan büyük eserler birbirini takip edecek abideleşmektedir. Yine kabul ediyoruz ki memleket ufuklarında huzurumuzu bozacak bir gölge dahi yoktur. İşte bu sebeplerden dolayı toplantımız neşe ve huzur içinde geçmektedir. Hâlbuki sevinilecek memleket bahisleri ve meseleleri karşısında aksine olarak huzursuzluk duyan ve adeta bir felakete uğramış gibi kendisini bedbaht hissedenler de vardır. En sevinilecek işlerimiz karşısında evinde ve ailesinde bir kayba uğramış gibi üzülen, kaşları çatılan, yumrukları sıkılan, çehreleri takallüs eden bu gibi insanların haline kızmamak lazım gelir. Bilakis onların tıbbın henüz tedavi çaresi bulamadığı bu dertlerine deva aramak için vatandaşlık hisleri ile bu vatanın evladı olmak haysiyetiyle gayret sarf etmemiz icap eder. Onların delalet içinde bulduklarını bir an için hatırdan çıkarmayarak, kızmak yerine bu dertlerinin tedavisinde yardımcı olmalıyız. ‘Ne Mutlu Türk’üm Diyene’ vecizesinin ifade ettiği mana şudur: Ne Mutlu Türk’üm Diyene, ifadesindeki şu manayı unutmamak lazım gelir. Türk olan, Türklüğe ait bütün mesut hadiselerde saadet bulur.

Biz memlekete yaptığımız iyi işler ile iyi hizmetlerle mesut olurken, kardeşlerimiz olan bir kısım insanlar bir politika şaşkınlığı içinde adeta aykırı bir tutum ile malul olarak bu sevilecek hadiselerin kıymetini hakikatte takdir etseler dahi bunu gizlemeyi niçin bir politika hüneri sayarlar. Bu delaletin bu memlekette bir an evvel uzaklaşmasını en samimi temennim olarak ifade etmek istiyorum. Politika mutlaka aka, kara demek değildir. Siyaset mutlaka karşısındakini kötölemek değildir. Eğer öyle olsaydı, mesele çok basit olurdu. Basit olduğu kadar da memleket aleyhine tecelli eden bir iş olurdu. Koskoca bir milleti, iyi olan işlerin kötü olduğuna inandırmak mümkün olsaydı, politika bütün memleketleri felakete sürükleyen en fena bir çığır olurdu. İyi işler, kötü demekle devam süresiyle mutlaka kötü gösterilemez. Güneş balçıkla elbette swanamaz. İşte onun içindir ki siyasette en yüksek ahlak, kaidelerin hâkim olması hususiyile vatanper-

⁷¹ Taşkın Tuna, *Adnan Menderes'in Günlüğü*, 3. Baskı, Şüle Yayınları, İstanbul 2005, s. 285.

verlik hislerinin birinci derecede tutulması icap eder. Bunun aksine hareket edenler, belki günlük geçici bir kazanç elde edebileceklerini zannediyorlar. Fakat uzun süreli çalışmaların hâsılası olarak karşılaşılabacakları sadece ve sadece hüsrandan ibarettir. Çünkü aldatmakta uzun müddet devam edemez. Hakikatin nuru ve meşalesi er geç ortalığı tenvir eder. Bu sözlerimi muayyen şahsa, muayyen hadiseye tevcih edilmiş tenkitler olarak kabul etmemenizi rica ederim. Sözlerim, bu toplantıda ki müşterek saadet ve neşeden doğan ilhamın ifadesidir. Bu güzide heyet arasında böylesine müstesna bir toplantıda hissettiğim derin bahtiyarlık içinde hepinizi muhabbetle hürmetlerimle selamlarım.”⁷²

Başbakan'ın konuşmasında vurguladığı DP'nin Mersin'e yatırımları arasında; Mersin Limanı inşaatı, demiryolu bağlantılı silo inşaatı, petrol rafinerisi,⁷³ yol inşaatı, kentin imarına yönelik çalışmalar olarak özetlenebilir.⁷⁴ Bu yatırımlardan “Mersin Rafinerisi” tamamen modern şartlarda kurulacak ve günde 9.000 tona yakın ham petrol işleyecekti.⁷⁵ DP iktidarı süresince hem Mersinlilerin hem de uluslararası sermayenin beklediği yönde kentte yatırımlar yapmıştır. Böylece tüm bu uygulamaların bir sonucu olarak, 1954 ve 1957 genel seçimleri ile belediye seçimleri ve hatta muhtarlık seçimlerinde Mersinliler tarafından DP desteklenmiştir.⁷⁶ Mersinliler tarafından çok sevilen Başbakan törenden sonra karayollarında izahat almış ve geceyi Mersin'de geçirdikten sonra, 7 Ocak öğleden sonra Mersin'den ayrılmıştır.⁷⁷

3. Başbakan Adnan Menderes'in Maraş'ı Ziyareti

3.1. Gezi Öncesi Maraş'ta Yapılan Hazırlıklar ve Başbakan'ın Karşılanişı

Başbakan Menderes, muhalefeti zayıflatmak ve muhalefete karşı gücünü artırmak için mitinglere ve açık hava toplantılarına büyük önem vermiştir. Menderes, bütün halka hitap edebilme arzusu ile önce siyasi kavgalı olduğu Kırşehir'i ziyaret ederek; Mucur, Kaman ve Hacıbektaş'ta halka hitap etmişti. Menderes miting konuşmalarında ağırlıklı olarak muhalefeti eleştirerek, iktidarın muhalefete yönelik almayı tasarladığı tedbirlerin gerekçelerini anlattı. Hacıbektaş'ta yaptığı konuşmada Menderes, on senelik iktidarlara müddetince muhalefet tarafından sürekli taarruzlara maruz kaldıklarını, muhalefetin milletin sevinmesine dahi katlanamadığını ifade etmiştir.⁷⁸

1960 yılında 40'ncısı yapılacak olan Maraş'ın “Kurtuluş Bayramı Kutlamaları” programına damga vuran olay hiç kuşku yok ki, Başbakan Adnan Men-

⁷² Bozkurt, “a.g.m.”, s. 302-304; *Yeni Mersin*, 7 Ocak 1960.

⁷³ “Başvekilimiz Adnan Menderes dün tasfiyehanenin temelini attı. İki sene devam edecek olan inşaat faaliyetinin muhtelif safhalarında 3.000 işçi çalışacak. Bu muazzam ve girift petrol tasfiye tesislerinin maliyeti dört yüz milyon Türk Lirası'nın üstünde bulunmaktadır.” Bkz. Bozkurt, “a.g.m.”, s. 305.

⁷⁴ Bozkurt, “a.g.m.”, s. 305; *Yeni Mersin*, 7, 9, 13, 16 Ocak 1960.

⁷⁵ *Zafer*, 7 Ocak 1960, s. 1.

⁷⁶ Bozkurt, “a.g.m.”, s. 305.

⁷⁷ *Çukurova*, Sayı: 575, 7 Ocak 1960, s. 1.

⁷⁸ *Zafer*, 3 Şubat 1960; Demir, a.g.e., s. 248.

deres'in kutlamalara katılıp katılmayacağı konusu olmuştur. DP'ye muhalif olarak bilinen Halk Postası gazetesinde, iktidar yanlısı gazetelerin yayınlarına da atıfta bulunularak, Başbakan'ın ne zaman geleceği sorulmuş, sayılamayacak kadar yurt içi ve yurt dışı seyahati yapan Başbakan'ın on yıldan beri Maraş'a geleceğinin duyurulmasına rağmen tek ziyaret etmediği şehrin Maraş olduğu yazılmıştır.⁷⁹ Yine 5 Ocak 1960'da Halk Postası gazetesinde "Başvekil gelecek mi?" başlıklı haberde Başbakan'ın Maraş'a gelip gelmeyeceği Kemal Şişman tarafından alaycı bir dille kaleme şöyle alınmıştır:

"Sayın başvekil Maraş'a gelecekmiş acaba gelecek mi gelmeyecek mi ne zaman gelecek, yaz mı gelecek güz mü? Nasıl karşılasak, takı zaferler kurasak, nasıl karşılama töreni yapsak ve bunu kulağına kadar duyursak da Maraş'a teşriflerini sağlasak. İlahi arkadaşlar bundan kolay ne var. Çoluk-çocuk, kadın-erkek, partili-partisiz Tekke düzündə toplanır duaya çıkarız, kendi gelmez ise mübarek ruhları kadem basarlar. Kuraklık senelerde kütüğü önlemek için Tekke düzündə yağmur duasına çıkmıyor muyuz?"⁸⁰

Başbakan'ın 3 Ocak 1960'da Adana'nın ve Mersin'in "Kurtuluş Bayramı" törenlerine katılmak üzere Adana'ya gelmesini fırsat bilen Maraş Valisi Kazım Atakul ve beraberindeki heyet Adana'ya gitmişlerdi. Vali Atakul başkanlığındaki 40 kişilik heyette; Belediye Reisi Ali Kısakürek, belediye azaları ve DP İl Başkanı Enver Kadioğlu da bulunmaktaydı. Başbakan Maraş Heyeti'ni DP binasında saat 16.00'da kabul etmiştir. Maraş Valisi Atakul, Maraş Heyeti'ni ayrı ayrı başbakana takdim etmiş, tanışmadan sonra Başbakan, yoğun istek üzerine 12 Şubat'ta Maraş'a geleceği sözünü vermiştir.⁸¹ Bu gelişmelerin yaşandığı bir sırada Maraş'ta Başbakan'a verilecek hediyeler hazırlanmaktaydı. Başbakan'a sunulmak üzere hazırlanan hediyeler arasında Türk motifleriyle hazırlanan bir Maraş işi ipek sırma bayan iskarpini olduğu tahmin edilmekteydi. Ayrıca Başbakan Adnan Menderes'e takdim edilmek üzere altın yıldızlı Maraş Fahri Belediye Reisliği ve Maraş şehri hemşeriliği beratları da hazırlanmıştır.⁸²

Vatan Cephesi'nde Maraş'ın Sesi Gazetesi'nin haberinde; Maraş'a ilk defa teşrif edecek olan Başbakan'ı Maraşlılar başlarında taşıyacaklar, Maraş en az yarım asırlık bir ilerleme kaydedecektir denilmekteydi. Ayrıca Başbakan'ı karşılamak için Vali Kazım Atakul ile Belediye Başkanı Ali Kısakürek gece-gündüz çalışarak, her türlü hazırlıkları tamamlamışlardı.⁸³ Başbakan'ın katılacak olmasıyla ayrı bir değer kazanan kutlama programında, dikkat çekici konuların başında bir yenilik olarak Maraş Kalesi üzerine elektrikle Atatürk Silueti ve 40 rakamı yazılacak; ayrıca kaleye ve hastane binası üstüne metinleri verilen yazılar elektrikle hazırlanacaktı. Bunun yanı sıra resmî daireler, hususi teşekküller, dükkânlar bayraklarla donatılacak ve gece ışıklandırılacaktı. Ayrıca rüz-

⁷⁹ *Halk Postası*, 2 Ocak 1960, s. 1.

⁸⁰ Kemal Şişman, "Başvekil Gelecek mi?", *Halk Postası*, 5 Ocak 1960, s. 1.

⁸¹ *Kahraman Yurt Gazetesi*, Sayı: 2972, 4 Ocak 1960, s. 1; *Halk Postası*, 6 Ocak 1960, s. 1.

⁸² "Başvekilimize Verilecek Hediyeler", *Vatan Cephesi'nde Maraş'ın Sesi*, 18 Ocak 1960, s. 1; *Kahraman Yurt*, Sayı: 2999, 4 Şubat 1960, s. 1.

⁸³ *Vatan Cephesi'nde Maraş'ın Sesi*, 20 Ocak 1960, s. 1.

gâr olmadığı takdirde sabahın erken saatlerinden itibaren Belediye tarafından şehrin Kümbet, Abarabaşı ve Tekke tepelerinde yangın gösterileri yapılacaktı.⁸⁴

Maraş, Kurtuluş Bayramı'nı kutlamaya ve Başbakan'ı karşılamaya hazırды. Fakat Başbakan'ın "12 Şubat Kurtuluş Bayramı" etkinliklerine katılmayacağı, 20 Şubat'ta geleceği haberi⁸⁵ Maraş'ta büyük bir hayal kırıklığına neden olmuşsa da; bu olumsuz hava 11 Şubat'ta yerini sevince bırakmıştır. 12 Şubat 1960 tarihli Akşam Gazetesi'nin haberine göre Maraş'a gelen Kazım Gülek, Maraş'ta omuzlarda taşındığı ve Başbakan'ın otomobille Maraş'a hareket ettiği duyurulmuştur. Ayrıca Osman Bölükbaşı'nın Maraş CKMP Kongresi'nde konuşacağı ve İnönü'nün de mesaj gönderdiği yazılmıştır.⁸⁶ İnönü mesajında: "Maraşlılar cihan galipleri olduklarını iddia edenleri göğüsleri ile durdurmuşlar ve imanları ile yenmişlerdir."⁸⁷ diyerek, Maraş'ın mücadelesini övmüştür. 11 Şubat akşamı Adana'ya gelen Başbakan Menderes ve beraberindeki heyet 12 Şubat sabahı saat 07.25'te Maraş'a hareket etmişti.⁸⁸ Başbakan otomobille Osmaniye'den geçerken halk "vilayet olmak istiyoruz" diye bağırmıştır.⁸⁹

Başbakan'ı karşılamak için Kömürler bölgesinde otomobil, kamyon ve otobüslerden oluşan 200-250 araç ile sayıları binleri bulan vatandaş toplanmıştı. Kömürler'deki büyük topluluk soğuğa rağmen Başbakan'ı kucaklamak için sabırsızlanıyor ve ayakta bekliyordu.⁹⁰ Başbakan Adnan Menderes ve beraberindeki heyet saat 10'a doğru Kömürler'de, "Maraş muradına kavuşuyor" yazısıyla göz dolduran büyük takın önünde, 200'den fazla kurban kesilerek karşılanmıştır. Başbakan için Türkoğlu ve Aksu Köprüsü'nde davul zurnalarla halay çekerek düğün bayram yapan köylü toplulukları tarafından da kurbanlar kesilerek karşılama törenleri yapıldı. Kendini karşılayan halk ile kısa bir söyleşide bulunan Başbakan, adeta tebessümü ile halkın gönlünü yeniden fethetmiştir. Başbakan ve beraberindeki heyet Maraşlıların büyük sevgi ve muhabbet gösterileri arasında Kıbrıs Meydanı'na ancak saat 11.30'da Cuma namazı vakti gelebilmiştir.⁹¹

3.2. Adnan Menderes'in Maraş'ın 12 Şubat Kurtuluş Bayramı Etkinliklerine Katılması ve Şehirdeki Temasları

1960 yılında Maraş'ın Kurtuluş Bayramı törenlerine Başbakan Menderes'in de katılacak olması, Maraş'ta yaşanan coşkuyu âdeta ikiye katlamıştır. Bayram öncesi Başbakan'ı görmek için sabırsızlanan ve yılların hasretini dindirmek isteyen halk evlerine gitmemiş, parti ocaklarında ve sokaklarda sabahı beklemişlerdi. Başbakan'ı görmek için yer bulamamaktan endişe eden birçok kadın, havanın soğukluğuna bakmayarak yorganları ile gece yarısı tö-

⁸⁴ Halk Postası, 8 Şubat 1960, s. 1.

⁸⁵ Haber için bkz. Kahraman Yurt, Sayı: 3004, 10 Şubat 1960, s. 1.

⁸⁶ "Gülek Maraş'ta Omuzlarda Taşındı", Akşam, 12 Şubat 1960, s. 1, 5.

⁸⁷ "İnönü Maraşlıların Bayramını Tebrik Etti", Ulus, 12 Şubat 1960, s. 1, 5.

⁸⁸ Yeni Mersin, Sayı: 9477, 13 Şubat 1960, s. 1.

⁸⁹ "Menderes Dün CHP'lileri, Gülek DP'lileri Tebrik Etti", Akşam, 13 Şubat 1960, s. 1.

⁹⁰ Yurda Hizmet, Maraş'ın XL. Kurtuluş Bayramı Özel Sayı, 13 Şubat 1960, s. 1-3.

⁹¹ Vatan Cephesi'nde Maraş'ın Sesi, 15 Şubat 1960, s. 1.

ren alanına gelmişler, geceyi orada geçirdikten sonra gaz ocakları ile çorba pişirerek sabah çorbasını saat beşte lapa lapa yağmaya başlayan kar altında içerek Başbakan'ın gelmesini beklemişlerdi. Şiddetli soğuğa rağmen sabahın erken saatlerinde tören alandaki ağaçlar, evlerin terasları, çatıları; çocuk, kadın-erkek yedisinden yetmişine kadar şehirli ve köylü vatandaşlarla dolmaya başlamıştır. Kıbrıs Meydanı, Belediye Meydanı, Tekke, Kale ve Abarabaşı tepelerinin yamaçları da insanlarla dolmuştur.⁹²

Başbakan için Çukobirlik önünde ve İstasyon Köprüsü'nde muazzam taklar kurulmuştu. Başbakan, Tekke Tepesi yamaçlarını, Kaleden itibaren evlerin, dükkânların çatılarını ve Kıbrıs Meydanı'nı dolduran muazzam topluluk tarafından karşılanmıştır. Başbakan üstü açık bir cip içinde yanında DP İl Başkanı, Belediye Reisi ve Vali olduğu halde halkın bayramını tebrik etmiş ve belediye balkonundan halkı selamlamıştır. Başbakan şeref tribününde yerini aldıktan sonra bandonun çaldığı İstiklal Marşı ile bayrağa Belediye Reisi tarafından şehrin İstiklal Madalyası takılmış ve böylece merasim başlamıştır. Tüfek sesleri, atılan toplar, şehrin düşman işgali sırasındaki yanışını temsilen çıkarılan dumanlar, patlatılan bombalar ve kaleye hücum sahnesi, hasreti çeken başvekil kavuşmanın sevinç ve heyecanı arasında konuşmalar yapıldı, şiirler okundu ve mehter duasını yaptıktan sonra geçit resmi başladı. Tören esnasında halk Başbakan'ı çılginca alkışlamıştır. Geçit resmi saat 14'e kadar 3 saat devam etmiş ve tören sonrası Başbakan ve beraberindeki heyet tarafından şehitliğe çelenk konulmuştur.⁹³

Törenden sonra Kale Gazinosu'nda Başbakan'ın şerefine 300 kişilik bir ziyafet verilmiş, bu ziyafetten sonra Başbakan Ceyhan Barajı, dokuma fabrikasının kurulacağı binaları gezmiş, sanayi çarşısının temelini atmış ve belediyeye dönmüştür. Belediye binasında bir müddet istirahat eden Başbakan, DP İl Binası'na gelerek 15 dakika burada kaldıktan sonra, Maraş Kalesi'nde tertip edilen 100 kişilik akşam yemeğine teşrif etmiştir. Akşam ziyafeti esnasında Başbakan, yaklaşık bir saat süren veciz bir konuşma yapmış ve konuşması sık sık alkışlarla kesilmiştir.⁹⁴ Başbakan konuşmasında; *"Maraş'ın kurtuluşunun bütün vatan müdafaası açısından büyük bir öneme sahip olduğunu, Maraşlının ecnebi bayrağı altında namaz kılınmaz diyerek ayaklandığını, hiç kimseden medet ummadan hatta yardım almadan kurtuluşunu sağladığını"* söylemiştir. Başbakan konuşmasında şeker konusu üzerinde de durarak; *"1950 yılında vazifeye başladıklarında ellerinde 70.000 ton şeker olduğunu ve şeker ithal etmek zorunda kaldıklarını, on sene önce memlekette 4 şeker fabrikası varken 1960 yılı itibarıyla memlekette 15 şeker fabrikası olduğunu ve 3 şeker fabrikasının da inşa edildiğini"* ifade etmiştir. Başbakan, kendi iktidarlarından önceki demokrasi anlayışı ile beraber *"Maraş'ın Kurtuluş Bayramı"* töreni esnasında muhalif partilerin bazı vatandaşların ellerine kamalar vererek acayip bir

⁹² *Vatan Cephesi'nde Maraş'ın Sesi*, 15 Şubat 1960, s. 1.

⁹³ *Halk Postası*, 13 Şubat 1960, s. 1; *Yeni Mersin*, Sayı: 9477, 13 Şubat 1960, s. 1; *Vatan Cephesi'nde Maraş'ın Sesi*, 15 Şubat 1960, s. 1.

⁹⁴ "Başvekil Maraş'ta Beklenen Konuşmayı Yapmadı", *Halk Postası*, 13 Şubat 1960, s. 1.

eda ile geçit resmine katılmalarını da eleştirmiştir. Konuşmasının devamında Menderes, “*milli iradenin karşısında hiç kimsenin duramayacağını ve milletin işlerine el koyduğunu*” vurgulamıştır.⁹⁵ Maraşlılarla saat 24'e kadar kalede sohbet eden Başbakan, daha sonra yatmak üzere vali konağına gitmiştir.

Menderes, sabah saat 8.30'da belediye balkonundan Maraş'a teşekkür ve vedalarını bildiren 6 dakikalık bir konuşma yapmıştır. Kendisine gösterilen yakınlığa teşekkür eden Başbakan, Maraş'ın imar edileceğini, Nisan ayında bu tarihi şehre başka şartlarda geleceğini ve memleket meseleleri üzerinde açık izahat vereceğini, ikinci gelişinde iç politika meseleleri hakkında konuşacağını söylemiştir. Başbakan'ın bu konuşması sırasında bazı ilginç olaylarda yaşanmıştır. Bunlardan birincisi Başbakan'ın konuşacağı mikrofonun bozuk olması yüzünden konuşmasına ara vermek zorunda kalması; diğeri ise konuşmasına ara verdiği sırada kendileri hakkında yalan yazılar yazan Akis muhabiri Attila Bartınlioğlu, Kim muhabiri Müfit Duru ve Dünya muhabiri Teoman Okaygün'ün belediye salonundan çıkarılmaları olayıdır.⁹⁶

Başbakan'ın Maraş ziyaretini değerlendiren Halk Postası Gazetesi'nin iddiasına göre Başbakan, Maraş'ta beklenen vaat yardımlarını bildirir nutuk söylenmemiştir. Hatta Başbakan Menderes, Maraş'ta karşılaştığı şu durumlardan hoşlanmamıştır:

1. Karşılamada hazır bulunan kalabalığın yetersizliği,
2. Kutlamada halkın beklenen alakayı göstermemesi,
3. Belediye balkonunda lazım olan alkışın yokluğu,
4. Tribünde kendilerine ayrılan yerin iyi seçilmemesi,
5. Kılıç, kama gösterisi, avcılarının kurusıkı ateşleri,
6. Çetelerin parti bayrağı taşımaları,
7. Altı oklu bayrakların, DP bayraklarından pek fazla oluşu,
8. Harp günlerinde kaleye erzak taşıyan Ali Kaz'ın (Kazoğlan) taşıdığı dövizler,
9. Ziyafette takdim edilen hediyelerin verilmiş şekli,
10. Israrla mikrofon başına davet edilerek Maraş için neler yapılacağını istenmesi,
11. Davetlilerin en az yarısının CHP'li oluşu intibainin uyanması,
12. Kalede mikrofonun masaya değil sahneye konması,
13. Konuşmaları sırasında çok insan olması ve az alkışın olması,
14. Maraş'a gelmesi için ısrar eden DP'lilerin muvaffakiyetlerinin derecesi.⁹⁷

Halk Postası Gazetesi'nin iddialarının tam tersine Adnan Menderes'in Maraş'a gelişinde kendisini yüz bini aşan sayıda bir kalabalık karşılamış ve Adnan Menderes'e Maraş şehrinin altın yıldızlı fahri hemşerilik mazbatasını takdim edilmiştir.⁹⁸ Başbakan'a Maraş şehrinde gösterilen yoğun ilginin bir

⁹⁵ BCA, 030.01.16.86.1, s. 1-9.

⁹⁶ Cumhuriyet, “Menderes Dün Hatay'da Dört Konuşma Yaptı”, Sayı: 12774, 14 Şubat 1960, s. 1-4.

⁹⁷ “Başvekil Maraş'ta Beklenen Konuşmayı Yapmadı”, Halk Postası, 13 Şubat 1960, s. 1.

⁹⁸ Yurda Hizmet (Demokrasiye Hizmet ve Kahraman Yurt Gazetelerinin Ortak Sayısı), 13 Şubat 1960, s. 1.

göstergesi olarak da; Göksun Belediyesi Encümeni'nin toplanarak, kendisine Maraş'ı ziyaretleri dolayısıyla fahri hemşerilik beratı verilmesini kararlaştırmış olması gösterilebilir.⁹⁹

Adnan Menderes, Maraş'ta yaptığı tetkikler esnasında Maraş şehrinin imar planını yetersiz görmüş ve yeni bir plan yapılması için İtalyan şehircilik uzmanı Puccinati'nin Maraş'a gönderilmesini emretmiştir. Yine Güvercinlik Elektrik Santrali'nin genişletilmesi, şehir su şebekesinin yenilenmesi talimatını da veren Başbakan, ayrıca bu talimatların yanı sıra Ulu Camii, İsa Divanlı Camii ve Elbistan Ulu Camii restorasyonunun yapılması, dokuma fabrikasının makine ve tezgâhlarının temini, sanayi çarşısı için kredi temini, Akbank'ın Maraş şubesinin kurulması ve Halk Bankası'nın küçük esnafa açtığı kredinin üç katına çıkarılması emirlerini de vermiştir.¹⁰⁰ Başbakan'ın Maraş'ta yaptığı tetkikler esnasında ilginç bir olayda yaşanmıştır. Başbakan Sümerbank ve Hidroelektrik Santrali'ni ziyaret ederken, CHP Ocağı'nın önünden geçmiş ve bu esnada dışarı çıkan CHP'liler tarafından alkışlanmıştır. Bunun üzerine Başbakan CHP'lilerin ellerini sıktıktan sonra ocağa girip birkaç dakika onlarla sohbet etmiştir.¹⁰¹

Başbakan Adnan Menderes'in, Maraş ve Hatay'a yaptığı üç günlük seyahati esnasında ziyaret ettiği şehirlerde ve geçtiği yollarda; Maraşlı, Hataylı, Adanalı ve Niğdeli vatandaşlar şiddetli soğuğa ve gecenin geç saatlerine rağmen büyük kabileler halinde Başbakan'a coşkun sevgi gösterilerinde bulunmuşlardı. Başbakan da bu illerin halkına gösterdikleri ilgi dolayısı ile Anadolu Ajansı üzerinden teşekkür etmiştir.¹⁰² Başbakan'ın Maraş'a yaptığı ziyaretten son derece memnun kaldığı, 16 Şubat 1960 tarihinde Maraş Valisi Kazım Atakul'a çektiği şu telgraftan açıkça anlaşılmaktadır:

*"Kurtuluş Bayramı'nı birlikte tesit ettiğimiz Kahraman Maraşlı vatandaşlarımızın şahsıma karşı göstermiş oldukları emsalsiz ve coşkun muhabbet tezahürlerinden dolayı hala heyecan içindeyim. Bunu bir kere daha teyit ve tekrar etmekten büyük bir memnuniyet ve zevk duymaktayım. Aziz Maraşlı vatandaşlarımızın lütfettikleri bu sıcak hüsni kabul dolayısıyla en derin tahassüs ve muhabbetlerimin duyurulmasını rica ederim."*¹⁰³

4. Başbakan Adnan Menderes'in Hatay Ziyareti

4.1. Gezi Öncesi Hatay'da Yapılan Hazırlıklar ve Başbakan'ın Karşılması

Başbakan Adnan Menderes Hatay'a ilk ziyaretini 1956 yılında gerçekleştirmiştir. GillilandOil Corporation şirketinin sahiplerinden olan Mr. Jos. Gilliland, petrol kanununa göre kendisine verilmiş olan ruhsat çerçevesinde İskenderun-Arsuz sahasında, Türkiye'de yabancı eliyle açılacak olan ilk petrol arama kuyusunun açılış törenine katılması için bizzat kendisi Başbakan'a davetiye yollamıştır. Bu davet üzerine 3 Ekim 1956 tarihinde Hatay'a gelen

⁹⁹ BCA, 030.01.10.61.12, s. 1.

¹⁰⁰ Yurda Hizmet, 13 Şubat 1960, s. 1; Kahraman Yurt, 16 Şubat 1960, s. 1.

¹⁰¹ Tercüman, 13 Şubat 1960, s. 5.

¹⁰² BCA, 030.01.216.11, s. 5.

¹⁰³ Vatan Cephesi'nde Maraş'ın Sesi, 18 Şubat 1960, s. 1.

Başbakan'ı İskenderun Havaalanı'nda mülki ve askerî erkân ile yaklaşık 10.000 kişilik kalabalık bir halk topluluğu karşılamıştır. Havaalanından itibaren yol boyunca toplanan halkın tezahüratları arasında 50'den fazla otobille İskenderun'a gelen Başbakan, burada yarım saat süren bir konuşma yapmıştır. Başbakan beraberinde bulunan Ethem Menderes, Samet Ağaoğlu, Namık Gedik ve diğer devlet erkânı ile birlikte sondaj tesisinin açılış töreninin ardından Antakya'ya geçmişti. Başbakan Kırıkhan ve Reyhanlı ilçelerine gerçekleştirildiği ziyaretlerin ardından Hatay'dan ayrılmıştır. Başbakan'ın sondaj açılış töreninde yapmış olduğu konuşmada dikkat çeken ifade kısaca şöyleydi: *"Allah Türk Milleti'ne yardım edecektir. Petrol bulacağız. O zaman memleketi satıyorsunuz diye bize hücum etmiş olanların duyacağı hicap, onların cezasını, o mesut günleri pek yakında idrak etmek de bizim tesellimizi ve mükâfatımızı teşkil edecektir."*¹⁰⁴

Başbakan Adnan Menderes 4 Ekim 1956 tarihinde Hatay ziyaretinin son derece faydalı geçtiği Cumhurbaşkanı Celal Bayar'a 5 nolu uçaktan Van Valisi'ne yazdırdığı bir telgraftan anlaşılmaktadır. Telgrafta Menderes, Antakya Merkezi ile dört kazanın işleri ve ihtiyaçlarını yakinen tetkik ve halkı ile temas kurma imkânı bulduklarını; Antakya halkının samimiyetle iktidarlarına inanarak bağlandıklarını belirtmiştir.¹⁰⁵ Bu telgrafa Cumhurbaşkanı Celal Bayar Malazgirt'ten cevap vermiştir. Celal Bayar Malazgirt'te Sultan Alpaslan'ın hatırası için yaptırılacak heykelin halk arasında büyük bir heyecan yarattığını, bölge vatandaşlarının kendisinden sık sık toprak talebinde bulduklarını, Batman ve Siirt'e yapacağı ziyaretten sonra Ankara'ya döneceğini ifade etmiştir.¹⁰⁶

Başbakan Adnan Menderes'in Hatay'a ikinci ziyareti ise 19 Ekim 1957'de İskenderun'a yapmış olduğu ziyarettir. 1956 yılında yaptığı ziyaret sırasında olduğu gibi Başbakan, İskenderun'da kalabalık bir halk kitlelerinin yoğun sevgi gösterileri eşliğinde karşılanmış; yaptığı gezi ve incelemelerden sonra aynı gün Hatay'dan ayrılmıştır.¹⁰⁷

Başbakan Adnan Menderes'in Adana ve Mersin'in kurtuluş bayramı etkinliklerine katılmak üzere 3 Ocak 1960 tarihinde Adana'da temaslarda bulunduğu sırada İskenderun'dan bir heyet Başbakan ile görüşmek üzere Adana'ya gitmişti. 4 Ocak 1960 tarihinde Adana'ya giden İskenderun Belediye Başkanı Şemsettin Mursaloğlu, Demokrat Parti İlçe Başkanı Ömer Lütfi Arıkoğlu ve beraberindeki heyet, İskenderun'un imar planı üzerine Menderes'e izahat da bulunmuşlardı. Başbakan bu izahatı dikkatle dinlemiş ve heyete şehrin imarı konusunda önemli vaatlerde bulunmuştur.¹⁰⁸

Başbakan Adnan Menderes'in Maraş'ın *"Kurtuluş Bayramı"* etkinliklerine katılıp, şehir içindeki temaslarını tamamlamasından sonra; 13 Şubat'ta Ha-

¹⁰⁴ Ahmet Güleç, *Demokrat Parti İktidarında Hatay'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hatay 2016, s. 64-65.

¹⁰⁵ BCA, 030.01.41.244.8, s. 1.

¹⁰⁶ BCA, 030.01.41.244.8, s. 2.

¹⁰⁷ Güleç, a.g.t., s. 65; *Ayyıldız Gazetesi*, 20 Ekim 1957, s. 1.

¹⁰⁸ *Ayyıldız*, Sayı: 2666, 5 Ocak 1960, s. 1.

tay'a geçmesi planlanmıştı. Başbakan Adnan Menderes'in 13 Şubat'ta gerçekleşen Hatay ziyaretinde Başbakan'a birçok devlet erkanı ve milletvekili de eşlik etmiştir.¹⁰⁹ Hataylılar Başbakan'ın şehirlerine gelecek olmasından dolayı hummalı bir hazırlık içerisinde girmişlerdi. Şehrin Akiş tarafına zafer takı kurulmuş, bununla da yetinilmeyerek esnaf teşekkülleri tarafından şehrin Başbakan'ın geçeceği güzergâhlarına taklar kurulmuştur. Şehrin muhtelif yerlerine Başbakan'ın birkaç portesi ile dövizlerin asılması da ihmal edilmemişti. Ayrıca belediye tarafından Antakya şehrinin imarı konusunda bir rapor hazırlanmış ve bu rapor ziyaretleri sırasında Başbakan'a sunulması planlanmıştır.¹¹⁰ Başbakan'ı karşılama esnasında kesilecek kurbanların paraları ise yine esnafın aralarında topladığı paralardan karşılanmıştır. Başbakan ziyaret planı dâhilinde saat 12.00'de Hatay'da olacak ve geceyi Hatay'da geçirecek olan Başbakan'ın şerefine şehir kulübünde bir akşam yemeği verilecekti. Ayrıca Başbakan'ın uğraması ihtimaline karşı kazalarda da hummalı bir şekilde hazırlıklar yapılmaktaydı.¹¹¹ Plan dâhilinde Maraş'tan hareket eden Başbakan'ı, Hatay il sınırı olan Hassa'da Vali Ahmet Topaloğlu, DP İl Başkanı ve İdare Kurulu üyeleri ile vatandaşlar karşılamıştır.¹¹² Hassa'da hükümet konağı balkonundan bir konuşma yapan Başbakan, CHP iktidarının imkânları kısırlaştırdığını, memleketin bu yüzden geri kaldığını söylemiştir.¹¹³ Hassa'dan tezahüratlar arasında ayrılan ve saat 14.00'de Kırıkhan'a gelen Başbakan, gösterilen yakınlığa teşekkür ettikten sonra Kırıkhan'ın ihtiyaçlarının kısa zamanda giderileceğini bildirdi. Başbakan, muhalefete ve bilhassa İsmet İnönü'nün Konya'daki son konuşmasına cevap vererek şunları söyledi:

"İmkânsızlıklar içinde on yıldan beri yaptıklarımız akla, hayale sığacak şeyler değildir. Aranızda biraz yaşlı olanlar eskinin, yani Halk Partisi'nin hizmet telakkisini mukayese edebilirler. Süratle şümulü bir kalkınma içindeyiz. Bu memlekete Halk Partisi iktidarı ve onun başı olmadıktan sonra bu memleketin idare edilemeyeceğini bir misal olarak on yıldan beri tekrarlamışlardır. Şimdi on yıldır onlar iktidarda değil, memleketin başka evlatları hizmettedir. Sorarım şimdi size, Halk Partisi'nin başını aratacak bir kusurumuz ve bir noksanımız var mıdır? Allah için söyleyiniz, CHP ve O'nun başı giderse bu memleket idaresiz kalacak demişlerdi. Hizmet dolu, zafer dolu bir on sene, muvaffakiyet dolu bir on sene... Onlar yalnız iş başından uzaklaşmakla kalmadılar, ayağımıza çelme takmak, eteği-

¹⁰⁹ Bu heyette; Devlet Vekili ve Başbakan Yardımcısı Medeni Berk, Muğla Milletvekili Burhan Belge, Adıyaman Milletvekili Sırrı Turanlı, Adıyaman Milletvekili Şefik San, İçel Milletvekili Mehmet Dölek, İzmir Milletvekili Perihan Arıburnu, Sakarya Milletvekili Rifat Kadızade, Başvekalet İktisat Müsteşarı Memduh Yaşa, Basın Yayın Umum Müdürü Altemur Kılıç, Devlet Su İşleri Umum Müdürü Süleyman Demirel, Karayolları Umum Müdürü Fevzi Ataç, Milli Emniyet Umum Müdürü Celal Karasapan, Sinan Tekelioğlu, Başvekalet Kalemi Mahsus Müdürü Arif Özden, Başvekalet Kalemi Mahsus Müdür Muavini Ercüment Yavuzalp, Başvekalet Kalemi Mahsus memurlarından Yurdanur Genya bulunmaktaydı. Bkz. *Atayolu*, Sayı: 4920, 13 Şubat 1960, s. 1-3.

¹¹⁰ *Atayolu*, Sayı: 4920, 13 Şubat 1960, s. 1-3.

¹¹¹ *Atayolu*, Sayı: 6919, 12 Şubat 1960, s. 1.

¹¹² Güleç, *a.g.t.*, s. 66; *Atayolu*, 15 Şubat 1960, s. 1.

¹¹³ "Menderes Dün Hatay'da Dört Konuşma Yaptı", *Cumhuriyet*, Sayı: 12774, 14 Şubat 1960, s. 4.

mizden çekmek, siyasi istikrarı bozmak, bizi muvaffak etmemek ve dış münasebetlerimizi bozmak için hala ellerinden gelen bütün tezviratı yapmaktan geri durmadılar. Artık Halk Partisi'ni aratacak hiçbir şart, hiçbir vesile, hiçbir sebep mevcut değildir. Kimmiş seçim hürsüzleri, rey hürsüzleri, 1946'nun siyaset zorbaları kimlermiş? Biz seçime asla hile katmadık ve katmayacağız. Sanki yapılmış ve yapılacak seçimlere fenalık getirenler varmış gibi şikâyet ediyorlar. Bedava kahramanlık yoluna sapıp: 'Sizi yere vuracağız' diyorlar. Onlar gibi konuşmak icap ederse ben de onlara söylüyorum ki; siz de kanun dışına çıkarsanız, baş aşağı yere vurulacaksınız. Kimlerle mücadele ettiklerini öğreneceklerdir. Hiç kimse kanunların üstünde de değildir. Millet idaresinin karşısında eğilmeyecek baş mevcut değildir. Kuru tehditlerin, korkutmalarn indimizde bir pulluk kıymeti yoktur. Türk Milleti'nin iradesini zebun etmek isteyenlere acımak lazım gelir. Her türlü nizam dışı hareketi başladığı yerde kahretmeye azimliyiz.¹¹⁴

Konuşmasını bitirdikten sonra Kırıkhan'dan hareket eden Başbakan saat 15.40'da Antakya'ya geldi. Başbakan'ı Antakya Cumhuriyet Meydanı'nda bu seyahatin en büyük kalabalık kitlesi tarafından karşılamıştır.

4.2. Adnan Menderes'in Şehirdeki Konuşması

Başbakan Antakya'ya gelir gelmez doğruca kürsüye çıktı ve halkı selamladı. Bu sırada halk kürsüye doğru yaklaşmak istiyordu. Askerler bunu güçlkle önlemeye çalışırken, dipçikle halka vuruyorlardı. Bunu gören Başbakan, askere mani olunmasını istedi. Bunun üzerine askerler çekilip gittiler.¹¹⁵ Başbakan Antakyalılara hitaben yaptığı konuşmada, büyük seçimin baharda olacağını açıkça ihsas etti ve sözlerine: "Hücumların iftiraların kasırga gibi ortaltığı savurduğu şu sırada günün hadiselerine karşı sizlerin görülmeme tezahüratınız en susturucu cevabı teşkil etmektedir." diye başlayan Menderes, önce iktisadi kalkınmadan bahsettikten sonra şunları söyledi: "Başka memleketlerde gördüğümüz medeni ve müreffeh şartların memleketimizde de tahakkuk etmesi artık bir emri mutlak halini almıştır."¹¹⁶ Antakya'nın imarı konusunda da temas eden Başbakan, şehrin imar edileceğini, ihtiyaçlarının kısa zamanda yerine getirileceğini ifade etti.¹¹⁷ Daha sonra Başbakan muhalefete cevap vererek şunları söyledi:

"Bu gidişle bir veya iki yıl sonra bu memleket ne güzel bir manzara arz edecek. O zaman rey avcıları ne yapacaklar? Ne yaparlarsa yapsınlar, bizi bu memlekette hürriyet nizamı tesis etmek, siyasi istikrarı tesis etmek istikametindeki azmimizden milimetre inhiraf ettirecek kuvvet dünyada mevcut değildir. Böylesine meşum bir yolda olan muhalefet, kanunların hududu içinde midir? Vatanseverlik duygularının aklın ve mantığın kabul ettiği hudutları içinde midir? Hayır, hayır. Bu böyle olmaz. Memleketi 25,

¹¹⁴ Cumhuriyet, 14 Şubat 1960, s. 4.

¹¹⁵ Cumhuriyet, 14 Şubat 1960, s. 4.

¹¹⁶ Cumhuriyet, 14 Şubat 1960, s. 4.

¹¹⁷ Atayolu, 15 Şubat 1960.

30 sene sustur sonra, bu memlekette hürriyet nizamı kurulduktan sonra, kalk o hürriyeti istismar et. Bana böyle bir muhalefetin devamına niçin müsaade ediyorsunuz diye soracaksınız. Bunların vaktiyle yaptıklarını unutarak bugün bize yalan ve iftira kabilinden sözlerle isnatta bulunanlara, rey hırsızlığı yapanların Demokrat Parti olmadığını söylemekle ilk cevabımı vermiş oluyorum. Eğer bu mevzuda sabıkalı aramak lazımlı gelirse sabık iktidarın başı ne güne duruyor? Bizim iktidarımızın hiçbir kötü hareketi olmayacaktır. Bütün bunlara bir Hilmi-mülayemetle tahammül etmemizin sebebi şudur: Bizim Türk milletine, Türk milletinin vatanperverlik hislerine siyasi dehasına, sezişine imanımız vardır. Hacet hinde kendi işine el koymasını bilir ve hacet hinde “yeter söz milletindir” demesini gayet iyi bilir. Buna inanımız ve güvenimiz olduğu için gelişmekte olan demokrasimizin tarihinde küçük de olsa nahoş bir hadisenin kaydedilmiş olmasını bu memlekete reva görmek istetmemekteyiz. Yoksa millet iradesine dayanarak kanunsuzlukları derhal ezmekteki kudretimizin çok büyük olduğu muhakkaktır.”¹¹⁸

Antakya konuşmasında Başbakan Adnan Menderes, büyük şair Abdülhak Hamid’in “ben ustayım eser senindir” sözünü hatırlatarak; kastettiği vasitanın şahsı değil, DP iktidarı olduğunu açıklamıştır. Eserin Türk Milleti’nin eseri olduğunu ve milletin işlerine bizzat el koyduğunu söylemiştir.¹¹⁹ Başbakan konuşmasının sonunda Antakyalılara, planlanan işlerin ne aşamaya geldiğini görmek için Antakya’ya tekrar geleceğinin müjdesini de vermiştir.

Başbakan Adnan Menderes, Antakya’dan ayrılarak 14 Şubat 1960 Pazar günü İskenderun’a gelmiştir. Başbakan İskenderun da, coşkun sevgi tezahüratı arasında ve her cümlesi sürekli alkışlarla kesilen bir konuşma yapmıştır. Başbakan konuşmasına öncelikle ihtişamlı ve büyük muhabbet içinde yaptıkları karşılama töreninden dolayı İskenderunlulara şükranlarını belirtmiştir. Başbakan iktisadi kalkınma hamlelerinin devam ettiğini ve Türk Milleti’nin çok kısa süre sonra özlediği bir hayata kavuşacağını söyledi. 1957 seçimlerine de atıfta bulunan Başbakan, seçimleri öne çekmelerinin sebebini başta CHP olmak üzere muhaliflerin işi azıtarak memleket idaresini tehlikeye sokmaları ve basınında bu hareketleri desteklemesi olarak açıklamıştır. Bu hareketlerin özellikle memleketin dış ülkelerle yaptığı ekonomik ve ticari muamelelere olumsuz etki yaptığını; daha seçime bir buçuk sene olmasına rağmen memleketin siyasi ve idari bünyesinin daha fazla sarsılmaması için seçimi öne almayı vatan ve memleket meselesi olarak gördüklerini söyledi. Seçim sonuçları ile ilgili olarak da Başbakan, muhalefetin işbirliği yapmasına rağmen seçimi kaybetmeyi bir türlü içine sindiremediğini ve iktidara karşı hücumlarını giderek artırarak, memlekette anarşi havası estirdiklerini belirtmiştir. Konuşmasında işin son raddeye geldiğini söyleyen Menderes, muhalefetin anarşi ortamı ile iktidarın her an değişmesi gerektiği havasını hâkim kılmaya çalıştığını; darbe-

¹¹⁸ Zafer, 14 Şubat 1960, s. 1; Cumhuriyet, 14 Şubat 1960, s. 4; Milliyet, 14 Şubat 1960.

¹¹⁹ BCA, 030.01.16.86.2, s. 1-4.

nin ve suikastların ikliminin yaratıldığını ifade etmiştir. Gazetelerin menfi tavırları üzerinde de duran Menderes, muhalefetin her söylediğini haber yapan yayın organlarının Irak'ta yaşanan hükümet darbesini övmelerini ve oradaki katillere ait resimlerin her gün gazetelerin manşetini süslemesini eleştirerek; bu gafilleri bu tehlikeli rüyadan uyandıracak olan şeyin Türk Milleti'nin eli ile incek bir şamar olduğunu söylemiştir. Başbakan, her şekilde iktidara gelecekleri hayal ve sarhoşluğuna kapılan muhalefete milletin itibar etmediğini vurgulamıştır. Menderes, seçimlerden bir sene geçene kadar sükûnetle durumu takip ettiğini ve hiç konuşmadığını, bu zaman zarfında Türk Milleti tarafından muhalefetin foyalarının müşahede edilmesini beklediğini söylemiştir. Başbakan seçimlerden bir sene sonra Balıkesir'e bir ziyaret yaparak orada vurguladığı gibi muhalefetin memleketi nasıl bir uçuruma sürüklemek istediklerini şu sözleri ile ifade etmiştir:

"...Büyük milletimizin seçimler yolundan kendi iradesini memlekete hâkim kılınması imkânının yanında şartlar bir başka yoldan da Türk Milleti'nin işlere el koyması lüzumunu şiddetle hissettiriyordu. Bu sözlerimin bütün memlekette bıraktığı derin akla ve yarattığı neticeler hakikati tamamıyla teyit etmiş oluyordu. Aziz vatandaşlarımız; her şey iktidara gelmek için değil her şey vatan için... Uzun bir yol olarak kullanılan nifakı ezmek lazım. Nifak Cephesi'nden Vatan Cephesi'ne yan yana. İşte o günden bugüne Vatan Cephesi'ne katılan vatandaşlarımızın, aziz ve sevgili kardeşlerimizin sayısı 1 milyonu çoktan geçmiş bulunuyor. Bu hakikati huzurunuzda ifade etmekle büyük bir bahtiyarlık duyuyorum. Filhakika Nifak Cephesi'nden de Vatan Cephesi'ne kitleler halindeki bu geçiş milletçe işlere el konulmuş olmak vakası olarak anlaşılacak icap eder. Türk Milleti hakiki manasında sağlam ve sıhhatli bir demokrasinin hasretini duyuyor ve onu istiyordu. Türk Milleti insanlık, şeref ve haysiyetine en uygun bir idare olarak hakiki demokrasinin hürriyet nizamını gerçekleştirme yolundadır. İyi niyetli aziz vatandaşlarımızın nifakı bir defa daha ezip kahretmeleri ve Vatan Cephesi'ni kuvvetlendirmeleri milletçe yolunda bulunduğumuz hürriyet nizamının, hakiki demokrasinin teminatı olacaktır. Yeter; artık söz milletindir!"¹²⁰

Hatay'dan son derece memnun ayrılan Başbakan Adnan Menderes, son ziyareti sırasında Hatay halkının kendisine karşı gösterdikleri çok samimi alaka münasebetiyle Hatay Valisi Ahmet Topaloğlu'na şu telgrafi göndermiştir:

"Hatay ziyaretimde bütün Hataylıların kazaları, nahiyeleri ve köyleri ile gerek şehir ve kasabalarda gerekse yol boyunca lütfettikleri muhteşem karşılama ve izhar ettikleri çok samimi alakadan dolayı duyduğum şeref ve bahtiyarlık sonsuzdur. Bunu aziz bir hatıra olarak daima muhafaza edeceğimden bütün Hataylı vatandaşlarımızın emin olmalarını ve gösterdikleri çok samimi sevgi tezahürlerinden dolayı en kalbi teşekkür ve muhabbetlerimin ıblâğını rica ederim."¹²¹

¹²⁰ Yeni Mersin, Sayı: 9478, 16 Şubat 1960, s. 1-2.

¹²¹ Yeni Mersin, Sayı: 9479, 17 Şubat 1960, s. 1.

Sonuç

1960 yılının hemen başlarında Başbakan Adnan Menderes ve İsmet İnönü'nün çıktıkları yurt gezilerinin aslında temel gayesi henüz adı konmamış olsa da, seçim çalışmaları olarak yorumlamak gerekir. Bu çerçevede Başbakan Menderes daha önce kırgın olduğu Kırşehir'e bile ziyarette bulunmuştur. Adnan Menderes Ocak ayı içinde Adana ve Mersin'i daha sonra Şubat ayı içerisinde de daha önce hiç gelmediği Maraş'ı ve birçok kez geldiği Hatay'ı ziyaret etmiştir. Başbakan bu ziyaretlere birçok bakanı, milletvekillerini ve devlet ricalini beraberinde götürerek, ziyaret ettiği yerlerde tam bir gövde gösterisi yapmıştır.

Başbakan'ı bu ziyaretleri esnasında şehir girişlerinde ve meydanlarında toplanan yediden yetmişe büyük kalabalıklar sevgi ve tezahüratlarla karşılamıştır. Başbakan Adnan Menderes'in 1960 yılı Adana, Mersin, Maraş ve Hatay gezileri öncesinde vatandaşların büyük bir heyecanla günler öncesinden şehirlerini süsledikleri ve geç vakitlere kadar Başbakan'ı bekledikleri görülmüştür. Karşılama törenleri için şehirlerin valileri, belediye başkanları, başta olmak üzere; parti il başkanları ve vatandaşlar günlerce geceli-gündüzlü mesai yapmışlardı.

Başbakan Menderes'in güney bölgesine yaptığı bu ziyaretlerinin temel gayesi bölge halkı ile Kurtuluş Bayramı kutlamalarında bir araya gelerek; tetkik ve incelemelerde bulunmak, şehirlerin sosyo-ekonomik durumuna dair bilgiler almaktı. Bu geziler esnasında Başbakan, partililer ile bir araya gelmiş, vatandaşlarla fikir alışverişinde bulunmuş ve partilerinin uyguladığı politikaları halka anlatmak suretiyle onların desteğini almayı hedeflemiştir. Menderes Adana, Mersin, Maraş ve Hatay'da yaptığı konuşmalarda; millî iradeden, petrol rafinerisi alanında yapılanlardan, dönemlerinde kurulan şeker fabrikalarından, elektrik santrallerine verdikleri önemden, dokuma sanayi alanında yaptıkları icraatlardan ve şehirlerin imarı konusunda yapılacaklardan söz etmiştir. Ayrıca konuşmalarının diğer bir temasını da muhalefetin her ne pahasına olursa olsun iktidarlarına çelme takma anlayışı ile hareket ederek darbe çığırkanlığı yapmaları oluşturmuştur.

Başbakan Menderes, şehir içinde yaptığı tetkikleri esnasında; vilayeti, belediyeyi, resmi kuruluşları ziyaret etmesinin yanı sıra bazen de Maraş'ta olduğu gibi geçtiği yerlerdeki CHP'lilerle selamlaşarak, onlarla bir süre sohbet etmiştir. Bazen de bu ziyaretler esnasında çok küçük de olsa Adana'da olduğu gibi CHP'liler ile DP'liler arasında sürtüşmeler olmuştur. Münferit olaylar asla bu ziyaretlere gölge düşürmemiş, Başbakan ve beraberindeki partililer halkın ilgisinden ve sevgisinden son derece memnun kalmışlardı. Adana, Mersin, Maraş ve Hatay gezileri; muhalefetten, dış politikada ve ekonomide yaşanan sorunlardan bunalan Menderes ve DP'liler için ayrı bir moral ve motivasyon kaynağı olmuştur.

Kaynaklar

Arsiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, (BCA); BCA, 490.1.0.0.5.27.17; BCA, 030.01.2.16.11; BCA, 030.01.16.86.1; BCA, 030.01.10.61.12; BCA, 030.01.216.11; BCA, 030.01.41.244.8; BCA, 030.01.41.244.8; BCA, 030.01.16.86.2.

Resmî Yayınlar

- TBMM Zabıt Ceridesi*, VII. Dönem, Cilt: 17, TBMM Basımevi, Ankara 1945.
TBMM Zabıt Ceridesi, VIII. Dönem, Cilt: 24, TBMM Matbaası, Ankara 1950.
TBMM Zabıt Ceridesi, X. Dönem, Cilt: 12, TBMM Matbaası, Ankara 1956.
TBMM Zabıt Ceridesi, X. Dönem, Cilt: 20, TBMM Matbaası, Ankara 1957.
TÜİK, Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara 2012.
Resmî Gazete, Sayı: 7438, 21 Şubat 1950.
Resmî Gazete, Kanun No: 6761, Sayı: 9346, 30.06.1956.
Resmî Gazete, Kanun No: 7001, Sayı: 9637, 19.06.1957.
Resmî Gazete, Kanun No: 7037, Sayı: 9704, 12.09.1957.

Kitaplar ve Tezler

- AĞAOĞLU, Samet: *Siyasi Günlük DP'nin Kuruluşu*, İstanbul 1992.
AHMAD, Feroz: *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, Hil Yayınları, İstanbul 1996.
ALBAYRAK, Mustafa: *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2004.
AYATA, Ayşe Güneş: *CHP (Örgüt ve İdeoloji)*, 2. Baskı, Gündoğan Yayınları, İstanbul 2010.
AYDEMİR, Şevket Süreyya: *İkinci Adam*, Cilt: II-III, Remzi Kitabevi, İstanbul 1968.
AYDEMİR, Şevket Süreyya: *Menderes'in Dramı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1998.
BİLA, Hikmet: *CHP Tarihi (1919-1979)*, 1. Baskı, DMS Doruk Matbaacılık, Ankara 1979.
BOZKURT, Celâl: *Siyaset Tarihimizde CHP, Dünü Bugünü İdeolojisi*, Yayın evi ve Tar. Yok.
BURÇAK, Rıfık Salim: *Türkiye'de Demokrasiye Geçiş (1945-1950)*, Olgaç Matbaacılık, İstanbul 1979.
ÇAVDAR, Tevfik: *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1950'den Günümüze)*, İmge Kitabevi, Ankara 2004.
DEMİR, Şerif: *Türk Siyasi Tarihinde Adnan Menderes (1930-1960)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 2009.
EROĞUL, Cem: *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, İmge Kitabevi, Ankara 1990.
FERSOY, Orhan Cemal: *Bir Devre Adını Veren Başbakan Adnan Menderes*, Mayataş Yayınları, İstanbul 1971.
GÜLCAN, Yılmaz: *Cumhuriyet Halk Partisi (1923-1946)*, Alfa/Aktüel Kitabevi, Bursa 2001.
GÜLEÇ, Ahmet: *Demokrat Parti İktidarında Hatay'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hatay 2016.
KABASAKAL, Mehmet: *Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908-1960)*, Tekin Yayınevi, İstanbul 1991.
KARPAT, Kemal: *Türk Demokrasi Tarihi*, 3. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.
KOÇAK, Cemil: *Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980*, İstanbul 2000.
KORALTAN, Refik: *Tek Parti Devrinden 27 Mayıs İhtilali'ne Demokratlar, DP'nin Kurucusu Anlatıyor Refik Koraltan*, Yayına Haz. Kamil Maman, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.
TEZİÇ, Erdoğan: *Siyasî Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye'de Partiler)*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1976.
TOKER, Metin: *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları (1944-1973) -Tek Parti'den Çok Parti'ye (1944-1950)-*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1990.
TUNA, Taşkın: *Adnan Menderes'in Günlüğü*, 3. Baskı, Şüle Yayınları, İstanbul 2005.
TUNCER, Erol: *Osmanlı'dan Günümüze Seçimler (1877-2002)*, 2. Baskı, TESAV Yayınları, Ankara 2003.
URAN, Hilmi: *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2007.

UYAR, Hakki: *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Matbaacılık, İstanbul 2012.

YAVAŞGEL, Emine: *Temsilde Adalet ve Siyasal İstikrar Açısından Seçim Sistemleri ve Türkiye'deki Durum*, 1. Baskı, Nobel Yayınları, Ankara 2004.

YETKİN, Çetin: *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-1945)*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1983.

Makaleler

AKŞİN, Sina: *Demokrat Parti Dönemi, Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Cem Yayınevi, İstanbul 2003.

ALKAN, Haluk - BAĞCI, Hakan: "Sosyo-Ekonomik Değişme ve Siyasal Katılma: Kahramanmaraş Örneği 1950-2002", *İÜSBFD*, No: 39, Ekim 2008.

BOZKURT, İbrahim: "Demokrat Parti'nin İçel Örgütü ve Adnan Menderes'in Mersin'de Karşılığına İlişkin Bazı Notlar", *Türk Tarihinde Adnan Menderes*, Cilt: 1, Adnan Menderes Üniversitesi Yayını: 39, Aydın 2012.

BULUT, Sedef: "Üçüncü Dönem Demokrat Parti İktidarı (1957-1960): Siyasi Baskılar ve Tahkikat Komisyonu", *Akademik Bakış*, Cilt: 2, Sayı: 4, Ankara 2009.

ÖZÜÇETİN, Yaşar: "Demokrasiye Geçiş, Demokrat Parti'nin Kuruluşu, 1946 Seçimleri", *Türkler*, Cilt: 16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

TÜRK, Hikmet Sami: "Türk Seçim Sisteminde Oy Hakkı", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 26, Sayı: 3-4, 1969.

YILMAZ, Ensar: "1946 Seçimlerinde Öne Çıkan Bazı Hususlar", *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2010.

Sürelili Yayınlar

Akşam, 4 Ocak, 12-13 Şubat 1960.

Atayolu, 12, 13, 15 Şubat 1960.

Ayyıldız, 20 Ekim 1957, 5 Ocak 1960.

Cumhuriyet, 8 Temmuz 1953; 30 Ekim 1957; 14 Şubat 1960.

Çukurova, 4, 5, 7 Ocak 1960.

Demokrasiye Hizmet, 30, 31 Ekim 1957.

Halk Postası, 2, 5, 6 Ocak - 8, 13 Şubat 1960.

İleri, 5 Ocak 1960.

Kahraman Yurt, 4 Ocak - 4, 10, 16 Şubat 1960.

Milliyet, 14 Şubat 1960.

Tercüman, 6 Ocak, 13 Şubat 1960.

Ulus, 5 Temmuz 1953; 4 Ocak, 12 Şubat 1960.

Vatan Cephesi'nde Maraş'ın Sesi, 18, 20 Ocak - 15, 18 Şubat 1960.

Vatandaş, 1, 2 Ocak 1960.

Yeni Adana, 1, 4, 6, 7 Ocak 1960.

Yeni Fikir, 5 Ocak 1960.

Yeni Mersin, 27 Mayıs 1951; 27 Mayıs 1957; 5, 6, 7, 16 Ocak - 13, 16 Şubat 1960.

Yeni Ulus, 13, 14 Mart 1954.

Yurda Hizmet, 13 Şubat 1960.

Zafer, 12 Temmuz 1956; 3 Temmuz 1957.

Zafer, 4, 5, 7 Ocak - 3, 14 Şubat 1960.

KİTAP TANITMA

TÜRKLERİN VE MOĞOLLARIN ESKİ DİNİ

Cansu DIRAMALI*

Jean Paul Roux, Türklerin ve Moğolların Eski Dini, Çevirmen: Prof. Dr. Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınları, 16 cm x 24 cm, 2. Baskı, Karton Kapak, 381 sayfa, ISBN: 975-8240-70-6, 2011.

1925 doğumlu Fransız Türkolog Jean Paul Roux, gerek Türkistan gerek Anadolu coğrafyasıyla ilgili olarak Türkoloji camiasına hizmet eden önemli çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmaların ürünlerinden bazıları *Orta Asya'da Bitkiler ve Hayvanlar, Altay Türklerinde Ölüm, Dinlerin Çarpışması, Türklerin Tarihi* gibi eserlerdir. Bu eserlerin en önemlilerinden biri de Türklerin inanç dünyasını konu alan *Türklerin ve Moğolların Eski Dini* isimli çalışmadır.

Söz konusu eser Türkler, Moğollar ve diğer Altay toplumlarının dinlerini, evreni algılayış biçimlerini, yaşayış tarzlarını ve gelenek, alışkanlık ve ritüellerini konu edinmektedir. Giriş ve sonuç bölümleri haricinde altı bölümden oluşan eserde her bölüm alt başlıklar altında değerlendirilmiştir. Eserin kaynakça kısmı hayli hacimlidir. Çin kaynakları ve eski Türk yazıtlarından başlayarak Avrupalı ve Müslüman seyyahların seyahatnameleri, günümüz Türk ve Avrupalı bilim adamlarının Altay toplumlarıyla ilgili değerlendirmeleri eserin yazılmasına kaynaklık etmiştir. Hasılı Roux'un konu hakkında detaylı ve titiz çalıştığı ve Türkoloji dünyasına önemli bir çalışma kazandırdığı söylenebilir. Bununla birlikte gerek topluma dışardan bakan bir göz olarak gerek kaynakları farklı anlamlandırmasıyla Roux'un kimi değerlendirmelerinin tartışmaya açık olduğu bir gerçektir.

Çalışmanın giriş bölümünde hangi kaynaklardan yararlandığı ve nasıl bir çalışma yöntemi izlendiği açıklanmıştır. İlk bölüm ise *'Türklerin ve Moğolların Dinsel Tarihi'* adını taşımaktadır. Konuya giriş yapılmadan önce Türkler, Moğollar ve diğer Altay toplumlarının kimler olduğu anlatılmıştır. Bu nok-

* Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi.

tada Ural-Altay dil teorisinden bahsedilmiş, topluluk isimlerinin etimolojisi açıklanmıştır. Ardından din ve inanç bahsine geçilmiş, bozkırın hayvan yetiştiricileri olarak tanımlanan Türkler ve Moğolların ilk dinlerinin pastoralizm olduğu ifade edilmiştir ki bu dikkat çekici bir yaklaşımdır. Coğrafi konum sosyal yaşamı ve ekonomik faaliyetleri, sosyal yaşam ve ekonomik faaliyetler de dünyayı algılayışı ve nihayet dini inancı etkilemektedir. Bu noktada ilk dinin pastoralizm olarak adlandırılması mantığa yakın durmaktadır. Nitekim bu toplulukların sonradan benimsedikleri dinlerde de pastoral izlerin kendini koruduğu görülmektedir.

Çalışmanın devamında Türklerde dini hayatla ilgili bilgilerin elde edildiği kaynaklar sıralanmıştır. Burada Bugut yazıtının, Orhun yazıtlarının, Ongin, Şine Usu gibi birçok yazıtın adı geçmektedir. Roux, bununla birlikte Türklerin birçok alanda olduğu gibi dini hayatıyla ilgili ilk bilgilerin de Çin kaynaklarından elde edildiğini ifade etmiş, buradaki Türk algısına değinmiş ve dikkat çekici ve tartışmaya açık ifadeler kullanmıştır. Bunlardan bir tanesi Altay toplumlarının 12 hayvanlı takvimi Çin'den aldığına dair iddiadır. Çinliler ve Türkler gerek savaşta gerek barışta birçok münasebette bulunmuş, birbirlerini siyasal, kültürel her alanda etkilemişlerdir. Nitekim Roux, üzüm bağlarının Çin'e Ortadoğu'dan getirildiğini söylemektedir. Söz konusu etkileşim doğal karşılanan bir durumdur fakat takvim meselesi bilhassa Türk araştırmacılar tarafından kesinlikle reddedilmiştir.

Bölümün devamında yazıtlardaki din mevzusu ele alınmıştır. Bu noktada bilhassa Bugut Yazıtı değerlendirilmiş ve Roux, yazıtın okunabildiği kadarıyla Budizm etkisinde olduğunu söylemiştir. Bunun dışında metinde maniheizt kökenli kelimelerin olduğu ve Çin etkisinin de görüldüğü ifade edilmiştir. Yazıtla ilgili olarak en önemli bilgi Bumin Kağan'ın din değiştirmesidir. Rus bilginlerinin aktardığına göre hükümdarların Budizme meyletme sebepleri bu dinin bozkır birliği fikrini destekliyor olmasındandır. Budizm dışında yazıtlarda Taoizmin, Mazdaizmin ve Maniheizmin izine de rastlanmaktadır.

Göktürk Devleti dönemi ve yazıtlarından sonra Uygurlara da değinilmiştir ki Uygurlar Maniheizm'e geçip din değiştirmeleri ve yerleşik hayata geçmeleri dolayısıyla Türk tarihinde önemli bir konumdadırlar. Din değiştirme Uygur kağanının Çin'e yaptığı bir sefer sırasında gerçekleşmiştir. Din değiştirmeyle Uygurlar kendilerinden önceki Türk devletlerinde var olan hasletlerin neredeyse tamamını bırakmış, yerleşik hayata geçilmiş, tarım yapılmış ve daimi evler inşa edilmiştir. Yenilen yemeklerden giyilen giysilere kadar bir farklılık söz konusudur. Dolayısıyla Uygurların dünya görüşü de tamamen değişmiştir. Karabalğasun yazıtında şu ifadeler yer alır: *“Barbar geleneklere sahip ve kanın sarhoşluğuyla dolu olan bu ülke, sebzelelerin yetiştirildiği bir ülke haline gelmişti; insanların öldürüldüğü bu ülke iyilik yapmanın öğrenildiği bir diyar haline gelmişti.”*

I. bölümde Türk kültürüyle ilgili bilgi veren Divanu Lügat'it-Türk, Codex Cumanicus, Irk Bitig gibi kaynakların değerlendirildiği görülmektedir. Bu kaynakların o dönemki Çin kaynaklarının yerini doldurduğu ifade edilmiştir. Sonrasında Moğol toplumu ele alınmıştır. Bunun için en önemli kaynak eser Moğolların Gizli Tarihi'dir. Roux'un Moğollarla ilgili en önemli ifadesi dinsiz

oldukları ve dinle ilgili temaları Tu-kiulardan alıp kendilerine mal ettikleri olmuştur. Bu ifade de tartışmaya açıktır. Moğolların diniyle ilgili olarak aynı Türklerde olduğu gibi önce Budizmden bahsedilmiş, Budizmin 17. yüzyılda Moğol toplumunda tam olarak yerleştiği ifade edilmiştir. Bununla birlikte Budizm öncesi inançlar da halk arasında varlığını devam ettirmiştir. Bu inançlar genel olarak Şamanizm diye nitelenmiş, Budizm resmi ‘beyaz din’ olarak algılanırken, Şamanizm halkın dini olan ‘kara din’ olarak algılanmıştır. Bununla birlikte Moğol toplumunda Lamaizm gibi inançlar da varlığını sürdürmeye devam etmiştir.

Roux, Türk ve Moğol toplumlarının kronolojik dini hayatını anlatırken Türklerin İslamiyet’e geçişine de değinmiştir. Türklerin Müslüman Araplarla ilk münasebetleri paralı askerlik dolayısıyla olmuş, ilişkiler zamanla gelişmiş ve Talas Savaşıyla beraber önce Karahanlı Devleti sonrasında kitleler halinde diğer Türk toplulukları İslamiyet’i kabul etmeye başlamışlardır. Türkler her ne kadar İslamiyet’e geçmiş ve kendilerini Müslüman olarak tanımlamış olsalar da eski inancın izleri tam olarak hiçbir zaman silinmemiştir. Zaten din değiştirme keskin bir şekilde olmamış, bir sürece yayılmıştır. Bu söz konusu geçiş dönemi süreci en açık şekilde Dede Korkut Boyları’nda görülebilmektedir. Eski inancın izlerinin devam ediyor olmasını Roux, “*ismen müslümanlaşmak*” olarak tanımlamıştır.

Kitabın ikinci bölümü “*Şamanizm ve Görünmez Yönlendirilmesi*” adını taşımaktadır. Bu bölümde Altay toplumlarında Şamanizm’in nasıl anlaşıldığı, şamanın kim olduğu, görev ve işlevlerinin ne olduğu tartışılmıştır. Roux, öncelikle Şamanizm’in bir din olarak algılanma yanlışlığına değinir ve Şamanizm’i şöyle tanımlar: “*Şamanizm, şamanın belli sonuçlar elde etmek için belirli bir bağlamda gerçekleştirdiği, özgün eylemlerin bütününden oluşmaktadır.*”

Bölümün devamında, Buryatlarda şamanların kara şaman ve ak şaman olarak ikiye ayrılmalarının şamanın esas niteliğini saptırdığı söylenir ki bu da tartışmaya açık bir konudur. Zira birçok yerde ak şaman-kara şaman zıtlığı görülmektedir.

Şamanın büyücü olarak algılanmasının yanlış olduğunu belirten Roux, şamanın işlevlerini; gelecek hakkında bilgi edinmek, kötü ruhlar dolayısıyla hasta olan kişiyi tedavi etmek, tanrıyla iletişimi sağlamak olarak sıralanmıştır. Bu şekilde genel bir bilgi verdikten sonra Türk-Moğol Şamanizmi’nin eskiliği bahsine değinir. Bu noktada şaman kelimesinin kökeni ve varyantları karşılaşılmaktadır. Şaman kelimesi Tunguzca kökenlidir ve Türk dillerinde genel olarak kam, baksı, oyun kelimeleriyle ifade edildiği görülür. Moğolcada kadın şaman için iduğan (ituğan) kullanımı mevcuttur. Roux, Budizmde olduğu gibi Şamanizm’in de Türklerden Moğollara geçtiğini belirtir. Bunun için de Orta çağda Türk ve Moğol şamanını tanımlamak için Türkçe kökenli ‘kam’ kelimesinin kullanıldığını delil göstermektedir.

İlerleyen kısımlarda şamanın giysilerinden, giysilerin üzerindeki objelerin görevinden ve şamanın uygulamalarından bahsedilmiştir. Mesela ayna şaman için o denli önemlidir ki, ayna olması durumunda davulsuz bile şamanlık yapılabilir.

Bu bölümde sözü edilen en önemli konu Türklerdeki İslam-Şamanizm karşılaştırmasıdır. Türkler İslamiyet'e geçtikten sonra İslam halk arasında çeşitli tarikatlar aracılığıyla yayılmış, bu tarikatların şeyhleri de kutsal kabul edilmiştir. Dolayısıyla bu kişiler etrafında onların mucizelerini anlatan menkıbeler kümelenmiştir. Bu anlatılarda tarikat şeyhleri ve şaman arasında gerek işlevleri gerekse de uygulamaları bakımından benzerlikler bulunur ve dolayısıyla şeyhler, kimi araştırmacılar tarafından şamanın dönüşmüş, İslami kisveye bürünmüş hali olarak kabul edilmiştir. Bu araştırmacılardan biri de Roux'dur. Roux, bu kişileri "Müslüman şaman" olarak tanımlamıştır. Barak Baba, Hacı Bektaş Veli gibi isimler bu kişilere örnek verilebilir. Roux, önemli kişilerin şamanla bağdaştırılması konusunun Moğollarla da bağlantısını kurmuş ve aynı kutsallığın Cengiz Han'a da atfedildiğini belirtmiştir.

Bölümün bir sonraki alt başlığı demirciler ve şamanlar üzerinedir. Demir, Türkler ve Moğollar için önemli bir madendir. Nitekim demir etrafında birçok anlatı oluşmuş ve en önemli destanlardan biri olan Ergenekon Destanı'nın öznesi de bir demir dağ olmuştur. Dolayısıyla demirciler de önemli ve hatta kutsal hale gelmiştir. Buna bağlı olarak şamanlara da demirci yakıştırması yapıldığı tespit edilir. Moğollarda da demirciliğin önemli hükümdarlara yakıştırıldığı görülür. Cengiz Han'ın demirci olduğu, Timurlenk'teki Timur'un demir anlamına geldiği ifade edilmektedir.

Bölümün sonlarına doğru şamanların en önemli işlevinin kehanet bildirmek olduğu belirtilmiş ve bu kehanet yöntemleri tasnif edilerek ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Bunlar; çubuklar ve oklarla kehanet, aşık kemiği ve zarlarla kehanet, bağırsaklarla kehanet, düş yorumu, yıldız falı, kürek kemiği, yağmur taşı gibi nesnelere kehanet yöntemleridir.

Üçüncü bölüm "Evren ve Kozmobioloji" adını taşımaktadır. Altay toplumlarının, dünyanın şekli, yaratılışı ve sonuyla ilgili tasavvurlarının yer aldığı bu bölümde gök, yeryüzü, dağ ve ağaçla ilgili kutsallara da değinilmiştir.

Roux, Türklerin ve Moğolların evren hakkında tek bir izlenim edinmediklerini, izlenimlerinin değiştiğini vurgulamıştır. Burada değişmeyen iki nokta vardır. Biri tabiatta görülen her şeyin bir ruhu, bir hâkim-sahibi olduğuna inanılmasıdır. Diğeri ise bu ruhların bölünebilir ya da birleşebilir nitelikte olduğudur.

Türkler ve Moğollar evreni ilk başta gök ve yeryüzü olarak iki bölümde tasavvur etmişlerdir. Sonrasında bir cehennem tasavvuru da oluşmuş ve söz konusu iki bölgeye yeraltı da dahil olmuştur. Roux bunda yabancı dinlerin etkisinin olduğunu da düşünmekle beraber, üçlü evren tasavvurunun her halükârda kaçınılmaz olduğunu da belirtmiştir.

Roux, Altay toplumlarının dünyayı ilk olarak dört köşe hayal ettiklerini söyler. Nitekim günümüzdeki 'dört başı mamur, dört dörtlük' gibi deyimlerin buradan geldiği varsayılmaktadır. Buna ek olarak Türkler kendilerini dünyanın merkezinde konumlandırırlar. Onların kutsal dağları olan Ötüken Dağı da göğü ayakta tutan direktir. Sonraki dönemlerde, mesela Kaşgarlı'nın haritasında yuvarlak bir dünya ile karşılaşılır. Roux bunu İslamiyet'in etkisine bağlamıştır ancak mikro kozmos olarak tasarlanan yurtlara yani geleneksel gö-

çebe evlerine bakıldığında onların da yuvarlak yapıda olduğu görülür. Bu da bize yuvarlak dünya fikrinin İslamiyet'ten çok önce geliştiğini göstermektedir.

Cennet ve cehennem tasavvuru Altay toplumlarında oldukça gelişmiştir. Bunlarla ilgili birçok mitolojik anlatı vardır. Cennet ve cehennem 7 veya 9 katlı olarak düşünülmüştür. Roux eserinde bunun 9 gezegenin bilinip bilinmemesiyle ilgili olup olmadığını tartışmıştır.

Türklerde esas olarak 4 yön vardır ve bu yönler içinde doğu kutsaldır. Zira doğu hükümdarın yönüdür. Sabah kalkan insanlar doğuya dönüp dua ederler, hükümdarın çadırının kapısı doğuya dönüktür. Doğü, önde anlamında 'ong' olarak ifade edilirken batı arkada anlamındaki 'kuri'dir. 'beriy'e güney, 'iriy'e' kuzeydir.

Roux, bu bölümde Altay toplumlarının kozmogoniye bakışını da değerlendirir. Altay toplumlarının kozmogonileri hakkındaki bilgilerimizin yetersiz olduğunu söyler. Onların dünyanın başlangıcına dair tasavvurları olmadığını belirtir. Oysa bunun aksine birçok kozmogoni miti mevcuttur. Roux, tezini desteklemek için Orhun yazıtlarında sıkça geçen -kıl fiilinin yaratmak anlamını içermediğini yalnızca yapmak anlamına geldiğini de söylemektedir. Buna bağlı olarak var olan kozmogonilerin yabancı dinlerin etkisiyle oluştuğunu sonucunu çıkarır. Bu bakış açısı da diğer birçok Türkolog tarafından destek görmemektedir.

Eserde, Türklerin ve Moğolların dünyanın sonuyla kozmogoniye nazaran daha da az ilgilendikleri ifade edilir. Bununla ilgili örnekler daha ziyade yazıtlardan verilmiştir. Yazıtlardaki ve bazı destan metinlerindeki göğün yıkılması motifi dünyanın sonuyla ilgili olarak düşünülmüştür.

Bu bölümde Türklerdeki gök tasavvuru uzunca anlatılmıştır. Gök, bu coğrafyadaki bütün milletler için önemlidir. Uçsuz bucaksız bozkırda göğün yüksekliği ve ululuğu daha etkileyici olarak kendini hissettirmektedir. Dolayısıyla bu durum göğe bir kutsallık atfedilmesine neden olmuştur. Tanrı gökte tasavvur edilmiş hatta gök tanrı olarak anlaşılmıştır ki Gök-Tanrı ifadesi mevcuttur. Kut denilen talih ya da uğur gökten gelir, göğe dua edilir, göğe kurban kesilir. Yeryüzünde kutsallık atfedilen şeyler bile ağaç ya da dağ gibi göğe yakın olanlardır. Dolayısıyla hükümdar da göksel ve ilahidir. Yazıtlarda gök iki sıfat kazanmıştır. 'Üze' yani yüksektir. 'Kök' yani mavidir. Göğün mavi olması mavi rengi de mavi olan şeyleri de kutsallaştırmıştır. Bunu boz-kurt örneğinde görmekteyiz. Moğol çağında da göğün en önemli özelliği 'mönge' yani sonsuz olmasıdır. Roux, bunların yaklaşık olarak bir Gök-Tanrı'nın olağan nitelikleri olduğunu belirtir.

Altay toplumları için gök nasıl tanrıysa, gökten gelen de öyledir. Mesela gök gürültüsü ve yıldırım gibi doğa olayları tanrının bir cezalandırması olarak kabul edilir. Roux, Cüveyni'den şunları aktarır: "İçlerinden birine yıldırım çarptığında, bu kişinin kabilesini ve ailesini kendi kabilelerinden üç yıl uzaklaştırırlar ve sürülenler bu süre boyunca prensin kampına giremezler. Bir hayvana yıldırım çarptığında birkaç ay aynı şekilde hareket ederler. Ayrıca böyle bir olayın meydana geldiği ayın kalan günlerinde yemek yemezler ve kendi yas dönemlerinde olduğu gibi bu sürenin bitiminde bir tören düzenlerler."

Yıldızlar, her toplumda olduğu gibi Altay toplumunda da dünyanın anlaşılmasında, zamanın ve takvimlerin tasavvurunda önemli rol oynamıştır.

Söz konusu toplum için en önemli yıldız ‘demirkazık’ olarak da bilinen kutup yıldızıdır. Kutup yıldızı, evrenin merkezini oluşturan ve göğü ayakta tutan bir direk niteliğindedir yani axis mundi’dir. Bir başka önemli yıldızsa venüstür. Roux bununla ilgili olarak şunları ifade eder: “Venüs, daha önce Orhun Yazıtları’nda da görüldüğü gibi, eski Türkçede erklik ve erlik, ‘güçlü, yiğit’ denilen bir kişi, gün açarırken görünen yıldızları öldüren savaşçıdır. Yıldızlar şaman davulunda da yerini almış ve şamana göksel bir nitelik kazandırmıştır. Zira şamanın giysilerinde yahut davulunda bulunan her çizim ya da obje ona bunların niteliklerini kazandırmaktadır.” Bununla beraber güneş ve ay da yıldız kategorisinde ele alınmıştır. Yıldızların cinsiyeti belirli olmamakla beraber güneş daha çok dişi, ay ise eril olarak algılanmıştır. Fakat bu algının zamanla değiştiğini görmekteyiz. Ay günümüzde dişi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Altay toplumlarının evren tasavvurundaki üç bölümden biri yeryüzüdür. Yeryüzü, insanların, bitkilerin, hayvanların bir arada yaşadığı bölümdür. “Eril göğün eşi dişi yeryüzüdür.” Yeryüzü topraktır ve toprak doğurgandır. İnsanların hayatını idame ettirmesi için ihtiyaçları olanı onlara verir. Fakat Buryatlarda yeryüzünün eril olduğuna dair görüşler de vardır. Yeryüzü kutsalları ‘iduk yer-sub’ olarak ifade edilmektedir. Roux, iduk kelimesinin aynı zamanda serbest bırakılan anlamına geldiğini de söylemektedir. Yer-sub’da görülen suyun yüksek bir anlamı vardır. Her şeyden önce evrendeki dört elementten biridir. Roux, her ne kadar sık söylenirse de suyun da yeryüzü gibi ana olduğunu ifade eder. Ayrıca su saflık timsalidir. Temizdir ve kirletilmesi büyük günahlardan biridir. Roux’un aktardığını göre Çağatay gündüzleri akarsuya girmeye izin vermezdi. Ayrıca suya küçük abdestini yapan veya burnunu temizleyen herhangi bir kimsenin öldürülmesini emretmişti. Bu noktada ateş ve suyun zıtlığına değinilmiştir. Su saftır ancak kirletilmemesi gerekir ve dolayısıyla arındırıcı özelliği yoktur. Oysa ateş arındırıcıdır.

Suyun kutsallığı göğü yansıtan bir ayna olmasına da bağlanmaktadır. Roux, Dede Korkut’ta şöyle bir ifade geçtiğini aktarmaktadır: “Su, Tanrı’nın yüzünü görmüştür ve ben bu suyla konuşacağım.”

Kayalar ve taşlar da bir noktada Altay toplumu için önemlidir. Her şeyden önce sonsuz anlamına gelen “bengü” sıfatını taşımaktadırlar. Ayrıca yada taşı gibi kehanette ya da büyülerde kullanılan taşlar da vardır.

Ağaç ve dağ da Altay toplumunda kutsallık arz etmektedir. Daha evvel de belirtildiği gibi göğün kutsallığı bunlara da yansımıştır. Her ikisi de axis mundi’dir ve tanrıya ulaşmanın bir yoludur. Bu yüzden şaman yahut önemli kişilerin cenazeleri bir süre ağaç dallarında bekletilir, dağların yüksek kesimlerine gömülür.

Eserin dördüncü bölümünün adı “Hayatın Kaynakları”dır. Burada ruh ve ata hayvanları açıklanmıştır.

Altay toplumlarında ruh, hayat veren ve görünmeyen bir kuvvettir. Ayrıca daha önce de ifade edildiği gibi her varlığın ruhu olduğu düşünülür. O ruhlara duyulan saygı sebebiyle çevredeki bitkilere ve eşyalara da ehemmiyet verilir. Altay toplumlarında ağaç, su, kan gibi her şeyin ruhu vardır. Bu ruhlara insan yaşamını etkiler hatta bir anlamda emsal oluştururlar. Buna misal olarak ağaçtaki yeniden doğum verilebilir. Roux, bunlardaki ruh izine hem inan-

ma ve geleneklerden yola çıkarak hem de etimolojik tahlille ulaşılmıştır. Sün, ruh demektir. Roux süt kelimesinin buradan doğduğu tezini öne sürmektedir. Ruh, kuş olarak da tasavvur edilmiştir. İnsan ölünce ruhu kuş olup uçar. Bu da şunkar bolmak olarak ifade edilmiştir. Ruh aynı zamanda kutla da bağdaştırılmış ve öz ve tin olarak da tanımlanmıştır. Eserde ruhun insan vücudunda kümelendiği yerlerden bahsedilmiştir. Bunlar aşık kemikleri, saçlar ve sakallar olabilmektedir. Bu yüzden aşık kemiklerinden fallar bakılmaktadır. Ayrıca saç ve sakalların yas döneminde kesilmemesi gibi uygulamalar da bununla ilgilidir.

Altay toplumları da dünyada diğer birçok toplumda olduğu gibi kökenlerini merak etmişler ve bu merak onları bir hayvan atadan geldikleri sonucuna götürmüştür. Bu hayvan ata genellikle kurttur ve buna bağlı olarak kurttan türeme etrafında birçok destan teşekkül etmiştir. Kurt dışında, mesela Kırgızlarda ata hayvan olarak geyiğin kabul edildiği de görülür. Ayı, boğa gibi hayvanlar ata hayvanlardır. Nitekim Boğanın izleri Dede Korkut Kitabı'nda da görülmektedir.

Hayatın kaynaklarını konu alan bu bölümde Altay toplumlarının doğum anlayışına da değinilmiştir. Altay toplumları Roux'nun tespitlerine göre doğumun nasıl gerçekleştiğini bilmektedirler. Fakat yine de olağanüstü ve kutsal doğumlar söz konusudur. Oğuz Kağan'ın doğumu buna örnektir. Doğumla birlikte bir başka önemli husus da isim almadır. Türklerde bir kahramanlık gösterildiği takdirde erkek çocuğa isim verilmektedir. Üstelik verilen isim de kahramanlığı çağırıştır nitelikte olmalıdır. Bu isim alarak kutsanma hususu hükümdar olma aşamasında da görülmektedir. Hükümdar olan kişi, aynı doğumda olduğu gibi yeni bir isim almaktadır.

Eserin beşinci bölümü "Evrende İnsan" ismini taşır ve genel olarak Altay toplumlarının günlük yaşamı hakkında bilgi verir. Altay toplumları evreni de kendileri gibi tasavvur etmişler, evreni de aileler, boylar, kabileler şeklinde düşünmüşler ve buna göre yaşamışlardır. Hayvanlar ve bitkilerle iç içe olmalarından dolayı onlardaki davranışları hep bir uyarı yahut işaret olarak görmüşler ve hayatlarını buna göre planlamışlardır.

Altay toplumları hayatlarını avcılık ve toplayıcılıkla idame ettirmektedirler. Fakat avcılık onlar için yalnızca ekonomik bir faaliyet olmamış, bir yaşam biçimi haline dönüşmüştür. Yeri gelmiş kendilerini hayvanlarla bütünleştirmişlerdir, yeri gelmiş onları bir düşman olarak kabul edip savaşmışlardır. Nitekim Roux, avlanma törenlerinin bir savaş provası gibi olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte Altay toplumları, yaşadıkları doğaya, avlandıkları hayvanlara saygı göstermişler, soyun devamlılığı için belli dönemlerde av yasakları uygulamışlardır. Bu tutum günümüze bile emsal oluşturacak niteliktedir.

Toplumdaki yasakla yalnızca av ile sınırlı kalmamıştır. Toplumsal düzenin sağlanması adına zina, tecavüz, hırsızlık bağlamında yasaklar vardır ve bunlar yapıldığı takdirde ölüme kadar giden cezalarla sonuçlanırlar. Kutsallarla bağlantılı olan yasaklar da vardır. Suyun kirletilmesi, ateşe demir sokulması buna örnek verilebilir.

Ateş, bu toplumdaki en önemli kutsallardan biridir ve arındırma, tanrıyla iletişimi sağlama, kötü ruhlardan koruma gibi işlevleri vardır. Ayrıca ailenin

temeli olan ocağı da oluşturmuştur. Ocağın önemi ve kutsallığı bugün hala deyim ve atasözleriyle devam etmektedir.

Bu bölümde toplumda yeminin önemine ve yemin şekillerine de değinilmiştir. Bunlar arasında kan kardeşi olarak yemin etmek yani anda olmak, kılıca yemin etmek sayılabilir. Yemin etmek için adaklar ve kurbanlar da vardır. Fakat kurbanın bunun dışında çok farklı işlevlerinden de söz edilir. Tanrıya yakarmak yahut şükretmek için kanlı ya da kansız kurbanlar verilmektedir. Kurbanın özel zamanları da vardır. Roux, gün-tün eşitliği sırasında kurban adandığını belirtmiştir. Özel zamanlar olduğu gibi özel mekanlar da mevcuttur ve kurbanların genellikle bir şaman tarafından Tanrı'ya ulaştırıldığı inancı söz konusudur.

Son bölüm "*Son Günlerden Sonsuzluğa Doğru*" adını taşır ve Altay toplumlarındaki ölüm anlayışından bahseder. Ölüm, her toplumda olduğu gibi Altay toplumunda da hem korku hem merak uyandırmış ve dolayısıyla etrafında birçok inanç ve ritüel kümelenmiştir. Altaylarda genel olarak ölüm, kutun yitirilişi olarak anlaşılmıştır.

Altay toplumlarında ölümün en tercih edilen şekli savaşta ölümdür. Hatta Roux'nun belirttiğine göre yaşlanıp hasta yatağında ölmek için intihar etme gibi davranışlar da mevcuttur.

Ölümden sonra da bir yaşamın olduğuna inanılmaktadır. Bu yüzden hayattayken de ölümden sonrası için yapılan şeyler vardır ve insanlar gömülürken de bu felsefeye uygun bir şekilde hazineleriyle, atlarıyla, eşleriyle gömülmüşlerdir. Öte dünyada kendilerine hizmetkar olacağı düşüncesiyle bu dünyada öldürülen kişi sayısı kadar heykel mezarların başına dikilmiştir.

Cenazelerin defnedilmesi için farklı şekiller vardır. Başlarda yakılan cenazeler sonraki dönemlerde yakıldıktan sonra gömülmüştür. Daha sonra ise yalnızca gömülerek defnedildiği görülür. Ayrıca Roux'a göre cenazelerin uzun süre ağaç dallarında tutulduğuna dair kanıtlar da söz konusudur. Roux'un bizatihi ölüm üzerine yazmış olduğu *Altay Türklerinde Ölüm* adlı eseri Türklerin ve Moğolların ölüm anlayışı hakkında daha kapsamlı bilgi vermektedir.

Eser, giriş ve altı ana başlıktan sonra sonuç bölümüyle sonlandırılmıştır. "*İşte bizi Sibirya ormanlarından, Pasifik kıyılarından Avrupa'nın güney bozkırlarına ve Akdeniz sahillerine, antik zamanlardan günümüze kadar götüren, evren ve zaman içinde yaptığımız uzun bir yolculuğun sonuna geldik.*" cümlesiyle sonuç bölümüne başlayan Roux, çalışmasını bir yolculuk olarak nitelendirmenin yanı sıra söz konusu çalışmayı bilimsel bir titizlik içinde gerçekleştirdiğini de ifade etmiştir. Türk ve Moğolların dinsel sistemine nasıl yaklaştığını, çıkış noktalarını, bakış açısını kısaca özetlediği sonuç bölümünde çalışma üslubu ve çalıştığı konu hakkında genel bir değerlendirmede bulunmuştur.

Sonuç olarak, Türklerin ve Moğolların eski dinsel sistemini en kapsamlı şekilde ele alanlardan biri Jean Paul Roux'dur. Eserde Türklerin ve Moğolların günlük yaşamı, evren tasavvurları, gelenek, ritüel ve alışkanlıkları ve bunların dini algıya etkisi hususunda birçok noktaya değinilmiştir. Geniş bir kaynakçası bulunan çalışmada Roux, yaptığı değerlendirme ve yorumlarla farklı noktalara temas etmiştir. Bu çalışma, esasında hala bakir denilebilecek Türklerin ve Moğolların dini konusunda başvurulacak temel kaynaklardan biri olmuştur.